

HU ISSN 0010—3551

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

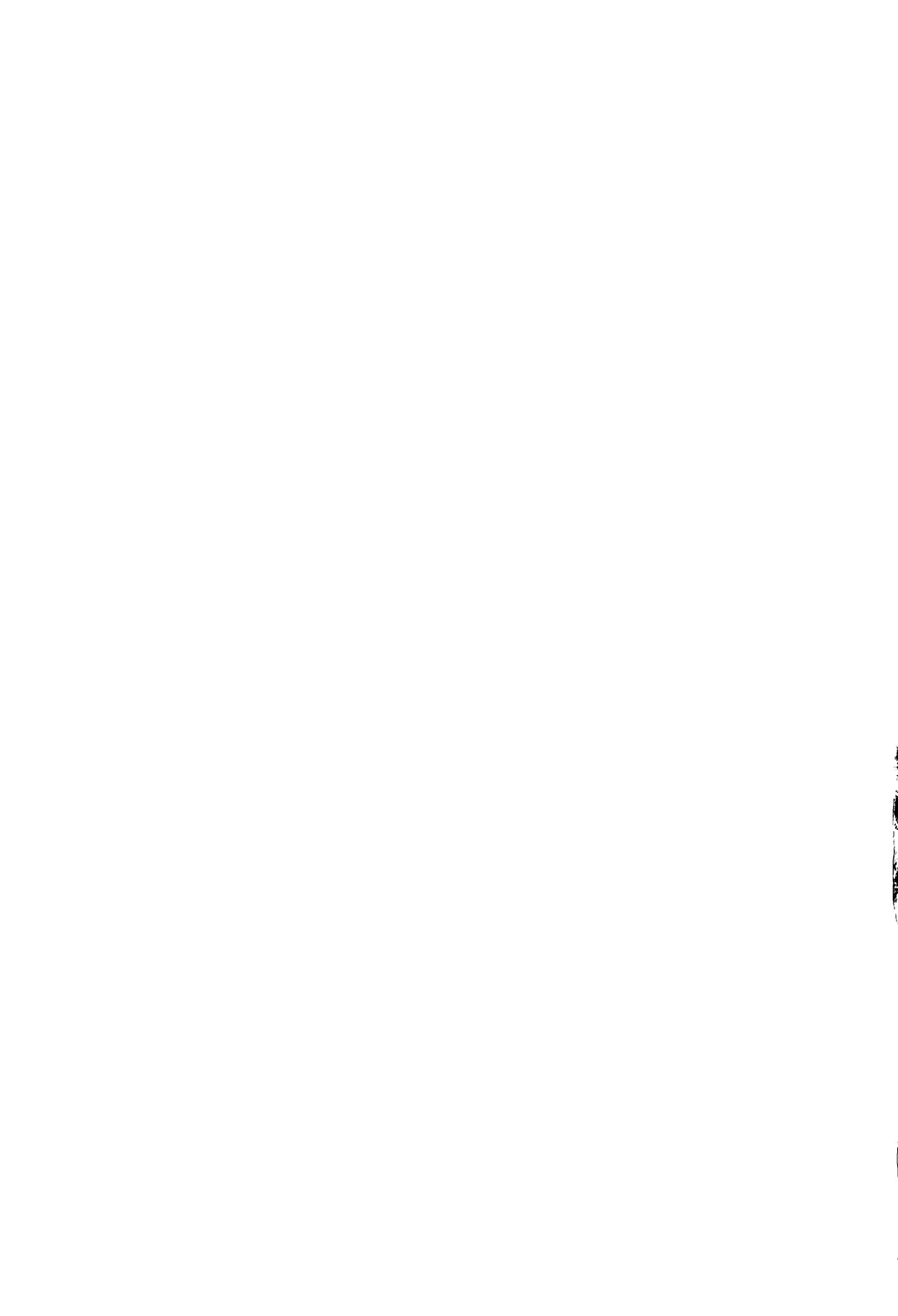

133-140

BUDAPEST

1991-1992

HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

133—140

BUDAPEST

1991—1992

NO. 1—8.

HUNGARIA

VOL. XXXVII—XXXVIII.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — EDITORIAL BOARD
MODERATORUM COLLEGIUM

KALLE ACHTÉ (Helsinki), JÓZSEF ANTALL (Budapest), GYŐZŐ BIRTALAN (Budapest), TADEUSZ BRZEZINSKI, (Szczecin), DIETRICH von ENGELHARDT (Lübeck), HEINZ GOERKE (München), TAMÁS GRYNAEUS (Budapest), KARL HOLUBAR (Wien), JÓZSEF HONTI (Budapest), GYÖRGY HUSZÁR (Budapest), ZOLTÁN KÁDÁR (Budapest), WOLFRAM KAISER (Halle), KÁROLY KAPRONCZAY (Budapest), DÉNES KARASSZON (Budapest) GUNDOLF KEIL (Würzburg), LÁSZLÓ MAGYAR (Budapest) (Editor), ROMAN MEISSNER (Poznań), AXEL HINRICH MURKEN (Aachen), LORIS PREMUDA (Padova), HANS SCHADEWALDT (Düsseldorf), RUDOLF SCHMITZ (Marburg), EMIL SCHULTHEISZ (Budapest) (President), EDUARD SEIDLER (Freiburg) FERENC SZABADVÁRY (Budapest), ÁRPÁD SZÁLLÁSI (Esztergom), JÁNOS SZENT-ÁGOTHAJ (Budapest), MÁRIA VIDA (Budapest) (Editor-in-Chief), KÁROLY ZALAI (Budapest)

Szerkesztőség — Redactio
H—1023 Budapest, Török u. 12.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár (Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata) és a MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság (Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae) kiadványa.
Felelős kiadó: Vida Mária

Sajtó alá rendezte a Springer Hungarica Kiadó Kft.
asz: 5006
ISSN 0010—3551

TARTALOM — CONTENTS

TANULMÁNYOK — ESSAYS

Köszöntő	5
Congratulation	6
Boroviczény Károly-György: Cruciferi Sancti Regis Stephani. Tanulmány a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről (Cruciferi Sancti Regis Stephani. An Essay on the History of the Stephanites, that is, of a Medieval Hungarian Hospital Order)	7
Vida, Mária: Die Heilige Elisabeth und die Betreuung der Aussätzigen in den Legenden und den ikonographischen Andenken des mittelalterlichen Ungarns	49
Kapronczay, Károly: Ungarisch—polnische Kontakte auf dem Gebiet der Medizin	69
Kemenes Pál: Dudith András (1533—1589) gondolatai a medicináról (Andreas Dudith's Thoughts on Medicine)	97

KISEBB KÖZLEMÉNYEK — STUDIES AND LECTURES

Rex-Kiss Béla—Petró Olivia: Az Rh-vércsoportok felfedezésének körülményei és háttere (The Circumstances and Background of the Discovery of the Rh-Factors)	111
Raptis, George: Paleopathological Investigation of Osteoporosis with Dual Energy X-ray Absorptiometry	119
Horányi Ildikó: Az anatómiai viaszpreparáció kialakulásának és virágkorának történeti összefoglalója. (A Historical Summary on the Beginnings of Anatomical Wax-Preparation)	127
Kiss László: Magyar orvosi névtár 1794—1796-ra Decsy Sámuel Magyar Almanakjában. (A Hungarian Medical Nomenclature for the year 1794—1796, in Samuel Decsy's „Hungarian Almanach”)	137
Stirling János: Saliunca (Saliunca)	149

ADATTÁR · DOCUMENTATION

Boroviczény Károly-György: Adattár a stefaniták történetéhez	155
Szenti Tibor: Paráznák (II.) (Immorals)	171
Gedainé Kölnei Livia: Az anyákkal és a kisgyermekkel kapcsolatos rontások és gyógyítások a magyarországi boszorkány-periratok tükrében (Malediction and Healing of Mothers and Children reflected in Hungarian Witch-Trial Acts)	217
Honti József: Dr. Genersich Antal életpályája (The Curriculum Vitae of Dr Antal Genersich)	229
Szende Béla: Antal Genersich, a Great Hungarian Pathologist	233

KRÓNKA · CHRONICLE	237
------------------------------	-----

KÖNYVSZEMLE — BOOK REVIEW	253
-------------------------------------	-----

KÖSZÖNTŐ

Megújult szerkesztőbizottságunk és e kötet szerzői nevében köszöntöm 60. születésnapja alkalmából Antall Józsefet, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár egykori főigazgatóját, a régi munkatársat, a Magyar Orvostörténelmi Társaság elnökét, a Nemzetközi Orvostörténelmi Társaság alelnökét és az intézet Tudományos Tanácsának elnökét, az Orvostörténeti Közlemények szerkesztőjét (1967: 44. kötettől kezdve), majd főszerkesztőjét (1976: 80. kötettől kezdve).

Közismerten nem szereti a protokolláris ünnepléseket, de talán ez egyszer megbocsájta nekünk ezt, hiszen az ember életében a 60. év már mérhető része az életútnak. A köszöntő szó megilleti azt, aki a kommunista diktatúra keretei között is képes volt politikusi képességeit kamatoztatni a politika csapdáinak kikerülésére, egy intézet és egy szakterület politikamentes oázissá tételére. Az 1960-as évek első felében másokkal együtt megteremtette Semmelweis Ignác szülőházában az első igazi magyar orvostörténeti múzeumot. Rövid idő elmúltával múzeumunk országos intézetté nőtte ki magát, az ország legrangosabb múzeumainak sorába lépett, egyesítve magában a három fő közgyűjteményi területet: a múzeumot, könyvtárat és levéltárat. Erőfeszítései következtében elértük, hogy az intézet az orvos- és a gyógyszerészettörténet komplex kutatóbázisává vált: a már korábban fölállított Országos Orvostörténeti Könyvtárral való egyesítés (1968) után az önálló gyógyszerészettörténeti kiállítással a budavári Arany Sas Patikamúzeumban (1974) az egykori Szent Keresztély gyógyszerészeti neoreneszánsz stílusú helyiségeibe, berendezéseibe költöztetett Erney József Gyógyszerészettörténeti Könyvtárral (1981), végül a szaklevéltárral bővülve. Nyugodtan mondhatjuk, hogy az orvos- és gyógyszerészettörténeti múzeum- és könyvtárügy tekintetében valódi „nagyhatalomként” tartanak számon bennünket a kutatók nemzetközi és hazai táborában. Új feladatként az országos szakfelügyeletet is ellátva létrehoztuk a Korányi Frigyes Emlékmúzeumot, Korányi szülőházában, Nagykovácsán és közreműködésünkkel önálló orvos-patikamúzeumok (Sopron, Székesfehérvár, Kőszeg, Kecskemét, Eger), két működő múzeumpatika (Győr, Pécs) nyílt meg és csaknem 60 védett működő gyógyszerészeti berendezésének megóvásában, szakszerű restaurálásában vettük ki részünket.

Az Orvostörténeti Közleményeknek, az 1955-ben induló és ma is folyamatosan megjelenő orvos- és művelődéstörténeti tudományos folyóiratnak 24 éven át volt szerkesztője, főszerkesztője, megújította tartalmában és formájában. Ebben az évben miniszterelnöki elfoglaltsága miatt e funkciójáról lemondott, megtartva szerkesztőbizottsági tagságát. Mindig politikusnak, történésznek készült: az orvostörténelem kényszerpályának indult számára, mégis érett felnőtt férfikorának legjavát, 26 évet töltött el a pályán eredményesen. Számos hazai rendezvény és külföldi előadás (egyetemek, kongresszusok) mellett megszervezte munkatársaival 1974-ben Budapesten a Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszust, 1981-ben a Nemzetközi Gyógyszerészettörténeti Kongresszust. Munkásságát számos külföldi és hazai elismeréssel, tudományos társasági és nemzetközi akadémiai tagsággal méltatták. Ma ismét „történész”, korunk történelmét igyekszik átalakítani, miniszterelnökként vállalva a leghálátlanabb, legnehezebb missziót.

Közvetlen munkatársai, barátai és tanítványai, mivel eszméink és életutunk megegyezett az övével, megértjük és a közösen vállalt „kényszerpálya”, az orvostörténelem művelése hivatásunkká lett. Kötelességünknek érezzük, hogy amit ő megkezdett, megtartsuk az utókornak. Köszöntjük a 60. születésnapon és ígérjük, hogy életművére vigyázunk, nemzetközi hírnevét öregbítjük, közös munkánkat megőrizzük.

Dr. Vida Mária
főszerkesztő

CONGRATULATION

In the name of our renewed editorial board and the author of this present volume I am greeting *József Antall*, the former general-director of the *Semmelweis Medical Historical Museum, Library, and Archives*, the old colleague, the President of the Hungarian Medical Historical Society, the Vice President of the International Medical Historical Society, the editor of the *Communicationes* (since vol. 44, 1967) and editor in-chief (vol. 80, 1976), at the occasion of his 60th birthday.

It is a widely known fact that he dislikes celebrations with protocol, but probably he will forgive us this time, since 60 years is a measurable part of life. The greeting is due to a person who was able to profit his political talents during communist dictatorship in order to avoid the pitfalls of politics, and for making an institution and a professional field to an oasis without politics. During the first half of the 1960s he organized, with the contribution of others, the first real Hungarian medical historical museum, in the house where *I. Ph. Semmelweis* had been born. After a while our museum became a national institution, and was regarded as one of to the most respected museums in the country uniting all the three branches of public collections: museum, library and archives. Owing to his efforts we have achieved that the institution became a complex research base for medical and pharmaceutical history. It was united with the already existing National Medical Historical Library (1968), was enlarged with an independent exhibition on pharmaceutical history in the *Arany Sas (Golden Eagle) Pharmacy-museum* in Buda Castle (1974), and with the *József Ernyei Pharmaceutical Library*, which was accommodated into the Neo-Renaissance rooms of the former *Szent Keresztély* (Saint Christian) pharmacy (1981), and eventually with the Archives. We can surely say that in the field of medical and pharmaceutical history we are regarded as a „great power” in the national and international group of researchers. As a new charge we organized the *Frigyes Korányi Memorial Museum* at the place where he had been born in Nagykálló, and due to our contribution independent medical pharmacy museums (Sopron, Székesfehérvár, Kőszeg, Kecskemét, Eger), and two working museum pharmacies (Győr, Pécs) have been opened, and we take our part in the preservation and professional conservation of protected furnitures of some 60 pharmacies.

He used to be an editor, later editor-in-chief of the *Communicationes* (first issued in 1955), for about 24 years; he renewed this journal in its form and content. This year owing to his occupation as a prime minister he resigned the editorship, though preserved his membership in the editorial board. He always wanted to become a politician, a historian. Medical history was a substitute for this still, he spent 26 years, the prime time of his adult life in this field, and he worked successfully. Beside a number of lectures delivered in Hungary and abroad (universities, congresses) he organized with his colleagues the International Medical-Historical Congress in 1974 in Budapest, the International Pharmaceutical-Historical Congress in 1981. His work was honoured with a couple of Hungarian and foreign recognition, with honorary fellowships of several scientific societies and academies. Today he is a historian again, he is trying to shape the history of our time, shouldering, as a prime minister, the most thankless and most difficult mission.

His closest associates, his friends and pupils since we share his ideas and have similar lives we understand him, and the same „substitute”, the study of medical history, became our profession as well. We regard it as a duty to preserve to posterity all those he has started. We are greeting him on the 60th birthday and promise that we shall take care of his life-work, we shall raise its international reputation and safeguard our common work.

Dr. Mária Vida
Editor-in-Chief

CRUCIFERI SANCTI REGIS STEFANI¹
TANULMÁNYOK A STEFANITÁK,
EGY KÖZÉPKORI MAGYAR ISPOTÁLYOS REND TÖRTÉNETÉRŐL²

BOROVICZÉNY KÁROLY-GYÖRGY

1. BEVEZETÉS

Az első magyar szerzetesrendet, „Szent István Király Keresztesei”-t, II. Géza király alapította 1150 körül, mint ispotályos rendet, Szt. Ágoston regulája szerint. A stefanitáknak a Szentföldön, Jeruzsálemben, majd Akkonban volt templomuk és ispotályuk, továbbá Esztergomban. Házaik voltak Budafelhéziven és Visegrádon, templomaik és birtokaik Esztergom és Tokaj környékén is. A XIV. század közepén, a nagy pestisjárvány után törés következett be történetükben, az 1440-es polgárháború idején a rend elenyészett.

Magyarországon kereszties szerzetesrendek a XII. század közepétől fogva mutathatók ki. 1147 nyarán a második kereszties háborúba induló hadak hazánkban vonultak át királyuk, VII. Lajos (1137—1180) vezetése alatt³, aki megbarátkozott II. Géza királlyal (1141—1161), gyermekének keresztapja lett. Az átvonuló keresztiesek között számos johannita és templomos lovag volt, akik ekkor megismerték Magyarországot és ennek következménye lehetett, hogy hazánkban mindkét lovagrend a második kereszties háborút követő években rendtartományt létesített.

Feltehetően az átvonuló keresztiesek hatása alatt alapította és a lovagrendek mintájára szervezte meg II. Géza a stefanitákat. A rend az idők folyamán elenyészett és annyira feledésbe merült, hogy az újkori szakirodalom a johanniták közé sorolta. Ez azzal is magyarázható, hogy amikor II. Géza király Esztergomban a Szt. István királynak szentelt templomot, az ahhoz tartozó ispotállal és birtokokkal az általa alapított *stefanitáknak* adta, felesége, Fruzsina királyné Székesfehérvárott, az elhalálozott Márton püspök által elkezdett, ugyancsak Szt. István királynak szentelt templom és ispotály építését befejezte és birtokokkal együtt a *johannitáknak* adományozta.

A törökidő után a johanniták magyarországi rendtartományát ugyan szintén elpusztította, de Máltán és Nyugat-Európában a rend fennmaradt, törődött a magyar rendtartomány történetével és jogigényeivel; felvett magyar lovagokat, új magyar rendtartományt szervezett. A stefaniták ezzel szemben pusztulásuk után feledésbe merültek, pedig tucatnyi pápai bulla és kb. 500 általuk kiállított, nekik címzett vagy őket említő oklevél bizonyítja, hogy önálló rendet alkottak, függetlenek voltak a johannitáktól és más középkori ispotályos, szerzetes- illetve lovagrendektől.

Egy bibliográfia⁴ összeállításakor K. Elm felhívta a figyelmemet, hogy a középkori oklevelek írói pontosan tudták, kinek mi a neve, címe. Némethy ugyan azt írja⁵ „A kereszties hadjáratok idejében keletkezett Szt. János lovagok, később rhodusi — majd máltai — köznéven »kerzties lovagok«...” (kiemelés tőlem). Valóban, a johanniták voltak az első, legismertebb, legelterjedtebb rend, „cruciferi” alatt legtöbbször őket értették, *de nem minden cruciferi volt johannita!* Hazánkban a középkorban a johanniták mellett⁶

¹ Dr. Antall József orvostörténész és miniszterelnök úr 60. születésnapjára (1992. április 8.) tisztelettel ajánlja a szerző

² Egy 1974-ben Budapesten tartott előadás részletesebb kidolgozása

³ Gombos (1938) pp 3:1718—1722

⁴ Boroviczény (1970)

⁵ Némethy (1883) pp 1f.

⁶ Boroviczény (1970) pp 3—5, 41—46, (1971 a), (1971 b) és (1972); Prutz (1908) pp 10—24, 37—56, 142—194, 256—316 és 416—427; Reiszig (1925, 1928); oklevéltárakat illetően lásd Hiestand (1972) pp 12—42

kimutathatók a templomosok⁷, a mindmáig viruló mariánus (német) lovagrend⁸, ezek története ismeretes, de az antóniusok⁹, augusztínusok¹⁰, lazariták¹¹, samsoniták¹², spiritálék¹³, és szepulchrinusok¹⁴ magyarországi történetének számos részlete még nincsen eléggé felkutatva, ezáltal előfordulhat, hogy okleveleiket és ezek nyomán házaikat, templomaikat, ispotályaikat a johannitákhoz sorolják, amint ez a stefanitákkal történt. Csak az 1970 óta megjelent, a középkor történetével foglalkozó újabb irodalom említi a stefanitákat is¹⁵, sőt Györfly eredeti oklevelek alapján történetüket is röviden összefoglalja¹⁶.

Az intulációkat (önmegnevezéseket) és inscripciókat (adresseket, címzéseket) elemezve hamar kiderült, hogy eltérően a johannitáktól, a cruciferi sancti regis Stephani de Strigonio okleveleiben soha sem szerepelt a Szt. Jánosra vagy Jeruzsálemre történő utalás. Ugyanez vonatkozik a budafelhévízi Szt. Háromság-templomra és a hozzá tartozó rendházra is, melynek összetartozását az esztergomi házzal több oklevél bizonyítja.

A magyar középkorral nem történészként külföldön foglalkozni nehéz. A szükséges irodalmat gyakran csak több hónapos várakozás után, vagy csak hiányosan sikerül beszerezni, az eredeti oklevelek nem állanak rendelkezésre, így munkám is hiányos maradt. Ha mégis sikerült olyan közleményt összeállítani, amely a jövődő kutatóknak némi hasznára szolgálhat, ezt úgy a 60-as évek végén, mint a 90-es évek elején a budapesti és freiburgi egyetemi, a berlini, marburgi és müncheni állami könyvtárak, a budapesti Országos Levéltár és a következőkben felsoroltak példájának, segítségének és bátorításának köszönöm: Dr. Antall József (Budapest), néhai Dr. Heinz Autenrieth, néhai Dr. Bakács István, Dr. Borsa Iván (Budapest), Dr. h. c. Bogyay Tamás (München), Prof. Dr. Kaspar Elm (Berlin), néhai Dr. Endrédi Vendel zirci apát, Dr. Érszegi Géza (Budapest), Prof. Dr. Györfly György (Budapest), Dr. Hölvényi György (Budapest), Dr. Ivan Ilić (Zágráb), Jerney Miklós (Marburg), néhai Kalász Elek S. O. Cist., néhai Koller Gusztáv, első történelem tanárom, Könczöl Antal (Freiburg), Dr. Kulcsár Péter (Budapest), Dr. Lővei Pál (Budapest), néhai Prof. Dr. Mezey László, Prof. Dr. Mollay Károly (Budapest), Dr. Nyáry Zsigmond (Budapest), Dr. Pandula Attila (Budapest), Prof. Dr. Miljenko Panzić (Zágráb), Prof. Dr. J. Praver (Jeruzsálem), Dr. Christian Probst (Münster), néhai Dr. Prokopp Gyula, Dr. Sárközi Zoltán (Budapest), néhai Dr. Székely Ottokár S. O. Cist., hajdani történelem- és latintanárom, Dr. Takács Imre (Budapest), Dr. Vajay Szabolcs (Vevey).

Ezen sokoldalú segítség ellenére is hiányos maradt munkám és feltehetően több szempontból hibás is. Orvos írta, nem szakavatott történész, elsősorban az érdeklődő *nem* történészeknek. Remélhetően munkám mégis eléri célját: felkelteni a figyelmet, alaposabb, pontosabb, eredményesebb munkára serkenteni fiatalabb medievisztákat, orvos- és egyháztörténészeket, hogy az itt mutatott nyomon elindulva kutassák és tegyék ismertté a stefaniták történetét.

⁷ Boroviczény (1970) pp 6f és 47—50; Bulst-Thiele (1974) pp 137f, 189f és 201; Pesty (1861); Prutz (1908) pp 25—36, 195—255, 317—415 és 472—524; Schottmüller (1887) p 2:414

⁸ Boroviczény (1970) pp 7 és 50—52; Broockmann (1981) pp 30f és 68f; Engler (1990) pp 33—40; Joachim, Hubatsch (1965) p 55: 12 lefőhely 2:4... 4284; Prutz (1908) pp 62—70, 101 141 és 442—449; Tumler (1955) pp 181—194 és (1956) pp 17—19

⁹ Boroviczény (1970) pp 8 és 54; Borsa (1961) pp 223—231; Kőszeghy (1930), Mischlewski (1976) pp 76, 194—197, 201 és 338

¹⁰ Elm (1957) pp 17 és 45, (1964—1965) pp 90—93

¹¹ Bertrand (1932) pp 157—159; Boroviczény (1970) 8 és 52

¹² Boroviczény (1970) p 8

¹³ Boroviczény (1970) pp 8 és 52; Kubinyi (1964) pp 123—126; Virchow (1878) pp 339—361

¹⁴ Boroviczény (1970) pp 8 és 53; Elm (1967), (1975) p 292, (1976) p 6 és (1980)

¹⁵ Benda (1983) pp 1:113 és 143; Györfly (1975), (1977) pp 303, 319, 382, 563 továbbá (1987) pp 2:213; Nemeskürty (1989) pp 64 és 74; Vajay (1987) pp 622 és 705.

¹⁶ Györfly (1987) 2:280—283

2. A STEFANITÁK TÖRTÉNETE

A stefinták történetét a kiértékelt forrásanyag alapján tárgyalom. Az Árpád-korból kb. 10 000, a késő középkorból közel 200 000 oklevél ismeretes. Ezen, részben még kiadatlan anyagot a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára (DL) és Diplomatikai Fényképgyűjteménye (DF) őrzi¹⁷ és várja feldolgozását. Akadhat az általam felsorolt oklevelek kiadásaiban olvasási, másolási, helyesírási hiba, interpolált, rongtott vagy hamisított szöveg is, ezt szakavatottabb kutatók döntsék el. A feldolgozott oklevelek túlnyomó többsége azonban kétségtelenül hiteles, így a belőlük levont következtetések nagy vonalakban helytállóknak tekinthetők.

2.1. A REND MEGALAPÍTÁSA

Szent István király 1020-ban Jeruzsálemben kolostort építtetett és ezt birtokokkal ellátta: „*Mert Jeruzsálemben, Krisztusnak emberi természet szerinti tartózkodása helyén szerzeteseknek klastromot állított, gazdagítván azt mindennapi étekhez bőséget szolgáló földekkel és szőlőkkel*”¹⁸. Itt a rászoruló zarándokokat is felvették¹⁹. Nem tudjuk, meddig állott fenn ez a ház; a XI. században, az iszlám beháborúk következtében, Jeruzsálemben fosztogatások, pusztítások, rombolások napirenden voltak. A magyar zarándokok és letelepülők sora mégsem szakadt meg: amikor 1135-ben egy Petronilla nevű magyar hölgy Jeruzsálemben házakat vett ispotály céljára, a szerződés tanúi között találjuk Kozmát, a magyar remetét, társát Bonifácot, és a magyar Simont, mint ezt oklevél tanúsítja²⁰. A Petronilla által vett házak és II. Géza alapítása közötti összefüggés feltételezhető, de nem bizonyítható.

Később, feltehetően a második keresztes háború után, II. Géza király Jeruzsálemben a Szent Szűznek és Szent István királynak szentelt templomot emeltetett, melyhez ispotály csatlakozott és ezzel kapcsolatban alapította a Szent István királyról elnevezett ispotályos rendet²¹. A rend székhelyévé a közvetlenül az ország akkori fővárosa, Esztergom mellett fekvő Abonyt tette²², ahol a királytól adományozott területen a rend tagjai templomot és ispotályt építettek. Esztergom környékén, Budafelhévizen és másutt további templomokat kaptak. II. Géza az általa alapított rendet birtokokkal is ellátta²³. Ezt tanúsítja III. Orbán pápa 1187. március 26-án kelt „Religiosa loca” kezdetű bullája (**1. ábra**), melyben a rendet jóváhagyja²⁴, kiváltságokkal látta el és évenként egy bizánci arany fizetésére kötelezte²⁵.

2.1.1. A REND AZONOSÍTÁSA

Egy rend önállóságának megállapítására meg kell vizsgálni alapításának körülményeit, pápai jóváhagyását, létesítményeinek felsorolását, megnevezését és azt, összefügg-e más ismert rendekkel, szerepelnek-e házai más rendek házainak felsorolásában.

A legalkalmasabb, mert kétségtelenül leghitelesebb, azt megvizsgálni, hogy a rend, illetve a házak főnökei *minek nevezték önmagukat*. Az általuk kiállított oklevelek, a kor szokásainak megfelelően, intulációt, önmegnevezést tartalmaznak. Az esztergomi és a budai ház intulációját az **1. táblázat** mutatja²⁶. Több száz hiteleshelyi oklevél bizonyítja az esztergomi és a budafelhévizi ház létét 1222 és 1353, illetve 1278 és 1348 között. Utalást valamelyik más renddel való összefüggésre egyik sem tartalmaz. A két ház egybetartozását

¹⁷ lásd az adattár bevezetését, továbbá Solymosi (1984) p 246

¹⁸ Szt. István nagyobb legendájának fordításából: Tormay (1931) p 71; a nagyobb és kisebb legenda eredeti szövegét lásd: Schwandtner (1746) vol 1 p 420, Endlicher (1849) pp 147, 158 és Szentpétery (1938) vol 2 p 386: „Construxit enim in ipsa conserationis Christi secundum humanitatem civitate Ierusalem monachorum cenobium, prediis ditavit et vineis, ad victum cottidianum copiam ministrantibus”

¹⁹ Tobler (1853) p 418f

²⁰ lásd az adattár 5. fejezetében 1135

²¹ lásd az adattár 4. fejezetében 1162

²² később Szentkirály, ma Esztergomban a Török Ignác u. környéke

²³ lásd az adattár 4. fejezetében 1162, 1181, 1187—06—23.

²⁴ lásd az adattár 4. fejezetében 1187—06—23.

²⁵ Fabre, Duchesne (1910) pp 100f

²⁶ a keltezesek alapján az egyes oklevelek lelőhelye az adattárban megtalálható

több oklevél igazolja²⁷. Másrészt a johanniták magyarországi házainak felsorolásánál nem szerepel sem az esztergomi, sem a hévízi templom, ispotály, illetve ház²⁸. Ugyancsak oklevelekkel igazolható, hogy a hévízi Szentlélek-templomnak és -ispotálynak²⁹ nem volt köze a stefaniták hévízi Szentháromság-templomához és -rendházához — ezeket is összetartozónak vélte a szakirodalom³⁰. A Szentlélek-templom és -ispotály a spiritaléké lehetett, ennek az ispotálynak lehetett mestere Craftus, akinek oklevelét³¹ ismerjük.

A II. Géza által 1150 körül alapított rend neve, mineműsége, kiváltságai pápai bullák inscripciója, címzése alapján határozható meg:

III. Orbán 1187—06—23: „... Magister Domus Hospitalis Sancti Stephani Regis site Strigonij... id eidem domui libertatis indulisit, ut nullus in ea commorantium Hospitum tributa persolveret, ... a solutione

III. Orbán pápa által 1187. június 23-án kiadott,
a stefanita rendet jóváhagyó bulla. Néhai dr. Prokopp Gyula által rendelkezésre bocsátott fénykép

²⁷ lásd az adattár 3.1., ill. 3.2. fejezetében 1187—06—23, 1286, 1329, 1343—09—04 a—b, 1355—11—30, 1356—11—13, 1392—02—15

²⁸ lásd 1193, 1238—01—29, 1275—05—23, 1336—12—06, 1357—05—05

²⁹ lásd példaként 1355—06—26 és 1367—03—17

³⁰ Kubinyi (1964) p 116 érdekes okfejtése nem meggyőző, mert a Szentlélek-templom és -ispotály schol sem szerepel a stefaniták javadalmainak felsorolásában.

³¹ lásd az adattár 3.3. fejezetében 1346—11—24

*I. táblázat. A stefaniák önmegnevezései (példák)**a. Az esztergomi ház néhány önmegnevezése*

1223 b	Johannes, Magister hospitalis domus sancti Stephani regis Hungariae, ceterique fratres eiusdem domus, videlicet Visuntinus Custos, Henricus Decanus, Thomas, et ceteri, tam clerici, quam laici
1225	Herbrandus Magister Hospitalis domus sancti Stephani Regis Hungarie de strigonio, meique fratres
1261—07—02	Frater Laurencius Magister et totus Conuentus Domus Hospitalis Sancti Regis Stephani de Strigonio
1268	Frater Petrus divina miseracione magister dom. Hospitalis s. Stephani Regis de Strigonio, et conuentus eiusdem
1270—10—22	Briccius Magister Cruciferorum ecclesie s. Regis Stephani de Strigonio et totus Conuentus eiusdem ecclesie
1272—05—20	Frater Elias, Magister Domus Hospitalis sancti Regis Stephani de Strigonio et totus Conuentus eiusdem domus
1274 ?	Frater Dominicus magister Hospitalis, et totus conventus cruciferorum sancti Regis Stephani de Strigonio
1276—06—28	Frater Petrus Magister et Conuentus Cruciferorum Ecclesie Sancti Regis Stephani de Strigonio
1277—02—01	Hermanus Magister et Conuentus Domus Hospitalis Sancti Stephani Regis de Strigonio
1285—08—21	Frater Nicolaus magister et Conuentus Cruciferorum domus hospitalis ecclesie s. Regis Stephani de Strigonio
1287—04—13	Frater Hermanus magister et Universi fratres cruciferorum ecclesie sancti Stephani regis de Strigonio
1291 b	Conuentus Cruciferorum Ecclesiae Sancti regis Stephani de Strigonio
1295—03—13	Conuentus Cruciferorum domus Hospitalis sancti Regis Stephani de Strigonio
1295—09—28	Frater Nycolaus magister et Conuentus Cruciferorum sancti Regis de Strigonio
1298 b	Nicolaus Litteratus, Magister domus Hospitaliariorum ac Conuentus Sancti Stephani de Strigonio
1300—04—17	Magister Dominicus et conuentus Cruciferorum Domus Hospitalis Sancti Regis Stephani de Strigonio
1307—07—25	Bartholomeus Magister et Cruciferorum domus hospitalis Ecclesie Sancti Stephani de Strigonio
1320—03—26	Nicolaus Magister domus hospitalis et conventus Cruciferorum Ecclesie Sancti regis Stephani de Strigonio
1320—10—02	Jacobus Magister cruciferorum domus hospitalis Sancti regis de Strigonio
1334—08—23	Magister Jacobus, magister cruciferorum domus hospitalis sancti regis Stephani de Strigonio
1341—10—06	Paulus Magister et universis fratres Cruciferorum Domus hospitalis Ecclesie Sancti Regis de Strigonio
1346—06—11	Frater Paulus et Conuentus Cruciferorum domus hospitalis Ecclesie Sancti regis Stephani de Strigonio
1353—10—02	Conuentus monasterii Domus hospitalis Ecclesie Sancti regis Stephani de Strigonio

b. A felhévizi ház néhány önmegnevezése

1278—05—26	Frater ac Bernardus Prior, et conventus Sanctissime Trinitatis de calidis aquis
1281 c	Frater Marcus prior et conventus Cruciferorum ecclesie Sancte Trinitatis de calidis aquis
1290	Frater Nycolaus Prior et Conuentus Cruciferorum Ecclesie Sancte Trinitatis de Calidis Aquis
1293—10—26	Prior et conventus Cruciferorum de Calidis Aquis
1294—08—02	Frater Georgius prior et Conuentus Ecclesiae sancte Trinitatis de Calidis aquis
1298—08—11	Frater Jacobus Prior, et Conuentus Cruciferorum Ecclesie Sancte Trinitatis de Calidis Aquis
1303—02—15	Marcus Prior et Conuentus Cruciferorum Sancte Trinitatis de calidis aquis
1305—06—29	Jacobus Prior et Conuentus Cruciferorum Ecclesie Sanctissime Trinitatis de calidis aquis
1311	Petrus Prior et Conuentus Ecclesie Sancti Trinitatis de Calidis Aquis
1323	Nicolaus Prior, Stephanus clericus cori et Conuentus Cruciferorum Ecclesie SS Trinitatis de calidis aquis
1325—05—01	Frater Bartholomeus prior et conventus cruciferorum ecclesie Sancte Trinitatis de Calidis Aquis
1328—05—12	Frater Georgius prior et conventus cruciferorum ecclesie sancte Trinitatis de Calidis Aquis
1345—11—01	Frater Bartholomeus prior et conventus cruciferorum ecclesie sancte Trinitatis de Calidis Aquis
1347—04—06	Ivan Prior et Conuentus Cruciferorum Ecclesie Sancte Trinitatis de calidis Aquis
1348—03—23	Ivan Procurator et Conuentus cruciferorum Ecclesie Sancte Trinitatis de calidis aquis

tributorum et decimarum abeat (sic) immune ... eciam monasterium sancti Stephani regis ab omnium iurisdictione liberum ...³²

III. Honorius 1220—07—29: „... fratres hospitalis sancti regis Stephani de ordine cruciferorum (kiemelés tőlem) ...³³

IV. Ince 1248—08—18: „... magister et fratres domorum sancti Stephani regis de Strigonio et de Calidis aquis (kiemelés tőlem) iuxta Budam, ...³⁴

IV. Sándor 1259—12—09: „... Magister et fratres hospitalis sancti Stephani Regis Strigoniensis, ordinis sancti Augustini, ... Cum itaque hospitalitatis observantiam, que, ut asseritur, in hospitali vestro circa cunctos continuo exercetur, facultates ipsius nequeant tolerare, nos volentes, ut propterea specialis beneficio gratie gaudeatis, ... quas propriis manibus aut sumptibus colitis, nulli teneamini decimas exhibere, auctoritate vobis presentium indulgemus ...³⁵

IV. Orbán 1262: „... magister domus hospitalis S. Stephani regis, sitae Strigonii, ... Beati Augustini regulam institutus esse dignoscitur, ... quidquid erat domui vestrae fidelium largitione collatum, a solutione tributorum, et decimarum haberetur immunae.³⁶

VIII. Bonifác 1295—07—28: „... magister et fratres domus hospitalis sancti regis Stephani ordinis cruciferorum Vesprimiensis diocesis, super ecclesia sancti Stephani iuxta Strigonium ... magister et fratres domus hospitalis sancti regis Stephani prope Strigonium ...³⁷

VIII. Bonifác 1299—03—10: „... magister et fratres hospitalis cruciferorum sancti Stephani de Strigonio ...³⁸

XXII. János 1326—10—01: „... Nicolaus, magister et rector hospitalis (kiemelés tőlem) sancti Regis Stephani Strigoniensis et domus sancte Trinitatis de Buda ... ordinis Cruciferorum ... Custos hospitalis sancti Regis Stephani et ... Prior domus sancte Trinitatis ... ius eligendi magistrum et rectorem (kiemelés tőlem) ... Iacobum natum quondam Petri Calido aque ...³⁹

VI. Kelemen 1343—05—04: „... magister domus Cruciferorum sancti Stephani Regis prope Strigonium, et sancte Trinitatis de Calidisaque per magistrum solite gubernari (kiemelés tőlem), ad Romanum ecclesiam nullo medio pertinente, ordinis sancti Augustini, per obitum quondam Iacobi ultimi dicte domus magistri, ...⁴⁰

VI. Kelemen 1343—05—26: „... Magister domus Cruciferorum sancti Stephani Regis de Strigonia et Calidisaquis ...⁴¹

XI. Gergely 1372—09—03: „... ecclesia domorum sancti Stephani Regis prope Strigonium et sancte Trinitatis de Calidis aquis ...⁴²

XI. Gergely 1372—10—25: „... magister et conventus Cruciferorum ecclesiarum sancti Regis Stephani et sancte Trinitatis de Aquis calidis ... sigillum eisdem magistro et conventui ...⁴³

³² lásd 1. ábra; Fejér (1841) pp 7/5:125—129; Wenzel (1867) pp 6:167—170; Kanuz (1874) pp 1:132—135; Jaffé (1888) p 2:526

³³ Fejér (1829) pp 3/1:292f; Mon. Veszpr. (1896) pp 1:47f

³⁴ Mon. Veszpr. (1896) pp 1:126f; Gárdonyi (1936) pp 1:48f

³⁵ Theiner (1859) p 1:242; Wenzel (1861) p 2:318; Kanuz (1874) p 1:455; Potthast (1875) p 2:1442

³⁶ Fejér (1829) pp 4/3:81—84; Potthast (1875) p 2:1498

³⁷ Fejér (1842) p 9/7:718; Kanuz (1882) p 2:373; Mon. Veszpr. (1896) pp 2:16f; Digard et al (1939) p 4:99

³⁸ Mon. Veszpr. (1896) pp 2:23f

³⁹ Theiner (1859) pp 1:505f; Mollat (1912) pp 6:326f

⁴⁰ Theiner (1859) pp 1:649f

⁴¹ Theiner (1859) p 1:654

⁴² Theiner (18600) p 2:121

⁴³ Theiner (1860) pp 2:126f

A tucatnyi⁴⁴ pápai bulla inscripcióit elemezve a rend neve ezek szerint, a variációkat (szórend stb.) figyelmen kívül hagyva, „*Ordo Cruciferorum Sancti Regis Stephani de Strigonio*”, magyarul a „*Szent István Király Kereszteseinek Esztergomi Rendje*”, amely rend Szt. Ágoston reguláját követte és exempt volt, azaz nem a püspök, hanem közvetlenül a pápa alá tartozott és mentesült az egyházi tizedadó kötelezettsége alól. A johanniták Szt. Benedek-reguláját követték, a templomosoknak Szt. Bernát egy, a ciszterciekéhez hasonló, regulát adott.

2.1.2. A REND SZERVEZETE

VI. Kelemen pápa 1343—05—04-én kiadott bullájának bizonyossága szerint a rend főnöke az esztergomi ház mestere volt, aki az esztergomi és budai házakat egyedül kormányozta⁴⁵. A budafelhévi ház perjele az esztergomi ház mesterének alárendeltje volt.

1286-ban a budai káptalan, 1326-ban és azután további négy bullában a pápa első helyen az esztergomi mestert, dékánt és rektort említi, csak azután a budafelhévi perjelt és házat; 1302-ben a két ház közösen ad ki hiteleshelyi oklevelet, melynek intulációja előbb említi az esztergomi mestert, azután a felhévi perjelt⁴⁶; 1343-ban Bertalan felhévi perjel a boldogult Loanus Pál esztergomi mestert és azt a Pál esztergomi mestert, aki kortársa, a Rend mestereinek („magistri Ordinis nostri”) mondja⁴⁷; 1392-ben Zsigmond király Istvánfia Péter frátert esztergomi és felhévi mesternek nevezi, ebben a sorrendben⁴⁸.

Ezzel csak látszólag áll ellentétben az, hogy az 1355-ös végrendelet⁴⁹ Jakab mestert, 1356-ban pedig az esztergomi káptalan Vilmos bíborost⁵⁰ megfordított sorrendben, Felhévi és Esztergom mesterének mondja. Ez talán azzal magyarázható, hogy a Szentháromság magasabb rangú titulus, mint Szent István⁵¹.

1326-ban XXII. János pápa Miklóst mesternek és az ispotály rektorának mondja, akit rendtársai megválasztottak. A választás érvénye a Szentszék jóváhagyásához volt kötve. Feltehetően a rendfőnök legtöbbször iskolázott ember, magister, aki értett az oklevélszerkesztéshez, és egyben az ispotály rektora, vezetője is volt. Kornél fiát Göncöl Tamás archidiakónus⁵² csak az esztergomi ispotály rektorának nevezi. Lehet, hogy Göncöl nem volt magister, de lehet, hogy csak Tamásnak volt rossz véleménye róla (lásd 2.2.1. fejezetben).

A 15. században Chetneky Lászlót kétszer az esztergomi és egyszer a felhévi ház kormányzójának (gubernator) mondják, amire a 2.2.3. fejezetben visszatérünk.

Felhévi templomuk mellé a stefaniák házat talán akkor és azért építették, mert IV. Béla a tatárjárás után Esztergomról Budára helyezte át székhelyét, így ismét volt hiteleshelyük az új főváros közvetlen közelében. A felhévi házat mindig perjel vezette, amint ez az 1. táblázatból is kitűnik. Az eddig áttanulmányozott oklevelek mind a perjelt és a konventet említik, csak kivételesen nevezve meg a perjel mellett más rendtagot. A XV. században említett visegrádi ház⁵³ feltehetően már a XIV. században épült, amikor Károly, majd Zsigmond királyok ide tették át székhelyüket.

A rend több tagjának nevét ismerjük (**2. táblázat**), a legtöbb esetben azonban csak keresztnevét, így azonosításuk nehéz, gyakran lehetetlen.

⁴⁴ IX. Bonifác más bulláinál, melyek talán szintén a stefaniákhoz intézett, Mályusz nem adja meg szó szerint a címzést, ezért ezeket itt nem idézzük

⁴⁵ magister... solite gubernari

⁴⁶ lásd 1302—12—02

⁴⁷ lásd 1343—09—04

⁴⁸ lásd 1392—02—15

⁴⁹ lásd 1355—11—30

⁵⁰ 1356—11—13

⁵¹ Bogyay Tamás személyes közlése

⁵² Schwandtner 3:575, 615

⁵³ lásd 1412—08—09 és —16 az adattár 3.2. fejezetében

2. táblázat. Az oklevelekben előforduló nevek

Év	Esztergomi ház	Felhévizi ház
1187	Nicolaus magister	
1220	Guncellus Cornelii rector	
1223	Johannes magister, Hemericus dekan, Visuntinus custos, Thomas frater	
1225	Herbrandus magister, Hemericus dekan, Visuntinus Custos, Thomas frater	
1229	Laurentius magister, Aaron Custos, Ysuntino, Michaele et Johannes sacerdotes	
1230	Laurentius magister	
1239	Petrus magister	
1250	H. magister	
1250—57	J., Jacobus magister	
1259—61	L., Laurentius magister	
1265	Laurentius, Petrus magistri, Andreas et Kenesius fratres	
1267—68	Petrus magister	
1270	Briccius magister	
1272	Elias magister, Benedictus custos	
1274	Dominicus magister	
1276	Petrus magister	
1277	Hermannus magister	
1278		Bernardus prior
1280	Petrus magister	
1281	Petrus, Dominicus magistri, Petrus frater	Marcus prior
1283	Dominicus magister, Mauricius clericus	
1284—85	Dominicus, Nicolaus magistri	
1286	Dominicus magister, Jacobus dekanus, Achilles frater Athila frater <i>in Accon</i>	Bankus prior
1287	Hermanus, Dominicus magistri	
1289	Dominicus magister	
1290	Dominicus magister	Nicolaus prior
1291	Nicolaus, Dominicus magistri	
1292	Dominicus magister, Jacobus custos, Nicolaus et Georgius fratres	Nicolaus prior
1293	Dominicus magister	
1294	Nicolaus magister, Wytkonus et Bankonus fratres	Georgius prior
1295	Nicolaus magister	Georgius prior
1296	Nicolaus magister	Marcus prior
1297	Nicolaus magister, Martinus clericus	
1298	Nicolaus Litteratus	Jacobus prior
1299	Nicolaus magister, Nicolaus et Abraham clerici	
1300	Dominicus, Nicolaus magistri	
1301		Georgius prior
1302—03	Nicolaus magister	Marcus prior
1305	Nicolaus magister, Valentinus frater	Jacobus prior
1307	Bartholomeus magister	
1307—20	Nicolaus magister	
1311		Petrus prior
1320	Jacobus magister	Georgius prior
1321—22	Nicolaus magister	
1307—20	Nicolaus magister	
1311		Petrus prior
1320	Jacobus magister	Georgius prior
1321—22	Nicolaus magister	
1322—23	Jacobus magister	
1323		Georgius, Nicolaus priorus
1325	Jacobus magister	

2. táblázat. Az oklevelekben előforduló nevek

Év	Esztergomi ház	Felhévizi ház
1326	Nicolaus magister	idem ibi
1328—36	Jacobus magister	
1331—41		Bartholomeus prior
1337	Petrus magister	
1341—42	Paulus de Gualdo	Bartholomeus prior Beke frater
1343	† Paulus Loanus (Gallicus) magister	Bartholomeus prior
1343	Paulus (modernus) magister	idem ibi
1344—46		Bartholomeus prior
1346	Paulus magister	
1347		Ivan prior
1348	Paulus frater	Ivan prior
1355	Jacobus magister	idem ibi
1356	Guillelmus Judicus Cardinalis, magister Bartholomeus procurator legalis	idem ibi
1359		Johannes Lukachii prior
1388		Paulus prior
1389		Petrus prior
1392	Petrus Stephani magister	
1397	Matthias magister	idem ibi
1402—04		Matthias prior
1429	Paulus magister, Ladislaus de Chetnek Gubernator	
1438	Ladislaus de Chetnek Gubernator	idem ibi
1439	Ladislaus de Chetnek Gubernator, Paulus frater	ides ibi

Három rendtagnál az apa nevét is ismerjük: 1326-ban *Péter fia Jakab*, aki Felhézven született⁵⁴, lehet, hogy azonos az 1355-i végrendeletben említett Jakabbal, aki nemesember, Kont Miklós erdélyi vajda sógora volt⁵⁵. 1359-ben *Lukács fia János*, 1392-ben pedig *István fia Péter*; aki azelőtt dömösi prépost, majd esztergomi kanonok volt⁵⁶, szerepel. Ezek eddig jobban nem pontosíthatók.

Három rendtag teljes nevét ismerjük: Pok nemzetségbeli *Kornél fia Göncöl*, *Gualdo Pál* és *Chetneky László*. Előbbi kettőt a 2.2.1., utóbbit a 2.2.3. fejezetben tárgyaljuk részletesebben.

Az 1356-ban megnevezett Vilmos *Guillelmus Judicus biberos* (de la Jugée, Limoges⁵⁷) volt, „Guillelmus sancta Marie in Cosmedin diaconus cardinali, apostolice Sedis legatus”⁵⁸, akit VI. Ince pápa többször bízott meg legátusként. „VI. Kelemen pápa (Gualdo) Pál választását el nem ismerve, meghagyta 1343. máj. 6-án kelt levelében az esztergomi és kalocsai érseknek, hogy e választást mint jótalant semmisnek és érvénytelennek kijelentve, e főnökségi tisztet Guilherme sancte Mare in Cosmedin diacono Cardinali adják és őt vagy helyettesét e főnökség birtokába beiktassák. A pápa e rendelete által új jövedelmi forrást akart Guilelm bíbornok számára nyitni; „ut — mondja az iménti pápai levél — expensarum onera sib incumbentia, commodius supportare valeat.” Még világosabban kifejti ezt a pápa ugyanez évi jún. 10-én kelt levelének e szavaival: „Quod dilecto filio nostro Guilelmo ... Cardinali, qui super expeditione negociarum ad sedem apostolicam de universis mundi partibus confluencium incessanter labores assiduis

⁵⁴ Knauz (1865) p 337

⁵⁵ lásd 1355—11—30

⁵⁶ Mályusz (1951) p 1:261

⁵⁷ Eubel (1913) p 1:18; Limoges francia város a Vienne partján

⁵⁸ Gasnault, Gotteri (1976) pp 4:140 és 146

studiis partitur nobiscum, multiplicia sumptum onera pro sui status sustentatione incumbunt, dignumque reputantes, . . . ut eidem super hiis paterne pro visionis remedio consulere curaremus.” A bíbornok, mint az első pápai levél világosan mondja, saját kérése nélkül nyervén el e főnökséget, annak nevébeni átvételénél megbízta „Johannem Dominici lectorem ecclesie Agrigensis et Petrum Begonis clericum Lemovicensis diocesis Bacalarium in legibus”. S a pápa iménti, jún. 10-i levelében e két ügynököt „eme főnökség átvétele miatt különösen ajánlja Nagy Lajos királynak”⁵⁹.

Annak, hogy a bíboros és a pápa által megnevezett két személy valamelyike a stefaniták történetében szerepet vitt volna, eddig nincsen nyoma, ezért nem szerepelnek a 2. táblázatban. Vilmos bíboros megbízottjaként azonban kétségtelenül szerepelt Bertalan, aki 1356-ban a stefanita ispotály tulajdonképpeni főnöke lehetett.

Hányan voltak a stefaniták, nem tudjuk. Az esztergomi ház oklevelei 1223-ban és 1225-ben a mester mellett még Hemericus (= Imre) dékánt⁶⁰, Visuntinus custost és Tamás frater említik, további klerikusok és mások mellett (et ceteri, tam clerici, quam laici). Ez, csak az esztergomi házban legalább nyolc rendtagot, valószínűleg többet jelent. Ezt alátámasztja, hogy egy 1492-ből ismert, feltehetően már korábban is érvényes előírás, amely szerint „hiteles okirat kiadásához is 7—10 szerzetes jelenléte volt szükséges”⁶¹. A Szentföldön is néhányan lehettek, Hévízen a XV. században legalább hatan⁶², bizonyára korábban is ennyien, talán többen lehettek. Továbbá a rend templomaiban legalább 1—1 pap, a birtokokon legalább 1—1 frater lehetett. Ezek szerint összesen legalább 30—40-re becsülhető a rendtagok átlagos száma a XIII. században.

Az elmondottak szerint a rendnek magyar és külföldi tagjai is voltak. Biztosan magyarok voltak a Pok nemzetségbeli Göncöl és Chetneky László. Athila frater, a Felhévizen született Péter fia Jakab, Lukács fia János és István fia Péter alighanem szintén magyarok voltak. Mivel a hiteleshelyeknek gyakran kellett latinul nem tudó embereket kihallgatniok, mindig szükség volt magyarul jól tudó rendtagokra, tehát nem csak ezek, hanem többen is, feltehetően a rendtagok többsége magyar volt. Vilmos bíboros francia lehetett, Paulus Loanus, akit Gallícusnak mondtak, szintén⁶³. Knauz ugyan azt írja az utóbbiról, hogy „igazi neve” Paulus de Gualdo lett volna⁶⁴, Gualdo pedig olasz város⁶⁵. Knauz tévedett, Loanus és Gualdo két különböző Pál volt: egyik francia, másik olasz.

Végül szólni kell a rend szentföldi intézményeiről és ezzel kapcsolatban megvizsgálni a kérdést, lovagrendet alkottak-e, vagy sem. Sajnos az eddig átvizsgált oklevelekből csak annyi derül ki, hogy Géza király Jeruzsálemben templomot és ispotályt építtetett, továbbá az, hogy a stefanitáknak Akkonban templomuk és házuk volt.

A jeruzsálemi házról, valószínű helyén kívül, mást nem tudunk. Ez azzal magyarázható, hogy hazánkban az írásbeliség csak a XII. század végén kezdett elterjedni, miután ezt III. Béla 1181-ben a királyi kancelláriában elrendelte, Jeruzsálem pedig már 1187-ben elesett és ekkor minden bizonnyal a stefaniták háza is elveszett.

⁵⁹ Knauz (1865) p 739f

⁶⁰ az Imre név Henrikből származik; Fejér olvasási tévesztése (3/1:427), amikor az 1223b oklevélben Hemericust Henricusnak látja, jellemző erre

⁶¹ Érdúj helyi (1899) p 84

⁶² Mályusz (1971) p 116

⁶³ lásd 1343—09—04b

⁶⁴ Knauz 1865 p 738; „Nucerine diocesis”, ma Nocere Salerno mellett.

⁶⁵ Perugiától KÉK-re

A stefaniták akkoni ispótályáról több hírünk van: 1223-ban, hogy pénzt küldhessenek tengerentúlra (nyilván Akkonba), 3 márka⁶⁶ ezüstért eladták hetényi birtokukat, 1279-ben ugyanezen okból 40 márka ezüstért újvásári birtokukat, 1282-ben pedig 6 márkaért karcasai birtokukat adták el. 1286-ban, a második tatárjárás (1285. febr.) következtében elszegényedve Bánk felhívízi perjel, Domonkos esztergomi mester és Jakab esztergomi dékán jelenlétében, hogy Achilles fráterrel segítséget küldhessen az Akkonban lévő templomuknak, házuknak (ispótályuknak) és Attila testvérüknek (frater Athila), 10 márka ezüstért eladta néhai Kesző Sebestyén fiának, Simonnak a hévízi vámot.

Ispótályos rend és ispótályos lovagrend között az a különbség, hogy míg az egyszerű ispótályos rendek tagjai szerzetesi életformát és karitatív feladatokat vállaltak, a lovagrend tagjai emellett még hivatásuknak tekintették a zárandokok és a Szentföld védelmét, a hitetleneknek nevezett mohamedánok elleni aktív harcot. A „hitetlenek” Jeruzsálem elleni, majd egy évszázaddal később Akkon elleni döntő ostrománál bizonyára harcoltak az akkor ottan lévő stefaniták is, de ez még nem jelenti azt, hogy lovagok voltak, mert szorult helyzetben a vár minden lakosa harcol, gondoljunk csak az egri nőkre⁶⁷.

A lovagrendek csak nemes származású férfiakat⁶⁸ vettek fel soraikba, akiket családjuk gyermekekoruktól fogva harci mesterségekre nevelt. A fent említett rendtagok, akiknek családját ismerjük, nemes emberek voltak. Ez a körülmény nem zárja ki, de nem is bizonyítja azt, hogy a stefaniták lovagrendet alkottak volna. Azt sem tudjuk, milyenek voltak a felvételi követelmények, milyen volt az öltözetük, volt-e címere a rendnek. Ezen kérdések tisztázása a jövő kutatás feladata. Minden *eddig* információt összevetve *a stefanitákat nem tekintjük lovagrendnek*.

2.1.3. A REND KITERJEDÉSE

Az oklevelek a stefaniták magyarországi ispótályát, több templomát és birtokát, hajókat, vám- és révjogokat és más javadalmakat említenek, továbbá a tengerentúli, előbb jeruzsálemi, majd akkoni templomot és házat (**3. táblázat**).

A középkorban egy napi *járás* alatt 25–40 km távolságot értettek⁶⁹. Szekéren naponta 30–45 km-t, lóháton sietve 50–60 km-t, futárok váltott lovakkal 60–80 km-t, a pápai gyorsfutárok, hegyes ill. sík területen 50–100 km-t tettek meg⁷⁰. Az eddig azonosított 23 magyarországi javadalom közül 19 Esztergomtól nem messzebb mint 55 km-nyire feküdt, azaz lóháton egy nap alatt minden nehézség nélkül elérhető távolságban. Ennél messzebb, 100 km-re, a Csallóközben Újvásár volt, oda utazva Telkin vagy Hetényen lehetett megszállni. Az Alföld északkeleti részén fekvő Karcsa, Kőrév és Tarcal, légvonalban Esztergomtól 200–230 km-re, de Hévíztől is 180–210 km-re volt, tehát legalább 3–6 napnyira (**1. térkép**). A Szentföldre utazni sok hónapot vett igénybe.

Csuraszombat, Szokol, Tapolcsány, Tót és Vejte fekvését máig nem sikerült meghatározni⁷¹.

A stefaniták magyarországi birtokairól Györffy és Reiszig sok részletet közöl, ha az utóbbi tévesen a johannitáknak is tulajdonítja azokat. A következő összeállítás Györffy és Reiszig adatait tartalmazza, kiegészítve másutt talált részletekkel:

⁶⁶ a márka súlyegység volt. Hóman (1916) megállapítása szerint Magyarországon 1271 és 1690 között egy márka ezüst súlya 245,5 grammot nyomott; a finom ezüst 86%, a közönséges 78% színezüstöt tartalmazott; egy ekealj szántóföld (kb. 100 hektár), egy hátszló, vagy egy rabszolga ára átlagosan 2–3 márka finom ezüst volt. Györffy (1960) szerint 1 márka súlya 1186 előtt 206,7 gramm, azután 233,3 gramm, egy ekealj területe 37,15 hektár volt

⁶⁷ Pach, Várkonyi (1987) p 1:266

⁶⁸ a johanniták rendjének női ága is volt

⁶⁹ Györffy személyes közlése 1992–04–19-én

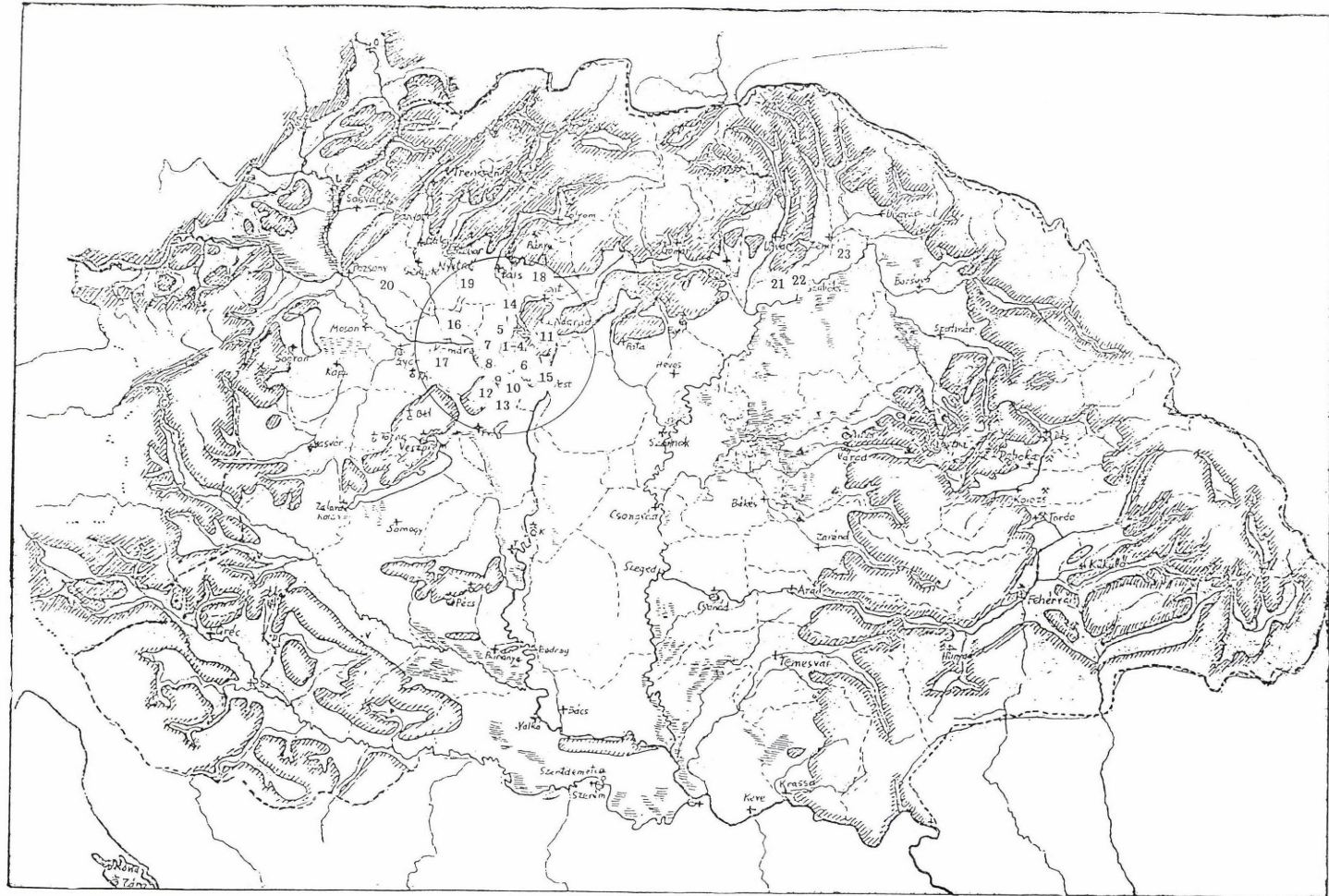
⁷⁰ Ohler (1988) p 141

⁷¹ Györffy személyes közlése 1992

3. táblázat. A stefániták templomai, házai és egyéb birtokai

Nr	Magyar/idegen megnevezés, a hely közelebbi megjelölése; a birtok mineműsége; az első megnevezés éve
1	Abony majd Szentkirály/Esztergom vm., elenyészett, Esztergom DNy részén; 1187.
=	Akkon, Haifától É—ÉK 14 km a tengerparton; templom, ház (ispotály?): (1223) 1259.
3	Bille/Esztergom vm., elenyészett, Esztergomban, a mai Bem József tér környékén; Szt. Margit templom; 1187.
19	Csifár (Cifáre)/Bars vm., Lévától Ny 18 km, Esztergomtól É—ÉNy 54 km; Szt. János templom; 1235.
—	Csuraszombat, helye ismeretlen; Szt. János templom; 1187.
10	Dág/Esztergom vm., Esztergomtól D 16 km; szőlő; 1181.
5	Ebed/Esztergom vm., Esztergomtól Ny—DNy 9 km; birtok; 1191.
12	Epöl/Esztergom vm., Esztergomtól D—DNy 18 km; szőlő; 1270.
15	Felhévíz/Pest vm., Budán a Margit hídnál, Esztergomtól D—DK 36 km; Szt. Háromság templom, rendház; 1187.
16	Hetény (Hetin)/Komárom vm., Komáromtól ÉK 12 km, Esztergomtól Ny 38 km; birtok; 1223.
=	Jeruzsálem, a Damaszkuszi-kapu közelében; Szt. Szűz/Szt. István király templom, ispotály; <1162.
23	Karcsa/Zemplén vm., Sárospataktól K 2 km, Esztergomtól K—ÉK 235 km; Szt. Margit templom; 1187.
14	Keresztes, ma Sikénica/Hont vm., Pesek és Trgyna között, Esztergomtól É 31 km; birtok; 1307.
6	Kesztölc/Esztergom vm., Esztergomtól D—DK 9 km; birtok; 1259.
13	Kirva/Esztergom vm., Esztergomtól D 2 km; szőlő; 1255.
21	Körév/Zemplén vm., a Tokaji rév régi neve, Karcstól DNy 35 km, Esztergomtól 200 km; Szt. Kereszt templom; 1187.
9	Ogan/Esztergom vm., elenyészett, Tokodtól D 4 km, Esztergomtól D—DNy 12 km; birtok; 1181.
18	Rakonca (Dolné Rykynice)/Hont vm., Honttól É 15 km, Esztergomtól É—ÉK 50 km; birtok; 1331.
2	Széplak majd Szentistván/Esztergom vm., elenyészett, Esztergomban, Szentkirály mellett; 1181.
2	Szentistván/Esztergom vm., elenyészett, Esztergomban, Szentkirály mellett; uradalom, hajók; 1181.
1	Szentkirály, elenyészett, Esztergomban, a mai Török Ignác utcánál; Szt. István templom, monostor, ispotály; <1162.
—	Szokol, helye ismeretlen; Szűzmária templom; 1187.
—	Tapolcsány; helye ismeretlen; birtok; 1259.
22	Tarcal/Zemplén vm., Tokajtól K—ÉK 5 km, a hegy túoldalán, Esztergomtól K—ÉK 195 km; Szt. András templom; 1187.
7	Tát/Esztergom vm., Esztergomtól DNy 10 km; Szt. György templom; 1259.
17	Telki, ma Mocsod/Komárom vm., Komáromtól D—DK 12 km, Esztergomtól Ny—DNy 44 km; Szt. Kereszt templom; 1194.
21	Tokaj/Zemplén vm., Karcstól DNy 35 km, Esztergomtól K—ÉK 200 km; Szt. Kereszt templom; 1187.
8	Tokod/Esztergom vm., Esztergomtól Ny—DNy 12 km; birtok; 1181.
—	Tót, helye ismeretlen; Szűzmária templom; 1187.
20	Újvásár, ma Pusztá-Nagymagyar/Pozsony vm., Pozsonytól K 24 km, Esztergomtól Ny—ÉNy 100 km; birtok; 1279.
—	Vejte, helye ismeretlen; Szt. Miklós templom; 1187.
11	Visegrád/Pest vm., Esztergomtól K 19 km; ház a Szt. György pataknál; 1412.
4	Zsidódpuszta/Esztergom vm., Esztergomtól D—DNy 6 km; Szt. Tamás templom; 1187.

Megjegyzés: a számozás az 1. térképre vonatkozik és a Szentkirálytól való távolsággal növekszik. A — jelölésű helységek helye ismeretlen, a = jelölésűek a mai Izraelben vannak. A részleteket lásd a 2.1.3. fejezetben.

A stefániták elterjedése Magyarországon. Készült a Győrffy által rendelkezésre bocsátott térkép alapján

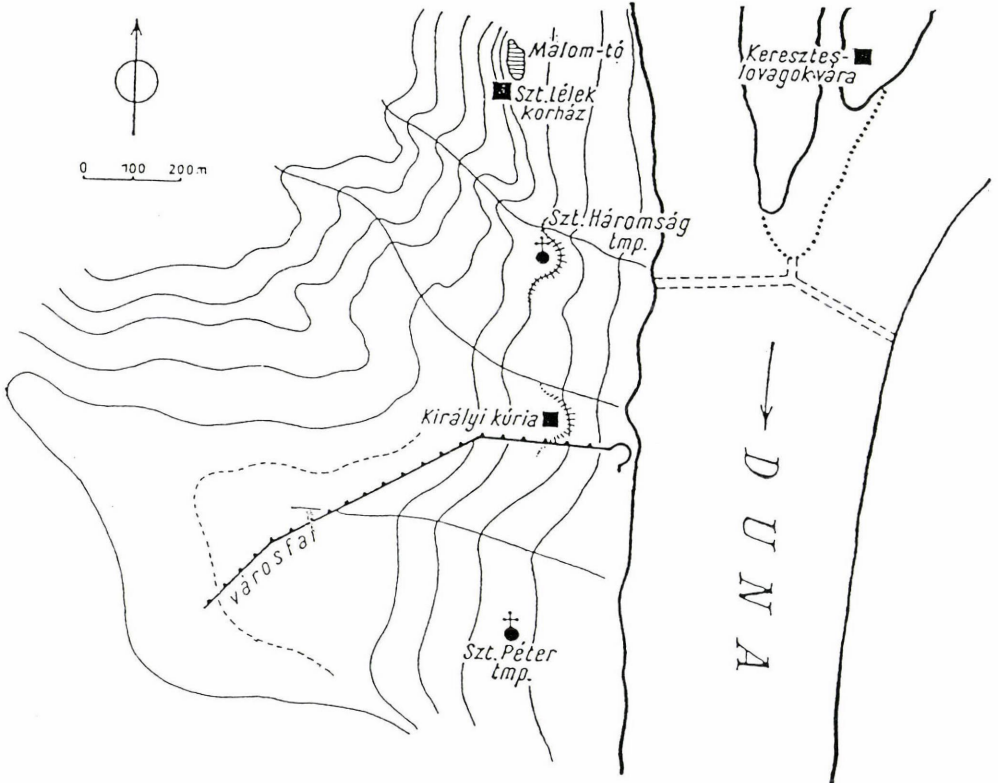
*Dág*⁸¹ (Dagh, Daag) Esztergom megyében, Esztergomtól délre, kb. 20 km-re fekvő falu. A szőlőbirtok, amelyet az 1181-es oklevél említ. Reiszig egy Sopron megyei „Dág földjéről”, nyilván más helyről ír.

Ebed,⁸² (Ebeed, Ebeth) Esztergom megyében, Esztergomtól nyugat—délnyugatra kb. 9 km-re, a Duna bal partjához közel fekvő falu, mellette halásztanya és 6 ekealjnyi⁸³ legelő, melyért a stefaniták 1292 óta pereskedtek (lásd a 2.2.3. fejezetben).

*Epö*⁸⁴ (Epeel, Epely, Epul) Esztergom megyében, Esztergomtól dél—délnyugatra, kb. 20 km-re feküdt. Szőlőbirtok, amelyet 1259-ben IV. Sándor pápa, mivel ispotály fenntartására szolgált, a tizedadó fizetése alól felmentett.

Esztergom—Szentistván és Esztergom—Szentkirály lásd Szentistván ill. Szentkirály alatt.

*Felhévíz*⁸⁵ (Forum Geysa, Hévíz, Budafelhévíz, Calida aqua) Budán, a mai Margit híd budai hídfőjénél feküdt (**4. térkép**). Vásárhely volt, amelyet valószínűleg I. Géza (1074—1077)⁸⁶ alapított, ezért eredetileg Gézavására volt a neve. Calidae aquae néven már 1245-ben önálló perjelségként szerepelt és 1439-ig

Felhévíz környékének középkori térképe. Seidl rekonstrukcióját közli Kubinyi (1964) p. 95

⁸¹ Györfly (1987) pp 2:211, 233f, Reiszig (1928) p 2:94

⁸² Györfly (1987) p 2:235, Reiszig (1928) pp 2:18, 44, 50

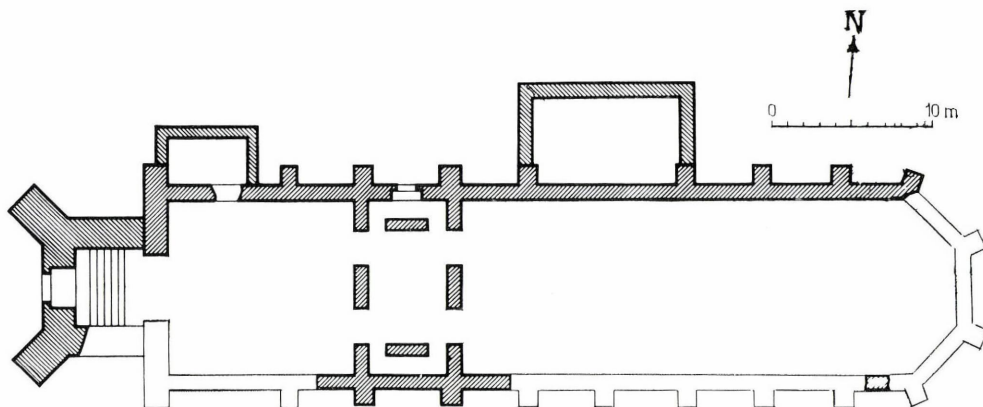
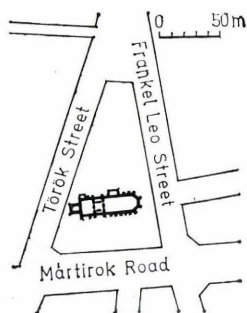
⁸³ Hóman (1916) pp 487—496 számításai szerint 1 ekealj kb. 60—210 kataszteri hold területének felelt meg

⁸⁴ Györfly (1987) pp 2:211, 236, Reiszig (1928) p 2:50

⁸⁵ Reiszig (1928) pp 2:8, 17—31, 43, 46, 53, 102

⁸⁶ Kubinyi (1964) p. 89

mutatható ki. A felhévízi konvent elemi iskolát is tartott fenn⁸⁷. Legrégibb, az Országos Levéltárban fennmaradt hiteleshelyi oklevele 1278-ban, az utolsó 1348-ban kelt. Az 1906-os ásatásokkor a mai Török utca, Margit körút/Mártírok útja és Zsigmond/Frankel Leó út által határolt telken (Mártírok úti 5.) feltárták⁸⁸ a XIII. századi átmeneti stílusú, 11 m fesztávú, egyhajós, keresztboltozatú, többszögű apszissal záródó, egytornyú szerzetestemplomot (**2. ábra**). 1297-ben Lodomér esztergomi érsek időzött itt a stefanitáknál, talán itt is halt meg 1298-ban. Imre váradi püspök is járt náluk, itt vesztette el Szt. László egy ujjcsontereklyéjét, amelyet az ispotályosok megtaláltak és megtartottak. A rendházhoz tartozott többek között Hévíz falu, vásár-⁸⁹, szárazvám- és révjoggal⁹⁰, továbbá Óbuda határában szántóföldek és rétek, Budán a kövesdmáli szőlő⁹¹, valamint hőforrás és fürdő is⁹². Amikor 1440-es polgárháború során Szécsi Tamás

A hévízi volt stefanita templom mai képe nyugat felől. Gerevich
(The Art of Buda and Pest in the Middle Ages, Bp. 1971 24. p.) közli Supka Géza ásatásai nyomán

⁸⁷ Kubinyi (1964) p 169

⁸⁸ Supka (1907) p 9

⁸⁹ Mollay (1959) p 198 (427)

⁹⁰ A három Buda környéki rév közül ez, mint Kubinyi (1964) p 86 kimutatta, a jeníi rév volt. A révjogot 1286-ban 10 márka ezüstért eladták, hogy támogathassák akkori házukat

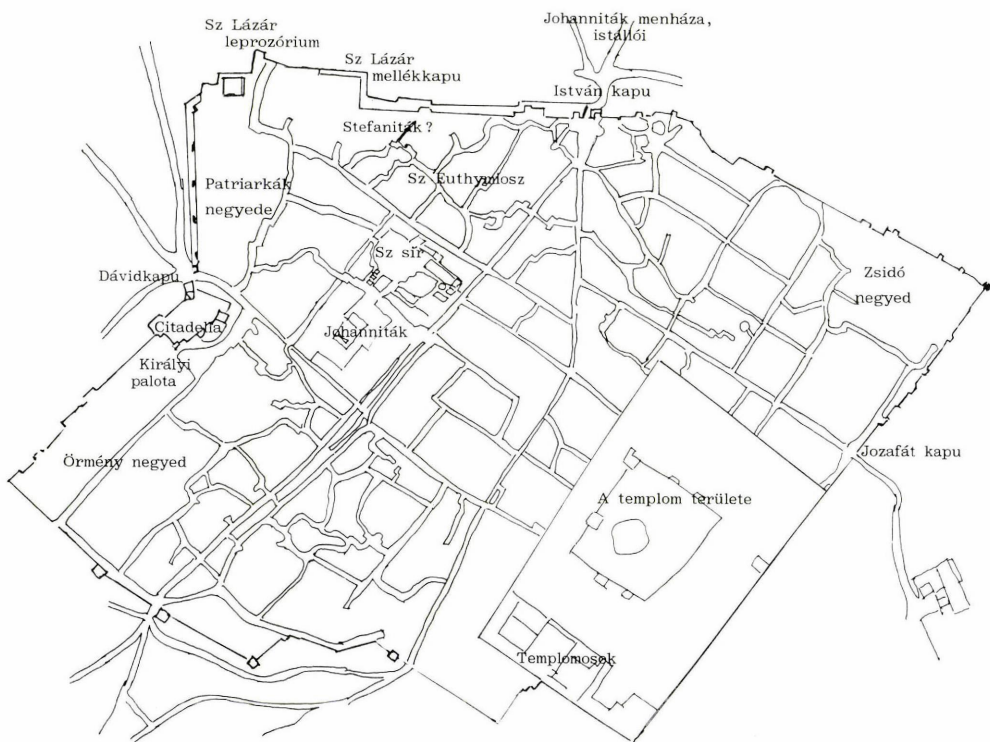
⁹¹ Mollay (1959) pp 45 132f (210)

⁹² Kubinyi (1964) p 140

Budát ostromolta, Bonfini szerint Felhévíz külvárost megtámadván, az ellenszegülőket legyilkoltatta és a várost felgyújtatta⁹³. Talán ekkor és ezért szűnt meg a stefaniták rendháza (lásd 2.3. fejezetben).

*Hetény*⁹⁴ (latinul Heten, Hethen, Hetyn, ma csehül Hetin) Komárom megyében, Komáromtól északkeletre, kb. 12 km-re fekvő birtok, amelyet 1259-ben IV. Sándor pápa, mivel ispotály fenntartására szolgált, a tizedadó fizetése alól felmentett. Hetényt 1233-ban 3 márka ezüstért eladták, hogy támogathassák akkori házukat.

Jeruzsálem (Hierosolyma) feltehetően az 1150-es évek elejétől a város eleséig (1187) volt itt a stefaniták Szent Szűznek és Szt. István királynak szentelt temploma. A Petronilla által 1135-ben vásárolt házakról Tobler úgy véli, valószínűleg a Szent Sír-templomtól északra, annak közelében, a mai (1838) Szt. Euthymiosz- és Seetnagia-kolostorok környékén lehetett⁹⁵. A stefaniták templomáról és ispotályáról a középkori Jeruzsálem helyrajzának legjobb ismerője, Joshua Praver, úgy véli, hogy a jelenlegi ferencesrendi ház közelében, a Góliát-torony és a Damaszkusz-kapu között, valószínűleg a hajdani, Szt. Lázárról elnevezett mellékkapunál lehetett⁹⁶. Tobler és Praver meghatározásai egy irányba mutatnak, nem ellenkeznek azzal a lehetőséggel, hogy a stefaniták temploma és ispotálya a Petronilla által vásárolt házak helyén épült (5. térkép).

Jeruzsálem a XII. században

⁹³ Bonfini (1543) pp 427, (1545) 305

⁹⁴ Györfly (1987) pp 3:394, 421—423, Reiszig (1928) pp 2:43, 50

⁹⁵ Tobler (1853) p 1:419

⁹⁶ Személyes közlés (1968): the location should be somewhere near the modern Franciscan Compound between the Goliath Tower and Damascus Gate, in all probability at the outlet of the so called Poterne de S. Lazar

*Karcsa*⁹⁷ (Charca) Zemplén megyében, a stefaniták Esztergomtól legtávolabbi, Sárospataktól keletre, kb. 20 km-re fekvő község, a Szt. Margitnak szentelt templommal. Az építézetileg érdekes templom téglából épült, a XI. századból származó szentélye eredetileg önálló kerek templom volt, amelyet először már a XII. században bővítettek ki egy faragott kváderkövekből épült négyoszlopes hajóval. A stefaniták ezt a bővítést a XIII. században lebontották, helyette háromhajós nagyobb templom építését kezdték meg, de munkájuk abbamaradt⁹⁸, valószínűleg a birtok eladása⁹⁹ következtében. A templom ma is áll (3. és 4. ábra). Reiszig úgy véli, rendházuk is lett volna itt, innen igazgathatták Kőrév és Tarcál környéki birtokaikat.

*Keresztes*¹⁰⁰ (Keresztessy, Denis; Kyristus, Cruciferorum Villa; ma Sikenica) falu Hont megyében, Nagypeszek/Pesek és Tergenye/Trgyna között feküdt. Birtok, eredetileg Dieles lehetett a neve, új nevét keresztes uraitól kaphatta. Esztergomtól északra, kb. 20 km-re feküdt. XIV. század eleji oklevélben szerepel. Reiszig egy másik, hasonló nevű, a johannitákhoz tartozó birtokot említ.

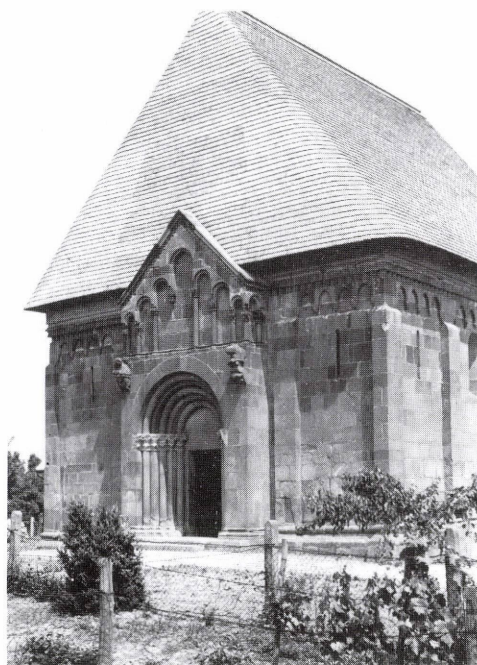
*Kesztlőc*¹⁰¹ (Kestelci, Kezthelch, Kestelz, Kezteulch, Keztheuchl, Keztwelcz) Esztergom megyében, Esztergomtól dél—délkeletre, kb. 9 km-re fekvő község. Birtok, amelyet 1259-ben IV. Sándor pápa, mivel ispotály fenntartására szolgált, a tizedadó fizetése alól felmentett. Reiszig egy hasonló nevű Tolna megyei községet említ.

*Kirva*¹⁰² (Kerva, Kerwa, Kerua, Kerowa, Kirua, Crawa, Koroa) Esztergom megyében, Esztergomtól dél—délnyugatra, kb. 20 km-re fekvő falu. Szőlőbirtok, amelyet 1259-ben IV. Sándor pápa, mivel ispotály fenntartására szolgált, a tizedadó fizetése alól felmentett.

*Kőrév*¹⁰³ Zemplén megye, a Tokaji rév régi neve, Szt. Kereszt-templom, birtok és feltehetően révjog.

*Ogan*¹⁰⁴ (Ugan, Hugan, Vgan) elenyészett falu Esztergom megyében. Birtok, amely Tokodtól délre, valószínűleg a mai Annavölgyi bányavasúti megálló mellett feküdt, Esztergomtól dél—délkeletre, kb. 15 km-re.

*Rakonca*¹⁰⁵ (Racucsa, Racuncha, Rakunza, Rokoncha, Rokoncza, ma Dolné Rykynce a neve) Hont megyében. A stefaniták birtoka a későbbi Alsórákonca falu volt Esztergomtól 50 km-re észak-északkeleti irányban.

A karcsai volt stefanita templom képe délkelet felől.
Az Országos Műemléki Hivatal fotótára által rendelkezésemre bocsátott fénykép

⁹⁷ Reiszig (1928) pp 2:74—76

⁹⁸ Molnár (1965) pp 111—113

⁹⁹ 1282-ben 6 márka ezüstért adták el, hogy támogathassák akkori házukat

¹⁰⁰ Györfly (1987) p 3:207, Reiszig (1928) pp 2:113f, 125

¹⁰¹ Györfly 2:295, Reiszig (1928) pp 2:50, 59 77f

¹⁰² Györfly (1978) pp 2:211, 296, Reiszig (1928) pp 2:50ff

¹⁰³ Györfly (1978) p 2:281, Reiszig (1928) pp 2:22, 29

¹⁰⁴ Györfly (1987) pp 2:211, 304, Reiszig (1928) p 2:53

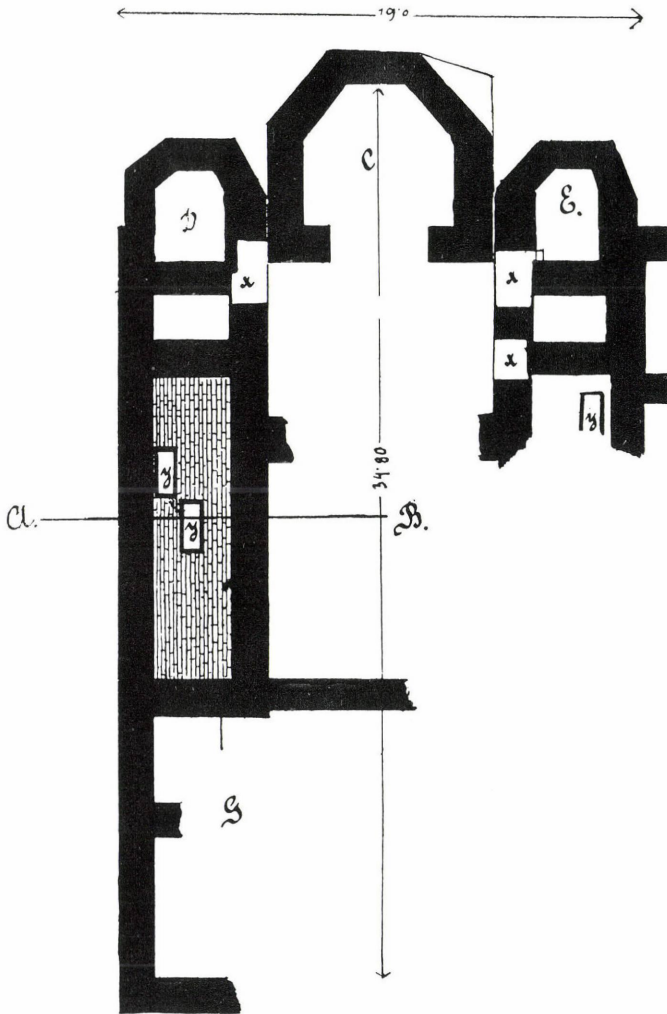
¹⁰⁵ Györfly (1987) pp 3:236, Reiszig (1928) p 2:69

*Szentistván*¹⁰⁶ (S. Stephani Villa, Pulchrum, Pulchrum Praedium) Esztergom megyében, eredetileg Széplak, a Duna partján, a révnél, közvetlenül Esztergom-Szentkirály mellett feküdt, de önálló község lehetett (3. térkép).

*Szentkirály*¹⁰⁷ (Abony, Obon, S. Stephanus Rex de Strigonio, S. Rex) Esztergom megyében, eredetileg Abony, a mai, esztergomi Török Ignác utca táján fekvő (3. térkép), hajdan önálló község és stefaniták dunai

kikötője volt, ahol 1181-ben 12 is hajót említenek. A Kis-Dunán fekvő földeket máig Szentkirályréznek nevezik. A stefaniták 1150 körül alapított és kb. 1440-ig birtokolt anyakonventje volt. Az első, az Országos Levéltárban fennmaradt hiteleshelyi oklevele 1222-ben, az utolsó 1351-ben kelt. A román stílusú, háromhajós, kéttornyú Szt. István királynak szentelt bazilikát (5. ábra) és az ispotályt a rendtagok maguk építették. Lehet, hogy itt állott az a palota, ahol Szt. István király 1038. augusztus 15-én meghalt. Ebben a templomban újította meg II. Endre 1133-ban a beregi egyezményt. A templomot a XIV. század végén gotizálva renoválták, azután túlélte a mohácsi vést és amikor a törökök 1543-ban Esztergomot elfoglalták, még olyan jó karban volt, hogy érdemesnek találták mecsetté átalakítani, ami elég okul szolgált arra, hogy 1595-ben az Esztergom ostromára érkező keresztény hadak felgyűjtsák és lerombolják. Az ispotály kúriájának Szt. Balázs-kápolnájában 1294-ben az esztergomi káptalan és polgárok pere folyt.

*Széplak*¹⁰⁸ volt az egyik falu Esztergom megyében (3. térkép), amelyet II. Géza a stefanitáknak adott. Ezt hív-

Az esztergomi volt stefanita templomnál végzett ásások.

Némethy L. (1896) 45. p.

Az Esztergom vidéki Régészeti és Történelmi Társulat első évkönyvéből

¹⁰⁶ Györfly (1987) pp 2:211, 277

¹⁰⁷ Györfly (1987) pp 2:211, 213—217, 277—282, Reiszig (1928) pp 2:17f, 23f, 27f, 42—59, 141f, 147

¹⁰⁸ Györfly (1987) pp 2:233, 281, 311, Reiszig (1928) p 2:139

ták azután Szentistvánnak. A dunai révnél feküdt, a jobb parton. Szemben vele, a Duna északi partján volt Szép, az érsek tulajdona, amely nevét Széplaktól kapta. II. Endre 1215-ben elrendelte, az érsek és a keresztesek közösen tartsanak révszeket, és az ott átkelő kereskedőket kényszerítsék, hogy térjenek be a városba, és fizessenek vámot a káptalannak. Reiszig tévesen Baranya megyébe helyezi.

A karcsai volt stefanita templom képe nyugat felől.
Az Országos Műemléki Hivatal által rendelkezésemre bocsátott fénykép

*Szokol*¹⁰⁹, elenyészett falu, az 1187-es bulla említi, fekvése egyelőre nem ismeretes. Szűz Máriának szentelt temploma volt.

*Tapolcsány*¹¹⁰ birtok, amelynek fekvése egyelőre nem ismeretes, amelyet 1259-ben IV. Sándor pápa, mivel ispotály fenntartására szolgált, a tized fizetése alól felmentett.

*Tarca*¹¹¹ a tokaji hely nyugati lábánál fekvő falu, Szt. Andrásnak szentelt templommal.

*Tát*¹¹² (That, Taath, Taat, Tatu, Thath, Thaath) Esztergomtól kb. 10 km-re, a Kis-Duna partján fekvő falu, amelyet 1181-ben III. Béla, a Szt. György-templommal és egész határával együtt a szentkirályi kereszteseknek adott.

¹⁰⁹ Györffy (1987) p 2:281, Reiszig (1928) p 2:141

¹¹⁰ Reiszig (1928) pp 2:50, 52

¹¹¹ Györffy (1987) p 2:281, Reiszig (1928) pp 2:22, 29

¹¹² Györffy (1987) pp 2:211, 281, 314, Reiszig (1928) pp 2:141f

*Telki*¹¹³ Komárom megyei elenyészett falu, amelynek Szt. Kereszt-temploma Mocsai határában, nyugat—északnyugatra, a „Kőhányás kút” körül keresendő, Esztergomtól kb. 44 km-re feküdt. 1259-ben IV. Sándor pápa, mivel ispotály fenntartására szolgált, a tized fizetése alól felmentette. Reiszig két másik, Pest illetve Somogy megyében fekvő Telki nevű községet említ.

*Tokaj*¹¹⁴ Zemplén megyei város, ahol a Szt. Kereszt-templom, birtok és valószínűleg a révjog (Kőrév) volt a stefanitáké már 1187-ben. Karcsához tartozhatott, onnan kb. 35, Esztergomtól légvonalban kb. 230 km-re van.

*Tokod*¹¹⁵ (Tukud, Tacod) Esztergom megyei, Esztergomtól nyugat—délnyugatra, kb. 35 km-re fekvő község, amelyet III. Béla 1181-ben a stefanitáknak adott, és amelyet 1259-ben IV. Sándor pápa, mivel ispotály fenntartására szolgált, a tizedadó fizetése alól felmentett.

*Tóti*¹¹⁶ fekvése egyelőre nem ismeretes. Reiszig a Pest megyei „Újfalú másképp Tóti”-val azonosítja. Az 1187-es bulla a Szűzanyának szentelt templomát említi.

*Újvásár*¹¹⁷ (uyvasar vocatam, in Chaloukuz, in Comitatu Posoniensi) a Csalóközben, Pozsonytól keletre, kb. 24 km-re fekszik Újvásárpusztá, 1882-ben Pusztamagyar, u. p. Nagymagyar. A stefaniták itteni, Esztergomtól kb. 100 km-re fekvő, tehát nehezebben elérhető birtokukat 1279-ben 40 márka ezüstért eladták, hogy az Akkonban lévő házukat és templomukat támogathassák.

*Vejte*¹¹⁸ fekvése egyelőre nem ismeretes. Az 1187-es bulla a stefaniták itteni Szt. Miklós-templomát említi.

*Visegrad*¹¹⁹ (Wissegradensis) 1323 és 1347 között Róbert Károly, majd újból, 1355 és 1382 között Nagy Lajos alatt, királyi székhely volt. Itt követte el 1330-ban Zách Felicián merényletét, 1335-ben itt kötött I. Károly magyar, Nagy Kázmér lengyel, és János cseh király szövetséget, amelyre emlékezve 1990-ben Magyarország, Csehország és Lengyelország is Visegradon kötött egyezményt. A stefaniták házáat egy oklevél 1412-ben említi. Feltehető, hogy a stefaniták visegrádi házukat már a XIV. században szerezték, hogy az udvarnál képviselve legyenek.

*Zsidó*¹²⁰ (Sydod, Sydoud, Zidoud, Cydono; ma Zsidódi pusztá) Esztergom megyében. Mint II. Géza adományá, Szentkirályhoz tartozott, Szt. Tamásnak szentelt templomát az 1187-es bulla említi. Hozzá tartozott a Zsidódi (ma Körtvélyes) sziget is (**3. térkép**).

A stefaniták nem voltak gazdagok, amit bizonyít a négy említett eset, amikor eladásokra kényszerültek, hogy fenntarthatassák ispotályaikat, és hogy így karcsai templomuk építése is abbamaradt. Az 1285-ös tatárjáráskor feltehetően Kőrév, Tarcal és talán Budafelhévíz szenvedett kárt.

A XV. század elején, a már említetten eladott és a tengerentúli birtokok kivételével, valószínűleg a legtöbb felsorolt többi javadalom még megvolt.

2.2. ADATOK A REND TÖRTÉNETÉHEZ

Az esztergomi és felhévizi házak történetét kitűnően és kimerítően megírták Knauz (1865), Némethy (1883) és Reiszig (1925, 1928), akik csak annyiban tévedtek, hogy a stefanitákat a johanniták közé sorolták. Alapos forráskutató munka alapján megírt közleményeik egyébként mindmáig helytállóak.

A jelen közlemény ezeken felül oklevelek kiértékelésére támaszkodik. A feldolgozott oklevelek időrendi eloszlását a **4. táblázat** foglalja össze. A táblázaton feltűnik, hogy a levelek száma, a XIV. század közepe után

¹¹³ Györffy (1987) pp 3:441f. 459, Reiszig (1928) pp 2:50, 52f

¹¹⁴ Györffy (1987) p 2:281, Reiszig (1928) pp 2:22, 29

¹¹⁵ Györffy (1987) p 2:315, Reiszig (1928) pp 2:50, 53

¹¹⁶ Györffy (1987) p 2:281, Reiszig (1928) p 2:29, 47, 53

¹¹⁷ Lásd az adattár 3. fejezetében 1279; helymeghatározás Györffy 1992—04—19-i személyes közlése, Juhos János (1882) A magyar korona országainak helységnevtára. Traub, Budapest, p 355 alapján

¹¹⁸ Györffy (1987) p 2:281, Reiszig (1928) p 2:147

¹¹⁹ Reiszig (1928) pp 2:22, 29, 54

¹²⁰ Györffy (1987) pp 2:211, 281, 318, Reiszig (1928) pp 2:53f, 142, Zsolnay, Lettrich (1962) p 32,

4. táblázat. A stefaniták történetével kapcsolatban feldolgozott és az Országos Levéltárban őrzött (második szám) oklevelek időrendjének statisztikai áttekintése

Keltetés	A stefaniták hiteleshelyi oklevelei		Más stefanita oklevél	Összesen
	Esztergom	Felhévíz		
1141—1160			1	1
1161—1180				
1181—1200			6	6
1201—1220			3	3
1221—1240	4/9		7	11
1241—1260	13/17		5	18
1261—1280	19/24	1/3	9	29
1281—1300	58/78	8/11	36	102
1301—1320	64/67	9/38	10	83
1321—1340	48/113	14/57	37	99
1341—1360	19/35	11/41	24	54
1361—1380			2	2
1381—1400			8	8
1401—1420			4	4
1421—1440			4	4
Összesen	225/343	43/150	156	424
Más, nem stefanita oklevél				15

alaposan megcsappan. Ennek magyarázata az, hogy Nagy Lajos király elvette hiteleshelyi pecsétjüket, nem állíthattak ki többé közhitelű okleveleket. De hozzájárul az oklevélkiadások elégtelensége is¹²¹: míg az Árpád-kori oklevelek kb. 90%-át kiadták, és ezen kiadások legtöbbször már az 1960-as években rendelkezésemre állott¹²². A XIV—XV. századra vonatkozóan csak Dedek, Fejér, Sedlák és Theiner gyűjteményeit dolgozhattam át alaposabban, Erdélyi és Karácsonyi kiadványait, a hazai oklevéltár és a családi levéltárak késő középkori részeit, és más, az adattár 4.1. fejezetében említett kiadványokat csak részben. Ehhez járul, hogy az Anjou-kori okmánytár csak 1359. március 31-ig terjed, Nagy Lajos uralmának közepén abbamaradt, pótlásáról az Akadémia megbízásából Kristó és munkacsoportja csak mostanában tud gondoskodni. A Zsigmond-kori oklevéltárnál a közlések szűkszavúsága miatt, egyes esetekben nem állapítható meg, a stefanitákról szól-e az oklevél. Ezen hiányokat csak az eddig meg nem kapott kiadványok/kötetek kiértékelésével, főleg pedig az Országos Levéltárban elkezdett kutatással lehet csökkenteni.

A stefaniták történetének első félszázadáról keveset tudunk. Ez a kor írástalanásával függ össze. Feltehetően az esztergomi és a jeruzsálemi ispótyókra összpontosult munkájuk és, miután Jeruzsálem elesett, az Akkonba történő letelepülésre, a szükséges épületek megszerzésére, felszerelésére, működtetésére.

A XIII. század lehetett a stefaniták fénykora. Nagy volt tekintélyük, amit az is bizonyít, hogy II. Endre, amikor a Jakab pápai legatussal 1233. augusztus 20-án megkötött beregi egyezményt fiaival együtt újból megpecsételte és az országnagyok jelenlétében ünnepélyesen kihirdette, ezt a stefaniták esztergomi ispótyójában tette¹²³. Úgy látszik, a tatárjárást (1241/1242), amikor Magyarország lakosságának közel felét elvesztette¹²⁴, jól átvészelték, ugyanis amikor a tatárjárás után IV. Béla Budára tette át székhelyét, a stefaniták

¹²¹ lásd még Fügedi (1986) p 264

¹²² Akkor több évig dolgoztam, most csak háromnegyed év állott rendelkezésemre, ami nem volt elegendő az összes szükséges oklevél- és regesztagyűjtemény beszerzésére, kiértékelésére

¹²³ Benda (1983) pp 2:142f

¹²⁴ Györffy (1960) pp 21—24

az alapításuk óta meglévő felhívízi templomuk mellé rendházat építettek, amelyet már 1248-ban említ egy pápai bulla¹²⁵, feltehetően azért, hogy a királyi udvar szomszédságában megfelelő képviseletük legyen. A felhívízi ház szintén felvette a hiteleshelyi munkát. Arról, hogy Felhívízen a spiritalék mellett a stefanitáknak is lett volna ispotályuk, nincsen adatunk.

A XIV. század első felében helyzetük változatlanok tűnik, a század második felében azonban a hanyatlás jelei mutatkoznak, aminek látszatát azonban talán csak a kiértékelt oklevelek kisebb száma kelti. Lehetséges, hogy a nagy, 1347—1349 között dühöngő pestisjárvány, amelynek következtében Magyarország lakosainak 1/3-a pusztult el¹²⁶, ritkította meg soraikat, és ez volt az oka annak, hogy Nagy Lajos király bevonta hiteleshelyi pecsétjeiket, ezzel megfosztva őket egyik fontos jövedelmi forrásuktól. A XIV. század közepe után eddig csak kevés okleveles forrást találunk, ami összefügghet az Anjou-kori és Zsigmond-kori oklevelek kiadásainak hiányaival is. Feltűnő azonban, hogy ekkor tűnik fel Vilmos bíboros személyében az első címzetes rendfőnök, aki csak a rend megmaradt jövedelmét élvezte.

A XV. században még hiányosabb a forráshelyzet. A század közepe előtt pedig teljesen megszakad a történetüket bizonyító oklevelek sora. Lehetséges, hogy az 1440-es, Erzsébet királyné és Ulászló között dúló polgárháború következtében enyészett el a rend.

A stefaniták történetéből a következőkben kitérek az ispotályok és a hiteles helyek vizsgálatára, továbbá két érdekes per ismertetésére.

2.2.1. ISPOTÁLYOK

II. Géza ispotályos rendet alapított. A stefaniták alapításuktól megszűntükig a rend székhelyén Szentkirályon, emellett a Szentföldön, Akkon elestéig tartottak fenn ispotályt. A középkori ispotály menhely és kórház volt egyben, fenntartása költséges volt, ezért kellett, mint fentebb láthattuk, többször komoly pénzüsszeget küldeni Akkonba. Az esztergomi ispotály rektora maga a rendfőnök volt. A rektorok közül kettőről tudunk többet. Göncölről és Paulus Loanusról.

Göncölről Pauler a következőket írja¹²⁷: „Aladár tótország bánja körül mindig magyar és tót (horvát) urakat találunk ... Magyar számba ment a zágrábi ispán ... míg »földik« gyanánt ... akit legelőször említenek, Guncellus vagy Gönczöl spalatói érsek ... Ez azonban csak főpapi székénél fogva tartozott a horvát-dalmát hazafiak, a »belföldiek« közé. Magyar ember volt. Győr vidékéről, a Pok-nemzettségéből, Cornelius ispán (*comes jauriensis 1173—1192 körül*¹²⁸) fia, »nemes vér« — mint mondták róla —, »de nem sokat ér«¹²⁹. Az egyházi rendbe lépett, bár arra *sem tudománya* (kiemelés tőlem), sem könnyelmű hajlamai nem tették alkalmassá. Nem is tudta semmire sem vinni, azért átment az ispotályos vitézek közé és az esztergomi, abonyi házban rektor lett. Mikor Spalatóban Bernát érsek meghalt, káptalan és nép sokáig nem tudott jelöltben megegyezni, és csak abban egyeztek meg mindnyájan, hogy olyan embert kell választani, ki az egyház- és városnak protectora lehessen a királynál. Az érsekség szegény volt; nem igen keresték, de Gönczöl, a kinek más reménye nem igen lehetett, rávetette szemét. Kán Gyula — akkor bán — rokona nagyon ajánlá a spalatói népnek és papságnak. Beszélni kezdék, hogy Gönczöl milyen hatalmas, tisztességes, tudós ember, s a vége az lón: hogy megválasztották. Gönczöl a választást örömmel elfogadta; útban Spalato felé a nonai püspök diaconussá, majd későbbben, mikor kifogásokat emeltek ellene, Róbert veszprémi püspök, kit a pápa a vizsgálattal megbízott és az ügy eldöntését mintegy kezébe tette le, pappá, érsekké szentelte fel. »Róbert azonban« — találták Spalatóban — »bár okos és vallásos ember volt«, nemigen vizsgálta meg a dolgot és nagyon is könnyen szentelte fel a könnyűvérű, kényelmes Gönczöl, ki semmiképp sem volt az az ember, ki a dalmát-horvát metropolita székét méltóképpen betölthette volna, mikor már az eretnkség, Zárától kezdve le a Narenta vidékéig fel-feltűnedezt; ámbar a botrányt halomföldi Péter és a spalatói papság közt, mely akkor tört ki, mikor Magyarországon járt — úgy ahogy — »nem éppen helyesen« elsimitotta és a városra kimondott egyháztilalmat is feloldotta.”

¹²⁵ lásd 1248—08—18

¹²⁶ Gottfried (1985) p 75

¹²⁷ Pauler (1899) pp 2:89—91, lényegében Thomas Archidiaconus Spalatensis (1748) pp 575—578 nyomán

¹²⁸ Kovács (1889) p 840

¹²⁹ Thomas Archidiaconus, az idézett helyen

A Pokok¹³⁰ a XIII. században tűntek fel, az ország gazdagabb nemzetségei közé tartoztak. Ismeretlen színezetű címerüket rózsza (esetleg fehér, vörös mezőben¹³¹) díszítette¹³². Birtokaik voltak Győr megyén kívül, ahol a törzsoikos nemzetségek közé tartoztak, Veszprém, Zala, Sopron, Gömör, Bács, Zaránd, Szatmár, Kraszna, Gyula-Fehérvár, Verőce és Körös megyében is¹³³. A Pok nemzetség tagjai között sem Karácsonyi¹³⁴ sem Erdélyi¹³⁵ nem említi sem Kornélt, sem Göncölt. Tamás érsek szerint „Clericus Vngarus, Guncellus nomine, filius Cornelii, . . . Yula Banus, qui erat de eius genere”¹³⁶. Gyula bán volt már 1219-ben, 1229–1235 között pedig tótországi (szlapon és horvát) bán, de a baranyai Kán (Kaján) nemzetség, nem pedig a Pokok tagja¹³⁷. Wertner hívta fel a figyelmet arra, hogy Göncölnek Győr megyében, Vanyolán volt birtoka. A Kán nemzetség Győr megyében nem volt birtokos, Vanyola pedig 1472-ben a Pok nembelieké volt. Ezért feltételezi, hogy Göncöl Pok nemzetségbeli volt és, hogy Göncöl és Gyula bán között anyai rokonság vagy sógorsági kapcsolat lehetett¹³⁸. Az irodalom Wertner érvelését elfogadta¹³⁹.

Paulus Loanusról Knauz tájékoztat bővebben: az esztergomi konvent 1343. évi levelében ekképp nevezi: „Paulus Loanus quondam Magister cruciferorum domus hospitalis Ecclesiarum s. Stephani Regis de Strigonio et S. Trinitatis de aquis calidis.” E konventnek pedig ugyanez évi más levelében így nevezetik „frater Paulus Loanus seu Gallicus quondam magister domus hospitalis Ecclesiae S. Regis Stephani de Strigonio, *specialis phiscus Domini Regis (kiemelés tőlem)*, magister et dominus noster”. Tehát a király orvos volt. Igazi nevét így írja egy 1373. évi pápai levél¹⁴⁰: „Paulus de Gualdo tunc clericus secularis Nucetine diocesis.” E Pál¹⁴¹ megválasztását az imént említett pápai levél így adja elő: „Meghalván Jakab főnök, néhány napra rá e Pál eddig világi pap, e lovagrend ruháját vevé fel s anélkül, hogy a rendbe beesküdt volna, a konvent által magát főnökül megválasztatá s mint ilyen működött is semmi pápai megerősítést nem kérvén, sem nem nyervén. Hogy mint főnök csakugyan működött, fentebb láttuk. Mint ilyen perbe fogta budai Kunchlint, a Nyék melletti majorsága után járó tized miatt. Azonban meghalt, mielőtt e per befejeztetett. S szerencséje is hogy elhalt; mert VI. Kelemen pápa Pál választását el nem ismerve, meghagyta 1343. máj. 6-án kelt levelében az esztergomi és kalocsai érseknek, hogy e választást mint jogtalant semmisnek és érvénytelennek kijelentve, e főnökségi tisztet Guilelme sancte Marie in Cosmedin diacono Cardinali adják és őt vagy helyettesét e főnökség birtokába beiktassák.”¹⁴²

Paulus Loanus tehát világi pap és orvos volt. Az utóbbi megállapítás igen jelentős a rend ispotályos szerepével kapcsolatban. A stefaniták ispotályaiiban tehát a betegellátásnak komoly szerepe volt, a más rászorultak (özvegyek, árvák, zarándokok, szegények) elszállásolása, istápolása mellett.

¹³⁰ Fügedi (1986) p 231–233

¹³¹ Csoma (1904) p 144

¹³² Erdélyi (1932) pp 8, 78 és 80

¹³³ Karácsonyi (1901) pp 3:226–230

¹³⁴ Karácsonyi (1901) pp 2:436–446

¹³⁵ Erdélyi (1932) pp 56f

¹³⁶ Thomas Archidiaconus, az idézett helyen

¹³⁷ Karácsonyi (1901) pp 2:280–289

¹³⁸ Wertner (1908) p 128

¹³⁹ Reiszig (1925) p40

¹⁴⁰ az 1373 nyomdahiba, VI. Kelemen bullája 1343–05–04-én kelt

¹⁴¹ Knauz itt két Pál nevélyt tévesen egynek vesz

¹⁴² Knauz (1865) pp 737f

2.2.2. A HITELESHELYEK

A hiteleshelyek intézménye a magyar jogrend sajátossága, amely az írásbeliség bevezetésével, a XII. század végétől, közel 700 éven át látta el hazánkban a közjegyzőség szerepét. III. Béla, akit Bizáncban trónörökösnek neveltek, mint magyar király (1173—1196) 1181-ben a királyi kancelláriában elrendelte az írásbeliséget, majd megvetette a hiteleshelyek intézményének alapjait bizánci példák alapján¹⁴³. A káptalanokban és konventekben szavahihető, törvényismerő és írástudó papok illetve szerzetesek állottak rendelkezésre, akik a köz- és magánjogi okleveleket megszerkesztették, leírták, majd a hiteleshelyi pecséttel hitelesítették. A jogszokásnak megfelelően szerződéseket mindig tanúk előtt kötöttek. Ennek megfelelően az okleveleket nem egy személy, hanem a káptalan vagy konvent összes tagja adta ki, számos esetben megnevezve a konvent vezetőjét, néha több tagját is: Nos N. magister, et totus conventus eiusdem loci.

A XII. század végén (1183¹⁴⁴) találjuk az első hiteles pecséttel kiadott magánokiratot. A XIII. század első harmadában kialakult hiteleshelyi rendszernek II. Endre 1231-ben, második dekrétumában, törvényes keretet adott¹⁴⁵. A kisebb hiteleshelyeket Nagy Lajos király 1351-ben megszüntette, csak 43-nak hagyta meg autentikus (hiteles) pecsétjét¹⁴⁶: 15 érseki illetve püspöki káptalannak (Bács, Bosznia, Csanád, Eger, Esztergom, Győr, Gyulafehérvár, Kalocsa, Kő/Szerém, Nyitra, Pécs, Vác, Várad, Veszprém és Zágráb), 10 társas káptalannak (Arad, Buda, Csázma, Hanta, Pozsega, Pozsony, Székesfehérvár, Szepes, Titel és Vasvár), 11 bencés apátságának (Béla, Garamszentbenedek, Kapornak, Kolozsmonostor, Pannonhalma, Pécsvárad, Somogyvár, Szekszárd, Szentjog/Szentjobb, Zalavár és Zobor), 6 premontrei konventnek (Csorna, Jászó, Lelesz, Ság, Turóc és Váradhegyfok), és a johanniták fehérvári konventjének. A hiteleshelyek működését számos további törvény szabályozta (pl. 1514, 1647, 1723, 1868), míg nem 1874-ben megszüntették őket, szerepüket végleg a közjegyzőségek vették át¹⁴⁷.

Nagy Lajos két stefanita konvent, Esztergom és Hévíz hiteleshelyi pecsétjét elvette¹⁴⁸, ezáltal jövedelmük lényeges részét elvesztették. Lehetséges, hogy a király azon konventek és káptalanok pecsétjét vonta be, amelyeknél a tagok száma a 1347/1349-es nagy pestisjárvány következtében az előírt 8 alá süllyedt.

Az oklevélszerkesztés, melyet a párizsi egyetemen tanítottak, a jog ismerete mellett retorikai képzettséget is igényelt, mert az oklevelek több részét ritmikus prózában írták¹⁴⁹. Hazánkban a XIII. sz. elejéig rímes, azután ritmikus prózában írták a krónikák, törvények és oklevelek mondatainak végét. Az intulációban mindig szerepel a hiteleshelyi oklevélet kiállító és pecsételő testület (káptalan vagy konvent) neve, gyakran az oklevél szerkesztője is, néha azonban csak nevének kezdőbetűjét adva meg, máskor meg teljesen elhagyva azt is. Ezen alaki különbségek oka a további kutatás tárgya.

Az oklevelek stílusa és pecsételése nehezítette a hamisítást, illetve tette és teszi ma is lehetővé hamis, hamisított és rontott szövegű oklevelek felismerését¹⁵⁰. Sokan a hiteleshelyek irattárában őrizték az okleveleik külön erre a célra készült átiratát: „Partem autem presentis privilegii, cum parte dicti privilegii in eadem camera inventi, maiorem ad cautelam in eadem nostra camera deponi fecimus, nil in eodem privilegio novo innovantes.”¹⁵¹

A hiteleshelyek komoly jövedelmi forrást jelentettek: 1298-ban törvény szabta meg, hogy hiteleshelyi eljárásról kiállított oklevelekért 100, illetőleg 112 dénár járt¹⁵². A stefaniták esztergomi és felhézsi házának **(2. és 3. térkép)** egy-egy hiteles pecsétje volt, Esztergomnak azonban egymás után kettő. Mindkét hiteles hely pecsétjeit ismerjük¹⁵³.

¹⁴³ lásd Mezeyné (1974)

¹⁴⁴ Kumorovitz (1960) p 35

¹⁴⁵ lásd 5. fejezet 1231

¹⁴⁶ Szentpétery (1930) p 137

¹⁴⁷ Bónis (1965) p 92

¹⁴⁸ Borsa Iván személyes közlése

¹⁴⁹ Horváth (1954)

¹⁵⁰ Horváth (1954) pp 48ff

¹⁵¹ lásd 1330—12—13

¹⁵² Szentpétery (1930) p 131

¹⁵³ Jerney (1855) pp 89f, továbbá 66. és 71. számú ábra; Visser (1942) pp 255f; Kubinyi (1964) pp 116f

Az esztergomi ház pecsétje (6. és 7. ábra) monorú, mandorla (csúcsíves) alakú. Pecsétképe teljes, trónon ülő, levélkoronás alakot mutat, aki jobbában lilimos végű jogart, baljában egyenes kereszttel ellátott országmát tart. II. Endre által kibocsájtott pénzekben gyakori a hasonló szerkesztésű, de természeténél fogva egyszerűbb kivitelű kép¹⁵⁴. A kétsoros körirat kívül, gyöngysorok között: + S. CAPITL. DOM. HOSPITAL.

S. STEPH. REG. STRIGON, a belül pedig, a trónoló alak két oldalán, jobbra: SCS. (= sanctus), balra: REX¹⁵⁵.

Az esztergomi stefanita ház 1332-ig használt hiteleshelyi pecsétje. Egy 1258-as oklevél (DL 480) pecsétjének pacsolatáról készült fénykép

Az esztergomi stefanita ház 1332 óta használt hiteleshelyi pecsétje. Egy 1258-as oklevél pecsétjének pacsolatáról készült fénykép

Az esztergomi ház 1332 körül új pecsétet vett használatba, amit két oklevélben is megemlít¹⁵⁶. „Összehasonlítván (az új pecsét rajzát) a fentebb közölt (rég) pecséttrajzzal, kitűnt, hogy hozzá egészen hasonló. Tehát nem is a pecsét, hanem csak a pecsétnyomó változott, alakja egészen a régi maradt s mégis a konvent még nyolc év múlva is megemlíti okmányaiában; világos jeléül, hogy mily fontos szerepet játsztak ez okmányok körül e pecsétek”¹⁵⁷. A régi pecsétnyomó feltehetően megsérült vagy elveszett.

¹⁵⁴ Réthy L (1958) tab. XI f

¹⁵⁵ Knauz (1865) pp725f

¹⁵⁶ lásd 1332—05—01 és 1340—07—01

¹⁵⁷ Knauz (1865) p 728

A felhévizi ház pecsétje (8. ábra) kör alakú. Pecsétképe teljes, fennálló, fedetlen fejű, csuhás, álló barátot mutat, aki, jobbát mellére téve, baljában nyitott könyvet mutat. Körirata: +S. FRATRIS DOMUS HOSPITALIS SCI REGIS HUNGARIE.

Az első táblázat az intulációkat mutatja, amelyek egyrészt hasonlóak, másrészt a szavak rendjében, a nagy és kis kezdőbetűk alkalmazásával változatosságot mutatnak. Domonkos és Miklós mesterek intulációinál átfedés tűnik fel: Domonkos két 1292-es és egy 1300-as oklevelével szemben Miklós 1285-ös és 1291-es oklevele. Ez talán azzal magyarázható, hogy a „mester” (magister) cím felsőbb iskolai végzettséget jelentett, mint (rend) főnökséget. A rendfőnök általában (mindig?) magister volt, de lehetett az esztergomi házban egyszerre két magister képzettségű rendtárs is. Talán erre is vezethető vissza az, hogy pl. a johannitáknál a rendfőnök *nagymester*, azaz a főnökök főnöke. Azt, hogy a „magister”-nek két jelentése volt, végzettséget is, hivatalt is jelentett, igazolhatja az olyan oklevél is, melynek szerzője így ír: „Nos magister Jacobus, magister cruciferorum domus hospitalis...”¹⁵⁸, utalva végzettségére is és arra is, hogy az ispotály mestere.

A hévízi stefanita ház hiteleshelyi pecsétje.
Az 1309-es oklevél (DL 1732) pascolatáról
készült fénykép

Egyesek úgy vélik, „a kor műveltjeit, ha úgy tesszük: az értelmiséget pápai és haza oklevelek egyaránt magistereknek nevezik”¹⁵⁹, továbbá „A káptalanok egyetemet végző tagjai, a magisterek számra elegendő lehetnek ... hogy a társadalomnak az értelmiségi munkát teljesítő irányában támasztott igényét kielégítsék.”¹⁶⁰ Mások szerint a „XIII. századi magyar magiszterek — túlnyomó többségükben legalább — egyetemi végzettség nélkül viselték a magiszter címet. ... a magiszter szó ... a klasszikus latinból leszármazott értelemben veendő ... : valami felett rendelkező személy. A „magistrare” — „ren-

delkezni valami felett” — a magyar káptalanokban ma is használatos mesterkanonok elnevezés alapja. ... e többféle jelentésváltozat közül éppen azt kell értelemnek megfelelően használni, amelyik a szóhasználatot világossá tevő adatszerű összefüggésbe beleillik.”¹⁶¹

Az esztergomi hiteleshelyi intulációkban 1265-ben és 1268-ban, majd 1276-ban, végül 1280-ban és 1281-ben Péter szerepel. E név gyakoriságát tekintve véve lehetséges, hogy két vagy három különböző Péter mester vezette az esztergomi házat. Viszont ennek is és annak, hogy több mint egy Domonkos és Miklósnál lett volna, ellene szól, hogy amikor két Pál következett 1343-ban egymás után, ezt a körülményt hangsúlyozva jelezték¹⁶².

¹⁵⁸ lásd 1334—08—23

¹⁵⁹ Mályusz (1971) p 53

¹⁶⁰ Mályusz (1971) p 54

¹⁶¹ Mezey (1979) p 163f

¹⁶² lásd 1343—09—04 b

2.2.3. PERESKEDÉSEK

Az Árpád-kor vége felé két nevezetes perbe keveredett az esztergomi ház. Az egyikről Knauz azt írja¹⁶³, hogy 1291. évben a stefaniták pere a törvénykezés akkori menetére fényt derít, ezért érdemes — Knauz nyomán — részletesebben előadni.

Domonkos esztergomi mester és az egész konvent perbe idézte III. Endre király előtt az esztergomi káptalant. A király *parcens suis tedijs et laboribus*, János alországbíróat bízta meg ez ügy elintézésével, ülnökiül melléje rendelve Chafurdi Markford és Cháki (*de genere Zaak*) János ispánokat. Ezek törvényt tartván, megjelent előttük Miklós budahévízi perjel, továbbá Jakab őr (*custos*), Miklós és György esztergomi fraterék. Konventjük nevében az esztergomi káptalan, különösen pedig Ciprián mester olvasókanonok ellen így adták elő követelésüket:

1291. április 10-én (*tertia 4. ante dominicam palmarum*) Ebeden levő dunai halásztanyájukat (*Piscariam, que vulgariter Tana uocatur*) s hat ekéjű füvelőjüket (*fenetum*) a káptalan és különösen az említett Ciprián erőszakkal elfoglalták és gondnokukat (*decanum*) szolgálóival *bántalmazás után (inflictis eisdem verberibus)* onnan elűzték. A tanyát azóta is bitorolják, ami által a konventnek 50 márkányi kárt okoztak. Erre a vádra Andronik veszprémi prépost s a királyné udvari alkorlátnok, az említett Ciprián mester, továbbá Urkundin mester kanonok és Anián mester káptalani jegyző az esztergomi káptalan nevében ezeket felelték: A füvelőt és halásztanyát II. Endre és IV. Béla királyok idejéig fogva és azok adománya folytán az esztergomi káptalan bírja, ama földnek lakosaival együtt, akik hajdan galgóczi, másképp szolgagyőri várszolgák voltak *qui olim fuerant castrenses de Golgoch, qui Zulgeurienses alio nomine nuncupantur*). A füvelő és halásztanya sohasem volt az esztergomi stefanitáké. Mindezt be tudja bizonyítani az esztergomi káptalan IV. Béla királynak két, maguknak ez esztergomi keresztéseknek egy és a budai káptalannak szintén egy oklevelével.

Erre a bírák azt kérdezték a konvent képviselőitől, hogy milyen jogon, vagy adomány, vétel alapján bírták ők a per alatti jószágokat? A keresztések sem adományra, sem vételen alapuló jogra nem tudtak hivatkozni; hanem csak azt állították, hogy konventjük alapítása óta birtokolták ezeket, amint ezt birtokos szomszédjaik is tanúsíthatják. A bírák ismételten kérdezték a konvent képviselőit, van-e okmányuk vagy szabadalomlevelük a halásztanyáról és a füvelőről. Mire a keresztések ismét azt felelték, hogy volt ugyan szabadalomlevelük, de a tatárok berontása alkalmával azt az akkoni házba küldték, hogy azonban ezen ház elfoglalása és elpusztítása után hová lett, nem tudják (*sed tempore Tartarorum, in Akon ultra mare tulissent, quod nunc quo deunerit in capcione et spoliacione eiusdem Ciuitatis Akonensis, hoc penitus ignorarent*). A bírák újra azt kérdezték, nincsen-e az Akkonban elveszett okmányok hiteles mása, vagy legalább az elvesztést tanúsító hiteles óvás, királyi vagy más hiteleshelyi pecséttel? Mindezzel nem bírtak a konvent képviselői.

A bírák tehát azt határozták, hogy a káptalan egyelőre a halásztanya és füvelő birtokában megmarad, de köteles a legközelebbi húsvét nyolcada alatt az általa említett okmányokat, amelyek birtokjogát bizonyítják, a király előtt felmutatni.

A király húsvét nyolcada alatt éppen távol volt, „*dominus Rex in eisdem octauis Pasce erat in remotis, scilicet in inferioribus partibus regni sui*”. A felek tehát ez ügyet a közelgő pünkösd nyolcadára elnapolták. A káptalan azonban már húsvét nyolcadra előkereste az előmutatandó okmányokat, de mivel attól félt, hogy a távol levő király után küldendő okmányok az utak bizonytalansága miatt elveszhetnek, elővigyázatból előbb a budai káptalan által hiteles másolatokat készíttetett. A budai káptalan 1292. április 12-én, tehát még húsvét nyolcada alatt teljesítette a káptalan kívánságát, így adva elő az átírás indokait: *Eodem domino Rege nunc Regni sui existente partibus in longiquis, formidarent casus et euentus fortuitos propter viarum discrimina et maliciam temporis impacti, si eadem privilegia absque rescriptis suis tenoribus facerent transmitti ad presenciam regie Maiestatis, ne forte de hijs, quod absit, in eundo, vel redeundo, in itinere, vel alias vbicumque locorum aliquid casualiter euenirent.*¹⁶⁴

¹⁶³ Knauz (1865) pp 652—656

¹⁶⁴ Esztergomi főkáptalani levéltárban Lad. 27. fasc. 1. Nr. 5

A káptalan annyira féltette eredeti okmányait, hogy amikor követei pünkösöd nyolcadán a király előtt megjelentek, azok nem az eredeti okmányokat mutatták fel, hanem a budai káptalan átiratait. Az ellenfél azonnal felhasználta ezt az alkalmat időnyerésre, követelve, hogy a káptalan ne az átiratot, hanem az eredeti okmányokat mutassa fel. A király tehát újra elnapolta az ügyet hadba szállásának tizenötödjére (*ad quindenas residencie sui exercitius*), meghagyva, hogy ha ő akkor a Dráván túli részeken tartózkodna, az eredeti okmányokat Pál alországbíróknak mutassák be. A kijelölt napon, július 15-én (*22-o die Natiuitatis b. Johannis Bapt.*) Pál alországbíró előtt megjelentek az esztergomi káptalan nevében Andronik veszprémi prépost, Ciprián mester, Imre gömöri és Urkundin mester sasvári főesperesek, s előmutatták a kérdéses oklevelek eredeti példányait.

Nagyobb biztonság végett még azt kérdezte utoljára Pál alországbíró a stefanitáktól, hogy van-e legalább a per alatti füvelő és halásztanya körül valami szántóföldük vagy telkük? Még ez sem volt ott nekik. A keresztesek tehát menthetetlenül elvesztették a pert és Pál alországbíró nem tehetett egyebet, minthogy a halásztanyát és füvelőt örök időkre az esztergomi káptalannak odaítélje, amit meg is tett. Az ítéletet Tamás országbíró pecsétjével hitelesítette¹⁶⁵, III. Endre király pedig, 1293. február 11-én kelt okmányában átírva, megerősítette¹⁶⁶.

A másik perrel kapcsolatban a Római Magyar Történeti Intézetnek a veszprémi püspök megbízásából készült kiadványa és egy, Benedek csanádi püspök által kiállított oklevél¹⁶⁷ nyomán, a következő történetet ismertethetjük¹⁶⁸:

Benedek, veszprémi püspök, saját megtámadott jogai és érdekei oltalmára többször kényszerült a szent-székekhez fordulni. 1295-ben VIII. Bonifác előtt vádat emelt az stefaniták ellen, akik a püspöki javadalomhoz tartozó birtokokban árokat okoztak, a Szentkirály közelében lévő Szt. András-templomot lerombolták, a felhévizi tizedeket lefoglalták. A pápa a zirci apátot¹⁶⁹ bízta meg, hogy vizsgálatot indítson és ítéletet hozzon. Fennmaradt az apát rendelete, amelyben egy esztergomi plébánosnak meghagyja, hogy az esztergomi stefaniták ellen, akiknek bűnösségét a vizsgálat kiderítette, az egyházi kiközösítést ünnepélyesen hirdesse ki¹⁷⁰. Azonban a stefaniták azon ürügy alatt, hogy a zirci apáttal ellenséges viszonyban élnek, bírói eljárása ellen kifogást emeltek. A pápa ekkor a pécsi és váci püspökökre és a szent-mártoni apátra ruházta a bírói tisztelet. Ezek ellen viszont a veszprémi püspöknek volt kifogása. 1299-ben a pápa Karácson győri prépostot rendelte bírónak¹⁷¹. Ez megbízásában csak három év múlva járt el. 1302. november 27-re idézte maga elé a feleket. A stefaniták ekkor ismét halasztást eszközöltek ki, de az 1303. március 8-ra kitűzött újabb határnapon sem jelentek meg. A prépost most végre kimondta az ítéletet: a veszprémi püspökségnek az elidegenített javakba és jövedelmekbe visszahelyezését.

A stefaniták feltehetően újból fellebeztek, mert az egész ügynek csak egy emberöltő múltán, 1329. augusztus 19-én lett vége, amikor Henrik veszprémi püspök és királyi kancellár Jakab esztergomi stefanita mesterrel, Benedek csanádi püspök előtt, megbékélt.

2.3. EPILÓGUS

Mint az adattár 3. fejezetében közölt oklevelekből látható, stefaniták működése 1439-ig mutatható ki, azután megszakad anélkül, hogy ennek biztos okát tudnánk.

A felhévizi ház eddig rendelkezésünkre álló utolsó hiteleshelyi kiadványa 1348-ból, Ivántól az utolsó önálló felhévizi perjeltől származik¹⁷². Bónis szerint Nagy Lajos 1351-ben meghagyta Felhéviz hiteles

¹⁶⁵ Eredeti példánya megvan az esztergomi levéltárban, régi jelzete Lad. 27 fasc. I Nr. 6

¹⁶⁶ Uo., régi jelzete lad. 27. fasc. I. Nr. 7

¹⁶⁷ lásd 1329—08—19

¹⁶⁸ Róm. M. Tört. Int. (1899) Tom II. p XLII

¹⁶⁹ Jakab apát, lásd Hervay (1984) p 212

¹⁷⁰ lásd 1298—06—19 és 1296—07—06

¹⁷¹ lásd 1299—03—10

¹⁷² Lukácsfi János, Pál, Péter és Mátyás perjelségének önállósága kétes

pecsétjét¹⁷³, Kubinyi szerint elvette¹⁷⁴. Mint fentebb kimutattuk, ez az utóbbi vélemény a helytálló és ez törést jelentett, elsősorban a hévízi ház, de a rend történetében is. Az 1355-ben Jakab, majd 1356-ban Vilmos bíboros mint az esztergomi ház mestere és ugyanakkor a felhívási ház perjele szerepel. 1359-ben Lukács fia Jánost mint „officialis cruciferorum Aquarum Calidarum”, nem mint perjelt idézik, 1412-ben Zsigmond Visegrádon a „Domus magistratus Cruciferorum de Calidis aquis Budensis”-t említi, 1438-ban Chetneky Lászlót pedig „Gubernator Magistratus Crucigerorum de calidis aquis”-nak és nem perjelnek nevezik. Knauz azt vitatja, Chetneky László kormányzó (gubernator) címe arra utal, hogy nem volt rendtag, hanem Zsigmond király kegyeltjeként kapta méltóságát és az azzal járó jövedelmet¹⁷⁵, mert ilyesmiért emeltek panaszt akkoriban a johanniták.

Az esztergomi ház az utolsó ismert hiteleshelyi oklevelét 1353-ban adta ki. Az utolsó eddig ismert oklevél, amely a stefanitákat említi, 1439. január 13-án kelt, Báthori István országbíró állította ki Budán, a kati és szentkirályi vám ügyét rendezte a stefaniták és az esztergomi káptalan között. Jelen volt Chetneky László, Gubernator Cruciferatus Sancti Stephani Regis de Strigonio és Pál frater.

Ez az oklevél semmilyen sem különbözik számtalan más, hasonló oklevélétől, semmi sem utal valamilyen rendellenességre, veszélyre.

Chetneky László családját ismerjük¹⁷⁶: az Ákos nemzetségbeli¹⁷⁷ pelsőci Bebek család¹⁷⁸ első ismert tagja Máté, akinek fiai, Detre és Fülöp 1243-ban IV. Béla királytól adományul többek között Pelsőc és Csetnek helységeket kapták, mert Detre a tatárok ellen mindig a király mellett harcolt, Fülöp pedig Kemlék várát a tatárok ellen vitézül megvédte. Detre unokái közül Domokos a pelsőci Bebek, László a Chetneky család őse. Utóbbinak második fia László a „budai hévízi prépostság kormányzója, a királyi kápolna ispánja (Comes capellae regiae) 1423-ban; a királyné kancellára 1432-ben, *nyitrai püspök* 1442-ben”¹⁷⁹, illetve *1439-től* 1447-ben bekövetkezett haláláig¹⁸⁰. A Chetneky család címere lényegében egyezik a Bebek család címerével: a pajzs mezejében kettős kereszt áll, a pajzs feletti sisakból páncélos koronás férfi alak nyúlik, feltartott kezeiben egy-egy halat tartva¹⁸¹. A Bebek és Chetneky családok a 16. században kihaltak. Az 1440-es polgárháborúban Chetneky az Ulászló-párthoz tartozhatott¹⁸², de akkor már nyitrai püspök volt, nem valószínű, hogy Hévízen lett volna.

1437 óta Albert király uralkodott¹⁸³, aki 1439 októberében meghalt. Toldy István, a múlt század jeles történésze írja, hogy „történelmünk e korszakát, mely Albert halálától Mátyás trónra léptéig tartott, az olygarchia uralma első korszakának nevezhetjük ... melynek Hunyadyban s társaiban volt még néhány nagy embere. A királyi hatalom ... még névleg sem volt mindenki által elismerve. Az állam sorsa egyes olygarcháktól függött, kik nem a közjó, hanem személyes érdekek szerint pártokra szaggatva ... szövetséget

¹⁷³ Bónis (1965) p 97f

¹⁷⁴ Kubinyi (1964) p 116

¹⁷⁵ Knauz (1865) pp 662, 741. A királynak, mint az Ország főkegyurának és mint a stefanita rend alapítója utódának ehhez joga volt

¹⁷⁶ Kempelen (1912) p 3:120; Fügedi (19886) pp 233—235

¹⁷⁷ Karácsonyi (1900) 95—120

¹⁷⁸ Nagy Iván (1857) pp 2:256—258

¹⁷⁹ Nagy Iván (1858) pp 3:29—31

¹⁸⁰ Reiszig (1925) pp 1:154f

¹⁸¹ Nagy Iván (1858) p 3:31

¹⁸² Fügedi (1986) p 346: Bebek Imre (Chetneky unokatestvére) lett 1445-ben a hét főkapitány egyike

¹⁸³ Albert 1397-ben született, 1411-ben eljegyezte Zsigmond király lányát, Erzsébetet és átvette az osztrák hercegség uralmát. 1437-ben cseh, 1439-ben magyar majd német-római király lett. Gebhard (1779) pp 2:278f jellemzéséből idézünk: „Albrecht V., ein frommer, gnädiger, gutgesinnter Kriegs- und Staatsmann, der an der Länge des Körpers fast alle Zeitgenossen übertraf, ... bezeugte sich ausserordentlich strenge, gerecht und unerschrocken, und zugleich mitleidig, weise und vernünftig-freigiebig. Vorzüglich war er ... geneigt, für die Vertheidigung des römischkatholischen Glaubens das äusserste zu wagen, und ging in diesem frommen Eifer so weit, daß er im Jahre 1420 alle Juden durch ganz Oesterreich gefangen nehmen, zum Christenthum zwingen, und 1320 Personen, welche das Judenthum nicht verlassen wollten, im Osterfeste des folgenden Jahres verbrennen ließ.”

kötöttek egymással¹⁸⁴. Az Erzsébet-párt feje Cillei Ulrik volt, rokonaival, a Garai—Szécsi—Kórógyi atyafisággal, míg a másik, a lengyel Ulászlót támogató párt Héderváry Lőrinc körül alakult ki, ide tartozott mindenki, aki nem Erzsébet pártján volt, Rozgonyi Simon egri püspök volt a lengyel párt egyik főmozgatója, Hunyadi János pedig Héderváry utóda lett¹⁸⁵. 1440 februárjában lopta el Erzsébet özvegy királyné számára Kottanner Jánosné Welfram Ilona ismeretlen nevű társaival a Szentkoronát¹⁸⁶, ezután született meg V. László, akit 12 hetes korában megkoronáztak¹⁸⁷. Márciusban megválasztották I. Ulászlót magyar királynak, júniusban két és fél éves polgárháború tört ki Erzsébet királyné és Ulászló párthívei között¹⁸⁸. Ennek során Széchi Tamás¹⁸⁹, Dénes bíboros esztergomi érsek¹⁹⁰ testvére, Erzsébet királyné és László király híve, Budát ostromolva Felhévíz külvárost megtámadta, az ellenszegülőket legyilkoltatta és a várost felgyújtatta¹⁹¹, majd dolga végeztével visszavonult Esztergomba. Ulászló király, aki mindezt a budai várból látta, ezután maga is hadba indult és Esztergom várát ostromolta.

Valószínű, hogy Széchi Tamás támadása jelentette a stefaniták hévizi házának végét, mert IV. Jenő pápa 1445-ben engedélyezte a hévizi kereszties konvent *társaskáptalanná* történő átalakítását¹⁹². Némethy is felhívja a figyelmet arra, hogy „1457-ben találunk ismét új adatot, mely azonban már többé a felhévizi javadalmakról nem mint a keresztiesek birtokáról, hanem mint prépostságról és társas káptalánról tesz említést”¹⁹³. A felhévizi ház tehát 300 évig, a XII. század közepétől a XV. század közepéig volt a stefanitáké, azután többé nem.

A forrásokban nincs rá közvetlen utalás, de lehetséges, hogy Ulászló ellentámadását, Esztergom ostromát, viszont a szentkirályi anyaház sínylette meg annyira, hogy ez már a rend végét jelentette. Ulászló a Szt. Tamás-hegy felől támadott¹⁹⁴, abból az irányból, amelyben 2—3 km távolságban a stefaniták háza, ispotálya és temploma feküdt. Széchiék többször kitértek, hadakoztak Ulászló seregével, ilyen alkalommal könnyen kerülhettek a stefaniták két tűz közé.

Összefoglalva azt kell mondanunk, hogy jelenlegi tudomásunk szerint 1440 körül a stefanita rend, talán a polgárháború következtében, elenyészett de ennek sem okát sem időpontját még nem tudjuk pontosítani. A kutatás jövő feladatai közé tartozik, az 1440—1442-es polgárháború történetének okleveleit és egyéb forrásait vizsgálva, ezeket felderíteni.

¹⁸⁴ Toldy (1868) pp 173f

¹⁸⁵ Fügedi (1986) p 352

¹⁸⁶ Mollay (1979)

¹⁸⁷ V. László ténylegesen 1453—1457 között uralkodott, róla írta Arany János a balladáját: „Sűrű sötét az éj, ...”

¹⁸⁸ Benda (1983) pp 2:258—262

¹⁸⁹ Nagy I 1863 pp 10:528—535

¹⁹⁰ az érsek először Erzsébet híve volt (lásd Fügedi (1986) p 360), de már 2 hónappal a csecsemő László után Ulászlót is megkoronázta

¹⁹¹ Bonfini (1543, 1581, 1590), p 427: „Thomas Zeech, Dionysii Strigoniensis metropolitae frater, ... Komarom regale castellum, cum praesidio tenebat ... quam ad Budam ueteram peruenisset, suburbium Nouae Budae, quod ad Calidas situm est, & Felheuyz, nunc Scythice nominant, nullo metu remoratus adoritur. Igneus in primis subijcit, obstantes obruncat, in suburbanos haud parum saecuit. Rapinas, caedes & incendia Rex ab arce despectat ...”;

Bonfini (1545, 1581) p 305: „Thoman Zeech ... hat als ein ampt/und hauptman das künigklich schloß Camarom/sampt ein zusatz innegehept/... ist mitt eim verordneten hör vnd kriegßvolck von dem Schloß Gran auszogen/vnd alles das zwischen Ofen gelagen geblündert/geraupt und verhergt/uñ als er bis gan alten Buda oder Ofen kommen/hat er auch die voerstet an neuen Ofen die bey den warmen baden gelegen dß man yetzund mit Sytischem namen Felheuyz genant/on alle forcht angriffen/das anzündt/vnd alle dic sich gegen ihm zu wer gesetzt erschlagen/vnd also die vorstet auch nit wenig beschedigt mit raub/todtschlag und brand/und alles der künig Vladislaus vom schloß Ofen gesehen/...”

¹⁹² Mályusz (1971) p 116

¹⁹³ Némethy (1883) p 14

¹⁹⁴ Bonfini (1543, 1581, 1590) p 427: „Rex ... ut arcticus urbem occluderet, in monte, qui è conspectu assurgit, & à diui Thomae aedicula nomen accepit, praesidium imponit, munitiones & tornamenta statuit. Oppidani saepe ex arce prodire, ex improuse castra adoriri, nonnullis caesis in arcem se recipere”;

Bonfini (1545, 1581) p 305: „der künig Vladislaus ... damit er die stat desten herber belägern möcht/hat er de berg den man S. Thomas berg nennet vnd dargegenober gelegen eingenumen vñ ein hut darauff gelegt auch mit schanzen vñ büchsen verwart/die burger seindt zum offtermol hinauß gefallen vnd der feyndt etlich erschlagen vñ sich gleich wider in dz schloß verfuht.”

2.3.1. AZ KERESZTESEK MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON¹⁹⁵

A legtöbb középkori ispotályos rendet a keresztes háborúkkal kapcsolatban alapították, a keresztes hadak és a szentföldi zárandokok ellátására, istápolására. Szerepük a Szentföld elvesztésével (1291) megszűnt volna, de túléltek, mert a XII—XIII. század folyamán Európában is kaptak alapítványokat, építettek templomokat, rendházakat, ispotályokat.

A mariánusok (német lovagrend) a Barcaságban, Erdély délkeleti sarkában, csak néhány évig (1211—1225) szerepeltek. Miután megkísérelték azt, amit később Kelet-Poroszországban megvalósítottak, saját államot alapítani, II. Endre fegyveres erővel kitessékelték őket. Kelet-Poroszországban viszont megmaradtak, nagymesterük székhelye ma Bécsben van. A mariánusoknak XVIII. században volt még egyszer magyar rendtartományuk, de megint csak átmenetileg, 1702 és 1731 között.

A templomosokat 1313—1314-ben, a középkor nagy „koncepció” perében elítélték. A magyar korona tartományaiban nem volt templomos per, a lovagokat átmenetileg Zágrábba internálták, majd egyesültek a johannitákkal, akiknek magyar rendtartománya ezáltal magyar-szlavoniai rendtartománnyá bővült, átvette templomaikat, váraikat, birtokaikat és hagyományait is. A johannita rendtartomány székhelye is a volt templomos székhelyre, dalmáciai Vránába tevődött át. A johanniták magyar-szlavón rendtartománya azután a török háborúban felmorzsolódott, az utolsó, a soproni templomot és rendházat 1639-ben hagyták el, adták át a jezsuitáknak.

A többi középkori ispotályos rend (antóniusok, augusztinusok, lazariták, samsoniták, spritálék, szepulchrinusok stb.) sorsa nincsen olyan pontosan tisztázva, mint a johannitáké és a mariánusoké. A törökidús és reformáció azonban szintén legtöbbjük végét jelentette Magyarországon.

2.3.2. TÖREKVÉSEK A KERESZTESEK MAGYARORSZÁGI ÚJJÁSZERVEZÉSÉRE

A törökök kiverése után elsőnek a „Jeruzsálemi Szent János Ispotályról, majd Rhodoszról, majd Máltáról elnevezett Lovagrend”, amelynek székhelye akkor már Máltán volt, igyekezett érvényesíteni jogait és visszaállítani magyar—szlavon rendtartományát. Kollonics Lipót¹⁹⁶ püspök, aki maga is máltai lovag volt, indítványozta a rend javainak felkutatását a fennmaradt oklevelek alapján: „A szervezett kutatást Hevenesi Gábor¹⁹⁷, a bécsi Pázmáneum rektora kezdeményezte ... A tervet gr. Kollonics Lipót ... felkarolta ... (és többeknek) utasítást adott másolásra ... Hevenesi így rövidesen 140 kötetből álló gyűjteményt hozott össze, ... amely ... két évszázadon át jelentős forrásbázisa volt a XIV—XVIII. század történetére irányuló kutatásnak”¹⁹⁸. Hevenesi gyűjteménye Budapesten, az Egyetemi Könyvtárban, ma is a kutatók rendelkezésére áll.

Hevenesi gyűjteményének 36. kötete a „Litterae et literalia instrumenta Sacrum Ordinem Cruciferorum, seu Rhodensium concernentia” címet viseli, és ebben valóban csak a rodosziak anyaga van. Az esztergomi stefanitákról egy másik, vegyes tartalmú kötetben esik szó (tom VI. pp 167, 260, 289, „cruciferi B. Stephani regis de Strigonio”), ámde szó sincs arról, hogy hová tartoznak¹⁹⁹. Ezzel szemben Pray Vránáról írt

¹⁹⁵ forrásokat lásd a 3. oldalon

¹⁹⁶ *1631 Komárom, †1707 Bécs; az 1751-ben kihalt kollegrádi gr. Kollonitz család horvát eredetű, 1604 óta elnyerte a magyar honfűsítást. Lipót 1650 óta johannita lovag, 1658—1705 a mailbergi johannita ház komturja, részt vett 1654-ben Krétán és 1655-ben a Dardanelláknál a törökök ellen vívott harcokban és 1667-ben, Bécs ostromakor, a mailbergi javadalom bécsi házában kórházat rendezett be, majd a törökök elűzése után az általuk táborukban hátrahagyott 500 keresztény árvát saját költségén felneveltette. 1667-ben szentelték pappá, 1668—1707 nyitrai, bécsújhelyi, majd győri püspök, kalocsai, majd esztergomi érsek; 1672-től az udvari kamara, 1699-től a *Neoaquistica Commissio* elnöke, 1703-ban az üresedésben levő egyházi javadalmak kezelését intézi; lásd Nagy Iván (1860) pp 6:301—307; Reiszig (1925) pp 1:241—244; Wienand (1988) pp 389f

¹⁹⁷ *1656 Micske (Vas m.), †1715 Wien; 1671 óta jezsuita, 1689-ben szentelték pappá, 1692-től a Pazmaneum professzora, dékánja, majd rektora, az osztrák rendtartomány főnöke; lásd Lukács (1987) 1:555f

¹⁹⁸ Kosáry (1970) pp 1:217f

¹⁹⁹ Kulcsár Péter személyes közlése 1992—02—03

munkájában²⁰⁰ a johannitákhoz tartozó konventek között felsorolja: SS. Trinitatis de superioribus calidis aquis Budensibus, S. Stephani regis de Strigonio, Conventus de Obon (*Abony, ebből lett Szentkirály*), S. Thomae de Sidod (*Zsidód-pusztá*) S. Stephani de pulchro praedio (*Széplak, azaz Szt. István*) és S. Nicolai de Weitech (*Vejte*). Zsidódon és Vejtén templom volt, konventet nem említenek az oklevelek; mindezen helyek és templomok viszont szerepelnek az 1187-es pápai bullában, mint az esztergomi keresztetesekhez tartozó házak ill. templomok. Pray nyomán 200 évig az irodalom a johanniták közé sorolta a stefanitákat, amelyeket ezáltal elfelejtettek.

Hevenesi kutatásainak eredménye alapján Strebomislitzi báró Dubszky Nándor Lipót ezredes és altengernagy, a máltai lovagrend meghatalmazottja²⁰¹, több beadványt intézett a pozsonyi országgyűléshez, kérvén a rend templomainak, házainak és birtokainak visszaadását²⁰². Dubszky a rend címzetes magyar—szlapon nagyperjelje volt. Ez a cím, mely a választásokkor szavazati jogot jelentett, a XVII. század óta rend német nyelvét illette. Dubszky nem ért el eredményt, mert a johanniták hajdani birtokait az ország legbefolyásosabb családjai²⁰³ szerezték meg és ezek mindig elérték a kérdés elnapolását. 'Ez a „Keresztységnek használó vitéz Rend kérte ugyan 1715. a' Magyar Országí Karaktól, és Rendektől ujjonnan való befogadtatását, (reincorporationem) de Instántziája a' jövő Ország Gyűlésre idéztetvén, a' dolog mái napon-is tökéletességét el-nem érte.'²⁰⁴ A magyar johannita/máltai lovagok a XIX. században az osztrák nagyperjesség tagjai voltak. 1928-ban ismét megalakult a magyar rendtartomány, mely mindmáig virul.

2.3.3. MÁRIA-TERÉZIA SZENT ISTVÁN RENDET ALAPÍT

1764. május 6-án Mária Terézia, magyar királynő megalapította a Szent István Rendet, mely 1918-ig a birodalom legmagasabb polgári kitüntetése volt. Az alapításról Seelmann, 1792-ben a következőket írja: „Néhai Bóldog emlékezetű, ditsősségesen Uralkodott, Felséges *Asszonyunk Mária Theresia* Római Tsászárné, és Magyar Országí Királyné. Nemes Magyar Országhoz sok ízben bizonyított kegyelmességeit tetézni kívánván, és nem tsak a' Hadi, hanem a' Polgári érdemes személylyeket-is jutalmazni akarván, szerzett 1764-dik Esztendőben, Pünkösd Havának hatodik napján egy különös Magyar Vitéz Rendet, melyet szent István első Magyar Apostoli Királynak tiszteletére nézve, ugyan *Szent István Apostoli Vitéz Rendjének* nevezett, és az írt szentnek oltalmában ajánlott; olly' nagy betsben-is tartatik, hogy az uralkodó Háznak nem kevés fényességére, a' Magyar Nemzetnek pedig ditsősségére szolgál.”²⁰⁵

Seelmann az alapító oklevél szövegét is közli²⁰⁶, ebből idézünk: „Nos Maria Theresia, Dei Gratia Romanorum Imperatrix, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniaeque & c. Regina Apostolica, Archi Dux Austriae, Dux Burgundiae, superioris, & inferioris Silesiae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Marchio Sacri Romani Imperii Moraviae, Burgoviae, superioris, & inferioris Lusatiae, Comes Habsburgi, Flandriae, Tyrolis, & Goritiae, Lotharingiae, & Barri Dux, Magna Dux Hetruriae, Insignis Ordinis sancti Stephani Regis Apostolici magnus magister & c. & c. in perpetuum memoriam: Nunquam sane dedito Hereditarium Regnorum, ac Provinciarum Nostrarum gloriae, ac commodis animo Nostro magis, pleniusque satisfactum esse sentimus, quam cum Nostram in illas, benevolentiam, non modo novis accessionibus cumulare, verum publicis, ac ad ipsam posterorum memoriam transituris, firmare possumus monumentis. ... Quod posteaquam ita in animum induxissemus nostrum, nihil institutionis hujus dignitati

²⁰⁰ Pray (1773) pp 112f

²⁰¹ Reiszig (1926) p 1:243

²⁰² Dubszky (1705) pp 1ff

²⁰³ Amadé, Babocsay, Batthyány, Botka, Botkay, Daróczy, Esterházy, Fördös, Hochburg, Hohenwart, Jankovich, Jany, Komáromy, Lengyel, Madocsány, Szabó, Szapáry, Széchenyi, Vathay, Viczay, Zichy és Zrinyi családok tagjai, továbbá az esztergomi érsek, a veszprémi püspök, a győri káptalan és a pálosok rendje; lásd Reiszig (1925) p 243

²⁰⁴ Seelmann (1793) p 44

²⁰⁵ Seelmann (1793) pp 143f

²⁰⁶ Seelmann (1793) pp 149—175

convenientius nos facere posse arbitrabamur, quam si Civilem hunc Ordinem S. Stephani Regis Apostolici, qui nempe hoc Regnum, quod haereditario jure renemus, sapientia & fortitudine constituit, virtute, ac pietate firmavit, gloriosius nominis decoraremus inscriptione: quo ita, tam noster, erga Divum Hungariae Regem, cultus, ac pietas, publico hoc testimonio, confirmetur; quam vero per eum instituti, jam primis illis temporibus Equitum Ordinis memoria, non modo iterum restituatur, amplior, pleniorque efficiatur.”²⁰⁷. Lejebb pedig: „Caput IV. ... Et quia hic Ordo S. Stephani, Regis Apostolici, nomini, per Nos consecratus esset, ea propter in parti ejus virtute, ac pietate, Majestatisque nostrae studio *renovati* (kiemelés tőlem) Apostolici Tituli memoriam, ...”²⁰⁸

Napjaink történésének véleménye: „A kortársak felfogása szerint Mária Terézia csupán megújított egy Szent István által létrehozott magyar lovagrendet. Erre a tényre utal a Rend Statutumának, alapító okiratának szövege, illetve az alapítás emlékére vert érem felirata is. Ez azonban csupán egyes hagyomány volt, a történeti kutatás nem igazolta, hogy 1000 körül — amely kor nemzetközileg is az egyházi lovagrendek kialakulásának kezdeti időszaka — a feudális fejlődés útjára éppen csak rálépő Magyarországon vitézi lovagrendet létesített volna Szent István király.”²⁰⁹

A rendjelet, melynek 17 rangfokozata volt²¹⁰, története során mintegy 1800 alkalommal adományozták²¹¹. Ezek között volt a XVIII. században²¹² *nagykeresztes*: gr. Batthyány József²¹³, gr. Przychowsky Anton Peter (1775)²¹⁴, gr. Colloredo Anton Theodor²¹⁵, hg. Kaunitz-Rietberg Wenzel Anton²¹⁶, gr. Erdődy József²¹⁷, gr. Pálffy Károly²¹⁸, hg. Esterházy Antal²¹⁹, gr. Zichy Károly (1792)²²⁰; *kommendátor*: gr. Csáky János²²¹, gr. Keglevich József²²², gr. Erdődy János (1770)²²³ br. van Swieten Gottfried²²⁴, gr. Reviczky Károly²²⁵, Bajzáth József²²⁶, gr. Bánffy György²²⁷ gr. Teleki Károly; *kiskeresztes*: gr. Galánthai Balog László²²⁸, Kempelen János,

²⁰⁷ Seelmann (1793) pp 149—151

²⁰⁸ Seelmann (1793) p 153

²⁰⁹ Pandula (1989) pp 15—17

²¹⁰ Procházka (1979) pp 4:223—226

²¹¹ Pandula (1989) pp 15—17

²¹² Seelmann (1793) pp 175—179

²¹³ *1727—01—30, †1799—10—23; 1759 erdélyi püspök, 1760 kalocsai, 1776 esztergomi hercegprímás, 1778 bíboros; lásd Nagy I. (1857) p 1:246

²¹⁴ *1707—08—28, †>1792; 1763 prágai hercegérsek; lásd Krebel (1788) p 1:275

²¹⁵ *1729—07—10, †>1792; 1777 olmützi hercegérsek; lásd Krebel (1788) p 1:277

²¹⁶ *1711—02—02 Bécs, †1794—06—05 Bécs; 1764 hg. kancellár, miniszterelnök; lásd Krebel (1788) p 1:397

²¹⁷ *<1733, †>1792; 1779 nyitrai főispán, 1789 főasztalnok mester; lásd Nagy I. (1858) p 4:68

²¹⁸ *1735—10—02 Bécs, †1816—05—25 Bécs; Pozsony örökös grófja, v. b. t. t., cs. kir. kamarás, 1782 aranygyapjas lovag, 1807 hg.; lásd Nagy I. (1862) p 9:66

²¹⁹ *1738—04—11, †1794—01—22 Bécs; testőrkapitány, aranygyapjas lovag, v. b. t. t., cs. kir. kamarás, 1761-ben szerződött Haydent; lásd Nagy I. (1858) p 4:87, Benda (1989) p 2:578

²²⁰ *1753—03—04 Pozsony, †1826—09—28 Bécs; 1773 cs. kir. kamarás, 1782 békéscsüei főispán, 1788—1795 országbíró (jakobinus-per), 1808 aranygyapjas lovag; lásd Nagy I. (1865) 12:392

²²¹ Szepes m. örökös főispánja, 1765 koronaőr, majd országbíró, v. b. t. t.; lásd Nagy I. (1858) p 3:91

²²² *1729, †>1792; tornai főispán, cs. kir. kamarás, koronaőr, főlovászmester; lásd Nagy I. (1860) p 6:159

²²³ *1733—05—23, †1806—03—23; 1758 horvát bán, cs. kir. kamarás, v. b. t. t., zólyomi főispán, 1789 főkomornok mester; lásd Nagy I. (1858) p 4:68; Gudenus (1990) p 1:347

²²⁴ *1733, †1803—03—29 Bécs; a híres orvos fia

²²⁵ †1736 Revisnye, †>1792; követ, császári miniszter, v. b. t. t.; lásd Nagy I. (1862) pp 9:738f

²²⁶ *1720—02—20, †1802—02—24; <1764 veszprémi püspök, kir. tanácsos; lásd Nagy I. (1857) p 1:93

²²⁷ *1739 Kolozsvár, †1805 Kolozsvár; alezredes, Kraszna—Doboka főispánja; lásd Gudenus (1990) p 1:102

²²⁸ 1760 altárnok, orsz. főlevéltárnok, 1773 gr.; lásd Nagy I. (1857) p 1:140

gr. Andrassy István²²⁹, Almásy Pál²³⁰, Felsőbüki Nagy József (1788)²³¹. A XIX. században pedig *nagykeresztes*: gr. Andrassy Gyula (1867)²³², *kiskeresztes*: Jókai Mór (1876)²³³ és Munkácsy Mihály (1896)²³⁴.

A Monarchia felbomlásakor, 1918-ban megszűnt a nagy múltú Rend adományozása, de az 1938-as Szent István jubileumi évben Horthy kormányzó megújította. Az ő idejében azonban csak néhány ember kapta meg ezt a kitüntetést²³⁵, mindhárom esetben *nagykeresztes*²³⁶: gr. Teleki Pál (1940)²³⁷, Uray István (1943) és Serédi Jusztinián (1944)²³⁸.

A középkorban közel 300 évig létezett a Szent-Király Keresztesei Esztergomi Rendje, az újkorban 180 éven át kitüntetésként adományozták a Szent István Rendet. Mennyire ismerte Mária Terézia, mennyire ismerték tanácsosai a stefaniták történetét, nem tudjuk, de a királynő kifejezetten *megújította* a kitüntetésként adományozott rendet, melyet bizonyára a szerzetesrend jogutódjának tekintett, pedig a rendbe történő, király által kitüntetésként adományozott felvétel lényegében különböző egy szerzetesrendbe történő felvételtől. Mária Terézia királynőhöz hasonlóan járt el a porosz király, amikor kitüntetésként adományozta a johannita rend nyolcágú keresztségét, miután a (katolikus) máltai lovagrend protestáns ága, a Balley Brandenburg 1811-ben önként feloszlott, hogy vagyona a Napóleon elleni harc rendelkezésére álljon. 1854-ben, az akkor még élő johannita lovagok újjáélesztették a Balley Brandenburgot, amely mindmáig virul.

BOROVICZÉNY KÁROLY-GYÖRGY, M. D.

Britzinger Strasse 30

D—7800 Freiburg/Br. BRD

ZUSAMMENFASSUNG

Der Hospitalsorden der Stefaniter, der erste ungarische Orden, der in der Mitte des 12. Jahrhunderts gegründet wurde und bis Mitte des 15. Jahrhunderts nachweisbar ist, geriet seither in Vergessenheit bzw. wurde falscherweise der Johannitern zugeordnet. Erst 1968 machte sich der Autor, einem Hinweis des bekannten Mediavisten Kaspar Elm folgend, daran, ihr für die wissenschaftliche Welt wiederzuentdecken.

Die Arbeit besteht aus zwei Teilen. Der Textteil enthält mehrere Abbildungen und Karten (Landkarten und Stadtpläne), auf die in dieser Zusammenfassung verwiesen wird. In einem Anhang sind jene Urkunden aufgelistet, die zur Erstellung des Textes herangezogen wurden, zuerst die von den Stefanitern selbst ausgestellten, dann die an sie, oder sie erwähnenden, zuletzt andere, zum Verständnis ihrer Geschichte erforderliche Urkunden. Das Verzeichnis am Ende des Textes enthält die einschlägige Literatur, während am Ende des Anhangs die benutzten Urkundeneditionen aufgelistet werden.

Als 1147 Teilnehmer des zweiten Kreuzzuges durch Ungarn zogen, befreundete sich einer der Anführer, der französische König Ludwig VII. (le Jeune, 1137—1180) mit dem ungarischen König Géza II. (1141—

²²⁹ †1812—02—22; borsodi főispán, 1766 gr.; lásd Nagy I. (1857) 1:40

²³⁰ forradalmi tevékenységéért 1864—1867 között börtönben volt; lásd Benda (1983) pp 3:732, 740

²³¹ †1801—12—25 Rójtók; 1795 királyi személynök, 1796 Pest megyei főispánhelyettes; lásd Nagy I. (1861) pp 8:37f

²³² *1823—03—08 Oláhpatak, †1890—02—18 Volosca/Fiume; v. b. t. t., 1848-as debreceni kormány követe, in effigie felakasztották, lovassági tábornok, zempléni főispán, m. kir. miniszterelnök, nádorhelyettes, közös külügy-, majd pénzügyminiszter, aranygyapjas és máltai lovag; lásd Gudenus (1990) pp 1:48f

²³³ *1825 Komárom, †1904—05—05 Budapest; író, 1848-as forradalmár, 1867 képviselő, majd akadémiai és felsőházi tag; lásd Nagy I. (1859) p 5:348

²³⁴ *1844—10—10, †1900—05—01; festőművész

²³⁵ Pandula (1989) pp 17

²³⁶ Procházka (1979) p 4:223

²³⁷ *1879—11—01 Budapest, †1941—04—03 Budapest; 1919 m. kir. külügyminiszter, 1920—1921 m. kir. miniszterelnök, 1938 m. kir. kultuszminiszter, 1939 m. kir. miniszterelnök; lásd Benda (1983) pp 3:847—980

²³⁸ †1945—03—26; 1927 bíboros hercegprímás; lásd Benda (1983) pp 3:905, 4:1017

1161), der dadurch mit den Ideen der Kreuzzüge und der Kreuzherrenorden eingehender bekannt wurde. Mit dem Kreuzheer kamen Mitglieder der beiden großen Ritterorden, der Johanniter und Templer nach Ungarn, die anschließend in Ungarn Ordensprovinzen einrichteten.

König Géza II. ließ in Jerusalem ein Hospital bauen und gründete zu dessen Betreuung um 1150 einen Orden, die *Cruciferi Sancti Regis Stephani de Strigonio* (Kreuzherren des Heiligen Königs Stefan zu Esztergom/Gran). Er stattete den Orden mit Kirchen und mit, in der Umgebung seiner Residenz liegenden Grundbesitz aus, auf dem die Ordensbrüder eine dem Hl. König Stefan geweihte Kirche samt Hospital erbauten. Zur gleichen Zeit begann der Erzbischof von Gran in Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) mit dem Bau einer Kirche, die nach seinem Tode (um 1157) von Königin Euphrosina, Gattin des Géza II. vollendet, ebenfalls dem Hl. König Stefan geweiht, mit einem Hospital und zahlreichen Gütern ausgestattet den Johannitern übergeben wurde. Der Umstand, daß annähernd zeitgleich vom Königspaar zwei dem Hl. König Stefan geweihte Kirchen gebaut und dazu Hospitäler mit anderen Besitztümer an Ordensleute übereignet wurden, führte zur irrigen Meinung späterer Historiker, daß es sich in beiden Fällen um den selben Orden, die Johanniter gehandelt habe.

Mehr als 500 Urkunden aus dem XII. bis XV. Jahrhundert sind erhalten oder überliefert, die entweder von den Stefanitern ausgestellt oder an sie gerichtet sind oder in denen die Stefaniter erwähnt werden. Neben der Bestätigungsbulle von Papst Urban III. vom 26. März 1187 sind ein gutes Duzend weitere Papsturkunden erhalten oder überliefert, die an die Stefaniter gerichtet wurden oder diese erwähnen. Alle diese Urkunden sind ediert (siehe Anhang) und als Original, Transsumpt, als Abschrift oder auf Mikrofilm im Ungarischen Staatsarchiv in Budapest zugänglich. Ebendort befinden sich zahlreiche weitere, noch unedierte Urkunden zur Geschichte der Stefaniter. Die Urkunden beweisen die Existenz dieses exemten Ordens und ermöglichen die Erforschung seiner Geschichte, die vom Autor begonnen wurde und von fachkundigen Historikern fortgesetzt werden soll.

Die Stefaniter waren ein *Hospitalsorden*, geleitet vom Magister des Hospitals in Szentistván bei Gran. Außer diesem hatten sie Hospitäler zuerst in Jerusalem, dann in Akkon. Die Ordenskirche in Jerusalem war der Hl. Jungfrau und dem Hl. König Stefan geweiht. Weitere Kirchen besaßen sie in Szentkirály (Hl. König Stefan), Bille (Hl. Margarete), Csifár (Hl. Johannes), Felhévíz (Hl. Dreifaltigkeit), Karcsa (Hl. Kreuz), Kőrév (Hl. Kreuz), Szokol (Hl. Jungfrau), Tarcál (Hl. Andreas), Tát (Hl. Georg), Telki (Hl. Kreuz), Tót (Hl. Jungfrau), Vejte (Hl. Nikolaus) und Zsidópuszta (Hl. Thomas). Weitere Besitzungen sind nachweisbar in Dág (Weinbau), Ebed, Epöl (Weinbau), Hetény, Keresztes, Kirva (Weinbau), Ogan, Rakonca, Szentkirály, Széplak, Tokod und Újvásár. Die aufgezählten, in Ungarn befindlichen Besitzungen des Ordens lagen — mit der Ausnahme von Karcsa, Kőrév und Tarcál — so, daß sie von der Ordenszentrale durch einen Reiter in einem Tag erreicht werden konnten (Karte 1: Ungarn im Hochmittelalter).

Als im 13. Jahrhundert die Residenz des Königs nach Buda verlegt wurde, gründeten die Stefaniter bei ihrer Kirche in Felhévíz (vis à vis der heutigen Margareten-Insel, auf der Budaer Seite) ein, von einem Prior geleitetes Ordenshaus. Nach Verlegung der königlichen Residenz nach Visegrád, gründeten sie im 14. Jahrhundert auch dort ein Ordenshaus.

Daß die aufgezählten Kirchen, Hospitäler, Häuser und anderen Besitztümer den Stefanitern gehörten, ist durch erhaltene oder überlieferte Urkunden belegt. Daß die Stefaniter ein von den Antonitern, Johannitern, Marianern (Deutscher Orden), Spelchriernern, Spiritalen, Templern usw. unabhängiger Orden waren, ist ebenfalls durch erhaltene oder überlieferte Urkunden belegt.

Die Häuser Szentistván bei Strigonium (Esztergom, Gran) und in Felhévíz (Calidae aquae) waren *Glaubwürdige Orte*. Diese für Ungarn spezifischen Einrichtungen erfüllten im Königreich Ungarn vom 13. bis 19. Jahrhundert die Aufgaben von Notariaten. Glaubwürdige Orte führten im Auftrag des Königs oder anderer hoher Würdenträger, oder auf Ansuchen Betroffener Grenzbegehungen durch und fertigten darüber Urkunden aus. Sie stellten beglaubigte Urkunden aus über Kaufverträge, Erbschaften, Testamente, usw. Als Folge dieser Tätigkeiten, sind mehrere hundert Stefaniterurkunden, zum Teil mit erhaltenem Siegel, aus der Zeit von 1222 bis 1353 überliefert. Aufgrund dieser und anderer, an die Stefaniter gerichteter oder sie erwähnender Urkunden sind uns Namen mehrerer Ordensoberen Magister, Priore und weiterer Ordensmitglieder bekannt.

Der Niedergang des Ordens dürfte in der Mitte des 14. Jahrhunderts nach der großen Pestepidemie (1347–1349), begonnen haben, als Ludwig der Große, ungarischer (1342–1382), später auch polnischer (1370–1382) König, den meisten glaubwürdigen Orten, so auch jenen der Stefaniter, die Beglaubigungssiegel entzog und sie damit um einen wesentlichen Teil ihrer Einkünfte brachte. Die verbliebenen Einkünfte wurden in dieser Zeit als vom Papst frei verfügbares Benefiz betrachtet, und 1356 an den päpstlichen Legaten in Ungarn, Kardinal Guillelmus de la Jugée zur Aufbesserung seiner Einkünfte vergeben.

In seiner Eigenschaft als ungarischer König hat ab 1404 König Sigismund der Luxemburger (ungarischer Prinzgemahl 1385, König 1387–1437), Kaiser 1414) frei gewordene Benefize mit Personen seiner Wahl besetzt. Er war als Erbe des Ordensstifters auch Patronatsherr des Ordens. Ladislaus de Csetnek, 1429 bis 1439 als Gubernator des Ordens nachweisbar, hat diese Würde wahrscheinlich auch als Günstling des Königs erhalten. 1439 existierte der Orden noch, da außer Csetneki auch ein Frater Paulus erwähnt wird. Nach dieser Zeit sind bislang keine Urkunden der Stefanitergeschichte bekannt. Möglicherweise ging der Orden in den Wirren des Bürgerkrieges (1440–1442) endgültig unter.

IRODALOM²³⁹

- Áldásy A. (1924): *A keresztes hadjáratok története*. Szent István Társulat, Budapest
- Auscher D., Béguerie Ph., Tournus J. (1974): *Itinéraires Bibliques. Guide de Terra Sainte*. 2me ed. Edition du Cerf, Maison Mane, Paris
- Bán P. (1989): *Magyar történelmi fogalomtár 1–2*. Gondolat, Budapest
- Bartoniek E., Györfly Gy. (1988): *Szent István törvényeinek XII. századi kézirat a admonti kódexben*. Hasonmás kiadás, Helikon, Budapest
- Belitzky J. (1938): Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához. Némethy K., Budó J.: *Tanulmányok Budapest múltjából* VI. pp 62–102. Székesfőváros, Budapest
- Benda K. (1983): *Magyarország történelmi kronológiája 1–4*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Bertrand P. (1932): *Histoire des Chevaliers-Hospitaliers de Saint-Lazare*. Du Chancelier, Paris
- Bogyay Th. v. (1990): *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. 4. Aufl. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Bonfinius A. (1543): *Rerum Ungaricum Decades Tres*. Decades tertiae liber IIII pagina 427. R. Winter, Basilea
- Bonfinius A. (1581): *Rerum Ungaricum Decades Quatuor* cum dimidia. Hic est accessere Ioam. Sambuci aliquot appendices, & alia; unà cum priscorum Regum Vngariae decretes, seu constitutionibus: quarum narrationes Bonfinij obiter meminere: & Quae pagina 16 indicat. Decades tertiae liber IIII pagina 425. Frankfurti, A. Wechelum
- Bonfinius A. (1590): *Rerum Ungaricum Decades Quatuor* cum dimidia. Libris XLV comprehensae auctore J. Sambuco. Decades 3, libre 4, pagina 305. Colonia, J. Wiedenfeld
- Bonfinus A. (1545): Des Allermechtigsten Königreichs in Ungern Warhafftige chronick. Dritten Teils IIII Buch Seiten 305f. R. Winter, Basel
- Bonfinius A. (1581): *Ungerische Chronica des Dritt*. Übersetzt durch P. F. N. Dritten Teils IIII Buch, Seite 227 retro. Frankfurt, S. Feyerabendts
- Bónis Gy. (1965): Les autorités de „foi publique” et les archives des „loci credibiles” en Hongrie. *Archivum Rev. Internat. des Archives*. 12:87–104
- Boroviczény K.-G. (1970): *Kommentierte Bibliographie der Kreuzherren- und Hospitalsorden, sowie deren Krankenhaus- und Bädergründungen in Ungarn in der Zeit der Arpaden (X. bis XIII. Jahrhundert)*. Als Manuskript vervielfältigt. Freiburg/Br.
- Boroviczény K.-G. (1971 a): Die Hospitaliter in Ungarn. *Jahrb. der Ritterhausgesellschaft Rubikon*/Zürich
- Boroviczény K.-Gy. (1971 b): Magyar ispotályosok. *Magyar Johannita*, 1971. nov. pp 5–9
- Boroviczény K.-G. (1972): Die Hospitaliter in Ungarn. Wo Soliman der Prächtige seine letzte Schlacht schlagen mußte. 1972/3 pp 14f. *Johanniter-Orden*, Bonn
- Boroviczény K.-Gy. (1974): Cruciferi Domus Hospitalis Ecclesiae Sancti Regis Stephani, ein ungarischer Kreuzherren-Orden. Presented at the *XXIV. International Congress of the History of Medicine*, 26–31 August 1974, Budapest—Hungary²⁴⁰

²³⁹ az 1970 előtti irodalom összetéveszti a stefanítákat a johannitákkal

²⁴⁰ az ülés elnöke Antall József volt

- Boroviczény K.-Gy. (1978): A Rend magyar tagozatának története a XII—XIX. században; a Rend magyar tagozatának ismert vezetői az elmúlt 800 év során. *A Magyar Máltai Lovagok Szövetségének emlékkönyve*. pp 19—27, 54—56. Magyar Máltai Lovagok Szövetsége, Róma
- Borsa G. (1961—1962): A Szent Antalról elnevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványa. *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*
- Broockmann H. (1981): *Der Deutsche Orden*. Beck, München
- Bulst-Thiele M. L. (1974): *Sacrae Domus Militiae Templi Hierosolymitani Magistri*. Untersuchungen zur Geschichte des Templerordens 1118/19—1314. *Abh. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse*, 3. Folge Nr. 86, Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen
- Carpentier J. (1965): *Die Templer*. Aus dem Französischen übertragen von B Weitbrecht, Klett, Stuttgart
- Chambers J. (1985): *The Devil's Horseman. The Mongol Invasion of Europe*. Atheneum, New York (N. Y.)
- Csoma J. (1904): Magyar nemzeti címerek. *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig 3/2 kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Czobor B. (1872): *Magyarország világi és egyházi hatóságai által kiadott pecsétjeinek jegyzéke*. Athenaeum, Pest
- Dichter B. (1973): *The maps of Acre*. An historical cartography. Municipality of Acre.
- Dubsky F. L. (1705): *Fundata species facti, Vel potius verissima deductio, qua Essentialiter Ordinem Rhodensium, nunc Melitensium Equitum, ad praesens tempus, legaliter civiliter, & moraliter, adhuc existere, in Regno Hungariae: & ibi habere Bona atque Proventus omni Exceptione privilegiatos probatur*; Sinbapiana Vidua, Brunae
- Dunaj L. (1911): Der Hospitalsgedanke im Mittelalter. *Zsch. Architektur und Ingenieurwesen* 57/n. F. 16:361—450
- Eckhart F. (1915): Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. *Mit. d. Inst. f. Öster. Geschichtsforsch.* 9:395—555
- Elm K. (1957): *Die Anfänge des Ordens der Augustiner-Eremiten im 13. Jahrhundert*. Dissertation, Freiburg/Br.
- Elm K. (1964—1965): *Die Bulle „Ea quae iudicio“ Clemens' IV.* Inst. Hist. Augustinien, Heverlee-Louvain
- Elm K. (1967): *Der Ordo SS. Sepulchri Dominici Hierosolymitani. Untersuchungen zur Geschichte und Selbstverständnis des Kapitels vom Hlg. Grab*. Habilitationsschrift, Freiburg/Br.
- Elm K. (1973): Santo Sepolchro: Canonici regolare del S. Sepolchro — Canonichesse regulari del S. Sepolchro — Confraternité del S. Sepolchro — Ordine equestre del S. Sepolchro. *Ditionario degli Istituti di Petizione* 7:934—940
- Elm K. (1975): Frates und Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge z. fraternitas, familia und weiblichem Religiosentum im Umkreis des Kapitels vom Hlg. Grab. *Jb. Institut Frühmittelalterforschung der Univ. Münster*, 9:287—333, W. de Gruyter, Berlin, New York
- Elm K. (1976): *Quellen zur Geschichte des Ordens vom Hlg. Grab in Nord-westeuropa aus deutschen und niederländischen Archiven (1191—1603)*. Palais des Académies, Bruxelles
- Elm K. (1980): Kanoniker und Ritter vom Heiligen Grab. Ein Beitrag zur Entstehung und Frühgeschichte der palästinensischen Ritterorden. *Vorträge u. Forschungen* 26:141—169, Sigmaringen
- Elm K. (1984): L. Dobronić, Posgedi i Spedista Templara, Ivanova i Sepulkralaca u Hrvatskoj. *Rad Jugoslavenske Akad. Znanosti i. Umjetnosti* II, Zagreb
- Elm K. (1990): Leds ordres monastique, canonicaux et militaires en Europe du Centre-Est au bas moyen age. L'Eglise et le peuple crétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord XIV.—XV. s. *Collection de l'École française de Rome* 128:165—186
- Endlicher S. L. (1849): *Rerum hungaricarum monumenta arpadiana*. Scheitlin & Zollikofer, St. Gallen
- Engel H.-U. (1990): *Ritter Priester Europäer, 800 Jahre Deutscher Orden*. Bayerland, Dachau
- Erdélyi L. (1932): *A magyar lovagkor nemzetségei 1200—1408*. Szent István Társulat, Budapest
- Érdújhelyi M. (1899): *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon*. Pallas, Budapest
- Eubel C. (1913): *Hierarchia Catholica medii aevi sive summorum pontificum S. R. E. Cardinalum ecclesiarum antistitium series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta*. Ed. altera, Monasterium, Regensburg
- Fügedi E. (1986): *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Magvető, Budapest
- Fuxhoffer D. (1803): *Monasterologiae regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi* 2:192—243. Pest
- Gebhard L. A. (1779): *Genealogische Geschichte der erblichen Reichsstände in Teutschland I—2*. J. J. Gebauer, Halle
- Gerevich L. (1971): *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest
- Gottfried R. S. (1983): *The Black Death. Natural and Human Disaster in Medieval Europe*. The Free Press, New York (N. Y.)
- Graesse G. Th. (1909/1980): *Orbis latinus oder Verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen*. 2. Aufl. Bearbeitet von F. Benedikt. R. C. Schmidt/Transpress Reprint, Berlin
- Györfly Gy. (1960): Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 42. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Györfly Gy. (1975): *Budapest története*. Szerk. Gerevich L., pp 1ff
- Györfly Gy. (1977): *István király és műve*. Gondolat, Budapest

- Györfly Gy. (1987): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1—3. 3. kiad.*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gudenus J. J. (1990): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Natura, Budapest
- Hajnal St. (1943): *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12.—13. Jahrhundert. Schriftlichkeit und intellektuelle Schichtung — Beiträge zur europäischen Entwicklungsgeschichte*. Danubia, Budapest, Leipzig, Milano
- Havas S. (1892): *A főváros budai részének régi topographiája*. 4:5—30. Budapest Régiségei
- Hervay F. L. (1984): *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*. *Bibliotheca Cisterciensis* 7. Edit. Cisterciensis, Roma
- Hóman B. (1916): *Magyar pénztörténel 1000—1325*. Akadémia, Budapest
- Horváth J. (1954): *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Jerney J. (1855): *A magyarországi káptalanok és konventek, mint hiemes és hiteles helyek története*. *Magyar Történelmi Tár* 2.
- Jetter D. (1966): *Geschichte des Hospitals*. Band 1. West-deutschland von den Anfängen bis 1850. *Sudhoff's Arch.* Heft 5.
- Karácsonyi J. (1900—1901): *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig 1—3/1*. Akadémia, Budapest
- Kempelen B. (1911—1932): *Magyar nemes családok*. 1—11. Grill, Budapest
- Knauz N. (1865a): *A magyar érsek- és püspökségek jövedelmei*. *M. Sion* 3:552—559
- Knauz N. (1865b): *A jánoslovagok Esztergomban*. *M. Sion* 3:641—665, 721—744
- Knauz N. (1965c): *Mennyi egy aratrum? M. Sion* 3:715f
- Köszeghy E. (1930): *Die Denkmäler der Antoniter in Drautz (Zips) (Daróc, Szepes m.)*. *Mitt. des Denkmalschutzkomm. des Karpathenvereins*, Késmárk
- Krebel G. F. (1788): *Europäisches Genealogisches Handbuch...* Gleditsch, Leipzig
- Kristó Gy. (1988): *Az Anjou-kor háborúi*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest
- Kubinyi A. (1964): *Budafelhézv topográfiája és gazdasági fejlődése*. *Tanulmányok Budapest múltjáról*, pp 14:85—180. Budapest
- Kumorovitz B. L. (1932): *A Iceszi konvent országos levéltárának története*. *Levéltári Közlemények* 10., pp 223—255
- Kumorovitz B. L. (1936): *Az autentikus pecsét*. *Turul* 50. pp 45—68
- Kumorovitz B. L. (1960): *Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI—XII. Jahrhundert)*. *Studia Historica* 21. Akadémia, Budapest
- Kurcz Á. (1988): *Lovagi kultúra Magyarországon a 13—14. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lukács L. (1987—1988): *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Ausriae Societatis Jesu (1551—1773)*. 1—3. Inst. Hist. S. I., Roma
- Macartney C. A. (1953): *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*. Cambridge University Press, Cambridge
- Macartney C. A. (1966): *Hungary, a short History*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- Makkai L., Mócsy A. (1987): *Erdély története*. 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mályusz E. (1971): *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Matthew D. (1989): *A középkori Európa atlasza*. Ford. Falvai M., Helikon, Budapest
- Mayer H. E. (1965): *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge*. 2. Aufl. Hahn, Hannover
- McNeill W. H. (1976): *Plagues and Peoples*. Anchor Press, Doubleday, Garden City (N. Y.)
- Mezey L. (1974): *A hiteleshely a közhitelőség fejlődésében és III. Béla szerepe*. Horváth—Székely: *Középkori kútjaink kritiká kérdései*, pp 315—332. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mezey L. (1979): *Deáksg és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mischlewski A. (1976): *Grundzüge der Geschichte des Antoniterordens bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts (Unter bes. Berücks. von Leben und Wirken d. Petrus Mitte de Caprariis)*. *Bonner Beitr. z. Kirchengesch.*, Böhlau, Köln Wien
- Mollay K. (1959): *Das Ofner Stadtrecht, eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. H. Böhlau, Weimar
- Mollay K. (1979): *A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata 1439—1440*. Magyar Helikon, Budapest
- Molnár V. (1966): *Beszámoló a karcsai templom 1964. évi ásatásáról*. *Acta Antiqua Archeolog.*, Szeged, 10. pp 103—113
- Nagy I. (1857—1868): *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1—13, Friebeisz I/Ráth M., Pest; reprint 1988, Helikon, Budapest
- Nemeskürthy I. (1989): *Mi magyarok. A magyar történelem az igaz krónika rendje szerint*. Dovin Művészeti Kft., Budapest
- Némethy L. (1883): *Adatok a budai felhézv Szent-Háromságról nevezeti prépostság és káptalan történetéhez*. Szücs & Tsa. Budapest
- Némethy L. (1896): *Az esztergom-vidéki régészeti és történeti társaság Első Évkönyve*
- Pach Zs. P., R. Várkonyi Á. (1987): *Magyarország története 1526—1686*. 3/1. 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest

- Odo de Deogilo (Diogilo), monachus S. Dyonyssi: De protectione Ludovici VII regis Francorum in Orientem a. 1147—1149. Gombos (1938) *Catalogus fontium historiae Hungaricae* pp 3:1718—1722
- Ohler N. (1988): *Reisen im Mittelalter*. 2. Aufl. Artemis, München, Zürich
- Palla Á. (1960): Hospital in Hungary in the XIth century. *Atti del Primo Congresso Europeo di Storia Ospitaliera*. pp 980—989. Centro Italiano di Storia Ospitaliera, Reggio Emilia, Via Roma 31
- Pamlényi E. (1987): *A Századok repertórium 1867—1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Pandula A. (1989): *A Szent István Rend. Magyar Hírek* 42:16 pp 14—17
- Pauler Gy. (1899): *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* 1—2. kiad. Athenaeum, Budapest; reprint 1984, Budapest
- Pázmány P. (1629): *Acta et decreta synodi dioecesis Strigoniensis*. pp 112f. Parochorum Typis, Posonii
- Pertz G. H. ed. (1861): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum vol. XVII Eberhardi Archidiaconi Ratisponensis annales* p. 594. Hahn, Hannover
- Pesty F. (1861): A templáriusok Magyarországon. *Akadémiai Értesítő*, Pest 2. pp 30—152
- Prawer J. (1972): *The World of the Crusaders*. Weidenfeld & Nicolson, Jerusalem
- Pray G. (1773): *Dissertatio historico-critica de Prioratu Auranae. In qua origo, progressus et interitus ex monumentis nondum editis*. pp 111—114. J. Kurzböck, Vienna
- Prutz H. (1908): *Die geistlichen Ritterorden. Ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung des Mittelalters*. Haude & Spener, Berlin; Reprint 1977
- Procházka R. Frh. v. (1979): *Österreichisches Ordenshandbuch*, 2. Aufl. „Große Ausgabe“, 1—4. Gr. Klegau, München
- Reiszig E. ifj. (1908): A János-lovagrend Budafelhévizén. *Kath. Szemle* 17. pp 15—26, 116—25
- Reiszig E. (1925, 1928): A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. *Nemesi Évkönyv*, Budapest
- Réthy L., Probszt G. (1958): *Corpus nummorum Hungariae*. Akadém. Druck u. Verlagsanstalt, Graz
- Rey E. G. (1879): Étude sur la topographie de la ville d'Acree au XIIIe siècle. *Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France*. 4. série 9. pp 445—447
- Riley-Smith J. (1992): *Großer Bildatlas der Kreuzzüge*. Aus dem Englischen übersetzt von M. Diers. Herder, Freiburg
- Röhricht R. (1887): Studien zur mittelalterlichen Geographie und Topographie Syriens. *Z. Dt. Palestina-Verein* 10., pp 195—345
- Röhricht R. (1891, 1892, 1895): Karten und Pläne zur Palestinakunde aus dem 7—16. Jahrhundert. *Z. Dt. Palestina-Verein* 14., pp 8—11, 87—92, 137—141, 15., pp 34—39, 185—192, 18., pp 173—182
- Schottmüller K. (1887): *Der Untergang des Templer-Ordens mit urkundlichen und kritischen Beiträgen* 1—2. E. S. Mittler & Sohn, Berlin; reprint 1970, S. Sändig, Wiesbaden, Johnson Reprint Co, New York
- Schwandtner I. G. (1746—1748): *Scriptores rerum hungaricum, dalmaticarum, croaticarum et slavonicarum veteres ac genuini*. 1—3. Kraus, Wien
- Seelmann K. (1793): *Minden Európában Ázsiában és Áfrikában volt és mostan virágzó vitéz rendeknek ordóknak tüköre avagy rövid leírása*. Hochmeister, Kolosvárat és Szébenben
- Solymosi L. (1984): Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról. *Levéltári Közlemények* 55., pp 237—252
- Supka G. (1907): A budafelhévi Szentháromság-templom. *Arch. Ért.* 2., pp 1—40; Művelődéstörténeti Értekezések 25. szám
- Székely Gy., Bartha A. (1987): *Magyarország története*. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1/2. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szentpétery E. (1938): *Scriptores rerum hungaricum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum* 1—2. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Thomas Archidiaconus Spalatensis: *Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium*. Schwandtner (1748) pp 3:533—635
- Tobler T. (1853, 1854): *Topographie von Jerusalem und seiner Umgebung* 1—2. G. Reimer, Berlin
- Tobler T. (1867): *Bibliographia Geographica Palaestinae*. Hirzel, Leipzig
- Tobler T. (1874): *Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculo VIII. IX. XII. et XV*. Hinrich, Leipzig; reprint 1974 Olms, Hildesheim, New York
- Toldy I. (1868): *Régi Magyarország. A magyar birodalom politikai viszonyai a honfoglalástól a szathmári békéig. Történelmi és politikai tanulmány*. Lauffer W. Pest
- Tormay C. (é. n. [1931]): *Magyar Legendárium*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Tumler P. M. (1955): *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit*. Panorama, Wien
- Tumler P. M. (1955): *Der Deutsche Orden*. 2. Aufl. Panorama, Wien
- Vajay Sz. de (1987): *Ordinis Sancti Iohannis in Hungaria Thesaurus ac Corpus*. Szerző, Budapest

- Varrentrapp (1802): *Genealogisches Reichs- und Staats-Handbuch auf das Jahr 1802*, 1–2. Varrentrapp & Wenner, Frankfurt a. M.
- Virchow R. (1877): Der Hospitaliter-Orden vom heiligen Geist, zumal in Deutschland. *Monatsber. Kgl. Preuß. Akad. Wiss.* Berlin aus dem Jahre 1877
- Visser M. de (1942): *I sigilli del Sovrano Militare Ordine di Malta*. Milano
- Wertner M. (1903): *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Az 1893-iki Péczely-jutalommal kitüntetett pályamű.* Írta Karácsonyi János. Kiadja a M. Tud. Akadémia. I. II. III. kötet. (*recenzió*) *Századok* 37., pp. 453–461
- Wertner M. (1907–1908): Újabb nemzetségi kutatások. 7–8. közlemény 12. Kán. *Turul* 25., pp. 119–126, 26., pp 122–129
- Wienand A., Ballestrem C. W. v., Cossel A. v. (1988): *Der Johanniterorden*. 3. Aufl. Wienand, Köln
- Zolnay L., Lettich E. (é. n. [1962]): *Esztergom*. p. 32. Panoráma útikönyv, Budapest

DIE HEILIGE ELISABETH UND DIE BETREUUNG DER AUSSÄTZIGEN IN DEN LEGENDEN UND DEN IKONOGRAPHISCHEN ANDENKEN DES MITTELALTERLICHEN UNGARNS

MARIA VIDA

In einer Szene der Legendenreihe auf dem zu Ehren der Namensgeberin im Dom zu Kassa (Kaschau; heute Košice) geweihten Hauptaltar läßt die Heilige Elisabeth aus dem Árpád'schen Fürstenhaus im Leprosorium Leprakranke baden. In Ermangelung schriftlicher Beweise ist diese Szene ein wichtiges medizinhistorisches Dokument für die Leprafrühsorge des 15. Jhs. Die übriggebliebenen Urkunden, Anordnungen, Dekretale, Stiftungsbriefe nämlich geben keine Auskunft, wie die Leprosen jener Zeit medizinisch versorgt wurden. Auf unserem Bild lassen die Heilige Elisabeth und ihre Gehilfin die Kranken in einem hölzernen Bottich baden. Um sie beide herum befindet sich die Gruppe der schon behandelten, bettliegenden bzw. jener Kranken, die auf eine Behandlung noch warten. Auf dem im Badebottich sitzenden Knaben sind die Symptomen der Lepra lepromatosa wahrzunehmen: auf dem Gesicht, am Arm und am Brustkorb sind braunrote Blasen (Plakks) zu sehen, welche grösser als eine Erbse sind. Die verzerrten oberen Gliedmassen weisen auf Gelenkskontraktur und die Atrophie der Muskulatur hin. Die Hand und die Finger des in der linken Ecke sitzenden Leprakranken sind krallenartig gekrümmt, die neben ihm liegende Handkrücke — da er sich nur mit Hilfe der Krücke bewegen kann — deutet auf eine Lähmung hin. Es fallen die Änderung des Gesichtsschädels, die frühen Runzeln, die Verdickung der Ohrenmuscheln, das Lichterwerden und Verschwinden der Brauen und der Liderhaare auf. Der Kopf eines jeden Kranken kippt starr zur Seite: der Mund ist schiefgezogen und ein wenig geöffnet, und was am gekennzeichneten ist: die Augen schliessen sich nicht vollkommen. Der eine Patient z. B. schläft mit offenen Augen. Neben Darstellung der Lepradiagnostik und des Leprosoriums vom 15. Jh. gibt die Szene auch auf die Person des Behandelnden und auf die Praxis der Heilung eine Antwort. Die Leprafrühsorge war von den Mitgliedern der heilenden Mönchs- und Nonnenorden geleistet. Die Behandlungsmöglichkeit erstreckt sich auf nichts mehr, als auf Veränderung der Hygieneumstände nebst symptomatischer Behandlung: auf die Wundversorgung. Die Methode: das Baden, Anwendung von Salben, Zubereitung von Heilgetränken; bzw. — im Falle der Lepra lepromatosa — das Aufschneiden der ulcerösen Knoten, die Reinigung, wo oft auch Aderlass vorgenommen wurde. Selbst die auf dem Bild sichtbaren Gegenstände: Schere, Salbentiegel, endlich der Teller für Aderlass weisen darauf hin.

Der Meister des Legendariums des Hauptaltars hatte das Leprosorium und die Leprakranken nicht zufällig so gut gekannt. Es funktionierte nämlich in Kassa, Mitte des 14. Jhs., schon aufs beste das Leprahaus, dem er sein Modell hatte entnehmen können. Eine aus 1366 datierte Urkunde des Königs *Lajos (Ludwig) I.* spricht über die ausserhalb der Stadtmauern liegende Heiligen Geist-Kirche und das Spital, welche die Antoniter von Szepesdaróc rechtswidrig zu sich reissen wollten. Die konkrete Benennung „Leprosorium“, figuriert in der Urkunde zwar nicht, jedoch ist die Annahme für wahrscheinlich zu halten, denn die „domus hospitalis“ stand „extra murum ejusdem Civitatis“, ausserhalb der Stadt.¹ Die ausserhalb der Stadtmauern liegenden Spitälern waren in der Mehrheit — eben im Interesse der Isolierung — Leprosorien. Ab Ende des 15. Jhs. wurden in diesen Häusern auch Syphilitiker gepflegt.

¹ Wick, B.: *Kassa története és műemlékei* (Die Stadt Kaschau und ihre Kunstdenkmäler). Kassa, 1941. 35. Kassa város Levéltára (Das Stadtarchiv Kaschau) Hospitale, 1366; Wick, B.: *A kétszázéves kassai ispotály-templom*. Kassa, 1930. 12 p. (Die zweihundertjährige Spitalkirche in Kassa); idézi: Somogyi, Z.: *A középkori Magyarország szegényügye* (Das Armenwesen des Mittelalterlichen Ungarns). Bp., 1941. 25., 35., 53—54.

Die Benennung Hospital bedeutete im Mittelalter einen Sammelbegriff: das „hospitale leprosorium“ war eine Anstalt für ansteckende Kranke, das „hospitale pauperum“ (oder pauperum et infirmorum, bzw. pauperum infirmorum) entsprach im heutigen Sinne dem Armenhaus. Zoltán Somogyi verlegt Leprosorien und andere ähnliche Institutionen ausserhalb der Städte. So wurden also aller Wahrscheinlichkeit nach im Hospital des Heiligen Geistes-Ordens zu Kassa auch infizierte, darunter an Lepra leidende Patienten versorgt. An anderer Stelle vermutet Somogyi, daß die Armenhäuser deshalb in den Aussenstädten lagen, weil sie nicht in den Rahmen des städtischen Lebens passten.²

Die Verbürgerlichung der Hospitäler bedeutete in der ersten Hälfte des XV. Jh. auch den Gedanken der Eigengesetzlichkeit, wonach das Hospital in erster Reihe dem Wohl der Bürger der Stadt dienen sollte, und zwar im hohen Alter, bei Krankheiten, Arbeitsunfähigkeit und desgleichen. Währenddessen bedeutete die kirchliche Fürsorge eine allgemeine Versorgung und Betreuung, die allen Hilfsbedürftigen offen stand. Die Hospitäler der städtischen Bürgerschaft wurden eher auf dem Gebiet der Stadt erbaut, da sie der Versorgung der Stadt dienten. Die Hospitäler ausserhalb der Stadt mochten ausser den Armen auch die Leprakranken versorgen. Archivdaten und kunstgeschichtliche Ikonographie ergänzen sich. Da diese Leistungen der bildenden Kunst Heiligen-Legenden und Parabelgeschichten darstellen, kann die Hagiographie — als Bestandteil der kunstgeschichtlichen Systematisierung — für die medizingeschichtliche Forschung, in unserem Fall für die Lepraforschung, als eine unmittelbare Quelle dienen. Auf diesem Wege kann man durch die Synthese von Archivquellen, kunstgeschichtlicher Ikonographie und literarischer Werke zu wesentlich komplexerer Erarbeitung eines kultur- bzw. medizinhistorischen Themas gelangen, als wenn man es nur von einer einzigen Seite, von derselben übriggebliebener Urkunden forschen würde.

Die über die Königstochter ungarischer Abstammung geschriebenen Legenden, Legendenfragmente, ferner die ihre Legende ins Leben rufenden Altarbilder liefern für unsere Kulturhistorik nebst Medizingeschichte etliche literarischen und ikonographischen Dokumente aus dem Gesichtspunkte betrachtet, wie in dem Mittelalter die Leprafürsorge und Methodik der Krankenpflege abzulaufen vermochten. Aufgrund unserer Ermittlung können wir Daten beschaffen, welche in unseren Urkunden gar nicht vorkommen. Was soll die Klärung dafür sein, daß sie in Ungarn in der ersten Reihe als Schutzheilige der Leprosen verehrt, ihr Namen als Benennung für Leprosorien, die Leprafürsorge in ihren Legenden einen Akzent bekommen hatte, und daß sie in der Ikonographie oft als die im Leprosorium Tätigen dargestellt wurden?

Die vielleicht volkstümlichste heilige Gestalt des spätmittelalterlichen Europas, Tochter des ungarischen Königs *Andreas II.*, und der *Gertrud von Meranien*, Gattin Ludwigs von Thüringen (1200—1227), die Heilige Elisabeth aus dem Árpád'-schen Haus war nicht aus Zufall die Schutzheilige von Kranken, Greisen, Krüppeln, Leprakranken und die Namensgeberin von Leprosorien geworden. Während der knappen 24 Jahre ihres kurzen Lebens hatte sie mehrere Krankenhäuser gestiftet (1223—1228; 1225—1226; Wartburg; 1228 Marburg), wo sie die Insassen selbst pflegte und versorgte. *Friedrich II.*, deutsch-römischer Kaiser, als er aus dem Heiligen Land nach Hause gekommen war, hat zur Ehraufbietung noch in ihrem Leben, 1229 in Nürnberg das erste Elisabethkrankenhaus der Kreuzfahrer gestiftet³. Auf Spur dieser Stiftung und als Ergebnisse von Spenden wurden zahlreiche „Heilige-Elisabeth-Hospitäler“ bzw. Leprosorien zustande gebracht. Im Interesse ihrer Kanonisierung hatte der Papst *Gregor IX.* großen Eifer betrieben, und in dessen Folge wurde sie 1235, 4 Jahre nach ihrem Tode, in der Dominikanerkirche von Perugia heilig gesprochen. Der Dominikanerorden hatte angefangen, sie als eigene Schutzheilige zu ehren, und ließ ihre Feier 1243 in die Märtyrologie aufnehmen.⁴

Zwar dachte man früher, daß Elisabeth in den für die Weltlichen Zustände gebrachten Drittorden der Franziskaner eintrat, jedoch wissen wir heute, daß es in der Wahrheit nie geschah, obwohl sie den Heiligen

² Somogyi, Z.: a. O. a. O. 4., 101., 64

³ Ebenda

⁴ Huyskens, A.: *Quellenstudien zur Geschichte der heiligen Elisabeth*. Marburg, 1908. 47. vgl.; Hajabáts, M.: *Árpád-házi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban* (Die Erbe der Heiligen Elisabeth aus dem Árpád'-schen Haus in der deutschen Literatur). Bp. 1938. 10—11

Franziskus als Musterbild betrachtete.⁵ Auf ihren eigenen Wunsch wurde sie in der Kapelle des Heiligen-Franziskus-Krankenhauses von Marburg zur ewigen Ruhe beigesetzt, und ihre Reliquien wurden von den Franziskanern aufbewahrt.⁶ Es ist also kein Zufall, daß ihr Kult eben unter den Johannitern, Dominikanern und Franziskanern verbreitet, und die Kirchen bzw. Krankenhäuser in Europa über sie benannt wurden.⁷

Den Grund, ihren Namen mit Leprosorien zusammenzukuppeln hatten nicht ihr Leben bloß, sondern auch die Legenden über sie geliefert. Den Legenden nach soll sie die Leprotiker behandelt, sie ja in den Bett ihres Gatten gelegt haben. Die Leprosus-Legende ist zwar die Übernahme einer im 13. Jh. entstandenen Wanderlegende,⁸ hat sie jedoch eine Bedeutung. Dadurch nämlich, daß eine Geschichte über eine namenlose Frau im Lebenslauf einer am meisten verehrten Heiligen des 13. Jh. Platz gewann, erhielt dadurch einen Akzent, und ließ die Aufmerksamkeit noch mehr auf die Problematik der Lepra richten.

Ich nahm mir nicht vor, über die heimischen Elisabeth-Legenden und Hymnen in dieser Studie einen Überblick darzubieten. Ich möchte bloß die auf die Leprosen und ihre Therapie bezügliche Literatur erwähnen, bzw. auf die lebensgeschichtlichen Details hinweisen.⁹ Unser frühestes Andenken ist eine Hymne der Heiligen Elisabeth, Bruchteil eines frank-römischen Messbuchs 13. Jhs., (Eigentum der Universitätsbibliothek von Budapest), in dem es auch über die Genesung der Leprosen handelt:

„LEPRAE MUNDANS LABE TACTOS
CLAUDOS PONIS ET ATRACTOS
IN PEDUM OFFICIIS.”

Unsere Messbücher hatten den Text aus den 14—15. Jhn. unverändert übernommen. Breviarium (1341 OSzK), Psalterium (vor 1419, OSzK) das Preßburger Messbuch (1341, OSzK),¹⁰ Cantonale (15. Jh. Christliches Museum zu Esztergom), Breviar von István Nagylaki (15. Jh. OSzK) u. a. m. Unsere Legenden hatten — vorzüglich auf der Spur der *Legenda Aurea* von Jacobus Voragine (um 1230—1298) — auch die Leprosus-Legende aufgearbeitet. So wird es in der Predigtsammlung *Promerii sermonum de sanctis* (1489), des Franziskanermönchs, Theologieprofessors und Schriftstellers *Pelbartus de Temesvar* (1435—1504), in lateinischer in dem *Érdy-Kodex* (1527) und dem *Tihanyer-Kodex* (1530—1532) in ungarischer Sprache vorgetragen.¹¹ Die früheste Leprosus-Legende ist die Elisabeth-Tag-Predigt (1341): „De sancta Elisabeth (Pozsony; Preßburg; heute Bratislava, Bibliothek des Kapitels) sein Text ist das folgende: *Hec ergo prudens et deo digna matrona residens cum marito suo in castro Thuringiae, quod machpruch (rectius: Wartburg) uocatur, in omni timore et obedientia deo seruiens et uiro suo obediens, multa sanctitate et perfeccione pollebat, ecclesiam et sacerdotes precipua deuocione honorabat, pauperum et infirmorum maximam curam habebat et uniuersis necessitatibus, prout fas erat, ita ut plurique, dum langrauius cubiculum suum ex*

⁵ Bogtay, T.: Szent Erzsébet magyarsága (Das Ungartum der Heiligen Elisabeth). *Életünk* (Unser Leben) München, 13 (1981), Nr. 1.1

⁶ Montalembert-Städtler, J. Ph.: *Leben der Heiligen Elisabeth von Ungarn*. Aachen, 1837. 378

⁷ Pásztor, L.: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában* (Das religiöse Leben der Ungaren im Zeitalter der Jagellonen). Bp. 1940; Somogyi, Z.: a. O. a. O.

⁸ Mencken: *Scriptores rerum Germanicarum*. T. II. Lipsiae, 1778. 1987—2006. — Die Legende kommt in dem 1923 geschriebenen Suffix der „Supplementa von Reinhardtsbrunn“ des Theodorik von Apolda vor.; Gombos, F. A.: *Catalogus Fontium I*, Bp. 1938. Nr. 4970. 2349—2350

⁹ Lábán, A.: *Az Árpád-házi Szent Erzsébet-legendák irodalmunkban* (Die Heiligen-Elisabeth-Legenden in unserer Literatur). Bp. 1907; Timár, K.: Árpád-házi Szent Erzsébet legendájához (Zur Legende der Heiligen Elisabeth aus dem Árpád'schen Haus). *Ethnográfia*. 1910. 193—200, 2622—276.; Hajabáts, M.: a. O. a. O.; Pap, J.: *Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletének története Magyarországon* (Die Geschichte des Heiligen-Elisabeth-Kultes in Ungarn). Eger, 1910

¹⁰ Dankó, J. K.: *Vetus Nympharum ecclesiasticum Hungariae*. Budapestini, 1893. 276—282, 288—290. *Régi magyar kódexek és nyomtatványok* (Alte ungarische Kodices und Drucksachen). Herausg. Volf, Gy.—Katona, L. Bp. 1874—1908. Bd. 5. 476—487., VI. 9

¹¹ Sonstige Quelle: Johannus Herolt (Discipulus) (†1468), Petrus Paludanus (†1342): *Thesaurus novus*

*inopinato intraret, leprosum seu alium quemcunque infirmum in lectulo suo inueniret.*¹² Es ist noch das Legendarium-Buch aus dem *Stellarium* (1483) des *Pelbartus de Temesvár* zu erwähnen, in dem es sich darüber handelt, wie die Leprosen von der Heiligen Elisabeth gepflegt wurden.¹³ Der eine Brief dem nach 1492 für die Clarissen-Nonnen von Óbuda geschriebenen Quarry-Kodexes beinhaltet unpersönlich, ohne

Der Meister der Elisabeth-legende von Kassa:
Die Heilige Elisabeth badet Aussätzigen
im Leprosorium 1474—1477. [Tafelbild am
H. E.-Hauptalt in der H. E. Kathedrale zu Kaschau
(Kassa, Košice)]

Erwähnung des Namens die „Leprosus-Legende“, welche in dem *Tihanyer-Kodex* im Bezug auf Elisabeth vorgetragen wird.¹⁴ Das einzige heimische Legendenbuch, die in den 1490-er Jahren angefertigte Elisabeth-Tag-Predigt (Serm. 108) vom *Osvát Laskai* (Osvaldus de Lasco) sagt über die Elisabeth nur aus, daß sie inzwischen einen Leprosen gebadet hatte, aus seinem Badewasser trank: „*Contigit... autem ut balneum horridum leprosi naturali horrore abhorreret sed in se reversa et hostem domesticum idest corpus proprium subiugare volens dixit sibi ipsi: Que est tu peccatorum scenis deturpata que contemnis iustus infirmi vulnera fetida? Mox inaudito fervore utraque manu hauriens aquam balnei fetidi immundi et scabiosi ebibit et sic se ipsam superaret.*“¹⁵

Die Mehrheit unserer Predigten, Hymnen, Legenden sind entweder später oder zu gleicher Zeit mit jenen Wandmalereien und Tafelbildern angefertigt worden, welche die Heilige Elisabeth in dem Leprosorium erschienen ließen. Die frühesten Darstellungen solcher Typen erschienen an den Kirchenwänden bereits am Ende des 14. Jhs. Zum Teil kann diese Tatsache dadurch geklärt werden, daß die Anzahl von Heiligen-Elisabeth-Spitäler und Heiligen-Elisabeth-Leprosorien ziemlich groß sein mochte.

Es hatten in Ungarn in der Lepraversorgung die Mönchsorden der Johanniter bzw. die der Dominikaner eine bedeutende Rolle gespielt. Die krankpflegerische Tätigkeit des zu einer Militärorganisation gewordenen Kreuzordens trat im 13. Jh. in den Vordergrund, nachdem Papst *Urban III.* die augustianischen Regeln des Ordens 1187 verstärkt hatte.

¹² Knauz, N.: A pozsonyi káptalannak kéziratái (Die Handschriften des Kapitels von Pressburg). Esztergom, 1870. Sonderdruck in *Magyar Sion* (Ungarischer Zion), V. (1867) 63. — Eine Handschrift des Kapitels von Pressburg. Nr. 30. Quelle: Die „Supplementa von Reinhardbrunn“, ein Suffix der „Vita“ des Theodorik von Apolda (1293); Mencken: a. O. a. O. 1987—2006. Die unmittelbare Quelle der „Supplementa“: Etienne de Bourbon: De septem donis Spiritus Sancti. P. II. ti. Ihre Struktur: *Anecdotes historiques, legendes et apologues tirés du recueil d'Étienne de Bourbon...* par A. Lecoy de La Marche. Paris 1877. Nr. 154. pag. 132; Gombos, F. A.: *Catalogus fontium...* Bp. 1938. nr. 4970. 2349—2350

¹³ Temesvári, P. de: *Stellarium*. Hagenau, 1498. li. VII. p. 2. art. 1.

¹⁴ Régi magyar kódexek... (Alte ungarische Kodices...). *Nyelvemléktár XV.* 142. — Quelle: Scala coeli, ein Exemplarsammlung des Johannes junior. Hrsg. D. Mariano Aquilo y Fuster. 1—2. Bd. Barcelona, 1881—1888. (Der Kodex ist das Eigentum der Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie); Laban, A.: a. O. a. O. 122—124. — Aufgrund der Mitteilung von Katona, L.

Der erste selbständige ungarische Kreuzritter-Hospitals-orden wurde von Géza II. (1141—1161) gegründet. (Ähnliche Gründungen waren: der Hospitalsorden der Johanniter, die Templarer, die Kanoniker des heiligen Grabes zu Jerusalem.) Der Name des Ordens war Hospitäl-Orden des Königs St. Stephan und hatte als Vorfahr die Stiftung des Heiligen Stefan zu Jerusalem; seine Statute wurden von Papst Alexander III. festgelegt. Sein Mutterhaus war das ungarische Hospital zu Jerusalem, sein Zentrum im Ungarnland das Kloster St. Stephan in Esztergom. Zu seinen Filialen gehörte die Kirchengemeinde der Heiligen Dreifaltigkeit in Buda-Felhévíz, zuerst in einem Dokument aus Verona von Papst Urban II. unter dem Namen *Ecclesia S. S. Trinitas de aqua calida* erwähnt. In der Nähe der Quellen von Buda-Felhévíz stand noch vor 1308 die 1130 erbaute Kirche des sich mit Krankenpflege beschäftigenden Heiligen-Geistes-Ordens, sowie das Hospital desselben.¹⁶

Die Heiligen-Elisabeth-Leprosorien Johanniter Stiftung waren: Buda-Szent-Erzsébetfalva (vor 1242); Kassa (Kaschau; heute Košice, 1283); Esztergom (Gran; eine Namensveränderung um 1400). Dominikaner-Stiftungen waren: Selmechánya (Schemnitz, 1275); Beszterce (ab 1454 selbständig). Nicht nach der Heiligen Elisabeth benannten Leprosorien der Dominikaner-Stiftung waren: Brassó (Kronstadt; heute Brasov in Rumänien, 1413—1456) und Nagyszében (Hermannstadt; heute Sibiu in Rumänien, 1467—1654).¹⁷

Wesentlich früher als der Tatarensturm hatte zu Buda — in Szentersébetfalva — den Überlieferungen nach ein Heilige-Elisabeth-Leprosorium der Johanniter existieren sollen. Was seine topographische Stelle anbelangt, sind die Angaben verschieden. Es sollte entweder neben dem Jonanniter-Kloster, an der Stelle des jetzigen Gellért-Bades, oder aber um das jetzige Rudas-Bad gestanden sein.¹⁸ Als Eigentum der Johanniter-Ritter wird es das erste mal in einer Urkunde aus 1346, unter dem Namen *Hospitale Ecclesiae S. Elisabeth* erwähnt.¹⁹ Da es im Besitz der Johanniter war, kann die Zeit der Stiftung genauer determiniert werden. Nachdem das erste Kreuzritterspital 1229 vom *Friedrich II.* gestiftet wurde, konnte dasselbe von Buda erst um 1230, oder zwischen 1230—1235, spätestens 1242, vielleicht vor dem Tatarensturm gegründet werden. In einer dem 13. Jh. entstandenen Legende der Heiligen Margarethe aus dem Árpád'schen Haus steht zu lesen: „*Es gab in Szent-Erzsébetfalva, neben Pest, einen adeligen Menschen. Und es gab auch einen jungen Mann. Diese wohnten in dem Spital der Heiligen Frau Elisabeth, unter dem Berge des Heiligen Gellérts.*“²⁰

¹⁵ Lasco, de O.: *Biga salutis de SS. Hagenau*, 1497. S. 108. De b. Elisabeth. — Quelle: Étienne de Bourbon: a. O. a. O. pag. 133

¹⁶ Györffy, Gy.: *István király és műve* (König Stephan und sein Werk). Budapest, 1977. 303.; Györffy, Gy.: *Budapest története az Árpád-korban* (*Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*) (Die Geschichte von Budapest von der Urzeit bis zum Ende der Arpadenzeit). Budapest, 1973. 315.; Kubinyi, A.: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése (*Tanulmányok Budapest múltjából*, XVI. 1964.) 117. (Topographie von Budafelhévíz und ihre wirtschaftliche Entwicklung) (Studien aus der Vergangenheit von Budapest); Boroviczényi, K. G.: *Kommentierte Bibliographie der Kreuzherren und Hospitalsorden ... in Ungarn in der Zeit der Árpáden*. Als Manuscript vielfertigt. Freiburg/Br. 1970. — Lásd: Boroviczényi, K. G.: *Cruciferi Sancti Regis Stephani*. Adatok a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéhez (Die Geschichtschreibung hielt es für das Ordenshaus der Johanniten-Rittern, in der letzten Zeit stellte sich doch heraus, daß es sich um einen selbständigen ungarischen Hospitalsorden handelte. Siehe: Boroviczényi, K. G.: *Cruciferi Sancti Regis Stephani*. Angaben zu der Geschichte eines ungarischen Hospitalsordens im Mittelalter, Stephaniten genannt. Erschienen in dem gegenwärtigen Band der *Comm. Hist. Artis Med.*)

¹⁷ Somogyi, Z.: a. O. a. O.

¹⁸ Rupp, J.: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története* (Die topographische Geschichte von Buda-Pest und Umgebung). Pest, 1868. 166—167.; Csányi, D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Die topographische Geschichte Ungarns in der Zeitalter der Hunyadi's). Bd. 1—5. 1890—1913

¹⁹ Engländerne Brüll, K.: *Orvosok és kórházak Pest-Budán, a legrégebb időktől a város egyesítéséig* (Ärzte und Krankenhäuser in Pest und in Buda, von den Anfängen bis zur Vereinigung der Städte). Bp. 1930. 15—16.; Magyar-Kossa, Gy.: *Magyar orvosi emlékek* (Andenken ungarischer Medizin). Bd. 3. Bp. 1931. 55

²⁰ Gárdonyi, A.: A hajdani Szt. János Kórház Budán — Johannes-Krankenhaus zu Buda). *Budapest Régiségei* (Budapest's Antiquitäten). XV. (1950) 565—566. Engländerne Brüll, K.: a. O. a. O. 15. — Die Legende blieb in einer von Lea Ráskai 1510 angefertigten Kopie erhalten. Ihre Quelle: der in lateinischer Sprache geschriebene Originaltext des Marcellus, Beichtvaters von Margarethe.

Da in diesem Hospital später Syphilitiker behandelt wurden, vermochte es früher gewiss ein Leprosorium gewesen sein.²¹

Der Kult der Heiligen-Elisabeth (vom Árpád'schen Haus; von Thüringen) ist mit ihrem, sich auf niederländischem Boden auszugestaltenden Kult gleichaltrig. Zwischen den beiden Kulturen gibt es aber

Sür barn/ knoll/ drüßen/ glyder fül/
Des orems gflant/ vñ seychen vil

Sür motred ich/ dies bögen an/
Dy dißer sey an makyg man.

Untersuchung eines Aussätzigen. Holzschnitt von Hans Wechtein, aus dem „Feldtbuch der Wundartzney“ (Strassburg, 1517) von Hans Gersendorf

Unterschiede, welche sich aus ihrem Lebenslauf ergeben. Als 4-jähriges Kind hatte sie ihr Vaterland verlassen, und in ihrem Leben hat sie ein einziges Mal einen Ungarnbesuch abgestattet, und sich mit ihrem Vater, dem König *Andreas II.* in Pozsony getroffen. Eine der Miniaturen in der Bildchronik stellt Elisabeth mit ihren beiden Brüdern, Béla und Kálmán dar.²² Nachdem diese Szene auf die die Krönung *Andreas II.* darstellende Miniatur kam, soll dieser Ungarnbesuch bedeutend gewesen sein. Die schlanke, hochgewachsene Figur der Elisabeth, ihre bräunliche Hautfarbe und die schwarzen Haarlocken, ihre Augen lassen einen an die Charakteristiken der Árpáden erinnern, und sie kontrastieren mit den aus der deutschen Ikonographie bekannten blonden, hohen, molligen Elisabeth-Typen. Aus den kritisch ausgewählten Quellen läßt sich eine lebenskräftige, durchaus attraktive, weibliche Gestalt emporheben, die in jener Welt, wohin sie als vierjähriges Kind hereinplatze, irgendwie immer fremd blieb.²³ In den deutschen literarischen und bildlichen Legenden lebt hauptsächlich ihre thüringische Lebensbahn auf, in den ungarischen Dokumenten, dagegen werden gewisse Legenden-Elemente (Die Rosenlegende; Leprosen-Legende; Wartburgschmaus, u. a.) hervorgehoben. Diese Motive dominieren auch in jenen Bildreihen, welche ihr Leben vergegenwärtigen, so etwa die Heilszenen, auf welchen sie oft im Leprosorium, beim Baden und der Pflege von Kranken dargestellt wird.

Den Überlieferungen nach sollte *Andreas II.* — aus Anlass ihres Besuches und auf ihre Bitte — die Heilige-Jungfrau-Kapelle zu Boldogfalva (einst: Tolvajfalva, später Boldogasszonyfalva, heute: Boldog in der Umgebung von Preßburg) nach dem 29-ten

September 1222 bauen lassen.²⁴ Zu Ehren der 1235 heilig gesprochenen Elisabeth wurde die Franziskanerkirche zu Győr (Raab) noch in diesem Jahre, dann dieselbe der Drittordensnonnen von Nagyszombat

²¹ Siklóssy, L.: *A magyar középkor erkölcsse* (Die Moral des ungarischen Mittelalters). Bp. 1922. I. Bd. 168

²² Chronicon Pictum. f. 62 b (123. p.) Budapest. Eigentum der Széchényi-Landesbibliothek. Clmae 404.

²³ Bogvay, T.: a. O. a. O.

²⁴ Vida, T.: Szent Erzsébet és Marburgi Konrád (Die Heilige Elisabeth und Konrad von Marburg). *Vigilia* 1981. 794. — Eine Eintragung in der Matrikel von Szenc (heute: Senec) (am 13. Februar 1706): „am heutigen Tag haben wir die von der Heiligen Elisabeth gestiftete Kirche von Boldogfa zurückerobert“. Aufgrund der Mitteilung des Dorfpfarrers, Herrn Gyula Koller. Szentpétery, L.: *Kritikai jegyzék* 798. XIV. sz.-i hamisítvány (Kritisches Verzeichnis. 798. Fälschikate vom 14. Jahrhundert); Püspöki Nagy, P.: Boldogfa, Pozsony (Preßburg), 1981. 70. (cáfolat) (Wiederlegung)

(Tyrnau; Trnava) 1239 aufgeweiht.²⁵ Farkas und Dávid, die beiden in Thüringen bei Elisabeth diensthabenden Ungarn liessen nach ihrer Heimkehr, Elisabeth zu Ehren, in Pozsonykápolna 1244 eine Kapelle bauen.²⁶ Auf gleiche Art hatte das Árpádenhaus sein heilig gesprochenes Familienmitglied verehrt. Ihr Bruder, der König *Béla IV.* stiftete 1259 auf der Haseninsel (Margaretheninsel) für die Dominikanerinnen das Heilige-Maria-Kloster. In diesem Kloster hatte 1259, die damals 12 jährige Königstochter von *Béla IV.*, vor dem Heiligen-Elisabeth-Altar das Gelöbniß abgelegt.²⁷ Manche sind der Meinung, daß es die Grundsteinlegung der Heiligen-Elisabeth-Kathedrale zu Kassa (Kaschau; Košice) 1245 erfolgt sein soll; anderen Quellen nach war des Königs Sohn, *István (Stephan) V.* (1270—1272) derjenige, der den Kirchenbau angefangen hatte.²⁸ Für allemal ist gewiß, daß die Kirche samt Krankenhaus 1283 schon stand. Der Papst *Martin IV.* (1281—1285) erwähnt in seinem Brief das „*hospitale pauperum ville de Cassa*“, welches zu der Heiligen-Elisabeth-Kirche gehörte.²⁹ Ansonst ist die jetzige Kathedrale im 14. Jh. erbaut und während der Regierung von König *Mátyás (Matthias)* (1458—1490) vollendet worden. Für den Elisabeth-Kult zu Kassa ist kennzeichnend, daß die Elisabeth-Gestalt bereits im 13. Jh. aufs Stadtsiegel kam. Auf dem aus frühester Zeit erhalten gebliebenen Diplom (1290) ist Elisabeth in langem Kleid, mit Schleiertuch zu sehen, als sie einem Bettler aus einer in der linken Hand gehaltenen Börse Geld überreicht.³⁰ Dieses Stadtwappen symbolisiert jene segnenreiche Tätigkeit, welche nicht nur durch die Kirche ausgeübt wurde, sondern wo zur Stiftung und Aufrechterhaltung des Heiligen-Elisabeth-Krankenhauses mit seinen Geldspenden und durch Donation von Liegenschaften auch das Bürgertum beitrug. Es versteht sich von selbst, daß der Heiligen-Elisabeth-Kult auch von den aus Thüringen angekommenen Sachsen ausgeübt wurde; so war Elisabeth 1251 von der „*villa Saxonum apud ecclesiam Sanctae Elisabeth*“, der Kirche zu Késmárk (Käsmark, Kežmarok) zur Schutzheiligen gewählt worden.³¹

Der Heilige Franziscus von Assisi pflegt
Aussätzigen 1320—1330.
Aus dem Chronicon Pictur der Anjou-Epoche

²⁵ Rupp, J.: a. O. a. O. 1. Bd. 439.; Pap, J.: a. O. a. O. (158) Fußnote vgl. Bálint, S.: *Ünnepi Kalendárium* (Ein Festkalender) 2. Bd. Bp. 1977. 479.

²⁶ Pray, Gy.: *Vita S. Elisabethae viduae*. Tyrnaviae, 1770. — Eine 1230 datierte Urkunde von Béla IV. erwähnt Elisabeth ungarische Gefolge. (Eigentum des Ungarischen Landesarchivs), eine Privilegienurkunde vom Béla IV. an Farkas und an Dénes. Eine Kopie aus 1364, im Kapitel zu Preßburg. Eccl. Cam. fasc. 52. Nr. 3

²⁷ Fejér, Gy.: a. O. a. O. IV. 3. 205. — Die stiftungsurkunde vom Béla IV. vgl. Rupp, J.: a. O. a. O. 63, 79.; Ferrari: *De rebus Hung. Prov. Ordinis Praed.* 1673. 240—285. — Er erwähnt die Altäre der Heiligen Jungfrau Maria, des Heiligen Kreuzes und der Heiligen Elisabeth der Klosterkirche.

²⁸ Tutkó, J.: *Adatok Kassa szabad királyi város pecsétjei és címerei fejlődéstörténetéhez* (Daten zur entwicklungs-geschichte von Siegeln und Wappen der Freistadt Kaschau). *Felső-Magyarországi Múzeum-Egyesület Évkönyve* (Jahrbuch des Museumsvereins von Oberungarn) IV. (1882), 36—37

²⁹ Wick, B.: a. O. a. O. 18—19.; Kassa város levéltára (Das Stadtarchiv zu Kaschau). *Hospitale-Xenodochium*. 1283

³⁰ Kiel, E.: *Die große liebende St. Elisabeth*. Leipzig, 1966. 87

³¹ Fekete Nagy, A.: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása* (Gebiets und Gesellschaftsausgestaltung der Zips). Bp. 1934. 215

Dem Leprakult in Ungarn lagen allgemeine epidemiologische und konkrete heimische Umstände zu Grunde. Leben und Tätigkeit der Elisabeth fallen mit der Epoche der im 13. Jh. kulminierenden großen europäischen Lepraepidemien zusammen. Laut *Mattheus Parisius'* Chronik funktionierten in jener Zeit in

Die Heilige Elisabeth aus dem Árpád'schen Haus im Leprosorium. 14. Jh. [Ein Relief am nördlichen Portal der H. E.-Kathedrale zu Kaschau (Kassa, Košice)]

Europa 19 000 Leprosorien. Seine Daten werden durch zahlreiche Beispiele untermauert: z. B. das Testament des französischen Königs, *Ludwigs VII.*, in dem er an 2 000 Leprosorien 10 000 livres, oder *Ludwig IX.* (1270), der an 8 000 Leprosorien 2 000 livres hinterließ.³² Von dem in 1260 abgehaltenen Londoner Konzil an kommt die Isolierungsfrage wiederholt auf die Tagesordnung. Rechte und Pflichten eines Leprosen sind in der Arbeit von Philippe de Beaumanoir „*Contumes de Beauvaisis*“, klausuriert worden. Da der Leprose für die Welt ein Toter wurde, hatte er letztwillig verfügen müssen. Er hatte in einem örtlichen, dem Bischof oder dem Grundherrn unterstellten Leprosorium zu leben. Die Städte wurden ihnen verboten, da es der Zweck eines Leprosoriums die Gesunden vom Leprosen zu hüten sei.³³ Was ihre Funktion anbelangt, hatten sich die Leprosorien von allen anderen Hospitälern, Xenodochien, Armenhäusern dadurch unterschieden, daß der Kranke hierher nicht aus freiem Willen, sondern auf Befehl kam, nicht um etwa gesund zu werden, sondern sein übriges Leben nach strengen mönchischen Regeln zu beenden. Diese Institutionen können in aller Ruhe „Konzentrationslager“ genannt werden. Und da die Heilung hier eine Selbstaufopferung erforderte, und sie wegen Nichteinhalten entsprechender hygienischer Vorschriften auch eine Infektionsgefahr in sich trug, war diese Aufgabe nur von Mitgliedern der heilenden Mönchsorden angenommen worden.

Die Heilige Elisabeth hatte die Leprosen de facto gepflegt, und — als Verehrerin des Heiligen Franziskus von Assisi — hatte sie ein Gelöbnis abgelegt. Nach dem 2-ten Reglement des Heiligen Franziskus, der in den Anfängen in dem Ordenshaus zu Gubbio Leprosen pflegte, haben seine Bekenner Almosen zu sammeln, und sich darauf zu freuen, daß sie unter Kranken, Armen, Leprosen und Straßenbettlern leben dürfen.³⁴ Diese Auffassung hat sich in Europa und auch in Ungarn verbreitet, wo die Heilige Elisabeth geboren wurde, wo ihr Bruder regierte, wo der Kult des Heiligen Franziskus von König *Béla IV.* und allen anderen Königen des Árpád'schen Königshauses weitgehend gepflegt wurde. Auf den heimischen kulturhistorischen Wert des Bildlegendariums, welches nach Planen und Vorstellungen des aus dem Anjou-Haus stammenden *Károly Róbert* (1308—1342), zwischen 1320—1342, vielleicht von Meister Hertul angefertigt wurde, wies ich in

³² Zubriczky, A.: *Az európai leprajárványok története* (Geschichte der europäischen Lepraepidemie). Bp. 1924. 6.; Duchesne: *Hist. Franc. Script.* V. 314.; *Ord. des rois de France.* XI. 324

³³ Salmon Ausgabe 1900. 2. Bd. 327

³⁴ Kybal: *Die Ordensregeln des h. Franz.* 1915. 62, 66

einer früheren Arbeit bereits hin.³⁵ Károly Róbert, ein Enkelsohn von Tochter des ungarischen Königs *István V.*, der in die Erbschaft des 1301 ausgestorbenen Árpád'schen Fürstengeschlechtes getreten war, hielt sich für den Erben der Árpáden, und wünschte seine Kinder, seinen Nachfolger, in Ehre zu seinen ungarischen Ahnen zu erziehen. Laut *Ferenc Lévárdy*, dem Zusammensetzer der übriggebliebenen Blätter des Legendariums, sei diese Sammlung ein Bruch, am Ende dessen, nach Maria Magdalena und der Heiligen Katharina, unter den Heiligen Frauen, nach größter Wahrscheinlichkeit auch die ungarische Königstochter hatte figurieren sollen.³⁶ Auch die Königin Maria, ihre Großmutter verehrte die Ahnen, die Heilige Elisabeth und die Selige Margarete inbrünstig. Die toskanischen Wandmalereien in der Santa Maria di Donna Regina zu Neapel, welche die Legende der Heiligen Elisabeth darstellen, sind von Seite der neapolitanischen Anjous stolz als die Schaffung der ungarischen Urgroßmutter bekannt.³⁷ Die Elisabeth-Geschichte des Legendariums ist leider nicht übriggeblieben. Es hatte sich dagegen die Legende des Franziskus von Assisi in der Folgezeit der sich in Ungarn angesiedelten Mönchsordenstifter (Benedikt, Hl. Anton der Eremit, Bernhard von Clairvaux, Franziskus von Assisi) erhalten.³⁸ Die Geschichten folgen der Zeitreihe ungarischer Ordenstiftungen: Benediktiner (1002); Antoniter (1095?); Zisterzienser (1142); Dominikaner (1221); Franziskaner (1232). Eine Miniatur der Geschichte des Heiligen Franziskus stellt dar, „wie er unter den Leprosen lebte“. Um den Heiligen herum sitzen Leprosen. Er selbst, kniend vor einem Leprosen, wäscht ihm die Füße. Die braunen Hüte, mit auffallend breiten Stülpen, welche auf der Miniatur von zwei Leprosen getragen werden, sollten wahrscheinlich zur vorschriftsmäßigen Kleidung gehören. Den textlichen Vorgang der Bildreihe kennt *Lévárdy* nicht. Die erst später geschriebene Legende kommt in ungarischer Sprache nach dem zwischen 1372—1400 geschriebenen lateinischen Original um 1448 das erste mal in dem *Jókai-Kodex*, das Reglement (vor 1529) in dem *Virginia-Kodex* vor.³⁹

Das erste heimische Porträt der Elisabeth ist auf dem Hausdiptichon von *Endre (Andreas) III.* (1292—1301), des letzten Königs aus dem Árpád'schen Haus zu sehen, an der Seite unseres früheren Königs, des Heiligen László (Ladislaus). Es ist von einem venetianischen Meister zwischen 1290—1296 angefertigt

Meister Severin: Die Heilige Elisabeth badet einen Aussätzigen im Leprosorium (1477—1485)
[Ein Tafelbild am H. E. Altar in der Hl. Ägidius.
Kirche zu Bartfeld (Bártfa, Bardejov)]

³⁵ Vida, M.: Szent Kozma és Damján magyarországi tisztelete (11—14. század) (Der Heiligen-Kosmas- und Damian-Kult in Ungarn. 11—14. Jh.). *Századok* (Jahrhunderte) 1981. 361. Dieselbe: Ursprung und Deutung der Verehrung der heiligen Kosmas und Damian in Ungarn (11—14. Jahrhundert). *Comm. Hist. Artis Med.* 89—91 (1980), 81

³⁶ *A Magyar Anjou Legendárium* (Das ungarische Anjou-Legendarium). Eine Faksimile Ausgabe. Einleitung und die Legendentexte zusammengestellt von *Lévárdy*, B. Bp. 1973. 19

³⁷ Bertaux, E.: *Santa Maria di donna Regina e l'arte senese a Napoli nel secolo XIV*. Napoli, 1899. 50—52. II.

³⁸ *A Magyar Anjou Legendárium* (Das ungarische Anjou-Legendarium). a. O. a. O. XLIX. Der Heilige Franz von Assisi. Szene Nr. 8. (Die 1—4 Szene sind verlorengegangen). Sanktpetersburg, Eigentum der Ermitage. Inv. Nr.: 16932.

³⁹ *A Magyar Anjou Legendárium* (Das ungarische Anjou-Legendarium). a. O. a. O. *Nyelveléktár* (Sammlung sprachlicher Andenken). VII, III.

Der Meister von Okolicsno: Das Bad des Aussätzigen (1510) Tafelbild am Hl. Anna-Altar zu Szmrecsány (Smrečan)

worden (Bern, Historisches Museum, 391).⁴⁰ Zu gleicher Zeit mit den Miniaturen des Bildlegendariums erscheinen an den Wandmalereien Elisabeths Lepradarstellungen. Den weitverbreiteten Kult beweisen die zahlreichen Wandmalereien: in West-Ungarn Velemér (1378); Kőszeg (1380—1400); Mártonhely (Martijanaci, 1392); in Ost-Ungarn und in Siebenbürgen: Csaroda (1380—1400); Óraljaboldogfalva (Sinta Maria Orlea, um 1350); Bögöz (Mugeni, 14. Jh.); Nagygámbfalva (Porumbenii Mari, 1370—1400); Ófehértó (um 1420); Szöllősvégárdó (Arduv, 15. Jh.); Nyírac nád, Kilyén (Chileni, 1497) und in Nord-Ungarn Cserény (Čerň, 1380—1390); Gömörákos (Rakoš).⁴¹ Zwei hervorragende Reliefs-Szenen aus der Regierungszeit von *Lajos I.* (Ludwig den Großen, 1342—1382) sind an dem nördlichen Portal der Heiligen-Elisabeth-Kathedrale von Kassa zu sehen. Ihre Gestalt kommt ab Mitte des 15. Jh. auf unseren Altäre sie tragen nicht nur ihren Namen, sondern rufen auch ihre Legende aufs Leben (Kaschau, Bartfeld, Szmrecsány, Leutschau).⁴²

Aus dem mächtigen Gut der mittelalterlichen Ikonographie der Heiligen Elisabeth in Ungarn seien jetzt nur jene Darstellungen erwähnt, welche auf die Lepraver-sorgung Bezug nehmen, besonders aber diejenige, welche in ihrem ikonographischen Inhalt von dem europäischen Typ abweichen. Über diejenige Wandmalereien, Tafelbilder und Reliefs möchten wir berichten, welche die Heilige Elisabeth im Leprosorium darstellen, wo sie die Aussätzigen behandelt und badet. Aus diesen Werken sind die am Portal befindlichen zwei Reliefs der

⁴⁰ *Museumkatalog* von 1895/1896 des Historischen Museums Bern.; Puskely, M.: *Árpád-házi Boldog Erzsébet és a XIV. századi misztika* (Die Selige Elisabeth aus dem Árpád'schen Haus und die Mystik im 14. Jahrhundert). Róma, 1980. 20—24. farbige Tafeln; Vida, M.: *A Kozma- és Damján-tisztelet írásos és tárgyi emlékei Magyarországon* (Die schriftlichen und sachlichen Andenken des Kosmas-Damian-Kultes in Ungarn). *Comm. Hist. Artis Med.* 89—91 (1980), 258.: Dieselbe: a. O. a. O. ebenda. 72.

⁴¹ Vida, M.: *A gyógyító patronusok magyarországi topográfiája* (Topographie der heilenden Schutzpatronen in Ungarn). Árpád-házi Szent Erzsébet (Die Heilige Elisabeth aus dem Árpád'schen Haus). SOM Adattár (Datensammlung des Semmelweis-Museums) 693—78. 96—97, 99, 99/a. v. g. Radocsay, D.: *A középkori Magyarország falképei* (Die Wandmalereien des mittelalterlichen Ungarns). Bp. 1954. 231—233, 159, 192—193, 223—224, 191, 155, 127, 142

⁴² Radocsay, D.: *A középkori Magyarország táblaképei* (Die wandmalereien des mittelalterlichen Ungarns). Bp. 1955. 343—347. (Literatur), 266, 452, 376

Kaschauer Kathedrale die frühesten. Die geschnitzte Szenen-Reihe illustriert auf dem einen Relief sehr wahrhaft, wie sich die krankenpflegenden Mönche und Nonnen in den Leprosorien betätigten. Elisabeth badet mit Hilfe ihrer Gefährtin ihren Leprakranken in einem Holzbottich, dann behandelt sie ihn, sie läßt ihn ins Bett legen und endlich ein Gebet über ihn zu verrichten. Die verkrümmten Extremitäten des Kranken, die geschrumpfte Brust und sein Bauch, sein unangemessen großer Kopf weisen auf die vorgerückte Lähmung der Lepra *lepromatosa* hin. Auf dem anderen Bild ist Elisabeth — laut der Fachliteratur — bei einer Zahnbehandlung zu sehen.⁴³ Ambroise Paré zählt unter 20 Merkmalen dieser Krankheit auf: dicke geschwollene Lippen; das schwarze, ulzeröse Zahnfleisch; dessen Mangel zwischen den Zähnen, die Zunge ist angeschwollen und schwarz; auf und unter der Zunge treten Knoten auf; die sublingualen Venen sind erweitert und varikös.⁴⁴ Aus diesem Grund dürfen wir annehmen, daß Elisabeth den Mund des Leprosen untersucht. Auch das vorige Relief läßt diese Symptome gut wahrnehmen: die Kranken mit angeschwollenen Lippen halten den Mund ein wenig offen, als ob sie ihn vor Anschwellung und Schmerz nicht mehr zumachen könnten. Wie bereits erwähnt wurde, war das Hospital ausserhalb der Stadt, und so standen dem Steinmetzen, dem Meister István Kassai lebendige Modelle zur Verfügung.

Das Stadt-siegel von Kaschau (Kassa, Košice) aus 1290, mit Elisabeth-Gestalt

Leprosen-Baden sind noch auf dem „Heiligen-Elisabeth-Hauptaltar“ der kaschauer Kathedrale (1474—1477); dem „Elisabeth-Altar“ von Bártfa (Bartfeld; heute Bardejov) (1477—1485) und auf dem „Sankt-Anna-Altar“ zu Szmrecsány (Smrečany) zu sehen. Über der einen Tafel des Altars von Kaschau haben wir schon ausführlich berichtet. Es kommt ihm in der Qualität ganz nahe und es gleicht ihm das ein paar Jahre später angefertigte Tafelbild zu Bártfa, ein Werk von Meister Severin, der vorangehend eben in Kassa tätig war.⁴⁵ In der Szene — gleich wie auf dem Bild zu Kassa — badet Elisabeth den im Holzbottich sitzenden Leprosen, wobei hier der Kranke eben umgekehrt, mit dem Rücken ihr gegenüber sitzt, und die Pflegerin wäscht ihm den Rücken. Die auf dem Bild sichtbaren, den Rücken und den Arm bedeckenden erythematösen Hautschädigungen sind vielleicht ein Grenzfall („borderlinie“) der Lepra, welche aus der tuberkulösen in die lepromatöse Form überging. Die auf dem Kopf und an der Wange wohl sichtbaren serösen roten Blasen, ferner die aufs Weh geöffneten Lippen weisen darauf hin, daß es Infiltrationen in der Schleimhaut der Kehle zu geben vermag. Die Nase wurde sattelartig, weist rote Knoten auf: der Krank-

⁴³ Huszár, Gy.: *A fogászat története* (Die Geschichte der Zahnheilkunde). Bp. 1965. 15.; Vida, M.: Az orvosi gyakorlat és a gyógyítószentek ikonográfiája a XIII—XIV. századi falfestészetben (Die medizinische Praxis und die Ikonographie heilender Schutzpatronen in der Wandmalerei der 13—14. Jahrhunderte). *Comm. Hist. Artis Med.* 87—88 (1979), 45.; Divald, K.: *Magyarország művészeti emlékei* (Die Kunstandenken Ungarns). Bp. 1927. 91. vgl.: Die heilenden Schutzpatronen... *Datensammlung des Semmelweis-Museums* Budapest. 693—78. 115

⁴⁴ Jeanselme, E.: *Comment l'Europe au moyen âge se protège à contre le lepra*. *Bull. de la Soc. Française d'Histoire de la Médecine*. 1931

⁴⁵ Vida, M.: Die medizinische Praxis... a. O. a. O. 45., vgl.: Radocsay, D.: a. O. a. O. (185) Fußnote 226. Daten: Holz, Tempera. 80×63 cm.; Vida, M.: Die heilenden Schutzpatronen... *Datensammlung des Semmelweis-Museums Budapest* 693—78. 110

heitserreger der Lepra kann eben durch Geschwürabsonderungen der Nase verbreitet werden. Da die Infektionsgefahr eben im jugendlichen Alter am größten ist, ist es aufschlußreich zu beobachten, daß die Kranken beinahe im Alter der Pubertät sind. Aus diesem Grunde werden die Neugeborenen auch in den

Die Heilige Elisabeth pflegt einen Aussätzigen

hiesigen Leprosorien von den Eltern getrennt. Es war kein Zufall, daß sich der Meister Severin als ein so genauer Diagnostiker erwies. Laut den Rechnungsbüchern der Stadt Bártfa existierte nämlich bereits 1434 ein „domus leprosorum“.⁴⁶ Unter den vier Szenen der Elisabeth-Legende ist auf dem Altar von Szmrecsány auch das „Baden des Aussätzigen“ durch den Meister von Okolicsno gemalt worden.⁴⁷ Der Meister des Gemäldes, welches ansonst ein hohes künstlerisches Wissen (Raumeffekt, Formenbildung, plastische Wirkung, usw.) aufweist, soll seinen Leprosen nach aller Wahrscheinlichkeit nicht nach einem lebendigen Modell geformt haben. Seine Darstellung ist schematisch: der Leprose sitzt mit andachtsvollem Gesicht, die Hände zum Gebet faltend in dem Holzbottich, ein wenig abgemagert, mit kleinen Knoten am Leib, ohne Merkmale des Schmerzes und der Pein. Eine der 1493 gemalten beiden Szenen auf dem „Heilige-Elisabeth-Altar“ zu Lőcse (Leutschau; heute: Levoča) bekam den Titel: „die Heilige Elisabeth bewirbt Kranke“.⁴⁸ Auf dem frühen Genrebild läßt Elisabeth ihre Kranken, unter denen auch den im Zentrum des Bildes sitzenden Leprosen speisen. Auf dem bis zum Knie unbedeckten, einem Elefantenbein ähnlich dick gewordenen, ergrauten, mit weißen Flecken bedeckten Unterbein des Kranken sind die Symptome der Lepra wohl zu

bemerken, dazu tragen der Blick des zur Seite gewandten Gesichts, die sattelartige Nase und die gekrümmten Finger der gehobenen Hand noch bei. Trotz der Fehler der Perspektive heben die Würdiger die charakteristischen Figuren des Gemäldes mit Recht hervor.⁴⁹ Der Grund für eine realistische Darstellung wurde durch die Anwesenheit der leutschauer Leprosen etwa aus dem 1416 gestifteten Elende-Brüderschaft-Hospital, oder aber — laut Chronik von Kaspar Hain — aus dem um 1496 erbauten Hospital gewährleistet.⁵⁰

Der Elisabeth-Zyklus auf dem Hauptaltar zu Kassa ist eines der großzügigsten Produkte des Heiligen-Elisabeth-Kultes in Ungarn. Er gehört zu den Darstellungen, welche die Legende am meisten detaillieren.

⁴⁶ Fejérpataki, L.: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei* (Alte Rechnungsbücher ungarischer Städte). 1835. 492. „item leprosis flor. 25“. Aus 1431.; Pais, D.: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből* (Aus dem Sprachdenkmal der ungarischen Urreligion). Bp. 1975

⁴⁷ Radocsay, D.: a. O. a. O. (185) Fußnote. 452.; Csánki, D.: Szepeshelyi táblaképfestészet a XV—XVII. században (Tafelbildmalerei der Zips in den 15—16. Jhn.). *Az Orsz. Magyar Szépművészeti Múzeum Évk.* (Jahrbuch des Ungarischen Landesmuseums für bildende Künste). XVIII. Bp. 1933—1936. 84, 79 (Bild); vgl.: Vida, M.: Die heilenden Schutzpatronen... *Datensammlung des Semmelweis-Museums* 693. 78. 110. — Vom Okolicsnó-er Meister 1510 gemalt

⁴⁸ Radocsay, D.: Ebenda (185). Fußnote. 127.; Csánki, D.: Ebenda. 29.

⁴⁹ Rados, J.: *Magyar oltárok* (Ungarische Altäre). Bp. 1938. 50.; Radocsay, D.: Ebenda (185). Fußnote. 127.; Csánki, D.: Ebenda. 29.

⁵⁰ Hain, Gáspár lőcsei krónikája (Kaspars Hains Leutschauer Chronik). a. O. a. O. 47.; Magyar-Kossa, Gy.: a. O. a. O. 3. Bd. 81

Unter den Tafeln des Altars stellen die inneren 12 Bilder der beiden inneren flexiblen Flügel Elisabeth Lebensgeschichte dar. Die äußeren Bilder derselben Flügel ferner die inneren Bilder der äußeren flexiblen Flügel verewigen 12 Szenen aus Mariae Leben. Die grundlegende Stimmung wird jedoch durch den

Das Bad des Aussätzigen. Nagyalambfalva (Porumbeni Mari) (1375—1400)

Hi. Elisabeth und der Aussätzige. Wandbild um 1420.

Elisabeth-Zyklus bestimmt.⁵¹ Gewiß hatte dieses Monumentalwerk nur mit aktiver Teilnahme der bürgerlichen Gesellschaft von Kassa zustande kommen können, und diese Angelegenheit hatte nicht nur die Kirche, die religiösen Gemeinschaften, die stiftenden Zünfte mobilisiert, sondern sie sollte die ganze städtische Gemeinschaft und auch den Magistrat rege beschäftigt haben.⁵² Der Altar ist ein monumentaler Ausdruck für die tiefe Ehrung der Heiligen Elisabeth gegenüber; eine Kundgebung jener Stadt, welche zur Ehre ihrer Schutzheiligen kaum paar Jahre nach ihrem Tode eine Kathedrale zu bauen anfang und welche die Gestalt ihrer Heiligen Elisabeth bereits im 13. Jahrhundert an den Stadtsiegel gravieren ließ. Außer der künstlichen Bedeutung des Altars soll auch seine gesellschaftliche Rolle betont werden. Die Auswirkungen sind auch außerhalb der Landesgrenzen nachzuweisen. Sie hatten in erster Reihe die aufblühende polnische Malerei angespornt.⁵³ Es war kein Zufall, daß wir die Zusammenknüpfung der Person von Elisabeth mit der heimischen Lepraversorgung eben durch eine Leprosoriumsszene vom „Meister des Kaschauer Hauptaltars“ einleiteten. Die Haupttugenden des genrebildartigen Elisabeth-Zyklus sind die mit Ungezwungenheit vorgenommene Wahrheitsdarstellung, die mit realen Gefühlen gemalten Nebenfiguren, die Hintergründe,

⁵¹ Radocsay, D.: a. O. a. O. (185) Fußnote. 110—116, 343—347. Daten von den Tafeln der Legende: Holz, Tempera, Öl. 126,5×85 cm.; Vida, M.: Die heilenden Schutzpatronen . . . a. O. a. O. *Datensammlung des Semmelweis Museums*. 693—78. 102—104

⁵² Radocsay, D.: a. O. a. O. (185) Fußnote 116

⁵³ Radocsay, D.: Ebenda

das volle Anführen genreartiger Motive. Außer der bereits erwähnten Badeszene beschäftigen sich mehrere Tafelbilder der Legende mit diesem Thema. Auf dem Tafelbild: „Die Heilige Elisabeth pflegt einen Kranken“ läßt der Maler unmittelbar eine Lepraversorgung verewigen. Die Gattin des jungen Markgrafen säubert einen aussätzigen Bettler mit Hilfe ihrer treuen Gehilfin Isentrude im von Mauern umzogenen Garten ihres Schlosses zu Wartburg. Sie schneidet dem Bettler eben die Haare ab, während ihre Magd in einen Waschbecken das Wasser hineingießt. Auf die Krankheit des Bettlers deuten nicht nur die veränderten Gesichtszüge und die bräunlichen Knoten hin, sondern auch die sich unter seinem Sessel befindliche Klappe, dieses Leprasymbol, ohne das sich ein Leprose aus seiner Wohnung nicht zu rühren vermochte. Elisabeth Tätigkeit wird in dem Hintergrund von Ludwig, ihrem Gatten, ferner von ihrem Seelsorger mit liebreichem Einverständnis beobachtet. Dieser ikonographische Inhalt ist schon für die europäische Malerei kein ungewöhnliches Thema; er läßt einen an den Holzschnitt des 1486 angefertigten Augsburger Passionale erinnern, wobei das kaschauer Tafelbild ein Jahrzehnt früher angefertigt wurde. Die dritte Tafel des Zyklus: „Eine Vision der Heiligen Elisabeth“ vergegenwärtigt sie im Hospital zu Marburg, während der heiligen Messe, welche beim Hausaltar des Krankenzimmers durch ihren Beichtvater Konrad von Marburg zelebriert wird. Im Hintergrund liegen die Aussätzigen in Betten, mit ihren immer offenen Augen, die nie zuzudrücken sind. Die auf dem Boden sichtbare kurze Krücke deutet auf amputierte oder gelähmte Beine hin. Nach Ablauf der Probezeit, aus Anlaß der Aufnahme wurde in dem Leprahaus ein Requiem oder eine Messe abgehalten. Der Pfarrer hieß den Kranken, sein großes Übel als Gottes Gnade entgegenzunehmen, sich mit der göttlichen Verfügung zufrieden zu geben, an Ihn zu glauben. Dann wurde die Kleidung der Aussätzigen, seine Handschuhe und die Abzeichen, welche von ihm getragen werden mußten, die Klappe, ferner die an den beiden Armen tragpflichtigen Tuchstücke, gesegnet. Letztens legte der Kranke das Gelübde ab; er wird sich ganz Gott zum Dienste weihen, sein Vermögen dem Leprahaus übergeben, in Enthaltsamkeit leben, seinem Magister gehorchen. Zwar ist der Inhalt der Szene ein Ereignis aus Elisabeths Leben, gibt er jedoch indirekt Daten dazu, die Krankenhausverhältnisse kennenzulernen. Die vierte ein Lepragepräge aufweisende Szene des Altars trägt die Leprosen-Legende vor. Sie führt den Titel: „Das Wunder des Kreuzes und der Rose.“ Es werden auf dem Bild tatsächlich die beiden Legenden von Meister dargestellt. Es sind auf dem Bett, um den gekreuzten Körper Jesu, mächtige blutrote und schneeweiße Rosen zu sehen. Dasselbe Thema ist in Bártfa, auf dem Elisabeth-Altar (1477—1485) von Meister Severin gemalt worden. Die Szene von Lőcse (Leutschau; Levoča) stellt dagegen die Umwandlung des Körpers eines Leprosen zum Körper Jesu dar, aber ohne Rosen.⁵⁴

Auf den heimischen Wandmalereien war die Heilige Elisabeth mit dem Leprosen bereits im 14. Jh. gemalt worden. Eine dem Leutschauer und dem Kaschauer Bade-Szene-Bild ähnliche Wandmalerei wurde im siebenbürgischen Nagygalambfalva (Porumbenii Mari) 1970, an der nördlichen Schiffswand der reformierten Kirche entdeckt.⁵⁵ Die Komposition von vier Gestalten stellt Elisabeth in einem hermelinartigen Mantel, mit Heiligenschein um das Haupt dar. Sie reicht eben die Hand nach dem in einem Bottich sitzenden Kranken, dessen kahler Kopf und die nach sich selbst gedrehten Hände den Zustand einer vorgeschrittenen Lepra lepromatosa verraten. Eine Magd gießt aus einer Karaffe Wasser auf den Kranken. Im Hintergrund ist ein Bett, in dem Bett ein Kranker, über dessen Kopf eine aus den Wolken nach unter gestreckte Hand mit Glorienschein (Dextera Dei) zu sehen. Ein ähnliches Fresko ist aus der Ruinenkirche von Szöllősvégárdó (Arduv; eine verlorengegangene Ortschaft am Oberlauf der Theiss) bekannt.⁵⁶ Die Wandmalerei von Nagygalambfalva war 1375—1400, dieselbe von Szöllősvégárdó im 15. Jahrhundert angefertigt worden.⁵⁷ Es gibt noch eine, um 1420 angefertigte Wandmalerei, wo ein Aussätziger mit Knoten bedeckter Körper zu

⁵⁴ Radocsay, D.: Ebenda (185) Fußnote 266, 376.; Csánki, D.: a. O. a. O. 29, 41—41 (Bild)

⁵⁵ Dávid, L.: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei* (Die Kunstanstalten der mittelalterlichen Udvarhelyszék). Bukarest, 1981. 213—214.; Vida, M: Die heilenden Schutzpatronen ... a. O. a. O. *Datensammlung des Semmelweis-Museums* 693—78. 99/b

⁵⁶ Dávid, L.: Ebenda. 220

⁵⁷ Radocsay, D.: a. O. a. O. (184) Fußnote 223—224. (Literatur)

sehen ist, und zwar in der römisch-katholischen Kirche von Ófehértó.⁵⁸ In ihrer Struktur ähnelt die Szene dem Fresko von Nagyalambfalva: die weibliche Gestalt, mit Krone auf dem Haupt, mit Glorienschein umgeben reicht eben ein Stück Brot aus dem in ihrer Hand befindlichen Teller dem vor ihr knienden (?) Aussätzigen; ihre Gehilfin hält ein mit Wasser gefülltes Gefäß in der Hand. Des Freskos Unterteil ist schadhaft. Anhand der Haltung des Kranken ist mit aller Wahrscheinlichkeit anzunehmen, daß auch er von Elisabeth gebadet wurde. Auf der verlorengegangenen Partie vermochte eben ein Holzbottich gewesen sein: aufgrund der Analogie kann sogar ein Krankenbett im Hintergrund nicht ausgeschlossen werden. Die Perspektivverkürzung kann an der verkleinerten Figur des Dienstmädchens wohl wahrzunehmen. Die Kontrapostlösung von Elisabeth und ihrer Gehilfin sind — der Diagonalkonstruktion entsprechend — das Bad und die Figur des bettliegenden Kranken. Zu diesem Inhalt, wo die Elisabeth Almosen austeilte, sind noch jene Wandmalereien einzureihen, welche in Velemér (1378) und in Óraljaldogfalva (um 1350) aufrechterhalten geblieben sind.⁵⁹ Diese Szene ist später, 1516, auf einem Flügelbild des Heiligen-Sebastian-Altars zu München, von Hans Holbein d. Ä. (um 1460—1524) gemalt worden. Letztens ist jenes Ereignis der Elisabeth-Legende hier einzureihen, wo im Schoße der an die Armen Almosen spendenden Elisabeth das Brot sich in eine Rose verwandelte.⁶⁰ So wurden die Gestalt der Heiligen Elisabeth und die des Bettlers auf der Säule, welche das nördliche Tor der Kathedrale von Kassa in zwei Hälften teilt, vom einstigen Meister in Stein gehauen. Und ebenso wird sie dargestellt in Kőszeg, an der rechten Seite der mantelummüllten, die Hungrigen und Kranken schützenden Heiligen Jungfrau, als deren Gehilfin; in der rechten Hand ein Stück Brot reichend, mit aufgehenden Rosen in ihrem Schoße.⁶¹ Das Werk war zwischen 1380—1400 gemalt worden. Das Fresko in Mártonhely (Martjanci), ein 1392 gemaltes Werk des János Auila von Radkersburg, stellte Elisabeth mit einem Korb in der rechten, mit einem Rosenzweig in der linken Hand dar. Auf gleiche Weise wurde Elisabeth vom „Meister der inneren Bilder auf dem Hauptaltar von Szepeshely“ verewigt worden; der sie mit einem

Meister aus Oberungarn: Hl. Elisabeth und Hl. Agnes.
Um 1460. [Ein Tafelbild am Hl.-Andreas-Altar in der
Hl.-Ágidius-Kirche zu Bartfeld (Bártfa, Bardejov)]

⁵⁸ Vida, M.: Die medizinische Praxis... a. O. a. O. 48—49. vgl. Radocsay, D.: a. O. a. O. (184) Fußnote 63, 92—93

⁵⁹ Radocsay, D.: a. O. a. O. (184) Fußnote 57—58, 231—233 Derselbe: *Wandmalereien im mittelalterlichen Ungarn*. Bp. 1977. 172.; Entz, G.: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól (Über die byzantinischen Kontakte der mittelalterlichen ungarischen Wandmalerei). *Művészettörténeti Értesítő* (Kunstgeschichtlicher Anzeiger), XVI. (1967), 247.

⁶⁰ *Régi magyar kódexek...* (Alte ungarische Kodices) a. O. a. O. *Nyelveléktár* (Sammlung sprachlicher Andenken) V. 486. — Im Érdy-Kodex wird angenommen, daß die Geschichte mit ihr im Kindesalter, noch in Ungarn vorkam. Die Geschichte wurde nicht aufgrund der „Legenda aurea“ geboren; ihre Quelle ist das Werk vom P. de Temesvár.

⁶¹ Radocsay, D.: *Wandmalereien...* a. O. a. O. 144. Farbtafel Nr. 39.; Vida, M.: Die heilenden Schutzpatronen... a. O. a. O. *Datensammlung des Semmelweis-Museums* 693—78. 97.

Rosenbäumchen porträtierte, wo das Bäumchen aus einem, in ihrer rechten Hand gehaltenen Korb aufgeht.⁶² Von dieser Zeit, den 1470-er Jahren an, erscheinen bei Elisabeths Füßen die aussätzigen Bettler, mit Handkrücken, ohne Füße, die abgesetzten Gliedmassen in weißes Linnen verhüllt.⁶³ In der einen Hand hält

Hl. Elisabeth an der rechten Seite. Wandbild
(Köszeg, 1380—1400)

Elisabeth eine Schale. Auf der Schale sind rituell Brot, Trauben und Ei zu sehen. Brot und Traube symbolisieren die Wandlung, das Ei aber das Leben. In der anderen Hand hält sie manchmal einen Wassereimer. Bekleidet mit diesen Attributen wird sie oft mit den Märtyrer-Heiligen: der Heiligen Barbara, Katharina, Apollonia, Agnes, usw. gemeinsam dargestellt. Als frühestes Werk ist hier der Sankt-Andreas-Altar, mit anderem Namen der „Altar der Allerheiligen“ zu erwähnen, wo der Meister Elisabeth und den in Pannonia geborenen Heiligen, Martin von Tours, in der Gesellschaft eines Bettlers abgemalt hatte. In der heimischen Ikonographie ist die Gestalt des Leprosen ebenso wie in der europäischen Malerei, neben dem Heiligen Martin die charakteristische Figur. Die Gestalt des leprotischen Donators ist auch auf unserem Bild zu sehen. Die Figur ist äußerst expressiv: die beiden Beine sind abgesetzt; die deformierten Hände halten eine Krücke; auf dem Haupt trägt er — vielleicht als vorschriftsgemäßes Gewand — eine weiße, leinenartige Mütze, und ein kurzes weißes Hemd am Leib. Nach dem Wunsch der Margit von Thurzó, Donator des Votivaltars, kam hier Gestalt auch auf den „Altar der heilenden-helfenden-Heiligen“ hin.⁶⁴ Der Meister des nach Margarete von Antiochien benannten Hauptaltars malte in Malompatak (Mlynica), zwischen 1515—1520, neben den Legenden-Szenen der Namensgeberin an der Seite Elisabeths auch die Heilige Katharina, die Heilige Margarethe

von Cortona, und die Selige Ida; auf den äußeren Tafeln Apollonia, Lucia und Regina (die in Ungarn von den Hautkranken zur Hilfe gerufen wird), dann die gegen fieberhafte Krankheiten, Augenbeschwerden und Epidemien schützende Genoveva; endlich am Giebel, an der Seite des Heiligen Antons des Eremiten, die beiden Heiligen: Kosmas und Damian hin.

Das soziale Verhalten des leitenden Bürgertums von Kassa kann am Beispiel des Stadtrats Bertalan Czottman, dem Beruf nach Apotheker aufgewiesen werden. Als Czottmann 1516 die Apotheke an seinen Schwiegersohn übergab, hatte er für die Heilige-Elisabeth-Kathedrale mit dem Meister János Babocsay ein

⁶² Radocsay, D.: a. O. a. O. (185) Fußnote 437. Daten: Holz, Tempera. 138×163 cm. (Apollonia neben Margarethe) — Szepeshely; Czobor, B.: Árpád-kori Dyptichon (Das Dyptichon aus der Árpádenzeit) *Archeologiai Értesítő* (Archeologischer Anzeiger), X. (1980), Nr. 4. 336.; Magyarországi Szt. Erzsébet képei (Die Bilder der ungarländischen Hl. Elisabeth). *Egyházművészeti Lap* (Blatt für kirchliche Kunst), Jahrgang 33, 60, 97, 129.; vgl. Vida, M.: Die heilenden Schutzpatronen... *Datensammlung des Semmelweis-Museums* 6693—78. 99/b, 101—102

⁶³ Vida, M.: Die medizinische Praxis... a. O. a. O. 49*

⁶⁴ Vida, M.: Ebenda

Votivbild malen lassen.⁶⁵ „Das Votivbild des Apothekers János Czotmann und seiner Gattin“ ist die Äußerung eines sich zum Renaissancegeist bekennenden Bürgers und Apothekers. Über den Häuptern des Donatorpaares sind die Brustbilder von den beiden Schutzheiligen der Medizin und der Pharmazie, dieselben des Heiligen Kosmas und Damian, als Berufssymbole, mit ihren Attributen, dem Uroskop und Apothekereimer zu sehen.⁶⁶ Die 22 Schutzpatronen des Ehepaares, unter ihnen natürlicherweise auch die Heilige Elisabeth, kamen noch auf das Gemälde hin. Die Bildkonstruktion folgt der in dieser Epoche modischen Darstellungsmethode der „virga Jesse“, eines im Alten Testament dargelegten Stammbaumes Christi. Hier aber kam in die Kelche der lebensbaumartig emporzweigenden Ranken jeweils ein Heiliger mit seinem Attribut und mit seinem in den Heiligenschein geschriebenen Namen. In der obersten Reihe, unter den weiblichen Schutzheiligen neben der Heiligen Katharina und der Heiligen Margarethe von Antiochien ist die Heilige Elisabeth als Schutzpatronin der Stadt Kassa zu sehen. In ihren Händen hält sie die das Almosen spenden symbolisierenden Gegenstände: den Krug und die Schale. Dieses Votivbild ist ein echter Ausdruck für jene Anschauung, welche durch die über eine starkes Bürgertum verfügende Stadt Kassa im Spätmittelalter, dann in der Renaissance vertreten worden war. Es gehörte bei dieser Bürgerschicht etwa zum Beruf, sich um die Armen und die Kranken, unter ihnen um die aus der Gesellschaft am meisten Ausgestoßenen, die aussätzigen Bettler zu kümmern, für deren Unterhalt, Behandlung und Pflege zu sorgen. Dieses Votivbild ist 1516 angefertigt worden. Es ist das vorangehende Jahr von Luthers Auftritts, der die für endgültig gehaltene leitende ideologische Rolle der römisch-katholischen Kirche in ihren Grundlagen erschütterte. Wir dürfen also dieses Votivbild als den Epilog einer vergehenden, oder mehr als den Prolog einer neuen Epoche betrachten, die sich sowohl in ihrem literarischen Inhalt als auch in den ikonographischen Mitteln dem Menschen zuwandte.

In Kenntnis von Archivquellen der heimischen Lepraforschung dürfen wir mit Recht behaupten, daß es die literarischen Werke und dieselben der bildenden Kunst für die Kulturhistorik bzw. die Medizingeschichte als grundlegende Quellen dienen können. Immerhin figurieren unsere, auf das Leprawesen bezüglichen Daten hauptsächlich in Donationsurkunden bzw. Besitzstandsblättern nur mit bloßem grenzfeststellendem Gepräge. Atteste über Leprauntersuchungen sind erst aus dem 15. Jh. aufrechterhalten geblieben. Die Heiligen- und Kulturforschung des christlichen Mittelalters führt uns etlichen Schlüsselfragen der Kirche zu, welche Denken und Kultur, ferner das wirtschaftliche und das gesellschaftliche Leben reglementiert hatten. Die Kunstwerke bearbeiten — je nach dem Rundlauf kulturhistorischer und religionsgeschichtlicher Systematisierung — die heiligen Legenden und die Parabeln. Da die Fürsorge der aus der Gesellschaft ausgestoßenen Leprosen in erster Reihe die Kirche vornahm, hatten die kunsthistorische Ikonographie, in unserem konkreten Fall die Heiligen-Elisabeth-Darstellungen, in der Lepradiagnose bzw. der Aufdeckung von Leprafürsorge eine grundlegende Rolle erhalten.

MARIA VIDA, Ph. D.

general director of the
Simmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives
H—1013 Budapest, Apród u. 1—3.

⁶⁵ Radocsay, D.: Tafelbilder. 106. 349; Éber, L.: XVI. századi magyar festő műve a kassai székcsegyházban (Das Werk eines ungarischen Malers im 16. Jhs. in der Kathedrale zu Kaschau). *Archeologiai Értésítő* (Archeologischer Anzeiger) XXII. (1902), 385—395.; Mihalik, S.: A kassai dóm régi síremlékei (Die alten Grabmäler der Kathedrale zu Kaschau), *Archeologiai Értésítő* (Archeologischer Anzeiger). XVII. (1987). 46.; Gerevich, Tibor: Il uomo di Cassovici. Corvina N. S. I. (1938), 628.; Berkovits, L.: A Kassai Graduale és a XVI. századi kassai festészet (Das Kaschauer Graduale und die Malerei des 16. Jhs. zu Kaschau); *Gerevich Emlékönyv* (Gerevich-Gedenkbuch). Szp. 1942. 70—71. — Das Werk des János Babocsay und des Malers Ambrosius: Holz, Tempera. 123×82 cm. Matteredtia-Altar

⁶⁶ Vida, M.: Die medizinische Praxis... a. O. a. O. 20—22

ÖSSZEFOGLALÁS

A késő középkor legnépszerűbb európai szentje magyar királyleány volt. Árpád-házi Szt. Erzsébet (1203—1231), II. Endre és merániai Gertrud lánya, Thüningiai Lajos felesége.

A már 1235-ben szentté avatott Erzsébet koporsóját egyik kőrje, Frigyes császár egyszerű szőrcsuhában helyezte el ereklyeként Marburg városában és később fölé épült a német gótika egyik mesterműve, az a magas tornyú templom, melynek harangszavát — a legenda szerint — Magyarországon is meg kellett, hogy hallják.

Az Árpád-ház hasonlóképpen tisztelte szentté vált családtagját: a kassai székesegyház alapkövét még unokaöccse, V. István tette le. Mivel Erzsébet Szt. Ferenc harmadrendjének tagjaként kórházat is alapított Marburgban, a betelepült franciskánusok Győrben, Nagyszombatban (Tyrnava, 1240) szenteltek neki templomot. Pozsonykápolnán 1244-ben épült tiszteletére kápolna. A XIV. század végéről származó fennmaradt falfestmények is arról tanúskodnak, hogy egy párhuzamosan élő magyar és német kultusz találkozásáról van szó. A freskók részben a nyugat-dunántúli Kőszegen (Vas megye) és Veleméren (Vas megye), részben Kelet-Magyarországon, Csarodán (Szabolcs-Szatmár megye) találhatóak, és csupán egyetlen falkép származik Észak-Magyarországról, Cserényből (Čerin). Alakja nemcsak a magyar—német festészetnek vált állandó témájává, Simone Martini, Fra Angelico, Murillo és sokan mások is megfestették. Az egyház egyik legtiszteltebb női szentje lett és kultuszának napjainkig történő továbbélésében nagy szerepe volt az Aachenben alapított Szent Erzsébet betegápoló rendnek és kórháznak (alapító: Radermecher Apollónia, 1571—1626). E rendnek a magyar egészségügy történetében igen jelentős szerepe volt: Pozsonyban (Bratislava) 1738-ban és Budán 1785-ben a vízvárosi franciskánusok elhagyott kolostorában is templomában telepedtek meg, és betegápoló rendként működtek.

Az Árpád-házi Szt. Erzsébet-ikonográfia hatalmas festmény- és szoboranyagából említést érdemel az európai viszonylatban is szinte egyedülálló ábrázolásmód: leprásgondozás fürdetéssel. A magyarországi festészetben ugyanis igen gyakori téma az a jelenet, amikor Szt. Erzsébet leprás betegeket füröszt, mégpedig egy „leprosóriumban”. A XV. századi ábrázolásokon előfordul leprás beteg tisztogatása, lemosása, pl. egy 1486. évi augsburgi passionálé fametszetén a háttérben egy kereplővel belépő leprás.

Mátyás király uralkodása alatt befejezett kassai (Košice) székesegyház északi kapujának két XIV. századból származó domborművén Szt. Erzsébet ispotályban tevékenykedik. Az egyikben Erzsébet és társnője dőzsában fürösztözi a leprás beteget, a következő jeleneten ápolja, feljebb a beteg a fogát fájlalja.

Ugyanez a jelenet ismétlődik meg három, XV. századi Szt. Erzsébet-legendát ábrázoló szárnyas oltáron is. Az egyik ugyanitt a templomban a Szt. Erzsébet-főoltár egyik tábláján, készült 1474—1477-ben. A leprás sebekkel borított beteget Erzsébet és társnői ülőkádban fürösztik, a kád mellett kis sámlin kenőcsös tégely és a kezelésre szolgáló sebészeti csipesz, a középkori leprásápolás gyakorlatának bizonyítékai. A háttérben ágyban fekvő betegek. A fürdődőzésában ülő fiún a *lepramatosus* lepra tünetei diagnosztizálhatók: arcán, karján és mellkasán borsónyinál nagyobb barnásvörös hólyagok (plakkok) vannak. Az eltorzult felső végtagok az ízületek zsugorodására és az izmok *atrophiájára* mutatnak. A bal sarokban ülő leprás kézfeje és ujjai karomszerűen begöbültek, a mellette heverő kézímankó bénaságára utal. Feltűnő tünet az arckoponya elváltozása: a korai ráncosodás, a fülkagyló megvastagodása, a szemöldök és szemhéjszörök ritkulása és eltűnése. A beteg feje oldalt billen mereven, a száj félrehúzott és kissé nyitott. A legjellegzetesebb tünet valamennyin az örökké nyitva maradó szemek, amelyek nem tudnak teljesen lezáródni. Az egyik ágyban fekvő leprás nyitott szemmel alszik.

Egy XV. századi leprosorium ábrázolása benne a leprással és gyógyításának lehetősége mellett a jelenetben választ kapunk a gyógyító személyére és a betegség diagnosztizálására. Ugyanitt egy másik táblán Erzsébet a kezelt belpoklost ápolja: éppen a haját nyírja, a sebek itt is elborítják a beteg testét, mellette a leprások számára kötelező kereplő.

A katolikus egyház a szánalomra méltó leprás beteg ápolását a legnehezebb feladatok egyikének tekintette, a gyógyítók között koronás fők, szentek is gyakran előfordulnak.

Hasonló jelenetet örökített meg 1477—1485 között Severinus mester a bártfai (Bardejov) Szt. Erzsébet-oltár egyik tábláján. A fadézsában háttal ülő beteg leprás sebekkel borított hátát a magyar királyleány éppen lemossa. A kórházi szobában hátul a már megfürdetett és kezelt, ágyban fekvő beteg fekszik. A két jelenet

hasonlóságát a kassai főoltár műhelyében iskolázott Severinus hatásával magyarázhatjuk, 1477 előtt ugyanis Kassán tevékenykedett. Az említetteken kívül egy „bélpoklosok mosdatása” festmény készült (Szmrecsány, Smrečany, Krisztus rokonsága-oltár, 1510); a jelenet szintén ispotályban játszódik.

A képek jól példázzák a középkori orvosi gyakorlatot a leprások kezelésében. A fertőzés megállításának egyetlen módja az elkülönítésből állt, és a kezelés fürdőket, gyógyitalokat és kenőcsöket, valamint a kor szokásának megfelelően érmetszéseket jelentett. A leprosorium-ábrázolás előfordulásának magyarázata talán az, hogy valóban működött Budán egy leprásokat gyógyító „Szent Erzsébet”-ispotály. Egy 1346-ban kelt oklevél említi először „Hospitale Ecclesie S. Elisabeth”-et, a Gellért fürdő körül, amelynek melegvíz-forrásaai szolgálták a fürdetéshez. A leprásokat gyógyító, Erzsébet nevére alapított kórház indokolja, hogy a legendákban elő nem forduló ispotályt ábrázolják.

Néhány templomi freskó maradt fenn a XIV—XV. századból: Nagygalambfalván (Porumbenii Mari, 1375—1400) és Ófehértón (1420 körül). Mindkettőn dézsában ülő leprást láthatunk.

Az ábrázolások másik csoportja Szt. Erzsébet alakja mellett az amputált lábú, mankós kis nyomorék, pl. Aquila János freskója (Velemér), 1378-ból volt. Később a bártfai (Bardejov) Szent András-oltáron 1460 körülről. Bizonyára a híres „rózsa-legenda” lehet a kőszegi „Köpenyeges Madonna” oldalán: Erzsébet kezében a kenyérről és ölében a rózsával 1380—1400-ból.

A szentkultusz-kutatás kérdésével az utóbbi években mind gyakrabban foglalkozik történelemtudományunk, rámutatva a téma jelentőségére és a kutatás hiányosságaira. A szentkultusz ismerete elvezethet az egyház gondolkodást, kultúrát, gazdasági és társadalmi életet szabályozó tevékenységének számos kulcskérdéséhez.

A középkori Magyarország orvosi gyakorlatára vonatkozó levéltári forrás igen elenyésző, egy-egy gyógyító szent kultuszának komplex hagiográfiai és ikonológiai feldolgozása lehetőséget nyújt az orvostörténeti forrásanyag kiegészítésére. Árpád-házi Szent Erzsébet ábrázolásai legendájának életre keltése folytán lehetővé válik a hazai középkori kórházi gyakorlat megismerése is, és mivel a legenda szerint Erzsébet leprásokat is gyógyított, a leprásházak (leprosorium) működésének rekonstruálása is.

UNGARISCH—POLNISCHE KONTAKTE AUF DEM GEBIET DER MEDIZIN

KÁROLY KAPRONCZAY

Die ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte wurden von der Kulturgeschichte genau so wie von der Medizingeschichte beträchtlich ungünstig behandelt. Im Vergleich zu unseren kulturellen Beziehungen mit den westeuropäischen Ländern, die medizinischen Kontakte miteinbegriffen, die bis zu den kleinsten Details bearbeitet stehen, kann das bedeutungsvolle Kontaktsystem, das das mittelalterliche Ungarn zu Polen und der polnischen Kultur aufrechterhielt, in seinem medizinischen Aufriß eben nicht als klargelegt bewertet werden. Auf dem Gebiet der Medizingeschichte ist diese Aufdeckung auf einige Bemerkungen der Fachliteratur, oder bibliographische Beiträge beschränkt. Obzwar es von ungarischer und polnischer Seite her nicht von vereinzelten Privatkontakten handelt, die in einem oder anderem Land eine kürzere oder längere Zeit hindurch ihre heilbringende Tätigkeit ausübten, sondern solche wissenschaftlichen und kulturellen Kontakte, die eine ziemlich lange Zeit hindurch ihre Ausstrahlung auf das medizinische Leben der beiden Ländern spüren ließ.

Die ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte blicken auf eine Vergangenheit von mehreren Jahrhunderten zurück. Es muß betont werden, daß das Kerngebiet unserer mittelalterlichen Beziehungen im ersten Abschnitt der Geschichte Krakau, die Krakauer Universität waren, die in der Ärzteausbildung des ungarischen Staates, der noch keine Universität besaß, eine wichtige Rolle spielten. Auch jene wesentliche Rolle von Krakau und der Krakauer Universität muß hervorgehoben werden, die sie im allgemeinen geistigen Leben Ungarns spielten. Beide Gebiete hängen streng zusammen. Die tiefe Sympathie, die beide Völker verknüpfte, hatte schon seit dem frühen Mittelalter — oft durch gemeinsame Herrscherfamilien wie z. B. der Jagellos, oder durch Herrscher wie *I. Ludwig* — ihre positive Auswirkung auf die Formulierung dieser Kontakte.

Die zustande gekommenen medizinischen Kontakte wurden von den königlichen Höfen ungarischer- und polnischerseits beeinflußt, wo Ärzte auftauchten, die eine kürzere oder längere Zeit hindurch als Gäste ihren Beruf ausübten. Unsere Quellen weisen öfters auf königliche Ärzte hin, die auf ungarischem Gebiet der polnischen Medizinwissenschaft Anerkennung sicherten. Eine besondere Aufmerksamkeit verdienen die Schicksalswenden, die sich in der polnischen und ungarischen Geschichte zeigen. So muß z. B. die Zeit der Türkenherrschaft ins Auge gefaßt werden, die Gebiete von Siebenbürgen, Oberungarn, das königlich-ungarische Gebiet, wo sich immer häufiger polnische Ärzte bemerken lassen. Ein selbständiges Kapitel bildet die Zeit des *István Báthory*, als polnischer König, in dessen Begleitung auch ungarische Ärzte nach Polen kamen, und dort ihre Heiltätigkeit betrieben.

Ungarn hatte — abgesehen von einigen schwachen mittelalterlichen Versuchen — bis zum Anfang des XVII. Jahrhunderts (1635) keine selbständige Universität. Die ungarische medizinische Ausbildung konnte erst als Ergebnis des aufgeklärten Absolutismus und seiner Gesundheitspolitik (1769) begründet werden. Unsere Ärzte haben ihre Fachkenntnisse an ausländischen Universitäten erworben, wo sie öfters mit polnischen Medizinern gemeinsam studierten. Die Freundschaften, die hier im Ausland geknüpft wurden, waren in den späteren Jahren zu Fachkontakten erweitert und bildeten einen festen Grund der polnischen und ungarischen medizinischen Beziehungen im Interesse des Kennenlernens der Medizinwissenschaft des anderen Landes.

Eine wichtige Quelle der an den ausländischen Universitäten sich herausgebildeten ungarischen und polnischen medizinischen Kontakte im XVI. und XVII. Jahrhundert sind die Matrikeln der einzelnen „Nationen“. Die Studenten der einzelnen Länder wurden in Gruppen, s. g. Nationen geteilt, wo die Polen und Ungarn öfters in derselben Nation ihren Platz fanden — oder wenn Söhne eines Volkes in kleinerer Zahl vertreten waren, so haben sie sich gegenseitig aufgenommen. Letzteres war besonders für die Universität in Wien und für Italien charakteristisch.

Im XVII. und XVIII. Jahrhundert war öfters der Fall, daß in den Grenzgebieten Ungarns und Polens ungarische Ärzte in Polen, und polnische Ärzte in Ungarn ihre Praxis ausübten. In den Archiven von oberungarischen Städten befinden sich wertvolle Belege für den Beweis dieser Tatsache.

Die Eröffnung der ungarischen Ärzteausbildung bot neue Möglichkeiten für die ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte. Es kann als eine tragische Koinzidenz bewertet werden, daß eben zur Zeit der dreifachen Aufteilung des polnischen Königreiches — die zur Einschränkung der polnischen Unabhängigkeit, später sogar zur Aufhebung derselben geschah — eben Krakau und ihre Universität die Heimstätte des polnischen Patriotismus blieb. Die Intelligenz der durch Polen besiedelten, dem Habsburgreich angeschlossenen Gebiete konnte dagegen — neben der Lemberger Universität — auch an anderen Universitäten des Reiches ihre Ausbildung erwerben. Die aus Nagyszombat (Tyrnau) nach Buda (Ofen), später nach Pest umgesiedelte ungarische medizinische Fakultät (1784) hat in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts zahlreichen polnischen Medizin und Chirurgiestudenten eine Ausbildung ermöglicht; die in Pest verteidigten Dissertationen bieten wertvolle Beiträge zu dieser Tatsache und zur Geschichte der Kontakte.

In den Stürmen des ungarischen Freiheitskampfes vom Jahre 1848/49 hat sich die Freundschaft noch mehr vertieft. Nicht nur die Generäle *Bem* und *Dembinsky* beteiligten sich daran, sondern es bluteten auch viele Söhne des polnischen Volkes, die in der Polnischen Legion kämpften, welche Legion einen selbständigen medizinischen Dienst besaß. Interessant ist zu bemerken, daß nach der Niederwerfung des Freiheitskampfes in der unmittelbaren Umgebung des auf türkischen Boden geflüchteten Generals *Bem* mehrere ungarische Ärzte lebten, sogar an seinem Sterbebett standen zwei ungarische Ärzte. Die medizinischen Beziehungen der türkischen Emigration sind auch von ungarisch—polnischen Kontakten durchwoben. Die Memoiren der Emigration beinhalten reiche Belege und wichtige Quellenhinweise dazu.

In der Geschichte der ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte nimmt die medizinische Organisation der in Ungarn Zuflucht gefundenen polnischen Ärzte und des medizinischen Personals, sowie der selbständige medizinische Dienst während des zweiten Weltkrieges einen hervorragenden Platz ein. Am 19. März 1944 ist mit den deutschen Besatzungstruppen auch die Gestapo einmarschiert, die die ungarischen politischen Widerstandskämpfer verhaftete. Auch der Leiter der polnischen Emigranten gehörte zu den Opfern des ersten Tages. Der Tod des Arztgenerals *Dr. Jan Szrednicki-Kollataj* symbolisiert unsere enge Verbundenheit in den tragischen Zeiten unserer Schicksals und befestigte noch mehr die Zusammengehörigkeit der beiden Völker.

Auf dieser Basis der Vergangenheit konnten nach dem zweiten Weltkrieg neue Kontakte aufgebaut werden, die ihres Charakters nach ein neues Kapitel dieses Gebietes bilden.

KONTAKTE IM XIV. UND XV. JAHRHUNDERT

In der Geschichte der ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte bildet das XIV. und XV. Jahrhundert vielleicht die reichste Periode. Der Anfang reicht bis zur Regierungszeit des Königs I. Ludwig (des Großen) zurück. Sein Hof und die Krakauer Universität war der Mittelpunkt dieses Kontaktes. Zu dieser Zeit finden wir eine relativ hohe Zahl der Studenten und Professoren ungarischer Abstammung an der Krakauer Universität. Auf diese Tatsache wies die ungarische geschichtsschreibung natürlicherweise schon lange hin. Die ausländische Ausbildung der Ungarn war auch dadurch begründet, daß außer den übergangsmäßig funktionierenden, in meisten Fällen aber kraftlosen Experimenten einer Universitätsgründung, in Ungarn keine ständig wirkende Universität von hohem Niveau existierte. I. Ludwig gründete nach dem Muster der Bolognaer Universität im Jahre 1367 in Pécs (Fünfkirchen) eine Universität, und rief italienische Professoren

als Lehrkräfte. Ihre Tore mußten aber bald geschlossen werden. Eine zeitweilige Rolle spielte auch die durch *Sigismund* im Jahre 1386 in Buda (Altofen) gegründete Universität. Im Jahre 1467 — genau hundert Jahre nach der Gründung der Pécs-Universität, versuchte der König *Matthias* in Pozsony (Pressburg) mit der *Academia Istropolitana* eine Ausbildungsstätte ins Leben zu rufen. Auch diese konnte sich nicht bewähren, obzwar noch so ausgezeichnete Wissenschaftler, unter ihnen auch polnische Professoren, die Lehrstühle bekleideten¹. Die ungarischen Studenten mußten also im Ausland ihre höhere Bildung aneignen. Im XIV. und XV. Jahrhundert spielten neben den italienischen Universitäten besonders Wien, und ihre Universität eine hervorragende Rolle, wo die geographischen Gegebenheiten eine wichtige Betonung erhielten. Die Wiener Universität wurde von den ungarischen Studenten ab 1366 besucht. In jenem Jahr wurde zugleich die ungarische Nation „*natio Ungarorum*“ als vierte Nation² gegründet. Es soll hier erwähnt werden, daß sich die polnischen Studenten, seit der Gründung dieser Nation, anschlossen, und deshalb das Schriftenmaterial der „*natio Ungarorum*“ auch für die polnische Kultur- und Medizingeschichte eine wichtige Quelle bedeutet³. Dadurch ist die geistige Wirkung der Wiener Universität auf das ungarische Sprachgebiet hoch einzuschätzen, was sich besonders auf dem Gebiet des Schulwesens bemerkbar machte, und eben im XIV. Jahrhundert einen beträchtlichen Fortschritt aufweist. An die in Altofen 1389 durch *Sigismund* gegründete Universität wurden aus Wien Professoren eingeladen.

Zur Zeit der Hussitenbewegung war die Auswirkung der Prager Universität auf das ungarische Gebiet sehr bedeutend. Die ungarischen Studenten der Prager Universität, zurückgekehrt nach Ungarn trugen sie beträchtlich dazu bei, daß sich die hussitischen Ideen auch in Ungarn verbreiten konnten.

In der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts kann Krakau die meisten ungarischen Studenten aufweisen. Ihre Bedeutung auf dem Gebiet der Ausbildung der ungarischen Intelligenz⁴ wird nach der Schlacht bei Mohács (1526) und nach dem Vorstoß der Reformation geschwächt. Die engem ungarisch—polnischen kulturellen Beziehungen werden in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts auch dadurch bewiesen, daß sich im Jahre 1463 die meisten ungarischen Studenten immatrikulieren ließen, wo ein Viertel des Studentenbestandes Ungarn waren.

Sehr hoch war die Zahl der ungarischen Studenten zwischen den Jahren 1484—1493. Im XV. Jahrhundert studierten an der Krakauer Universität insgesamt 2297 ungarische Studenten, zwischen 1460—1500 waren es 1673. In den ersten anderthalb Jahrzehnten des XV. Jahrhunderts ließen sich durchschnittlich 40—50 Studenten immatrikulieren; in den Jahren zwischen 1516—1525 fiel diese Zahl auf jährlich 30 zurück. Nach der Niederlage bei Mohács hat sich diese Zahl immer mehr verringert.

¹ Kovács, Endre: *Magyarok az idő sodrában* (Ungarn in den Strömungen der Zeiten). Budapest, Gondolat, 1973

² Ábel, Jenő: *Egyetemek a középkorban* (Ungarische Universitäten im Mittelalter). Budapest, 1881. Schrauff, Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen* (Ungarische Studenten an der Wiener Universität). Budapest, MTA, 1

³ Schrauff, Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyvei 1453—1630* (Die Matrikeln der ungarischen Nation an der Wiener Universität). Budapest, MTA, 1902. *Die Matrikeln der Universität Wien*. Wien, 1891. I. Bd. (1377—1450), II. Bd. (1451—1560), III. Bd. 1561—1630

Aschbach, Joseph: *Geschichte der Wiener Universität*. Wien, 1865. I. II. Bde

Fraknói, Vilmos: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XV. és XVI. században* (Professoren und Studenten aus Ungarn an der Wiener Universität im XV. und XVI. Jahrhundert). Budapest, 1874

Fraknói, Vilmos: *Adatok a hazai és a külföldi iskolázás történetéhez a XV. és XVI. században* (Beiträge zur Geschichte der heimatischen und ausländischen Schulung im XV. und XVI. Jahrhundert). *Századok*, 1875. S. 607—677

⁴ Ábel, Jenő: *A krakkói egyetem magyar hallgatói* (Ungarische Studenten an der Krakauer Universität). Budapest, 1881 *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis*. I. Bd. (1400—1487), Krakau, 1887. II. Bd. (1490—1551), Krakau, 1892; Miller, J. F.: *Regestrum bursae Cracoviensis Ungarorum*. Buda, 1821

Schrauff, Károly: *A krakkói egyetem és a magyar tanulók háza lakóinak névjegyzéke* (1493—1658) (Die Krakauer Universität und die Namenregister der Einwohner des Hauses der ungarischen Studenten). Budapest, 1893

Babrowski, Jan: *Krakkó és a krakkói egyetem szerepe a magyar kultúra történetében* (Krakau und die Rolle der Krakauer Universität in der Geschichte der ungarischen Kultur). *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolat történetéből* (Studien aus der Geschichte der polnisch—ungarischen literarischen Kontakte). Budapest, Akademischer Verlag, 1969. S. 55—70

Es läßt sich nicht schwer begründen, was die ungarischen Studenten nach Krakau zog. Um diese Frage beantworten zu können, muß vor allem auf die gegenseitige Sympathie der beiden Völker, auf die traditionellen ökonomischen, politischen und kulturellen Beziehungen hingewiesen werden. *Wladislaus Lokietek* (1288—1333) und seine zentralisierende Politik hat bei dem ungarischen König *Karl Robert* eine Anerkennung gefunden, so konnte er auch mit Sicherheit auf die Hilfe des ungarischen Staates rechnen. Dabei hatte natürlicherweise auch seine Frau *Elisabeth* — die Tochter des Königs *Wladislaus* — eine wichtige Rolle gespielt.

Auf die Krakauer ungarischen Studenten machte in erster Linie der naturwissenschaftliche, humanistische Unterricht einen überwältigenden Eindruck. In den 70—80er Jahren des XV. Jahrhunderts erschienen in Krakau neben den alten Scholastikern immer mehr Professoren und Magister, die humanistischer Verpflichtung waren. *Jan Sacran* (Johannes Sacranus), *Jan Ursinus*, *Jacob z Gostynina*, *Adam z Wilna*, *Aesticampianus*, *Selig* charakterisieren diese Epoche. Eine wichtige Rolle spielten in diesen Jahren Ärzte und Astronome vom humanistischen Geist geprägt. Am Anfang des XVI. Jahrhunderts und in den Jahrzehnten der Jahrhundertwende können wir hier solche Persönlichkeiten treffen, wie *Maciej Miechowita*, der ausgezeichnete Arzt, Historiker, Geograph und Ethnograph, *Marcin Bylica* der Astronom, *Rudolf Agricola*, *Leonard Coxe* usw.

Im Jahre 1487 wurde in Krakau die deutsche Burse eröffnet. Die ungarische Burse ist dagegen viel früher zustande gekommen, als Beweis dafür, daß sich die Zahl der Ungarn bedeutend vergrößerte. Bei der Erhöhung der Zahl muß auch in Betracht gezogen werden, daß die Söhne der ungarischen Landeskinder hier günstigere Möglichkeiten und billigere Verpflegungen für das Fortsetzen ihrer Studien fanden. Von der Mitte des XV. Jahrhunderts an gruppierte sich ein Teil der Ungarn in die Burse. Wann diese genau gegründet wurde, ist nicht bekannt, es darf aber angenommen werden, daß sie schon in den 70er Jahren des XV. Jahrhunderts bestand. Die Geschichte der Burse kann nicht das Thema dieser Bearbeitung sein, die aufrechterhalten gebliebenen Nomenklaturen sind deswegen auch für die Medizingeschichte wichtige Quellen⁵.

Die Teilnahme der Ungarn am geistigen Leben der Stadt Krakau steht außer Zweifel. Über die Ungarn, die sich an die medizinische Fakultät aufnehmen ließen, wissen wir relativ wenig, das seine Erklärung zum Teil darin findet, daß sich diese Fakultät auch erst zur Mitte des XV. Jahrhunderts entfaltetete, und über das erste Jahrhundert ihrer Geschichte sehr bescheidene Belege zur Verfügung stehen. Andererseits haben aber von den immatrikulierten ungarischen Studenten Krakaus nur ein kleinerer Teil ihre Studien fortgesetzt, die Mehrheit dagegen zog nach Italien, wo sie ihr Können und Wissen vervollständigte und auch dort absolvierte. Trotzdem ist wichtig, daß aus dem XIV. und XV. Jahrhundert von solchen sieben Ungarn gesprochen werden kann, die an dieser Fakultät die Kunst der Medizin studierten, zwei von ihnen brachten es bis zum Baccalaureat⁶.

Es muß bemerkt werden, daß die Ärzteausbildung der Krakauer Universität war. Das gilt besonders für die Mitte des XVI. Jahrhunderts, weil das neue anatomische Denken von *Vesalius* auch hier seine Nachfolger fand — z. B. in der Person von *Novicampianus*, der mit Ungarn einen engen Kontakt hatte.

Das weitere Gebiet der mittelalterlichen ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte bilden die nach Ungarn gezogenen und hier praktizierenden polnischen Ärzte und Chirurgen. Ihre Tätigkeit erweiterte sich besonders zur Zeit der Anjou-Könige und der beiden Hunyadis. Die erste Angabe darüber stammt aus der Regierungszeit des Königs I. Ludwig (reg. 1342—1382), als *Jan Radlica* (Joannes Parvus) Doktor der Medizin — der spätere namhafte Krakauer Bischof und Professor an der medizinischen Fakultät — in Buda als königlicher Arzt lebte. *Martin Cromer* der polnische Historiograph des XVI. Jahrhunderts bemerkte, daß er bei jeden Unternehmungen der auch bei Krankheiten des Königs I. Ludwig — den damaligen Auffassungen gemäß — bei den Sternen einen Rat holte: „*Nec fere quicquam inconsulta astrologia solitus*

⁵ Kovács, Endre: *Krakkó és a krakkói egyetem* (Krakau und die Krakauer Universität). Budapest, Akademischer Verlag, 1969

⁶ Kapronczay, Károly: *Magyar—lengyel orvosi kapcsolatok a XV—XVI. században* (Ungarisch—polnische medizinische Kontakte im XV—XVI. Jahrhundert). *Orvosi Hetilap*, 1977. S. 465—467

erat auspicari.⁷ Dlugosz erwähnt, daß der König sich im Jahre 1375 beeilte seine Tochter Jadwige (Hedwig) mit dem österreichischen Prinz *Wilhelm* zu verheiraten, weil „*se valetudinarium et morbis cognovit implicitum*“⁸. Jan *Czarnkówi* führt an, daß der König in seinen letzten Jahren nicht mehr nach Polen reiste, weil er fühlte, daß das Klima ihm nicht bekam, und seine Gesundheit gefährdet wird: „... *ipse quoque dominus rex similiter ad terras Polonorum venire recusabat, asserens, se auram Poloniae pati non posse*.“⁹ Dlugosz meint, daß Ludwig den französischen König *V. Karl* bat, er möge ihm erfahrene Ärzte in seinen Hof schicken. So kam Jan Radlica als Arzt in den Hof I. Ludwig.¹⁰

Obwohl *Franciscus Rzepnicki* schreibt: „*Tanto regis iudicio respondit Johannes, dum Ludovicum perfectis viribus restituit*“ ist doch als unwahrscheinlich anzunehmen, daß er den König tatsächlich von seiner Krankheit heilte, weil man nach seinem Tod folgendes schrieb: „*moritur post longam leprae infirmitatem*“¹¹.

Radlica — der im Montpellier seine medizinischen Kenntnisse erwarb, dann Procurator der Pariser Universität wurde — ist vermutlich auf den Befehl des französischen Königs *V. Karl* (des Klugen) (1364—1380) in den Hof von Ludwig gekommen, der ihm eine anerkannte Laufbahn sicherte.

Dlugosz schreibt über den Arzt Radlica: „*magno favore a Rege Ludovico tractabatur*“. Er hat König Ludwig zu verdanken, daß er in relativ kurzer Zeit in eine sehr hohe gesittliche Würde gesetzt wurde, er war auch polnischer Kanzler eine Zeitlang, später im Jahre 1382 wurde er auf die ausdrückliche Bitte Ludwigs in den Krakauer Bischofsstuhl gehoben. Dlugosz erzählte eine interessante Geschichte von Radlica: drei Jahre vor seinem Tod wollte man ihn während eines Festes vergiften, aber als Arzt konnte er sich retten. Er ließ sich mit den Beinen hängen und ließ so lange seinen Bauch schlagen, bis er die vergifteten Speisen alle herauswürgte. „*Pedibus sursum ligatis, capite vero deorsum in terram demisso, tam diu virgis, donec omnes cibos in eo prandio sumptos evomerat, mandavit verberare alvum...*“¹² Dlugosz nach war er ein ausgezeichnete Arzt, der durch eine bloße Besichtigung den Ausgang der Krankheit voraussagen konnte. Literarische Bearbeitungen hinterließ er nicht, das Ungarische National Museum besitzt bloß einige seinen medizinischen Verordnungen gegen Kopfschmerzen, Ratschläge und die Therapie dazu. Über Radlica spricht übrigens auch *Meichowa* in seiner Chronik, aber den durch Dlugosz bekannten Berichten kann er nichts Neues zufügen.

In der Regierungszeit des Reichsverwesers *János Hunyadi* ließ sich *Marcin Zurowica* (Zurowicai Márton), der Krakauer Arzt in Ungarn nieder. Sein Doktordiplom erwarb er im Jahre 1449 in Bologna. Als Mitglied des humanistischen Kreises von *János Vitéz*, des Dichters, war er zugleich ein Vorbote der ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte des XV. und XVI. Jahrhunderts. *Marcin Zurowica* wurde cca. 1422 geboren. Seine höheren Studien absolvierte er 1438 in Krakau, später — durch die Unterstützung des Krakauer Bischofs *Olesnicki* — in Leipzig, Padua und Bologna. Das *Olesnicki* gegebene Versprechen, daß er wieder nach Polen zurückkehrt — hat er gebrochen, denn er ließ sich im Hofe von Hunyadi nieder. Dlugosz suchte im Jahre 1449 *Zurowica* in Buda auf, aber er war inzwischen schon nach *Várad* (Wardein) in den bischöflichen Hof von *János Vitéz* gegangen, welcher Hof als erster Mittelpunkt des Humanismus in Ungarn zu bezeichnen war. Zu diesem Kreise gehörte auch später *Gergely Sanoki*. *Zurowica* versuchte anfangs die Interessen des *János Vitéz* an der Sezierungskunst zu befriedigen, er war es, der die „*Tabulae Varadiensis*“, das Werk der Sonnen- und Mondfinsternisse, bearbeitete. Wahrscheinlich war er der Verfasser des skizzierten Planes einer ungarischen Universitätsgründung. Er konnte sich von *Várad* nur sehr schwer trennen, war aber im Jahre 1450 gezwungen der Aufforderung des Bischofs *Olesnicki* Folge zu leisten. Nach Krakau zurückgekehrt las er an der Universität Astrologie vor, und verfaßte seine *Geometrica practica*¹³.

⁷ Martin, Cromeri: *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*. Basileae, 1555. S. 336

⁸ Siehe Anm. 7

⁹ Dabrowski, Jan: *Ostatnie lata Ludowika Wielkiego*. 1370—1382. Krakow, 1918. S. 24—26

¹⁰ Dlugossius: *Historiae Poloniae Libri XII*. 3. Tom. Cracoviae, 1876. S. 398.

¹¹ Rzepnicki, Franciscus: *Vitae praesulum Poloniae*. Posnaniae, 1761. S. 1. und 303

¹² Kutrzeba, Stanislaw: *Polacy na studyach w Parizu w wiekach srednich*. Warszawa, 1900

Dlugosz: *Opera omnia*. Cracoviae, 1887. Bd. I. S. 418

¹³ Kapronczay, Károly: a. a. O.

Die Organisation der ungarisch—polnischen wissenschaftlichen Kontakte ist vor allem mit dem Namen von Gergely Sanoki verbunden, der zu den hervorragenden Persönlichkeiten des vorher erwähnten Várader Kreises gehörte. Auch er war ein Student der Krakauer Universität. Als Probst von Wieliczka besuchte er Italien, ab 1437 machte er Bekanntschaft mit dem Humanismus und nahm einen Kontakt mit den dortigen Ungarn auf. Bald danach kam er als Sekretär des Königs I. Wladislaus nach Ungarn, wohin er seinen Herrn begleitete. Sanoki kehrte auch noch nicht nach der Niederlage bei Várna (1444) in seine Heimat zurück, sondern blieb als Erzieher des Matthias Hunyadi hier. Er stand auch bald im Kontakt mit János Vitéz, und fühlte sich im Várader Bischofshof wie zu Hause, wo „*alle Gespräche die Nützlichkeit, oder die praktische Wahrheit vor Augen hielten*“. Sanoki bekannte sich — dem Geist der Krakauer Universität gemäß — zur Priorität des Empirismus der rein spekulativen Meditation gegenüber. Es ist unverleugbar, daß im Denken und in der Weltanschauung von Sanoki die Keime des Humanismus vorhanden waren, es darf angenommen werden, daß er sich eben deshalb so heimisch im Várader Bischofshof von János Vitéz fühlte, wo sich Männer ähnlichen Denkens versammelten. Diesen Kreis versuchte er zu erweitern indem er die polnischen Doktoren der Medizin *Stanislau Plrzewski* und *Marcin z Przemysl* nach Várád einlud, später auch *Martin Bylica z Olkuszu* (Bylicai Márton), den berühmten polnischen Arzt und Astronomen. Dieser Tätigkeitskreis vermehrte sich zur Zeit des Königs Matthias Hunyadi (1458—1490), als das Wirkungsbereich nach Esztergom (Gran) verlegt wurde. Hier entwickelten sich die organisierten mittelalterlichen Formen der internationalen wissenschaftlichen Zusammenarbeit. Die in Plan genommene Pozsonyer Universität benötigte ausländische Fachexperten. Matthias beauftragte 1465 János Vitéz mit der Organisation, aber der König selbst bemühte sich auch mit Einladungen von namhafter Professoren (Mathematiker, Astrologen, Ärzte, Philosophen usw.). Die *Academia Istropolitana* zeigte sich in ihrem Grundriß als eine wahrhaftige humanistische Universität. Zur Organisation wurde Vitéz beauftragt. Ihm ist zu verdanken, daß von den eingeladenen Persönlichkeiten *Johannes Müller—Regiomontanus* und *Martin Bylica* nach Ungarn kamen.¹⁴

Bylicas Tätigkeit in Ungarn war die Fortsetzung der Bestrebungen von Gergely Sanoki. Seine ungarischen Kontakte datierten sich von früher, da er schon in Krakau das Vertrauen der ungarischen Studenten genoß. In Bologna knüpften ihn freundschaftliche Bände zu Janus Pannonius, dem ungarischen Dichter, der seine Gedichte in lateinischer Sprache verfaßte. Bylica kam nach Ungarn, weil er zum Professor der Pozsonyer Universität vorgesehen war. Neben jener Tatsache, daß er an der Pozsonyer Universität Philosophie und Astrologie vorlas, bekleidete er auch die Stelle des Hofarztes. Matthias sah Bylicka gern, nicht nur deswegen, weil er aus dem Stand der Sternen dem König ein langes Leben prophezeite, sondern weil er auch als Arzt gewünscht war. Dlugosz erwähnt, daß er es war, der im Jahre 1480 vor dem Österreich-Feldzug den König aus einer ernst erscheinender Krankheit heilte. Er stand neben dem König, als er Wien eroberte, und eben er war es, der im Interesse der Wiener Universität vermittelte, deren Professoren er von früher gut kannte. In Ungarn ist er vor allem als Astronom bekannt geworden, seine ärztliche Praxis übte er nur im Königshof und in der Umgebung des Königs aus. Seinen Ruhm konnte er sogar dadurch bewahren, und nicht beflecken, daß er mit den Verschwörern des Königs Matthias in Verbindung gerat, so daß er nicht einmal seine Hofpositionen verlor. In der von Matthias gegründeten Budaer Universität bekleidete er auch wichtige Positionen: wahrscheinlich hat er auf den Wunsch Matthias die geographische Lage der ungarischen Städte verfertigt, und machte Pläne zur geographischen Aufnahme des Landes. Neben all seinen Tätigkeiten begleitete er den König auf dessen Heerzüge und betätigte sich auch als Feldarzt. Nach den zeitgenössischen Quellen stand er auch am Sterbebett Matthias'. Er verstarb als Budaer Pfarrer im Jahre 1493 und vermachte in seinem Testament seine wertvollen Geräte der Krakauer Universität¹⁵.

Zu dieser Zeit betätigten sich auch andere polnische Ärzte in Ungarn — obzwar wir über ungarische Ärzte, die in Polen gewirkt hätten, keine Informationen besitzen. Eine Ausnahme bildet *Gergely Kassai* (Gregor von Kascha), der durch seine chirurgische Praxis als „Balneator“ bekannt wurde, und im Jahre 1405 in Krakau bürgerlich anerkannt wurde.

¹⁴ Kapronczay, Károly: Magyar—lengyel kapcsolatok a XV. században (Ungarisch—polnische Kontakte im XV. Jahrhundert). *Orvosi Hetilap*, 1982. S. 1867—1870

¹⁵ Siehe Anm. 14

Die Experimente einer Universitätsgründung des Königs Matthias' sind in der zweiten Periode der Herrschaft der Jagellos in Ungarn — II. Wladislaus (1490—1516) und II. Ludwig (1516—1526) verglüht, deshalb blieben für die ungarische Intelligenz auch weiterhin Krakau und Italien die wichtigsten Stätte der höheren Ausbildung. Es muß zwar zugegeben werden, daß auch bis zu jener Zeit die Priorität nicht bezweifelt werden kann, die Gründung der ungarischen Hochschulausbildung, die durch die Universitäten in Pozsony und Buda angelegt wurde, bedeutete doch nur einen Hoffnungsstrahl, und kaum etwas mehr.

Zur Jahrhundertwende vom XV. zum XVI. Jahrhundert können im Budaer Hof der Jagellos zahlreiche polnische Diplomaten, Söldner, auch Ärzte und Apotheker beobachtet werden. Zu dieser Zeit ließ sich *Maciej z Lowicza* (Lowiczi Mátyás) in Buda nieder, der 1490 den Titel Doktor der Philosophie, 1485 Doktor der Medizin erwarb. Er verstarb als Leibarzt des Königs II. Wladislaus um 1496. Ebenfalls aus archivarischen Quellen ist uns der Name von *Michał z Lwowa* (Lwowi Mihály) bekannt, der sich im Jahre 1486 an der Krakauer Universität immatrikulieren ließ. Im Jahre 1489 wurde er Magister der Philosophie, 1492 Doktor der Medizin an der Bolognaer Universität. Dem Ruf des Königs II. Wladislaus gefolgt kam er nach Buda, wo er als königlicher Leibarzt und Budaer Pfarrer wirkte.¹⁶

Von den am Budaer Hof der Jagellos vorgekommenen polnischen Ärzten trat *Maciej z Michowa* (Mechoviensis) (1457—1523), der „polnische Hippokrates“ hervor, der als Professor an der Krakauer Universität unterrichtete und seine Chronik verfaßte. Sein Leben wurde von den polnischen Medizinhistorikern in allen Details bearbeitet, so daß bloß auf einige Beziehungen seines Lebens hingewiesen werden muß, die mit Ungarn verflochten stehen. Es darf als bekannt angenommen werden, daß er im Jahre 1479, nachdem er in Krakau das Diplom Doktor der Philosophie erwarb, durch Prag nach Italien zog, um die in Krakau begonnenen medizinischen Studien abschließen zu können. In Padua hörte er neben der Medizin Astrologie und Geographie, besuchte öfters Neapel, wo er in der Werkstatt von *Jan Adam Polak* mit der Buchdruckerkunst Bekanntschaft schloß. Aus bisher unaufgeklärten Umständen ging er im Jahre 1484 nach Rom, und absolvierte dort seine medizinischen Studien. Nachher verbrachte er noch ein Jahr in Italien, und zog durch Ungarn zurück in seine Heimat. Das war die erste unmittelbare Begegnung mit unserem Land, obzwar er auch schon in Italien, oder früher noch in Krakau mit Ungarn Bekanntschaften schloß. Seine im Jahre 1521 herausgegebene *Chronica Polonorum* streift nicht nur großzügig Ungarn, sondern gibt Rechenschaft über eine eingehende Übersicht, so daß sein Werk als eine zeitgenössische Quelle der ungarischen Geschichte anzusehen ist. Darin erwähnt er, daß die Syphilis im Jahre 1495 und 1496 aus Ungarn nach Polen verschleppt wurde. Das bezeugt nicht nur jene Tatsache, daß sich Miechowa vor der Einladung des Königs II. Wladislaus in Ungarn aufhielt, sondern läßt auch darauf schließen, daß er die ungarischen Umstände sehr gut kannte. In den späteren Jahren war er zu mehreren Gelegenheiten in Ungarn, sogar als Bote des polnischen Königs. Nach den Aufzeichnungen war er es, der II. Ludwig zur Welt herhalf. Sein Kontakt mit den Ungarn war vielseitig, da er sich im Jahre 1500 an der Arbeit der medizinischen Fakultät der Krakauer Universität beteiligte: anstatt *Jan z Regul* hielt er Vorlesungen und wurde bald der Rektor der Universität. Dank seiner Verordnungen wird er unter den größten Reformatoren der Krakauer Universität erwähnt, der vor allem die Disziplin des Unterrichtes befestigte, die auf die Studenten genauso gültig war, wie auf den Lehrkörper. Er regelte u. a. die Führung der Jahrbücher der Universität, die Verwendung der verschiedenen Gaben und Fonds usw. Von seinen Verordnungen hebt sich die Gründung der Krankenzimmer-Einrichtung hervor, die im Dienste der Ärzteausbildung stand, und deren Aufsicht die Krakauer Ärzte versehen mußten¹⁷.

Durch seine strengen Maßnahmen zur Befestigung der Disziplin kam er öfters in Zusammenstoß mit den ungarischen Studenten der Krakauer Universität, in deren Reihen sich nicht nur ausgezeichnete Studenten oder Lehrkräfte befanden, sondern öfters auch Besucher von Weinstuben und Stadtlokale — also unbezwingbare Elemente. Zur Zeit der Einführung der disziplinarischen Maßnahmen wurden für die ungarischen Studenten mehrfach Arreststrafen oder Geldstrafen ausgemessen. Seiner Volkstümlichkeit im Kreise der Ungarn konnten diese Maßnahmen aber nicht schaden. Miechowa spürte keine Unsympathie den Ungarn

¹⁶ Birkenmajer, Ludwik: *Marcina Krola z Przemysla*. Warszawa, 1900

¹⁷ Kapronczay, Károly: *Matthias Mechoviensis. Orvosi Heilap*, 1976. S. 334—337

gegenüber, sondern in dem bereits erwähnten Werk *Chronica Polonorum* werden die Ungarn sehr freundlich behandelt. Übrigens erörterte er in diesem seinem Werk die genaue Todesursache des Königs Matthias, und widerlegte die sich verbreiteten, geheimnisvollen Gerüchte und Vermutungen: aus seiner Beschreibung darf man sicher auf die Gehirnblutung des Königs schließen. Mit genau derselben Detaillierung beschreibt er die Krankheit II. Wladislaus', die Geburt II. Ludwigs und den Tod seiner Mutter. Ein besonderes Interesse zeigte er den Krankheiten der Herrscher gegenüber und versuchte dadurch ihre Taten zu rechtfertigen. In vielen rücksichtslosen Maßnahmen vermutete er Krankheiten zu entdecken und versuchte dadurch die Gründe zu erklären¹⁸.

Im XVI. Jahrhundert charakterisieren die ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte weiterhin die Tätigkeit der polnischen Ärzte in Ungarn — obzwar der Name von *Johannes Antonius Cassoviensis* Erwähnung finden muß, der in Polen praktizierte. Er war eine vielseitige Persönlichkeit, der mit seinem Benehmen viel Freunde und Anhänger für sich und seine Heimat erwarb. In Basel behandelte er — z. B. den hypochondrischen *Erasmus*, und lenkte dessen Aufmerksamkeit auf die Ungarn. Später wurde er Hofarzt des Königs II. Ludwig, der kurz vor seinem Schlachtverlust bei Mohács noch Polen besuchte. Wer war eigentlich dieser Mann?

Er wurde wahrscheinlich 1499 in Kassa (Kaschau) geboren, deshalb nahm er den latinisierten Namen seiner Geburtsstadt an. Die Grundschulen besuchte er in dieser Stadt, setzte aber das weitere Studium schon in Krakau fort, wo er im Jahre 1517 Baccalaureus der philosophischen Wissenschaften wurde. Von hier zog sein Weg nach Padua, wo sein Interesse vor allem der Medizin gewidmet war. Über das Absolvieren seines Studiums ist die Fachliteratur nicht einheitlicher Meinung: *Veszprémi* erwähnt keinen Zeitpunkt, *Endre Veress*, der berühmte Kenner und Forscher der ungarischen Studenten in Italien, konnte auf Grund seiner Forschungen feststellen, daß er im Jahre 1522 sein Doktordiplom der Medizin erwarb. Andere — z. B. *János Horváth* — halten viel mehr das Jahr 1524 für wahrscheinlich. Allerdings steht fest, daß er nach seiner Absolvierung in Freiburg und Tübingen erschien, wo er die dortigen berühmten Universitäten besuchte. Demnach behandelte er die Blasensteinanfalle von Erasmus — und zwar mit Erfolg. Es darf angenommen werden, daß die Krankheit von Erasmus psychologische Komponente besaß, weil sich auf die von Cassoviensis bekommene „*leo astrologicus*“ die Anfälle legten. Von Basel aus ging er zurück nach Krakau, wo er die Tochter eines berühmten Goldschmiedes heiratete. Auch sein Vater war ein Graveur. Daher stammte die Bekanntschaft, die schließlich zu der Ehe führte. Danach hielt er sich ein kurze Zeitlang in Buda auf, damit er die Bitte der polnischen Jagello-Familie folgend den kränklichen II. Ludwig behandelt. Über diese Behandlung des Königs besitzen wir keine schriftlichen Quellenhinweise, bloß in den Hofrechnungen kommt sein Name vor, er wird „*Hofarzt*“ genannt. Tatsache dagegen ist aber, daß die Frau des Königs *Maria von Habsburg* durch Cassoviensis die Lehren und Bücher von Erasmus kennenlernte.

Im Jahr der tragisch verlaufenen Schlacht bei Mohács (1526) ist Cassoviensis der *Leibarzt* des polnischen Königs *I. Sigismundus*. Seine ungarländischen Kontakte — obzwar er sich nur eine kurze Zeit in Buda aufhielt — konnten tief gewesen sein, denn im Jahre 1526 war er es, der den Beichtvater der Königin, *János Henckel* der Aufmerksamkeit Erasmus' empfahl.

Der neue ungarische König *I. János (Szapolyai)* bot ihm die Stelle eines Hofarztes an. Er blieb aber viel lieber in Krakau, und nahm nicht an jenen Bestrebungen teil, die fragwürdigen Ausgangs waren, die sich in seiner zerwirren Heimat, eines Landes mit zwei Königen — Ferdinand von Habsburg war der andere, den die westlichen Komitate des Landes krönten — entfalteten. Am 1. April 1527 schrieb er folgende Worte an Erasmus: „... *ich wurde zum König János als Arzt berufen, ich wage aber nicht mit meiner Freiheit auch meine Sicherheit auf den Markt zu tragen*“. In Krakau behandelte er namhafte Persönlichkeiten: *Andreas Circius*, *Piotr Tomicki*, *Krzysztof Szydłowiecki den Kanzler*, die durch ihn mit Erasmus in Verbindung kamen. Auch in Krakau blieb er ein Ungar, und trug Sorgen um das Schicksal seiner Heimat. Das Ansehen seiner polnischen Freunde benützte er um die Zwietracht und bewaffneten Zusammenstöße der zwei ungarischen Könige zu schlichten, weil er genau wußte, daß daraus nur der Türke einen Vorteil ziehen wird. Im Jahre

¹⁸ Siehe Anm. 17.

1527 schrieb Szydłowiecki: „... ich bete für ihn, damit die Sache, in der du jetzt bemüht bist, auf Befehl des besten Königs, gelingen soll... Es zeigt sich eine Hoffnung, daß unser Krakauer Palatinus die Wut dieser Fürsten besänftigen kann, die jetzt einen Krieg vorbereiten; hoffen wir, daß durch seine Vermittlung eine Übereinkunft zwischen Ferdinand und dem König von Ungarn zustandekommt.“ Diese Hoffnung konnte sich leider nicht erfüllen, deswegen er in einen schlimmen Seelenzustand verfiel.

Als behandelnder Arzt widmete er sein Gedicht „*De tuenda bona Valetudine Carmen*“ über *medizinische Aufklärung* seinem Freund, dem Kanzler Tomicki, dessen Tod er im Jahre 1535 mit einer Elegie beweinte.

Er hatte vermutlich eine ausgedehnte ärztliche Praxis gehabt, denn 1536, vor dem Tod Erasmus' schrieb er in einem Brief: über seine „*gehetzte Praxis*“ zu Folge dessen er auch „*dem Hof absagte*“. Sicher war, daß er ein gesuchter und namhafter Arzt war, den János Szapolyai am Ende der 1530er Jahre bei mehreren Gelegenheiten nach Buda rief. Er blieb aber auf polnischem Boden und verstarb auch dort — obzwar der genaue Termin seines Todes noch einer Aufklärung bedarf. *István Weszprémi* versetzt diesen Zeitpunkt auf das Jahr 1544, und vermutete, daß er in seiner Heimat verschied. Auf Grund der Forschungen von *Árpád Herczeg* — und das wird im biographischen Lexikon, das von der Polnischen Akademie der Wissenschaften redigiert wurde — unterstützt — dem entsprechend verstarb er um 1549 in Krakau. *János Horváth* und *József Waldapfel* sind der Meinung, daß er nach 1550 verstarb. Es gibt sogar Meinungen, die das Jahr 1563 erwähnen. Der große Unterschied dieser Jahreszahlen konnte bisher nicht beruhigend erklärt werden, weil zwischen den zwei Daten 1544 — 1563 fast zwanzig Jahre stehen. Wahrscheinlich sind die Forschungen von *Weszprémi* und *Herczeg* nur Annäherungswerte. Er konnte zwischen 1544 und 1549 verstorben sein¹⁹.

In der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts ist ein neues Kapitel in der Geschichte der ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte zu beobachten. Den Grund dazu bot jene Tatsache, daß der König I. János Szapolyai im Interesse der Gründung eine gegen das Habsburgreich gerichteten Bundes Isabella von Jagello heiratete. Der Hof wurde wieder reg von polnischen Diplomaten, Söldner und Beamten. Unter den letzteren tauchen auch wieder Ärzte auf, die als Ärzte der Königin praktizieren. Nach der Einnahme der Festung Buda durch die Türken im Jahre 1541 zog sich die verwitwete Königin nach Siebenbürgen zurück. In ihrem humanistischen Hof bekleiden fast ausschließlich Polen die ärztlichen Ämter. Darüber schreibt auch *Weszprémi* öfters in seiner Arbeit. Zahlreiche Daten beweisen, daß in Isabellas Hof die Polen einen Vorzug genießen, und die Erziehung sowie die gesundheitliche Betreuung ihres Sohnen *János Sigismundus* — gewählter ungarischer König und Fürst von Siebenbürgen — auch zu diesem Arbeitsbereich gehörte. Nicht nur János Sigismundus, sondern selbst die Königin Isabella war oft krank. Das war ein guter Grund, daß die Ärzte willkommene Gäste im Hof waren²⁰.

Die ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte des XVI. Jahrhunderts werden durch den polnischen König *István Báthory* (1576—1586) abgeschlossen. Während seiner Regierung wurden zahlreiche Verordnungen über das Schulwesen, im allgemeinen genommen in der Kultur, erlassen. *Báthory* war selbst ein Humanist. In seinen Jugendjahren bewanderte er Italien, besuchte mehrere Universitäten, bis Ende seines Lebens sympatisierte er mit Padua und war bestrebt mit Absolventen dieser Universität die wichtigsten Positionen seines Hofes zu decken. Nach der Wahl zum polnischen König bearbeitete er Projekte zur Neuorganisation der Krakauer Universität, die als Folge der Religionsstreitigkeiten zerrüttet vegetierte. Das Muster dazu bot das Pariser College Royal, demnach die alte polnische Universität wieder zu ihrem ehemaligen Ruhm kommen sollte. Seine Pläne wurden vereitelt — aber die Vorstellungen wollte er später in Vilno und Kolozsvár (Klausenburg) verwirklichen. Die siebenbürgische Universität wollte er mit vier Fakultäten gründen. Als erste Etappe ist das Jesuiten Kollegium (1580) ins Leben gerufen worden, die er noch bei seiner Lebzeit mit einer juristischen und theologischen Fakultät erweiterte. Die Gründung der

¹⁹ *Weszprémi, István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza* (Kurze Biographie der Ärzte Ungarns und Siebenbürgens). Budapest, 1960. Bd. I Szállási. *Árpád: Kassai János Antal. Orvosi Hetilap*, 1977. S. 815—817

²⁰ *Kapronczay, Károly: A krakkói egyetemen tanult lengyel orvosok a XVI. századi Magyarországon* (Polnische Ärzte, ehemalige Studenten der Krakauer Universität im Ungarn des XVI. Jahrhunderts). *Comm. Hist. Artis Med.* Bd. 62—63. S. 111—116

medizinischen Fakultät konnte nicht mehr verwirklicht werden, obzwar in der Gründungsurkunde diese Absichten besonderst stark hervorgehoben stehen. Er sandte in der Organisation erfahrene, in der pädagogischen Arbeit bewanderte polnische Mönche nach Klausenburg, aufgrund ihrer Tätigkeit erblühte die Hoffnung einer selbständigen ungarischen Universität. Der unerwartete Tod von Báthory hat aber diese Hoffnungen und Pläne zertreten, seine Vorstellungen für Vilno und Klausenburg konnten erst Jahrhunderte später ermöglicht werden.

Von den Ungarn, die im Dienst des polnischen Königshofes standen, kommen Namen von Ärzten und Chirurgen vor. Die polnischen Quellen sprechen über *Dezső Aval*, *Pál Brassai*, *Mihály Babba*, die Militärärzte waren, und *Mihály*, der ein Chirurg war, und durch seine Tapferkeit eine Erwähnung fand²¹.

Fast alle Arbeiten, die sich mit István Báthory befassen, widmen eine große Aufmerksamkeit den „*geheimen Krankheiten*“. Diesen Arbeiten ist zu verdanken, daß alle in seinem Hof lebenden Ärzte, Chirurgen, Apotheker verzeichnet sind, genauso wie das mit der Heilkunst zu tun habende Personal. Es soll hier erwähnt sein, daß die Gruppierung der Kenntnisse seiner Ärzte zu dem Bild des kranken Báthory beträchtlich beitrug. An der Spitze des vermutlichen „*Collegium medicorum*“ soll in Siebenbürgen *György Blandrata* gestanden haben. Durch Archivmaterialien kann bewiesen werden, daß der Reformator des Glaubens — der mit politischer Tätigkeit genauso wie mit Abenteuerum geschlagene italienische Arzt — deswegen aus dem Hof des János Sigismundus zu Báthory berufen wurde, weil er sich auf diplomatischer Ebene gut auskannte, und gute Talente besaß. Er war es, der später mit den Krakauer Verhältnisse gut betraut und polnische Kontakte besitzend auf dem polnischen Königswahl-Landtag Báthory vertrat. Nach der Wahl spielte er aber keine Rolle im Hof. Über seine medizinische Tätigkeit stehen uns zwei Belege zur Verfügung: er öffnete einmal die Fußwunde des Báthory, und auf seine Empfehlung wurde der Arianer Nicolaus Bucella, Professor der Paduaer Universität, an den polnischen Königshof berufen. Für seine diplomatischen Dienste bekam er von Báthory die Güter in Siebenbürgen, und nicht für seine medizinischen Fertigkeiten. Das wird in der uns überlieferten Báthory—Blandrata Korrespondenz bewiesen, wo medizinische Fragen überhaupt nicht auftauchen²².

Außer den Erwähnung gefundenen Ärzten von Báthory kommt noch bei Weszprémi der Name *Ferenc Hunyadi* vor, obzwar seine Heiltätigkeit von polnischen Medizinhistorikern in Frage gestellt wird. Weszprémi schreibt folgendes: „*Ferenc Hunyadi, der seinen Namen seiner Geburtsstadt zu verdanken hat, da er eine beträchtliche Unterstützung aus Siebenbürgen erhielt, begab sich nach Holland. Er besuchte die Schulen von England und Frankreich, ging schließlich nach Italien, wo er besonders im Paduaer Gymnasium sein Zelt aufschlug, und weil er zu der Philosophie die Medizinwissenschaft in friedlicher Gemeinsamkeit zu paaren wußte, erlang er auf der feierlichen Versammlung der Universität den Doktorhut der Medizin. Als er diesen fremden Boden mit der heimatlichen Erde wieder tauschte, war er so auffallend mit seiner medizinischen Praxis, daß er beim ehemaligen siebenbürgischen Fürsten, später aber im polnischen Königshof von István Báthory die glänzende hofärztliche Stellung bekam. Als jener aber bald darauf, 1586 verstarb, erhielt er auch beim neugewählten siebenbürgischen Fürsten Sigismundus Báthory auf gebührende Weise diese Ehre, an die er sich so fest klammerte, daß er den wankelnden Fürsten auch in seiner Emigration nicht verließ, sondern ihm beistand bis zu dessen Tode. Wie vielseitig, mit hoher Wissenschaft und freiem Geist gesegneter, ausgezeichnete Mann er war, beweisen viele Taten und seine klugen Redensarten, davon eine, die besonders wertvoll erschien, auch vom Geistlichen Péter Bod in seiner Studie auf S. 113 des »Ungarischen Athenas« übernommen wurde.*“

Wie die Namen der oben erwähnten ungarischen Ärzte erhalten geblieben sind, genauso sind uns auch die Namen mehrerer polnischer Ärzte verzeichnet. Aus den königlichen Rechnungsbüchern kennen wir *Jakob Goslowski*, *Simon Botryn*, *Stanislaw Sabinka*, die für ihre Dienste verschiedene Belohnungen erhielten. Hier ist auch der Name von *Jan Czigułicz* verzeichnet, der später den Leichnam von Báthory sezierete. Aus dieser

²¹ Kapronczay, Károly: Die Krankheit von István Báthory und seine Hofärzte. *Acta Congressus Internationalis XXIV Historiae Artis Medicinae*. Budapest, 1974. S. 495—503

²² Kapronczay, Károly: a. a. O.

Reihe der polnischen Ärzte und Chirurgen erhebt sich besonders *Wojciech Oczko* hervor (1537—1599), der in Bologna absolvierte Arzt war, der als erster in polnischer Sprache seine Publikationen verfaßte, und der lange Zeit hindurch in Hispanien und Frankreich eine ärztliche Praxis ausübte. Nach seiner Heimkehr lebte er in Warschau und Krakau und kam vermutlich von hier aus in die Umgebung von Báthory²³.

Oczko galt fast fünf Jahre hindurch (1576—1581) als der persönliche Arzt des Báthory. Seine Person war für viele seiner Zeitgenossen „rätselhaft“, weil er seine erste Arbeit, die er Báthory widmete, über die Syphilis verfaßte und bewies seine gründliche Kenntnisse auf diesem Fachgebiet. Sein Abgang ist mit der Ankunft von *Bucella* zusammengefallen, das vermuten läßt, daß, eine Differenz zwischen den beiden den letzteren zum Verlassen des Königshofes zwangen.

Demnach hielten sich nur italienische Ärzte in der Umgebung von Báthory auf. Die Funktion von Oczko wurde von *Bucella* übernommen, der nach zwei Jahren — mit Bezug auf sein Alter — eine Hilfe beantragte. So betätigte sich eine kurze Zeit lang der italienische *Fabius Sessa Niphus*, aber man versuchte auch den berühmten Merkurialisten *Tarvisanus* und *Villenbrach*,²⁴ einzuladen. Schließlich kam — auf den Vorschlag von *Bucella* — *Simon Simonius* an den Hof, der sich schon seit einem Jahr in Krakau aufhielt, und ein ehemaliger Schüler von *Bucella* war. Das Verhältnis der zwei italienischen Ärzte war ein Jahr hindurch wolkenlos zu bezeichnen, *Simonius* äußerte sich sogar anerkennend über seinen Meister. Der Streit zwischen ihnen brach in der Diskussion mit *Squarcialupus* aus, worin der Meister nicht neben seinem Schüler Stellung nahm. Zur Zeit des Todes von Báthory standen sie schon als Feinde einander gegenüber, nach dem Tod des Königs klagte *Simonius* den Doktor *Bucella* an, daß er mit Hilfe seiner ungarischen Freunden ihn aus Polen verdrängte. Das war der Grund, daß er hinter der Figur des *Muralus*, in der Apologie des *György Czakov*, *Bucella* erkennen vermutete, der wütend gegen seinen ehemaligen Meister auftrat, und beschuldigte ihn für den Tod des polnischen Königs. Wahrscheinlich wären beide Persönlichkeiten in Vergessenheit geraten, wenn nicht ihre schwere literarische Diskussion die Geschichtsschreibung auf Jahrhunderte hin beschäftigt hätte.²⁵

Bei der Erwähnung der ungarischen Umgebung von Báthory kommt öfters der Name des Doktors der Medizin *Paul Gyulay* (?—1592) vor, der sich vom Plebejerstand zum Sekretär des Báthory erhob. Er absolvierte seine medizinischen Studien in *Padua*, war ein junger Mann, der das Schwert und die Feder mit derselben Genauigkeit und Fertigkeit schwang. Um die Meinung des Mediziner-Sekretärs wurde am polnischen Königshof von den Ärzten öfters gebeten, man bezog sich auch mehrfach auf seine Stellungnahme²⁶.

Mit dem Tod des Königs *István Báthory* endet die reichste Periode der mittelalterlichen ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte, die in den kommenden Jahrhunderten nicht so entfaltet und ausgebreitet fortgesetzt werden konnten. Die Krakauer Universität verlor ihre bestimmende Rolle in der Ausbildung der ungarischen Intelligenz, die ins Ausland blickenden ungarischen Studenten besuchten in dieser Zeit vielmehr die deutschen oder niederländischen protestantischen Universitäten, oder die katholischen Hochschulen in Italien oder des Habsburg Reiches.

MEDIZINISCHE BEZIEHUNGEN UND KONTAKTE IM XVII. UND XVIII. JAHRHUNDERT

Vom Ende des XVI. Jahrhunderts an, besonders aber nach dem Tod des polnischen Königs *István Báthory* verringerten sich die ungarisch—polnischen medizinischen Beziehungen und Kontakte beträchtlich, und nahmen neue Formen und Gestalten an. Der Grund dazu darf nicht nur in der Dreiteilung des

²³ Kapronczay, Károly: *Báthory István udvari orvosai* (Die Hofärzte des *István Báthori*). *Orvosi Hetilap*, 1978. S. 2875—2877

²⁴ *Weszprémi*: a. a. O.

²⁵ Kapronczay, Károly: a. a. O.

²⁶ Szabó, György: *Abafáji Gyulay Pál*. Budapest, 1974. S. 106

historischen Ungarns, oder in den veränderten außenpolitischen Zuständen bezeichnet werden, es waren vielmehr die Folgen der Reformation, die verursachte, daß durch die Glaubenskämpfe die vielzerrüttelte ungarische Jugend anderen ausländischen Universitäten ihre Aufmerksamkeit widmete. Die mittelalterlichen ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte basierten vor allem auf den gemeinsamen Königshäusern — der Jagellos und der Anjous — wo die Königshöfe die ungarischen und polnischen Studenten aufnahmen und der Kontakt gefördert werden konnte. Der Ruhm der Krakauer Universität hat in jenen Jahrhunderten beträchtlich dazu beigetragen. Dieser Kontakt blühte in der ärztlichen Praxis auf ungarischem und polnischem Boden weiter. Er konnte sogar noch zur Zeit der ersten Periode des siebenbürgischen Fürstentums aufrechterhalten bleiben. Im polnischen Königshof des Báthory haben mehrere ungarische Ärzte und Chirurgen ihre neue Wirkungsstätte gefunden. Obzwar die beiderseitige Sympathie der beiden Völker auch in den kommenden Zeiten nicht abnahm, konnten sich am Anfang der XVII. Jahrhunderts doch nur geringere Formen der Zusammenwirkung herausbilden.

Der Geist der Reformation ist auch an der Krakauer Universität nicht spurlos vorbeigegangen, aber nach dem Ausgang der religiösen Streitigkeiten blieb die polnische Universität eine katholische Institution, und hatte keine Anziehungskraft mehr für die protestantische Jugend, die aus Ungarn vor allem nach den deutschen Universitäten blickte und dort ihre höhere Bildung erwarb. Das Sinken des Unterrichtsniveaus hielt auch die katholische Jugend fern von Krakau. Die ungarisch—polnischen Studentenkontakte lebten zu dieser Zeit an den italienischen Universitäten weiter, obzwar auch Wien nicht vernachlässigt bleiben darf in diesem Prozeß, genauso wie die niederländischen Universitäten. Es wurden gemeinsame Studenten—Nationen und Kollegien aufrechterhalten, die sich in der Wahl der Charge gegenseitig unterstützten, im späteren konnten — eben auf der freundschaftlichen Basis der Studentenjahre — auch medizinische Kontakte, ärztliche Laufbahnen angeknüpft werden. In dieser Hinsicht ist der Kontakt besonders an den Grenzgebieten als reg zu bezeichnen, wo ungarische Ärzte aus Oberungarn oder Siebenbürgen praktizierten — meistens bei Epidemien — in den Gebieten von Südpolen, aber auch namhafte Ärzte von Krakau in Ungarn zu Konsilien gebeten, oder an Herrnhöfe gerufen wurden ihre Heilkunst auszuüben. All dem liegt die Bekanntschaft oder Freundschaft der ausländischen Studienzeit zu Grunde, oder es war die territoriale Nähe, die dazu beitrug. Trotzdem sind uns glänzende Karrieren ungarischer Ärzte in Polen bekannt, deren Erfolg und Anerkennung die traditionsgebundenen Kontakte vertieften.

Am Anfang des XVII. Jahrhunderts übersiedelte nach Polen der Ungarische Doktor der Medizin *Pál György Bojm* (1580—1651), der nach seinen medizinischen Studien in Wien, Padua und Rom sein Diplom 1611 in Bologna erwarb, und sich nach einer kurzwährenden italienischen und oberungarischen Praxis auf polnisches Gebiet entfernte. Anfangs lebte er in Krakau, ab 1624 in Warschau als Hofarzt des polnischen Königs III. *Sigismundus* (1587—1632). Dieses Amt behielt er auch zur Zeit der Herrschaft IV. *Wladislaus* (1632—1648), übersiedelte aber nach Lemberg, wo er 1641 Richter der Stadt, später sogar Bürgermeister wurde. Er ist als ein ansehenswürdiger, berühmter Arzt in der Geschichte aufrechterhalten, der während seiner Krakauer Jahre an der medizinischen Fakultät der Universität praktische Heilkunde vorlas²⁷.

Sein Sohn *Mihály* muß hier noch Erwähnung finden, der als Jesuit Missionär in China war, wo er besonders die Pflanzenwelt studierte. Sein Werk über die chinesischen Pflanzen, das ab 1657 in Wien erschien, hat er dem ungarischen König *Leopold* gewidmet.

Auch ein einfacher ungarischer Meister der Chirurgie soll noch aufgezählt werden — est ist *Mihály Szolga*, den, nach den Quellen des Krakauer Archivs — „die Krakauer Chirurgen befreiten und in ihre Reihe aufgenommen haben“.²⁸

Zu den ausgezeichneten Persönlichkeiten der polnischen Medizingeschichte gehörte auch der in Eperjes geborene *Szanişló Wosinski* (1620—1701). Er war Professor an der Krakauer Universität. Die zu den Polen gehörende ungarische Adelsfamilie der Wosinski — genauso wie die der Bojm — spielte schon im

²⁷ Gasiorski, F.: *Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce*. Posen, 1853. II. tom. S. 253—254

²⁸ Kosminski, Stanislaw: *Słownik lekarzów polskich*. Kraków, 1888. S. 414

XVI. Jahrhundert eine wichtige Rolle in Eperjes. Aus dieser Familie ging der Sohn Szaniszló hervor, der 1649 in Padua das Doktordiplom erwarb, und 1654 dem Ruf folgend an die Universität nach Krakau ging. Nach seinen Universitätsstudien betätigte er sich in Kaschau und Eperjes als Arzt, wo ihn die Einladung des Krakauer Bischofs erreichte. Er tauchte öfters in Oberungarn auf, war ein beliebter Arzt an den Herrenhöfen. Im Jahre 1669 wurde er zum Professor der Anatomie an der Krakauer Universität ernannt. Eine längere Zeit hindurch las er aber auch die praktische Heilkunde an der Fakultät vor, und war Aufseher der Stadtapotheken. In der Pestepidemie des Jahres 1676 wirkte er als königlicher Kommissar in Südpolen. Er bekleidete auch mehrere Male Ämter an der Universität; im Jahre 1688 vertrat er diese alte Institution als Rektor auf dem Landtag. Den Aufzeichnungen nach hatte er einen regen Kontakt mit der ungarischen Kurutzen-Emigration in Polen, und nach einigen Quellen sind eben deshalb seine Besuche in Oberungarn am Ende des XVII. Jahrhunderts immer seltener geworden. Trotz seiner glänzenden Karriere in Polen hatte er immer einen intensiven Kontakt mit seiner Heimat, in seinen Unterschriften verzeichnete er immer seine ungarische adlige Abstammung²⁹.

Der Zeitgenosse von Bojm und Wosinski war der in Szokolca geborene *Alajos Mihály Senff* (*Sinapius*) (1622—?), ein ungarischer Arzt mit abenteuerlichem Leben. Nach den Studien in Pozsony und Wien begann er mit den Medizinstudien in Italien, die er schließlich im holländischen Harderwijk glücklich zum Abschluß brachte und sein Doktordiplom dort erwarb. Nachher kam er im zahlreichen Ländern Europas vor, bereiste Frankreich, Deutschland, er war auch in Schweden, zueletzt ließ er sich im Jahre 1670 in Polen nieder. Er lebte zuerst in Vilno, Grodno, an der Meeresküste, ab 1678 wurde er Hofarzt beim Herzog *Radziwill* in seinem Warschauer Hof, auf dessen Kosten er auch sein Traktat unter dem Titel *Absurda* in Warschau im Jahre 1693 herausgab. Dieses Werk wurde im Jahre 1697 auch in Genf herausgegeben. In diesem Werk spricht Senff, dessen Ungarntum Kosminski auch hervorhebt, eingehend über einige ethnologische Eigenheiten der Polen.

In diesem Werk trat er als Paracelsus-Anhänger auf, und wurde dadurch ein Urheber der antihippokratischen medizinischen Bewegung am Ende des XVII. Jahrhunderts. Das dritte Kapitel dieser Arbeit behandelt die Geschlechtskrankheiten, und gibt auch eine gute Beschreibung der Symptomenlehre des Trippers, obzwar seine Auffassung über die Syphilis auf einem Irrtum ruhte. Detailliert behandelt er das Wechselfieber, die Tuberkulose und empfiehlt öfters eine gute Therapie dafür. Nach einem längeren abenteuerlichen Leben ließ er sich in Polen endgültig nieder und verstarb auch dort in den ersten Jahren des XVIII. Jahrhunderts.³⁰

In seiner Arbeit erwähnt *Veszprémi* mit besonderer Betonung den Doktor der Medizin preussischer Abstammung *János Peterson Hain*, der nach einem Aufenthalt einer ärztlichen Praxis von mehreren Jarzehnten von Polen nach Ungarn übersiedelte: „... der berühmte Arzt der Eperjeser des vergangenen Jahrhunderts (d. h. XVII. Jh.) verstarb auch dort als anerkanntes und fleißiges Mitglied der Kaiserlichen Akademie der Naturforscher.“

Der Zeitgenosse von *János Peterson Hain* war der ungarische *Daniel Szentkereszti* (*Santacrucius*), der, im Jahre 1694 als Ungar mit der Dissertation „Über die mineralischen Heilwässer“ in Kopenhagen seinen Doktor der Medizin erwarb. Nach Vollendung seiner Studien kehrte er zwar zurück, ging aber bald wieder nach Polen und lebte — nach *Weszprémi* — bis zum Jahre 1701 dort. Nach wiederholter Rückkehr wurde er Oberarzt der Komitate Eperjes und Sáros, und verstarb in diesem Amt 1710 in seinem 44. Lebensjahr. *Weszprémi* erwähnt übrigens: „Viele erinnern sich gut an ihn, und daß seine größte Freude war, wenn er sich mit der Chemie befassen konnte. Darüber sprechen auch die Ausgrabungen im Eperjeser *Pulszky-Haus*, in dessen Ruinen verschiedene altmodische chemische Geräte und Gefäße ans Tageslicht kamen.“³¹

Die polnische medizinhistorische Fachliteratur spricht vielmehr über die ungarischen Ärzte dieser Epoche, die in Polen eine Rolle spielten, sowie über ihre ärztliche Praxis, und weiß weniger über die Praxis der

²⁹ Wacholtz, Leon: *Wydział lekarski Uniwersytetu Krakowskiego*. Krakow, 1935

Majer, Jan: *Kilka wiadomości z dziejów Wydziału lekarskiego*. Krakow, 1939

³⁰ Gasiorowski, F.: a. a. O. Bd. II. S. 319

³¹ Kapronczay, Károly: *Magyar—lengyel orvosi kapcsolatok a XVIII—XIX. században* (Ungarisch—polnische medizinische Kontakte im XVIII—XIX. Jahrhundert). *Orvosi Hetilap*, 1982. S. 1729—1731

polnischen Ärzte in Ungarn. In der Reihe der letzteren ist die Person von *Wladislaw Mitkowski* (1619—1661) von Bedeutung, der 1645 in Padua sein Doktordiplom der Medizin erwarb, und anstatt in seine Heimat zurückzukehren, ließ er sich in Siebenbürgen nieder. Er war dem Bischof von Torun verpflichtet, der wegen des Wortbruches von Mitkowski auch beim Erzbischof von Esztergom Schritte unternahm. Er wollte den Arzt zur Rückkehr bewegen. Der inzwischen zum protestantischen Glauben übergetretene Arzt lebte zuerst in Klausenburg, später in Fogaras und verstarb 1661 als Militärarzt im Kampf mit einer tatarischen Truppe.³²

In der Geschichte der ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte bildet eine interessante Beziehung das balneologische Werk: *O wodach w Druzbaku i Leckowej* des Krakauer Professors der Medizin und Historiographen *Oncent Petrycy* (1571—1641), das in Krakau 1635 herausgegeben wurde. In diesem Werk kommt das Interesse des Verfassers an den Heilwässern zum Ausdruck. Er beschreibt die Heilquellen von Ruzsbach in der Zips, und Lekova, doch im Vorwort seines Buches macht er auch im allgemeinen die Heilwässer Ungarns bekannt. Vor allem bezieht sich das auf die warmen Quellen in Buda, auf die Sauerwässer in Oberungarn, besonders doch auf die Quellen von Léva, Fülek, Szomolnok. Mit derselben Detailliertheit spricht er über die siebenbürgischen Heilwässer und erwähnt, daß er an Ort und Stelle der Quellen das Wasser studierte und Ungarn zu mehreren Gelegenheiten besuchte. Er könnte diese Wässer mit Sicherheit empfehlen.³³

Ein gefragter Arzt der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts war in Polen *János Hambach* (1682—1759), Stadtarzt zu Eperjes. Sein Sohn *Samuel Hambach* (1729—1801) war Physikus im Komitat Gömör, später der Städte in der Zips.

Bei der Behandlung des älteren Hambach erwähnt *Weszprémi* auch den jüngeren *János Gottfried Hellenbach*, der den Weg des jüngeren Hambach bahnte. Hellenbach war eine außerordentlich interessante Persönlichkeit am Ende des XVII. Jahrhunderts. Der berühmte ungarische Arzt wurde in Selmec geboren, der Kaiser Leopold verlieh ihm den Baronenstand, nachdem er ihn von einer Nierenentzündung mit Erfolg heilte. Obzwar er im kaiserlichen Hof öfters vorkam, stellte er sich 1703 doch auf die Seite des ungarischen Fürsten *II. Ferenc Rákóczi*, der ihn zum Oberdirektor der Grubenangelegenheiten ernannte. Dieses Amt wäre heute mit dem eines Finanzministers zu erklären. Nach der Niederlage des Freiheitskampfes flüchtete er auf polnischen Boden. In Ungarn wurde sein Haus und Vermögen in Beschlag genommen, seine reiche Bibliothek zerstört. Er lebte von 1711—1715 aus seiner ärztlichen Praxis in Polen. Nachdem er den Kaiser *Karl* um Gnade bat, kehrte er nach Ungarn zurück, wo er nicht nur sein geraubtes Vermögen zurückbekam, sondern auch mit der Direktion der oberungarischen Gruben beauftragt wurde. Er verstarb 1728 in seinem 70sten Lebensjahr.³⁴

Die Skizze über die ungarischen Ärzte des XVIII. Jahrhunderts, die eine kürzere oder längere Zeit in Polen ihre ärztliche Praxis ausübten, soll mit dem Feldoberarzt des Fürsten *II. Ferenc Rákóczi: Jakab Ambrus Lang von Langenthal* (1666—1731) geschlossen werden. Er wurde in Nürnberg geboren, erwarb sein Doktordiplom der Medizin in Altdorf. Von hier führte sein Weg nach Ungarn, wo er zuerst Oberarzt in Besztercebánya, später Physikus in Selmec wurde. 1695 wurde er in den ungarischen Adlesstand gehoben und schloß sich — abgesehen von seiner deutschen Abstammung — begeistert dem aufständischen Heer von Rákóczi an. Der durch ihn organisierte Gesundheitsdienst ist musterhaft zu bezeichnen. Er war ein enthusiastischer Anhänger von Rákóczi, so daß er ihn auch in seiner Emigration nicht verließ. Mit dem Fürsten trat er 1710 auf polnischen Boden, lebte zuerst im Süden des Landes, später einige Jahre hindurch in Danzig. Mit Rákóczi zog er nach Frankreich, später in die Türkei. Er verstarb in Konstantinopel, sein Grab ist heute noch dort zu finden. Während seines Danziger Aufenthaltes praktizierte und heilte nicht nur die heimatlosen Ungarn, sondern auch die dort wohnenden Polen.³⁵

³² *Weszprémi*: a. a. O. Bd. I. S. 363

³³ *Gasiorecki*: a. a. O. Bd. II. S. 253. *Kapronczay, Károly*: a. a. O.

³⁴ *Weszprémi*: a. a. O. Bd. II. S. 171—173.; 178—185

³⁵ *Weszprémi*: a. a. O. Bd. I. 181—183

Im Gegenteil zu den oben erwähnten — nicht allzu reichen — Belegen über ungarische Ärzte in Polen, wissen wir kaum über polnische Ärzte, die im XVIII. Jahrhundert in Ungarn praktizierten. Kominski erwähnt, daß *Jacek Lopacki* (1690—1762), der seine medizinischen Studien in Italien absolvierte, in Krakau zum Priester geweiht wurde, und sich im oberungarischen Poprád niederließ. Er lebte dort als Pfarrer und war der einzige Arzt in der Umgebung.³⁶

Gedroyc erwähnt, daß ein Militärchirurg ungarischer Abstammung, namens *Sebestyén de Konty*, nachdem er 16 Jahre in der österreichischen Armee diente, im Jahre 1767 in einem polnischen Infanterie Regiment Chirurg wurde.

In den letzten Jahrzehnten des XVIII. Jahrhunderts gingen bedeutungsvolle Änderungen in den ungarisch—polnischen medizinischen Kontakten vor sich. Ein Grund dazu war die territoriale Zerstückelung des polnischen Staates und der Anschluß bedeutender, durch Polen bewohnter Gebiete an das Habsburgreich. Es darf aber nicht außer Acht gelassen werden, daß zu jener Zeit die ungarische Universität mit einer medizinischen Fakultät erweitert wurde, deren Ansehen sich in den Jahren befestigte. Es muß zugegeben werden, daß die ungarische medizinische Fakultät, die zuerst in Nagyszombat, später in Buda, zuletzt in Pest funktionierte, mit dem Ansehen der Wiener Universität nicht rivalisieren konnte, und sich dem Wirkungskreis von Wien auch nicht annähern konnte, besonders deswegen, weil auch Rechtsnorme ihr Interessenbefugnis regelten. Die Ärzteausbildung wurde in Ungarn den Direktiven von *van Swieten*, innerhalb seiner Reformen angelegt (1769), die auch für die Krakauer Universität als Muster der Neugestaltung der polnischen Ärzteausbildung diente (1780). Als Beispiel sei hier erwähnt, daß *Andrzej Badurski* bei der Gestaltung der Krakauer Reformpläne in die Reihe der obligatorischen und empfohlenen Lehrbücher die Werke von *Venzel Trnka* und *Jakab Winterl* zählte. Ein neues Gebiet der polnisch—ungarischen medizinischen Kontakte formte sich an der ungarischen medizinischen Fakultät heraus, ihre wesentliche Bedeutung kam aber erst im XIX. Jahrhundert zur Geltung.

UNGARISCH—POLNISCHE MEDIZINISCHE KONTAKTE IN DEN JAHREN 1770—1849

Die Ergänzung der ungarischen Universität in Nagyszombat mit der medizinischen Fakultät (1769) bzw. die Gesundheitspolitik des aufgeklärten Absolutismus, der im ungarischen Medizinwesen grundsätzliche Neuerungen und auch eine neue Medizinalordnung zur Folge hatte, brachte auch in den ungarisch—polnischen medizinischen Kontakten neue Möglichkeiten. Gleich nach der Gründung der Fakultät besonders aber nach dem Umzug nach Buda bzw. nach Pest (1784), sind polnische Studenten von bedeutender Zahl nach Ungarn gekommen. Abgesehen davon, daß die Lehrgänge der Medizin und Chirurgie zahlenmäßig nicht von so vielen Polen besucht wurden, wie es bei der Wiener Universität der Fall war, wurde Pest im ausgehenden XVIII. und Anfang des XIX. Jahrhunderts doch eine wichtige Stätte der polnischen Ärztebildung. Kaiser *II. Joseph* gründete 1786 zur Ausgleiche der Krakauer Universität eine neue Universität in Lemberg, damit diese eine anziehende Möglichkeit für die Polen in Galizien für das höhere Studium werden sollte.

Vom Ende der 1700er Jahre erwarben an der ungarischen medizinischen Fakultät insgesamt 29 Ärzte und 94 Chirurgen ihr Diplom. Interessanter erscheint aber die Immatrikulierung der Polen in Ungarn. In den Jahren zwischen 1772—1848 lassen sich 1084 immatrikulierte Studenten nachweisen, von denen 78 polnischer Nationen waren; von den 2695 immatrikulierten Chirurgiestudenten waren dagegen 214, die sich als Polen bekannten³⁷. Die Fakultät besaß schon in Nagyszombat polnische Studenten: *Stanislaw Domi-*

³⁶ Szumowski, W.: *Az orvostudomány története* (Geschichte der Medizinwissenschaft). Budapest, 1939. S. 490

³⁷ Kapronczay, Károly: siehe Anm. 31

kowski Zaimer Geburt, der später in Galizien praktizierte, erwarb sein Diplom 1774. Sein Sohn *Filipp Dominikowski* studierte in Pest und erwarb sein Diplom Doktor der Medizin ebenfalls hier.³⁸

Es muß noch Erwähnung finden, daß in der oben angegebenen Zeit an der pharmazeutischen Fakultät von den 2314 immatrikulierten Studenten sich 74 als Polen bekannten. Es ist nicht uninteressant die Namen jener polnischen Studenten zu verzeichnen, die an der Pester medizinischen Fakultät ihr Diplom errangen. Die Vornamen der Studenten sind den ungarischen Bräuchen nach in ungarischer Form aufgezeichnet, d. h. der ungarisierte Vorname steht nach dem Familiennamen.

1773/74: *Stanislaw Dominikowski*, Znam, Galizien; 1775/76: *Karl Kratkiewicz*, Lublo, Zips; 1794/95: *József Kosinski*, Lemberg, Galizien; *Zacharias Kosminski*, Lemberg, Galizien; 1799/1800: *Tamás Pnotkiewicz*, Ratibor, Galizien; 1816/17: *Kristof Seitz*, Stadlov, Galizien; 1831/32: *Náthán Horowicz*, Bród, Galizien; 1832/33: *Fülöp Dominikowski*, Krechow, Galizien; *Lázár Ploh* Ulanow, Galizien; *Márk Rappaport*, Littomericz, Galizien; 1833/34: *József Oettinger*, Tarnow, Galizien; 1834/35: *Pál Demiany*, Szandecz, Galizien; *Arnold Abraham*, Stanislaw, Galizien; *József Max*, Rzesow, Polen; 1836/37: *Salamon Kuczynski*, Ozorkow, Polen; 1838/39: *Xavér Kowinski*, Gerolstow, Galizien; 1839/40: *János Hanke*, Bosancze, Galizien; 1839/40: *Sándor Davida*, Stragow, Galizien; *Károly Orzechowsky*, Lubló, Zips; 1840/41: *Jakab Inländer*, Bród, Galizien; 1841/42: *Edward Exbirth*, Tarnopol, Galizien; *Wojciech Hylich*, Stanislaw, Galizien; 1842/43: *Márk Zuckerkandl*, Zloczow, Galizien; 1843/44: *Leo Pantoczek*, Krakau, Polen; 1844/45: *Lipót Hönig*, Lemberg, Galizien; *Ede Minnich*, Nodselicze, Galizien; *Miklós Kalikowski*, Butyin, Galizien; 1847/48: *Sándor Stetniczki*, Oporkow, Galizien; *Ferenc Klein*, Wielki-Glice-Tarnow, Galizien.³⁹

POLNISCHE RUSSEN IM UNGARISCHEN FREIHEITSKAMPF

Im ungarischen Freiheitskampf von 1848/49 beteiligten sich neben einigen tausend polnischen Soldaten — auch mehrere polnische Ärzte auf verschiedenen Gebieten des militärärztlichen Dienstes. Einige von ihnen beantragten ihr Übertreten aus dem kaiserlichen Heer in das ungarische Honvédheer. So z. B. *Ferenc Beduschki* (*Beduszki*) als Hauptmann dienender Regimentsarzt⁴⁰, den Mór Perczel am 9. Februar 1849 zu dem Zaniner Regiment ernannte. Nach der Waffenstreckung bei Világos emigrierte Beduschki in die Türkei, und kämpfte später in der türkischen Armee zur Zeit der Krim-Kriege. Er bat um seinen Übertritt aus der kaiserlichen Armee in die Honvédarmee *Ignác Czelehowski*, der 1848 in Szeged im Dienst stand und sich im dortigen Militärlazarett betätigte. Am Anfang des Jahres 1849 war er ein Stabsarzt im Alexander Infanterie Regiment, bat aber Ferenc Flór im Februar des Jahres um eine neue Dienststellung, weil er nicht ungarisch konnte, und dieser Mangel ihn in seiner Arbeit nachteilig beeinflusste. Ferenc Flór lehnte seine Bitte ab, er blieb auch weiterhin in demselben Infanterie Regiment. Nach der Niederwerfung des Freiheitskampfes ließ er sich in den Vereinigten Staaten Amerikas nieder⁴¹.

József Bukovinsky (*Bukowinski*) erwarb sein Doktordiplom der Chirurgie im Jahre 1835 an der Pester Universität. Er wurde 1813 in Galizien geboren. Nach der Absolvierung seiner Studien nahm er eine Ungarin zur Frau, und arbeitete 13 Jahre hindurch in Sátoraljaujhely. Nach dem Ausbruch des Freiheitskampfes war er zuerst Oberarzt des Zempléner Nationalgarde Bataillons, im April 1849 Oberarzt der Chirurgie im Militärlazarett zu Eger in der Charge eines Oberleutnants. Nach der Niederwerfung des Freiheitskampfes zog er sich ins Zempléner Komitat zurück. Er verstarb in Pest 1881.⁴²

³⁸ Hőgyes, Endre: *A Magyar kir. Tudományegyetem orvosi karának története* (Geschichte der medizinischen Fakultät der Ungarischen Königlichen Universität). Budapest, 1896

³⁹ Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltára, *Végzetek évkönyve 1771—1867* (Jahrbuch der Absolventen im Archiv der Semmelweis Medizinwissenschaftlichen Universität 1771—1867)

⁴⁰ Zétény, Gy.: *A magyar szabadságharc honvédorvosai* (Honvédärzte des ungarischen Freiheitskampfes). Budapest, 1984. S. 103

⁴¹ Siehe Anm. 40. S. 108

⁴² Siehe Anm. 40. S. 208

Relativ wenig wissen wir über die Tätigkeit *Lipót Kamenski*, der Unterarzt des 18. Bataillons war, sowie über *Ferenc Szotowski*, der als Hauptmann Oberarzt der polnischen Ulanen war⁴³. Die Polnische Legion besaß einen selbständigen Ärztekorps, der vom Oberstabsarzt *Romuald Zurowski* (1813—1883) geleitet wurde. Er absolvierte seine Medizinstudien im Jahre 1844 in Wien. Zu diesem Korps zählte noch *Ignác Staszyniewicz* Oberarzt, der seine Krankenhausstellung in Wien im Interesse des ungarischen Freiheitskampfes verließ. Am 20. August 1848 trat er zum medizinischen Dienst des Honvédheeres. Er war ein Arzt im 38. Honvéd Bataillon, später, ab April 1849, diente er in der Polnischen Legion. Nach der Niederlage des Freiheitskampfes flüchtete er ins Ausland. Am Anfang der 1860er Jahre siedelte er sich Ungarn an und lebte bis zu seinem Tode in Arad⁴⁴.

Unter den Ärzten der Polnischen Legion kommt der Name des Doktors der Medizin *Ferenc Spaczek* (1799—1859) vor, der seine Medizinstudien in Wien verrichtete, dann in seiner Geburtsstadt Poznan lebte. Nach dem Sturz des 1831er polnischen Aufstandes ließ er sich auf ungarischem Boden nieder. Im Sommer 1848 schloß er sich der Polnischen Legion an. Nach der Waffenstreckung bei Világos flüchtete er in die Türkei, und war in Kiutahia der Arzt von Lajos Kossuth. Im Jahre 1851 entfernte er sich — in der Begleitung von Kossuth — in die Vereinigten Staaten Amerikas, nach Philadelphia, Columbus, Montgomery, wo er als Hausarzt des ehemaligen Präsidenten der Ungarischen Republik arbeitete. Er blieb in Amerika und verstarb in New York⁴⁵.

Es sollen noch die ungarischen Ärzte des Generals *Josef Bem* eine Erwähnung finden: *Károly Hamerschmidt*, *Antal Schneider* und *Móricz Kálazdy*. Die mesiten von diesen Ärzten begleiteten den General in seine türkische Emigration und nahmen an seinem dortigen Leben teil⁴⁶. Einige von ihnen konnten eine glänzende türkische Karriere aufweisen und pflegten bis zu ihrem Tod das Andenken des legendären Generals Bem.

Nach dem Sturz des ungarischen Freiheitskampfes von 1848/49 entwickelten die ungarisch—polnischen medizinischen Beziehungen eigenartige Formen. Dazu gibt ein Beispiel *Josep Dietl* (1804—1878), der namhafte Professor der Internistik der Krakauer Universität und regierender Bürgermeister der Stadt. Aus ungarischen Memoiren ist bekannt, wie enge Beziehungen er während seines Wiener Aufenthaltes mit den ungarischen Kollegen hatte. Weiterhin ist bekannt, wie viel er im Interesse der flüchtigen ungarischen Honvéds unternahm, welche Bestrebungen schließlich seine Verweisung aus Wien zur Folge hatte.

KONTEKTE UNSERER BEIDEN LÄNDER ZUR ZEIT DES DUALISMUS

Zur Zeit des Dualismus bildeten sich neben den wohl bekannten Beziehungen neue Gebiete der ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte heraus. Die traditionsgebundenen Gebiete des Universitätsunterrichtes erweiterten sich auf jenen Territorien, die dem Habsburgreich angeschlossen wurden. Die ungarische medizinische Fakultät wurde auch weiterhin von polnischen Studenten besucht, wenn ihre Zahl auch an Bedeutung verlor. Immerhin waren es noch immer 21 Personen, die aus Galizien stammten, und in Pest ihr Doktordiplom erwarben. Die immatrikulierten Studenten waren etwa 80. Jene, die an der Pester Medizinischen Fakultät absolvierten, waren die folgenden:

1850/51: *Lipót Taffel*, Podgórze, Galizien; *Karol Rechtenberg*, Lemberg, Galizien; *János Listopacki*, Krakau, Galizien; 1852/53: *Edward Kriczner*, Oswincin, Galizien; 1854/55: *Phoebus Chamajdes*, Lemberg, Galizien; 1856/57: *Wladyslaw Wite*, Lemberg, Galizien; 1857/58: *Fridolin Waleski*, Krakau, Galizien; 1859/60: *Ferenc Kremniczki*, Zips; 1861/62: *Sándor Simenski*, Zips; 1867/68: *Ferenc*

⁴³ Siehe Anm. 40. S. 208

⁴⁴ Siehe Anm. 40. S. 211

⁴⁵ Siehe Anm. 40. S. 209

⁴⁶ Kapronczay, Károly: Az 1848—49. évi szabadságharc volt honvédorvosainak sorsa török földön (Das Schicksal der ehemaligen Honvédärzte im Freiheitskampf vom Jahre 1848—49 auf türkischem Boden). *Honvédorvos*, XXXI. Jg. 1979. 3—4. Nr. S. 301—308

Finkenstein, Lisznek, Galizien; *Albert Kowalsik*, Krakau, Galizien; 1868/69: *János Ebner*, Zolkiew, Galizien; 1869/70: *Jakab Bierer*, Lemberg, Galizien; 1870/71: *Stanislaw Kalewski*, Zips; 1871/72: *Miklós Davida*, Stragow, Galizien; *Miklós Tetienbaum*, Kolomea, Galizien; 1872/73: *Leo Dornhelm*, Przemysl, Galizien⁴⁷.

In der zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts und zur Zeit der Jahrhundertwende realisierten sich die ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte im *Budapester Königlichen Ärzteverein*, der eine medizinwissenschaftliche Gesellschaft von gutem Ruf war. Diese Gesellschaft wurde im J. 1837 von den praktizierenden Ärzten in Pest und Buda im Interesse der fachlichen Weiterbildung und nicht zuletzt zur Pflege des kollegialen Geistes gegründet. Diese Gesellschaft wurde in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts das höchstrangige medizin-wissenschaftliche Forum der Ärzte. Der medizinische Ärztekorps der Universität hielt sich anfangs fern von dem Ärzteverein, aber in den Jahren nach der Niederwerfung des Freiheitskampfes und zur Zeit des österreichischen Despotismus wurde eben dieser Kreis ein Forum für *János Balassa* und seine Runde. Hier wurden zum Aufschwung der ungarischen Medizinwissenschaft Pläne geschmiedet, hier bekam *Ignaz Semmelweis* seine Unterstützung, als das zeitgenössische medizinische und wissenschaftliche Leben unverständlich seiner Entdeckung entgegen stand. Beispiele lassen sich reichlich zitieren. Es soll bloß *Czermak* eine Erwähnung finden, der im Interesse der Verteidigung des Prinzips seines Kehlkopfspiegels auch in der Diskussion der Priorität eine Stellung nahm.

Die Ärztesgesellschaft hatte immer nur einen einzigen Gesichtspunkt vor Augen, und das war die reine Wissenschaftlichkeit — aber vor der Interessenvertretung der Ärzte verschloß sich die Gesellschaft. Diese ungarische Gesellschaft spielte in der Herausbildung des organisatorischen Rahmens für die Gesellschaften der einzelnen Zweige der Medizinwissenschaft eine enorme Rolle. Schon in den Jahren des Despotismus nahm der Ärzteverein Kontakte mit medizinwissenschaftlichen Gesellschaften Europas auf, die besonders nach dem Ausgleich (1867) von der hiesigen Medizinwissenschaft erst richtig eingeschätzt werden konnten. Solcher Kontakt wurde mit den Krakauer und Warschauer medizinwissenschaftlichen Gesellschaften aufgebaut. Zum Teil war auch das eben der Grund, daß sich der Ärzteverein mit relativ vielen polnischen Außenmitgliedern rühmen konnte. Als erster wurde der bereits erwähnte *Felix Sokolski*, schon im Jahre 1845 in seine Reihen aufgenommen. Da er der Präsident der Warschauer *Medizinwissenschaftlichen Gesellschaft* war, konnte der Kontakt in Richtung Warschau erweitert werden. Er wurde im Jahre 1871 nach Budapest eingeladen, wo er einen augenheilkundlichen Vortrag hielt. An seinen Tod erinnerte sich der Ärzteverein, am 14. Oktober 1891, auf seiner Großversammlung des Jahres.⁴⁸

Der Budapester Königliche Ärzteverein rief in seine Reihen der Ehrenmitglieder im September 1906 *Boleslaw Wiecherkiewicz*, den Professor der Krakauer Universität. Er nahm an der Weihe des Semmelweis-Denkmal teil und war ein ausländisches Mitglied der Semmelweis Ehrenkommission. Ein hervorragendes Ereignis dieser Jahre war der 1909 in Budapest organisierte *IX. Internationale Medizinische Kongreß*, der auch aus Warschau eine ansehnliche Delegation nach Ungarn lockte. Insgesamt waren es 26 polnische Ärzte, die sich an den Arbeiten beteiligten, Vorträge hielten und sich auch in der Organisation behilflich machten. Der *Budapester Königliche Ärzteverein* wählte die folgenden polnischen Kollegen in die Reihe seiner Ehrenmitglieder: *Theodor Heryng*, *Wysokowicz Wladyslaw*, *E. Jürgens*, *Alexander Pawlowski* aus Kiew, *Jan Repchewski* aus Sanktpeterburg. An diesem Kongreß konnte der bekannte polnische Chirurg und Professor der Krakauer Universität *Mikulicz* nicht mehr teilnehmen, den der Ärzteverein noch 1901 in seine Reihe der Ehrenmitglieder aufnahm. Vorher war er öfters in Budapest: er nahm an dem Budapester Internationalen medizinischen und demographischen Kongreß teil, wo er auch einen Vortrag hielt. Er war ein ausländisches Mitglied außer dem *Ärzteverein* auch der *Gesellschaft der Ungarischen Chirurgen*⁴⁹.

Die ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte dieser Periode sollen mit einigen interessanten Einzelheiten geschlossen werden, welche die Breite dieser Kontakte charakterisieren. *József J. Szalay* (1802—1876) war zwar kein Arzt, sondern ein ungarischer Staatsbeamter in Galizien, der auf seinem

⁴⁷ Hőgyes, E.: a. a. O.

⁴⁸ Semmelweis Medizinhistorisches Facharchiv. *Archiv des Budapester Königlichen Ärztevereins*. 1891

⁴⁹ Siehe Anm. 48

Familiengut in Szczawnica ein Heilbad einrichtete, das er testamentlich der Krakauer Akademie der Wissenschaften vermachte. Sein in ungarischer Gala verfertigtes Portrait wurde deshalb im Prunksaal der Akademie aufgehängt⁵⁰.

Aus Archivalquellen ist uns der Name von *Wilhelm Wahlburg* (1757—1823) überliefert, der in Poznan geboren wurde, und sich eine kurze Zeitlang in Temesvár betätigte als Krankenhausdirektor. Zwischen 1801—1805 war er Komitatsoberarzt im Temeser Komitat. 1812 begab er sich in seine Heimat, wurde zuerst Militärarzt, später Professor der Gynäkologie und Geburtshilfe an der Warschauer Universität.⁵¹

Ignác Schuh (1772—1864) wurde in Vác geboren. Seine medizinischen Studien verrichtete er in Pest und Wien, sein Doktordiplom der Medizin erwarb er in Pest. In Stanislaw ging er zum Heer, diente in Sandomierz und Prohobycz, dann finden wir ihn wieder in Sandomierz⁵².

David Rosenthal (1808—1890) wurde im galizischen Tarnograd geboren und studierte in Wien Medizin. Zur Zeit der großen Choleraepidemie des Jahres 1831 betätigte er sich auf ungarischem Boden. Aus Wien kehrte er nach Warschau zurück, und lebte dort bis zu seinem Tode als praktizierender Arzt.

Der ungarische *Ferenc Horain* (1799—1880) studierte in Wien Medizinwissenschaft, diente später als Militärarzt auf polnischem Boden. Zur Zeit des polnischen Aufstandes des Jahres 1831 schloß er sich den Polen an, und zog auch mit ihnen in die Emigration. 1840 kehrte er zurück und ließ sich in Wegrow nieder, wo er als praktizierender Arzt sein Leben verbrachte.

Der ebenfalls ungarische *András Fukier* (1813—1870) erwarb sein Diplom an der medizinischen Fakultät der Pester Universität. Er verbrachte aber sein Leben in Warschau.

Oszkár Widmann (1839—1910) war ebenfalls ein ungarischer Arzt, der seine praktische ärztliche Laufbahn in Krakau verlebte.

Rudolf Trzebiezcki (1859—1903) wurde in Klausenburg geboren und verrichtete seine Studien größtenteils in Ungarn. Er wurde Professor der Chirurgie an der Krakauer Universität.

In den Arbeiten über die Geschichte des polnischen Militärgesundheitswesens können wir öfters mit Namen ungarischer Chirurgen begegnen. Im Jahre 1808, da die Napoleonische Armee — darinnen die Polnische Legion — Saragosa stürmte, traf eine Kanonenkugel den Oberst, später General *Josef Chlopicki* am Fuß. Ein gewisser ungarischer Chirurg, namens *Kiss*, half dem blutenden Obersten, den während Verrichtung seines Berufes eine tödliche Kugel traf. Im Jahre 1815 finden wir unter den Militär-chirurgen die folgenden Ungarn: *Ferenc Sárossy*, *Károly Szabó*, *János Szegegy*.

Die Budapester gebürtlichen ungarischen Chirurgen *Fülöp Bernstein* und *Pál Darázs* schlossen sich 1831 den polnischen Aufständischen an, genauso wie *Károly Kreitsir*, der 1839 in Pest sein Diplom der Medizin erwarb. Für seine Tapferkeit bekam er die Auszeichnung *Virtuti militari*. Mit den polnischen Emigranten zog er in die Vereinigten Staaten Amerikas und verstarb in New York im Jahre 1856. In derselben Zeit dienten in der Armee der Aufständischen die Militärärzte *Pál Ragóczy* und *Ede Schwarzer*, die in ihrer Unterschrift ihre ungarische Abstammung immer verzeichneten.

UNGARISCH—POLNISCHE MEDIZINISCHE KONTAKTE BIS 1945

Jene Tatsache, daß Polen seine Unabhängigkeit erreichte, hat für die ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte zwischen den zwei Weltkriegen bedeutende Veränderungen mitgebracht. Die gut bewährten, schon als traditionell bezeichnenden Kontakte funktionierten auch weiterhin, für die Medizinwissenschaft der beiden Länder war aber von hoher Bedeutung, daß zwischen den beiden Ländern auch ein offizieller Kontakt zustandekam. Dieser Kontakt spiegelte sich auch auf dem Gebiet der Medizin wider. Der Kontakt, der zwischen den Universitäten und medizinischen Gesellschaften ins Leben gerufen war, ist als gut zu bezeichnen, er kam in den gemeinsamen Ehrenmitgliedschaften, in Einladungen auf wissenschaftliche

⁵⁰ Szumowski: a. a. O. Mit den Anmerkungen von Árpád Herczeg. Budapest, 1939. S. 411

⁵¹ Siehe Anm. 50

⁵² Siehe Anm. 50

Veranstaltungen zum Ausdruck. Der besondere Höhepunkt der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen war doch die Übersetzung und Herausgabe in ungarischer Sprache der Arbeit „Geschichte der Medizinwissenschaft“ von *Wladyslaw Szumowski* (1857—1954). Dieses Werk ist nicht nur eine Tradition, die sich in den vergangenen Jahrhunderten anbahnte und jetzt fortgesetzt werden konnte, sondern vielmehr eine Anerkennung jener Wirkung, die die polnische Medizingeschichte auf die ungarische Medizingeschichte ausübte. In Ungarn hatte die Forschung und der Unterricht der Medizingeschichte nicht jenes hohe Niveau wie in Polen — obzwar die Tradition auf mehrere Jahrzehnte zurückblicken konnte. An der Pester Universität wurde der Unterricht der Medizingeschichte im Jahre 1836 als außerordentliches Fach eingeführt, aber noch zur zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts haben Privatdozenten dieses Fach vorgetragen. Eine gewisse Änderung bedeutete, daß in den 1920er Jahren *Tibor Györy* öffentlicher und außerordentlicher Professor der Medizingeschichte an der Pester Universität wurde und wegen seiner ausgedehnten medizinischen und Staatsverwaltungs-Verpflichtungen Privatdozente zu seiner Verfügung standen. So konnte z. B. Medizingeschichte an der medizinischen Fakultät der Pester Universität durch den namhaften Dermatologen und ausgezeichneten Medizinhistoriker *Árpád Herczeg* (1890—1957) vorgelesen werden. Er las seit dem Jahre 1931 dieses Fach vor, und verfaßte ausgezeichnete Werke über die Geschichte der ungarischen Epidemiologie. Er redigierte Jahre hindurch die *Medizingeschichte*, eine Beilage des Orvosi Hetilap (Medizinisches Wochenblatt), als er sich zum Übersetzen des im Jahre 1934 in Krakau erschienenen Szumowskischen Werkes entschloß. Sein Kontakt mit Szumowski war eng zu bezeichnen, da beide zur Zeit des ersten Weltkrieges in demselben Krankenhaus in Galizien dienten. Hier hat Herczeg die polnische Sprache auf hoher Stufe angeeignet. Ihr Kontakt war auch nachher reg, und kann als permanent bezeichnet werden. In den späteren Jahren vertiefte er sich sogar noch. Der ungarische Medizinhistoriker war öfters in Krakau. Die beiden Fachexperten trafen einander auch öfters an internationalen Veranstaltungen der Medizingeschichte. Diese Begegnungen ermutigten schließlich Herczeg dazu, daß er nach der Erscheinung des III. Bandes der *Geschichte der Medizinwissenschaft* (1935) Szumowski um die Erlaubnis der Übersetzung des Werkes bat und zugleich die ungarische Ausgabe vorbereitete. Diese Ausgabe war umso mehr wichtig für Ungarn, weil der Unterricht der Medizingeschichte keine geeigneten Hilfswerke in ungarischer Sprache besaß. Die Synthesen der ungarischen Medizingeschichtsschreibung ließen Wünschenswertes übrig, deshalb war von hoher Wichtigkeit, daß Werke von hohem Niveau ins Ungarische übersetzt werden. Szumowski nahm die Vorschläge von Herczeg dankbar an, und schickte die fertig gewordenen Handschriftenseiten nach Budapest. Die Anmerkungen wurden von Herczeg vorgenommen, die während der Übersetzung aufgetauchten Bemerkungen wurden nach Krakau geschickt und von Szumowski dankbar angenommen. Die ungarische Ausgabe des Werkes ist also nicht eine einfache Übersetzung, weil Herczeg dieses Werk mit wertvollen Bemerkungen versah, und besondere Hinweise auf die ungarische Medizingeschichte gab. Zu der ungarischen Ausgabe des Werkes verfaßte Szumowski ein Vorwort, worin er mit rührenden Worten über die solidarische Wissenschaft und geistige Zusammenwirkung der Völker — in diesem Fall der Ungarn und Polen — schrieb, in einer Zeit, wo der Rassenhaß und die Rassenpropaganda die Völker Europas heimsuchten. Er schreibt: „*Ich bin unendlich glücklich, wenn meine bescheidenen medizinhistorischen Studien zu der Befestigung und Beharrung der bisherigen geistigen Zusammenarbeit Ungarns und Polens, dieser auf Jahrhunderte zurückblickenden Zusammenwirkung und Freundschaft beitragen werden.*“

Die ungarische Ausgabe des Werkes erschien in jenen Jahren, als die deutschen Truppen ihre Manöver zur Aufhebung der polnischen Unabhängigkeit in Gang setzten und die Besten der polnischen Intelligenz in Konzentrationslager gebracht wurden. Viele flüchteten auf ungarischen Boden und suchten hier Obdach. *Árpád Herczeg* spielte eine bedeutungsvolle Rolle darin, daß die hierher geflüchteten Studenten ihr Studium auch in Budapest und an anderen ungarischen Hochschulen fortsetzen könnten. An den für sie gehaltenen Konsultationen gab er seine Erklärungen in polnischer Sprache wieder. Er nam auch an jener Bewegung und Sammlung teil, die innerhalb des Internationalen Roten Kreuzes den verfolgten Flüchtlingen und Professoren der Krakauer Universität hilfreich beistanden⁵³.

⁵³ Kapronczay, Károly: *Wladyslaw Szumowski. Comm. de Hist. Artis Med.* Bde 60/61. 1971. S. 287—294

GESUNDHEITLICHE BETREUUNG DER POLNISCHEN FLÜCHTLINGE AUF UNGARISCHEM BODEN

Ein wichtiges Kapitel in der kurzvergangenen Geschichte der ungarisch—polnischen medizinischen Kontakte bildet der Prozeß, wie sich das Los der polnischen Flüchtlinge zur Zeit des zweiten Weltkrieges gestaltete. Die Tatsachen gehen oft in Vergessenheit, doch darf nicht vergessen werden, daß die Betreuung der polnischen Flüchtlinge nicht nur ein Teil der Freundschaft und des Kontaktes zwischen unseren beiden Völkern, sondern zugleich ein selbständiges Kapitel der polnischen und ungarischen Widerstandsbewegung war, das sich gegen das Hitler-Deutschland entfaltete.⁵⁴

Seit dem September 1939 kamen polnische Flüchtlinge in größeren Scharen nach Ungarn. Die jahrhundertelange polnisch—ungarische Freundschaft, sowie die geographische Nähe rechtfertigten diese Flucht, nicht zuletzt aber trug auch das Benehmen der Teleki-Regierung dazu bei, daß aus der Flüchtlingsfrage eine Staatsangelegenheit wurde. Den gültigen Gesetzen gemäß sind die polnischen wehrpflichtigen Personen nicht als Kriegsgefangene angesehen worden, so konnte die 21. Abteilung des Ministeriums für Landesverteidigung die Fürsorge übernehmen; die Sache der zivilen Flüchtlinge wurde als eine soziale Frage erklärt. Für die letzteren sorgte die IX. Abteilung des Innenministeriums, zu deren Befugnis die Armenversorgung und die Sozialhilfe gehörte. Der ungarische Staat rechnete im September 1939 noch nicht damit, daß innerhalb eines halben Jahres für annähernd 100 000 Flüchtlinge gesorgt werden muß. Deshalb gab es in den Anfangszeiten tatsächlich Probleme, die ihre Begründung darin hatten, daß polnische Flüchtlinge nicht nur aus Polen, sondern auch aus Rumänien zu uns kamen. Nach dem Zusammenbruch Polens suchten — auf Grund der geschlossenen polnisch-rumänischen Verträge der Zusammenwirkung — vielen Polen in Rumänien ihre Zuflucht, so auch die Regierung. Auf deutschen Druck wurden die Polen aber sogleich in strenge Internierungslager gebracht, wo die Rumänen nicht mal für ihre minimalen Bedürfnisse des Lebens sorgten.

Die zivilen Flüchtlinge hätte der ungarische Staat als eine polizeiliche Sache auffassen müssen, das er aber nicht auf sich nahm, so ist die ganze Angelegenheit als „soziale Sache“ erklärt worden, das im wesentlichen ein Kompromiß war. An der Spitze der IX. Abteilung des Innenministeriums stand zu jener Zeit *Dr. József Antall* (1896—1974) — der nach 1945 Minister für Wiederaufbau war — der von aufrichtigen menschlichen Gefühlen gesteuert, für die Verpflegung sorgte, und ließ auch eine Möglichkeit für die polnische Widerstandsbewegung gegen Hitler, für Bestrebungen und deren Ausübungen offen. Über den sozialen Versorgung hinaus mußten bei der Organisation der Flüchtlingsangelegenheiten alle Probleme der Emigration in Acht gehalten werden, so z. B. Fragen der kulturellen, unterrichtlichen und gesundheitlichen Bedingungen, die erst geschafft werden mußten. Im Herbst 1939 konnte man den Ausgang des Krieges noch nicht voraussehen, so mußten dem entsprechend bürgerliche, wie militärische Flüchtlingsangelegenheiten auf längere Frist organisiert werden. Bei der Organisation der militärischen und zivilen Lager bedeutete es kein Problem, daß die größere Menge der Flüchtlinge Ungarn nicht für ihren endgültigen Aufenthalt betrachtete. In relativ kurzer Zeit verließen 60—70 000 Menschen durch Jugoslawien unser Land, und entfernten sich nach Frankreich oder in den Nahen Osten. Die verantwortlichen Ministerien bekamen erst im Mai 1940 eine endgültige Antwort, erst danach kristallisierte sich jenes Bild heraus, worüber die Fachliteratur spricht. Die bürgerlichen Lager waren keine Lager im wahren Sinne der Wortes, weil ihr Gebiet immer jenem Verwaltungsgebiet angeschlossen wurde, wo Flüchtlinge lebten. So hatten sie einen ständigen Kontakt mit den Dörfern und Städten der Nähe. Sie bekamen ein differenziertes Tagesgeld, hatten Papiere zur Aufnahme einer Arbeit, ihren Kindern wurden Schulen zur Verfügung gestellt, wo die polnische

⁵⁴ Kapronczay, Károly: The Affairs of the Polish Refugees in Hungary during World War II. *Comm. de Hist. Artis Med.* 1976. (77). S. 27—42

Kapronczay, Károly: Działalność Polskiego czerwonego Krzyża na Węgrzech w latach II wojny światowej. *AHM.* 1984. 47. tom. S. 529—538

Csorba, Tibor: Sylwetki lekarzy polskich na Węgrzech (1939—1945). *AHM.* 1959. 22. tom. S. 585—592. *Barátság a bajban.* Budapest, 1986

Unterrichtsform gesichert war. Ihre inneren Probleme, die sich aus der Tatsache der Emigration schickten, haben die gewählten polnischen Institutionen, die mit der Regierung der Emigration in Verbindung standen, verwaltet. Hinter diesen offenen polnischen Organen standen und betätigten sich natürlicherweise auch die geheimen polnischen Widerstandszentren, die von den ungarischen Behörden auf keinen Fall gefährdet waren⁵⁵.

Zu der richtigen Versorgung der polnischen Flüchtlinge der ersten Periode ihrer Flucht — vom September 1939 bis zum Juni 1940 — waren die materiellen Quellen des ungarischen Staates nicht genügend, es mußte Hilfe der ungarischen Gesellschaft in Anspruch genommen werden. Diese Unterstützung faßte das im Herbst 1939 zustandegewordene *Ungarisch—Polnisches Flüchtlingskomitee* zusammen. Besonders hervorgehoben werden muß die Hilfeleistung des *Internationalen und Ungarischen Roten Kreuzes*, in dessen Rahmen die finanzielle Unterstützung der englischen, französischen, amerikanischen, dänischen, schwedischen usw. Roten Kreuz Organisationen eintrafen. Innerhalb dieser Reihe kann der *Bund der Amerikanischen Polen* erwähnt werden, der in Budapest ein Bureau für seine Tätigkeit aufrechterhielt, und beträchtliche Unterstützung den Lagerbewohnern zukommen ließ. Anfang gehörte auch die polnische Botschaft zu dem Flüchtlingskomitee, später der legale Rechtsnachfolger: das *Bürgerliche Komitee der Verteidigung der Polnischen Flüchtlinge* — kurzgefaßt das *Polnische Bürgerliche Komitee* — das die Interessen der Polen vertrat. In mittelbarer Form war das die Aufgabe des „*Ungarländischen Ausschusses des polnischen Roten Kreuzes*“ und zum Teil der „*Gruppe der Polnischen Ärzte*“ die sich durch legale Formationen, wie das Ungarische Rote Kreuz oder das Polnische Bürgerliche Komitee frei betätigen konnten.

Die Widerstandstätigkeit dieser geheimen Gruppen und Formationen besitzen jetzt schon eine reiche Fachliteratur, das Thema ist aber noch weit nicht bearbeitet. Da diese Tätigkeit nur indirekt zur Herausbildung der ungarisch—polnischen medizinischen Angelegenheiten beitragen konnte, kann es innerhalb dieser Studie keine Bearbeitung finden.

DIE HERAUSBILDUNG DES POLNISCHEN BÜRGERLICHEN GESUNDHEITSWESENS IN UNGARN

Die erste Gruppe der polnischen Flüchtlinge trat am 10. September 1939 auf ungarischen Boden, und passierte die polnisch—ungarische Grenze. Weil sich die Zahl der Flüchtlinge immer stärker erhöhte, waren die beiden ungarischen Ministerien gezwungen die Hilfe der gesellschaftlichen Organisationen in Anspruch zu nehmen. Aus der Fachliteratur und den Memoiren ist bekannt, daß im Herbst 1939 so große Flüchtlingsschare nach Ungarn zogen, daß alle Empfangskomitees und offizielle Behörden trotz ihrer Strebsamkeit nicht im Stande waren, ihre Arbeit zu verrichten. Die polnischen Militäreinheiten traten in voller Rüstung auf ungarischen Boden, und da sie keine Berührung mit zivilen Behörden hatten, standen sie plötzlich an den Grenzen der Stadt Budapest. Die Anpassung an diese Lage beweist, daß das Ungarische Rote Kreuz es war, das vorschlug, man sollte die Organisationen der gesellschaftlichen Solidarität und ihre Hilfsbereitschaft in Anspruch nehmen, und unterbreitete einen Organisationsplan zur Koordinierung der Aufgaben. So wurde das *Ungarisch—Polnische Flüchtlingskomitee* beauftragt, daß es sogleich bei dem Eintritt der zehntausenderweise nach Ungarn kommenden Polen eine Versorgung ihnen zukommen lassen soll. Mit der Bevollmächtigung der beiden ungarischen Ministerien konnte das Ungarische Rote Kreuz schon im Herbst 1939 selbständig in dieser Angelegenheit verfahren, auch selbständige Lager aufrechterhalten und bis zum Juni 1940 aus einer internationalen und eigener Unterstützung von 35 000 polnischen Soldaten und 15 000 Bürgerlichen sorgen. Die Tätigkeit des Ungarischen Roten Kreuzes erwies sich als unschätzbar, denn

⁵⁵ *Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború alatt* (Polnische Flüchtlinge in Ungarn während des zweiten Weltkrieges). Budapest, 1946

Stasiński, Kazimierz: *Uchodźcy polscy na Węgrzech w czasie wojny. Kwartalnik Historyczny*. 1965. 3. 316—361

Nowak, Jerzy Robert: *Węgry. 1939—1969*. Warszawa, 1971

Lagzi, István: *Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej*. Warszawa, 1980

Wieliczko, Mieczysław: *Polacy na Węgrzech*. Warszawa, 1977

— wie es aus zahlreichen Quellen und Memoiren zu entnehmen ist — viele Tausende der polnischen Flüchtlinge haben in der ersten Etappe ihres ungarländischen Aufenthaltes nur Rot-Kreuz—Unterstützungen erhalten, und sind bei ihrer Weiterreise oder Flüchten auch von dieser Organisation unterstützt worden⁵⁶.

Die andere Art der mittelbaren Hilfeleistung des Roten Kreuzes bedeutete, daß es innerhalb seiner Organisation eine polnische Sektion errichtete, in erster Etappe den *Ungarländischen Ausschuß des polnischen Roten Kreuzes*. Die ersten Einheiten des Polnischen Roten Kreuzes kamen am Ende September 1939 auf ungarischen Boden, baten aber schon am 2. Oktober 1939 vom Ungarischen Roten Kreuz um Erlaubnis und Genehmigung ihrer Tätigkeit. Oberstleutnant *Eustachy Serafimowicz*, der Leiter der Lodzer Roten Kreuz Organisation hielt sich schon am 19. September 1939 in Ungarn auf, ab 22. September 1939 war er schon der polnische Ratgeber des Ungarischen Roten Kreuzes und hat besonders in der Organisation und Leitung des Ausschusses unvergehlliche Verdienste erworben. Die Tätigkeit des Ausschusses wünscht eine eingehende Besprechung, wozu der Rahmen dieser Studie nicht geeignet ist, deshalb können wir nur in einigen Sätzen ihre Bedeutung beleuchten. Diese Organisation des Polnischen Roten Kreuzes war in vieler Hinsicht das Muster, nach dem dieselben Organisationen des Polnischen Roten Kreuzes in England, Litauen, Jugoslawien, Rumänien, in der Schweiz, später in Tel-Aviv ins Leben gerufen wurden. Ab 1941 hat sie auch das Aufgabenbereich der Belgrader, ab 1942 der Bukarester Organisation übernommen. Die Tätigkeit dieses Ausschusses war vielseitig und bezog sich auf Hilfeleistung, Datensammlung, Nachsuche, gesundheitliche Aufklärung, aber die Ausbildung von Krankenschwestern für das Rote Kreuz war auch eine Aufgabe, genauso wie die Versendung der gut ausgebildeten Krankenpflegerinnen an die Westfront und nach Afrika. Auch in der Organisation des polnischen bürgerlichen und militärischen Felddienstes spielte der Ausschuß eine hervorragende Rolle, der auch ein wichtiges Gebiet der polnischen Emigration in Ungarn war.⁵⁷

Im Oktober 1939 zeigten sich schon in konkreter Form jene Maßnahmen, die das Gesundheitswesen des polnischen Flüchtlingswesens charakterisierten. Es muß zugegeben werden, daß vom Herbst des Jahres 1939 an nur grundsätzliche Versorgungen gemacht werden konnten, aber gleich am Anfang stellte es sich heraus, daß innerhalb des Gesundheitswesens die soziale und medizinische Versorgung ein einheitliches Aufgabenbereich ist. Das Innenministerium und das Ministerium für Landesverteidigung sorgte dafür, daß aus ihren finanziellen und materiellen Quellen bzw. aus der Hilfsbereitschaft der ganzen Gesellschaft ein jeder einzelne Flüchtling seiner Bildung und seines Familienstandes gemäß eine differenzierte Hilfeleistung bekam, sowie gesundheitlich gesehen eine unentgeltliche medizinische Behandlung. Die Hilfeleistung verfeinerte sich später, genauso wie die medizinische und ärztliche Versorgung. Die Zirkularverordnung Nr. 1064/1939 des Innenministeriums sorgte für eine vollkommen unentgeltliche medizinische Betreuung der polnischen Flüchtlinge, zu deren Vollstreckung die Sanitätsärzte beauftragt wurden⁵⁸. Nach dieser Verordnung waren die Sanitätsärzte innerhalb kurzer Zeit verpflichtet sämtliche polnische Flüchtlinge ihres Wirkungskreises zusammenzuschreiben, und den Arzt zu bestimmen, der die Betreuung übernahm. In den zivilen und militärischen Lagern waren die allgemeinen öffentlichen ungarischen Gesundheitsbestimmungen gültig; in den geschlossenen Lagern mußten Absonderungsmöglichkeiten und Krankenzimmer bzw. ein ärztliches Ordinationszimmer mit einer Apotheke zustande gebracht werden; die Krankenhausbedürftigen mußten in ein höchst geliegenes Krankenhaus gebracht werden. Die Behandlungskosten wurden von den beiden Ministerien getragen. Interessant ist der letzte Absatz der Verordnung: „*Wenn sich in einem Lager, in einer Stadt oder Dorf berufsmäßige Flüchtlings-Krankenpfleger (Pflegerinnen) und Ärzte befinden, sind sie auf Befehl des Lagerkommandanten verpflichtet den behördlichen Ärzten zur Verfügung zu stehen.*“⁵⁹ Die fachmäßige gesundheitliche Versorgung der polnischen Flüchtlinge erschien umso wichtiger, weil diese Aufgaben und Verpflichtungen die der ungarischen behördlichen Ärzte weit überstiegen, und weil sich — besonders am Anfang — auch sprachliche Schwierigkeiten meldeten. Das Innenministerium hat mit dieser

⁵⁶ Kapronczay: a. a. O.

⁵⁷ Kapronczay: a. a. O.

⁵⁸ Ungarisches Landes Archiv. K. 150. Innenministerium. *Schriftenmaterial der IX. Abteilung*. Nr. 4024

⁵⁹ Siehe Anm. 58

seiner Verordnung gleich am Anfang das medizinische und ärztliche Personal der polnischen Flüchtlinge einschalten wollen. Es gab auch eine sondere Anordnung, der gemäß alle polnische Ärzte in die Evidenzhaltung der IX. Abteilung des Innenministeriums kommen sollten, und dementsprechend Ärzte in verschiedene Lager geschickt werden können. In den ersten Wochen sah es noch so aus, als könnte die vorher bekanntgegebene Verordnung von dem Ungarländischen Ausschuss des Polnischen Roten Kreuzes vollzogen werden und mit seiner Hilfe die Gesundheitspflege der polnischen Lager, sowie ihre ärztliche Versorgung organisiert werden. Es stellte sich jedoch bald heraus, daß besonders wegen des sehr verzweigten Aufgabebereiches schon im Oktober 1939 die IX. Abteilung des Innenministeriums dem Roten Kreuz vorschlug, daß für diese Angelegenheit eine Sondersektion ins Leben gerufen werde. In diesem Sinn kam am 3. November 1939 — ebenfalls innerhalb des Ungarischen Roten Kreuzes — die endgültige Form der *Gruppe Polnischer Ärzte* zustande, die die Sicherstellung des bürgerlichen und militärischen sanitären Dienstes organisierte. Die Ausrüstung und Versorgung der Medikamente wurde — außer der Mithilfe des Innenministeriums — vom Ausschuss des Polnischen Roten Kreuzes vollzogen.⁶⁰ Wichtig war, daß zur Aushilfe des sanitären Dienstes der Ausschuss eine Schwesterschulung veranstaltete, und versah eine ausgedehnte gesundheitliche Aufklärung. Was den organisatorischen Aufbau betrifft, ist wichtig, daß zur Erfüllung der Rot-Kreuz-Aufgaben die ungarländischen bürgerlichen und militärischen Lager in acht Bezirke aufgeteilt wurden. Der an der Spitze stehende Rote-Kreuz-Beauftragte war verpflichtet Hilfs-, Datensammlungs- und humanitäre Aufgaben auf sich zu nehmen. An der Spitze dieses ganzen Apparates standen vier Abteilungsausschüsse (Hilfsdienstlicher, Aufklärungs-, Datensammlungs- und Medizinischer Ausschuss). Beim medizinischen Dienst war wesentlich, daß an der Spitze der Medizinischen Abteilung der Professor *Kazimierz Ruppert* stand, der diese breit angelegte Aufklärungsarbeit und die Schwesterschulungen leitete (15—30 Schwestern in einer Gruppe, auf einer 3—6 monatigen Ausbildungszeit). Er war der fachliche Vorsteher der etwa 90 polnischen Rot Kreuz-Schwestern. Die Aufklärungsarbeit wurde z. T. mit Hilfe von Flugblättern und in Studien auf polnisch verfaßten Schriftenmaterialien vollzogen, aber auch die *Polnische Katholische Freie Universität* organisierte gesundheitserzieherische und hygienische Vorträge⁶¹.

Die Leitung des tatsächlichen sanitären Gesundheitswesens und die medizinische Versorgung war die Aufgabe der *Gruppe der polnischen Ärzte*, der anderen polnischen Sektion, die innerhalb des Ungarischen Roten Kreuzes funktionierte, und an deren Spitze General *Dr. med. Jan Szrednicki-Kollataj* gestellt wurde. Schon im Oktober des Jahres 1939 ist ein Aufruf in dem Blatt *Wisci Polskie* bekanntgegeben, daß auf ungarischen Boden geflüchtete Ärzte sich zur Aufnahme des Dienstes zu melden haben, und sich an der Arbeit der Gruppe Polnischer Ärzte beteiligen sollen. Auf diesen Aufruf meldeten sich etwa 100 zivile- und Militärärzte — obzwar die Aufzeichnungen und Meldungen der nach Ungarn geflüchteten Ärzte über eine viel höhere Zahl, beinahe 5000 Ärzte sprechen. Die Organisationsarbeit wurde auch dadurch erleichtert, daß das ungarische Innenministerium den zum Dienst gemeldeten polnischen Ärzten ein höheres Tagesgeld und eine freie Bewegung in ganz Ungarn ermöglichte. Die *Gruppe Polnischer Ärzte* begann im November 1939 auch offiziell ihre Tätigkeit, und hat ihre erfolgreichen Unternehmungen dem General *Dr. Szrednicki-Kollataj* zu verdanken, der fachlich, wie in Dienstangelegenheiten ein Vorgesetzter der bürgerlichen und militärischen Lager war. Nach festgesetzten organisatorischen Vorschriften mußten für die größeren zivilen und militärischen Lager — ihrem Personal bestand gemäß — ein oder mehrere polnische Ärzte sichergestellt werden. Die kleineren und nah zueinander gelegenen Lager hatten einen polnischen kreisärztlichen Dienst bekommen. Zu ihrer Tätigkeit gab das ungarische Innenministerium der *Gruppe Polnischer Ärzte* im Sinne der oben erwähnten Verordnung die Wirkungserlaubnis. Über die unentgeltliche medizinische Versorgung hatten die ungarischen medizinischen Behörden die Aufsicht. Die Organisation der sanitären Einrichtungen der Lager war dagegen ein Verdienst der *Gruppe Polnischer Ärzte*. Die Herausbildung der endgültigen Formen dieser Organisation wurde bis zum Sommer 1940 fertiggestellt, in einem jeden Lager funktionierten Ärzte, es gab Krankenzimmer und Apotheken. Dem Personal der einzelnen Organisationen hat die *Gruppe*

⁶⁰ Kapronczay: a. a. O.

⁶¹ Ungarisches Landes Archiv, P. 1614. Lengyel Vörös Kereszt Magyarországi Kirendeltségének iratai (*Schriftenmaterial des Ungarländischen Ausschusses des Polnischen Roten Kreuzes*)

Polnischer Ärzte seine Dienststelle zugewiesen. Die Bezahlung bekam das Personal direkt vom ungarischen Innenministerium⁶².

Der weitere Ausbau der Tätigkeit der polnischen Ärzte innerhalb des gegebenen Rahmens war der besonders hoch einzuschätzende Verdienst der Gruppe. Die Verordnung No. 78/1940 hat nur die primäre ärztliche Versorgung unentgeltlich verordnet (z. B. bei zahnärztlichen Behandlungen waren vom Ministerium nur Kosten der Zahnextraktion übernommen, mundchirurgische Eingriffe oder Zahnersätze dagegen nicht mehr). Die *Gruppe Polnischer Ärzte* organisierte dawider den zahnärztlichen Dienst. Mit der Anwendung von Zahntechnikern konnten auch der Zahnersatz, und Arbeiten für Reparierungen usw. möglich werden.

Die medizinische Versorgung dehnte sich auch auf die sich legal betätigenden polnischen Schulen aus, wo neben der hygienischen Kontrolle auch schulärztliche Aufgaben übernommen wurden. Diese Aufgabe bekam meistens der in der Nähe arbeitende polnische Arzt, nur das *Heim der Polnischen Flüchtlings-Waisen* (das im Grunde genommen eine illegale Institution der polnischen Judenkinder war), und das Balatonboglár *Polnische Gymnasium* hatten einen eigenen Schularzt. Diese Ärzte haben neben Verrichtung ihres Berufes auch Aufgaben übernommen, die mit der psychologischen Betreuung polnischer Kinder zusammenhängen, die von ihren Familien getrennt waren⁶³.

Die Weiterentwicklung des medizinischen Dienstes bezog sich auch auf ein anderes wichtiges Gebiet — namentlich auf das Krankenhauswesen. Schon im Herbst des Jahres 1939 stellte sich heraus, daß die Betreuung der Polen nur in beschränktem Maße von den ungarischen Krankenhäusern übernommen werden konnte. Der Grund lag teils in der beschränkten Zahl der Betten, teils in den sprachlichen Schwierigkeiten. So tauchte der Bedarf auf, daß ein polnisches Krankenhaus und andere polnische medizinische Institutionen gegründet werden müssen, wo polnische Kranke von polnischem Personal betreut werden können. Das Internationale und Ungarische Rote Kreuz, das Innenministerium und das Ministerium für Landesverteidigung, die ausländischen Hilfsorganisationen und die gewählten Organisationen der polnischen Emigration gründeten im Frühjahr 1940 das s. g. *Koordinierungs Komitee*, dessen Aufgabe — unter anderen — die Verteilung der materiellen Güter bzw. Beurteilung und Überprüfung der Verteilung selbst war. Dieses Komitee organisierte noch in demselben Jahr in Budapest, in der Fő Straße die *Zentrale Polnische Ambulanz*, machte einen Vorschlag zur Aufstellung eines polnischen Krankenhauses mit 140 Betten in der Stadt Győr (Raab) unter dessen fachliche Aufsicht das Altersheim in Keszthely, das Gesundheitshaus mit seinen 50 Betten in Letkés, die Abteilung für Magenkrankheiten in Ipolyszalka, die Nervenabteilung in Szentes und die TBC-Abteilung in Mátraháza gehörten. Die Ausrüstung wurde teils von den ungarischen Behörden, teils von in das Koordinierungs Komitee versammelten Organisationen sichergestellt. Von diesen war das größte das Győrer Polnische Krankenhaus, das vier Abteilungen beherbergte: Interne, Dermatologische-Geschlechtskrankheitliche, Rhino-, Oto-, Laryngische und Chirurgische Abteilungen. Außer diesen besaß es ein selbstständiges Laboratorium und eine Röntgen-Abteilung. Dieses Krankenhaus wurde vor allem für eine militärische Anstalt angesehen, aber es wurden auch zivile Kranken angenommen. An der Spitze dieses Krankenhause stand Dr. med. *Stefan Sobienski*. Zum Personal zählten noch neun zivile Ärzte, ein Militärarzt, acht Schwestern und zwei Sanitäts-Kadetten. Später sind noch 15 Unteroffiziere und 15 Sanitäter in diesen Dienst gestellt worden. Die meisten Ärzte waren Fachärzte, und sicherten eine Behandlung von hoher Qualität. Das Krankenhaus wurde aus einem Depot eines unbenützten Holzbetriebes herausgebildet, dessen Kosten das Koordinierungs Komitee trug und schon im Herbst 1940 eröffnet werden konnte. Die Wahl dieser Stätte war dadurch begründet, daß in der Nähe polnische Lager funktionierten, und auch von mehreren Richtungen her gut zu erreichen war. Dieses Krankenhaus hatte in vieler Hinsicht seiner Bedeutung das Gewicht wie das Balatonboglár *Polnische Gymnasium* erreicht, weil es innerhalb eines legalen Rahmens mit polnischem Personal funktionierte und vollkommen selbständig war. Unter der fachlichen

⁶² Ungarisches Landes Archiv, K. 150. a. a. O. Nr. 4024

⁶³ Kapronczay, Károly: *Lengyel iskolák Magyarországon a második világháború idején* (Polnische Schulen in Ungarn zur Zeit des zweiten Weltkrieges). *Magyar Pedagógia*, 1974
Stasiński, Kazimierz: *Szkolnictwo polskie na Węgrzech w czasie drugiej wojny światowej*. Poznan, 1969

Leitung des Győrer Polnischen Krankenhauses wirkten und arbeiteten sämtliche außenstehende Abteilungen, die auch die Arbeit des Mutterkrankenhauses unterstützten, wo sogar eine zielgerichtete, fachlich betreute Nachbehandlung zustandekommen konnte⁶⁴.

In dem oben geschilderten System bildeten die Zivil- und Militärärzte eine selbständige Gruppe innerhalb der Gruppe Polnischer Ärzte, da die erstere eine lockere, die letztere eine geschlossene Formation war. In den Militärlagern, wo das medizinische und ärztliche Aufgabenbereich ebenfalls von polnischem Personal besetzt wurde, war die ärztliche Betreuung genauso wie in dem Zivilbereich organisiert. Es muß zugegeben werden, daß das ärztliche Personal neben dem rein Fachlichen, auch geheime Aufträge und Aufgaben zu erfüllen hatte, denn vom Herbst 1939 an ging im Interesse der Sicherstellung des Nachschubes der polnischen Kampftruppen an die westliche Front und nach Afrika, eine großangelegte Werbe- und Ausbildungsarbeit vor sich. Die Lagerärzte haben also auch in diesem Interesse Aufträge bekommen. Sie hielten z. B. Schulungen für Ersthilfe, bildeten Soldaten für den Sanitätsdienst und Rotkreuz-Schwestern für den Frontdienst aus, usw.⁶⁵

Mitglieder der *Gruppe Polnischer Ärzte* haben nicht nur ihre unmittelbaren ärztlichen Aufgaben erfüllt, sondern nahmen auch an der Lösung von Problemen teil, die das Emigrationsleben mit sich brachten. Bei den heimatlosen Menschen meldeten sich bald Depressionen, Krankheiten, die die Unsicherheit begründeten, in den Militärlagern meldeten sich schwere Formen des Alkoholismus. Die Tuberkulose bedeutete auch schwere Probleme, die besonders in den Militärlagern ihre Opfer forderte und die Leiter vor große Schwierigkeiten stellte. Die *Gruppe Polnischer Ärzte* proponierte schon im Frühjahr 1940 eine gesundheitliche Aufnahme der ganzen polnischen Bevölkerung in Ungarn, damit die ärztliche Betreuung einen hohen Wirkungsgrad erreichen, und die Zusammenwirkung der ungarischen und polnischen medizinischen Behörden verwirklicht werden kann. Die ersten Aufnahmen sind bereits gemacht, aber nur zum Teil gelungen, weil der bedeutende Teil der polnischen Flüchtlinge evakuiert war. Ab 1941 besitzen wir vollkommene Meldungen über die gesundheitlichen Reihenuntersuchungen. So wissen wir über die Einwohner der Militärlager das meiste, weil neben der 21. Abteilung des Ministeriums für Landesverteidigung die Organisation der Vertretung der Internierten Soldaten im Ungarischen Königreiche durch die *Gruppe Polnischer Ärzte* zahlreiche solche Vermessungen verfertigen ließ. Nach der Vermessung des Jahres 1941 litt 75% der in Ungarn sich aufhaltenden polnischen Reihensoldaten an irgend einer Krankheit. (Hier soll erwähnt werden, daß der taugliche Bestand bis zum Frühjahr 1940 Ungarn schon verlassen hatte.) Es waren 66 Fälle bekannt, die schwer krank zu bezeichnen waren, und eine dauerhafte hospitaläre Betreuung beanspruchten; 71,3% wurden für den Waffendienst als untauglich erklärt. Von diesen Personen litten 1,75% an Lungen- und atemorganischen Krankheiten, 0,6% waren geschlechtskrank, 33% hatten Magen- und Verdauungskrankheiten, 29% Rheuma, die anderen waren Nervenkrank. Im Offizierskorps wurden solche Vermessungen nicht vorgenommen, weil die Mehrheit der Offiziere unter 40 Jahren war, und ernste Krankheiten noch nicht besaß. Diese Vermessungen wurden vom Győrer Polnischen Krankenhaus auf zahnärztlichem Gebiet ergänzt, dem entsprechend 33% der im Krankenhaus liegenden Kranken einen ernsteren zahnärztlichen Eingriff zu erleiden hatten⁶⁶.

Die *Gruppe Polnischer Ärzte* verfertigte auch Statistiken über die Geburten und Todesfälle. Nach diesen sind bis zum 19. März 1944 in Ungarn 139 Polen verstorben (davon 131 Männer, 6 Frauen, 5 Kinder); die Todesursache war in 24 Fällen Tuberkulose, in 10 Fällen Lungenentzündung, 24 Menschen hatten Herzkrankheiten, 9 tumorotische Krankheiten, 3 Personen verübten einen Selbstmord. Von den Verstorbenen waren 2,5% Soldaten, die anderen gehörten zu dem Zivilbestand. Die Zahl der Geburten auf ungarischem Boden war 204, Fehlgeburten 610 (es sind aber nur jene Personen verzeichnet, die einen ständigen Aufenthaltsort in Ungarn hatten).⁶⁷

⁶⁴ Ungarisches Landes Archiv, P. 1614. Siehe Anm. 61

⁶⁵ Kapronczay: a. a. O.

⁶⁶ Ungarisches Landes Archiv, P. 1614

⁶⁷ Siehe Anm. 66

Es muß noch bemerkt werden, daß der größere Teil der Ärzte der *Gruppe Polnischer Ärzte* keine besondere ärztliche Fachausbildung besaß, die meisten von ihnen versahen vor dem Ausbruch des zweiten Weltkrieges eine kreisärztliche Tätigkeit. Die Gruppe organisierte vom Sommer 1940 an die zur Verfügung stehenden ärztlichen Kräfte auf solche Art und Weise, daß die Fachärzte ins Győrer Polnische Krankenhaus bzw. in Abteilungen, die unter das Krankenhaus gehörten, oder in die Budapester Zentrale Ambulanz delegiert wurden, — bzw. die sprachlichen Möglichkeiten vor Augen gehalten — in ungarische Krankenhäuser, die Betten für polnische Kranken hatten. Ärzte, die eine besondere Praxis aufweisen konnten, wurden auf selbständige Arbeit abkommandiert. Den jüngeren Ärzten organisierte man im Győrer Krankenhaus fachliche Schulungen zu ihrer Weiterbildung. Von den Ärzten der *Gruppe Polnischer Ärzte* konnten 10 ihre angefangene wissenschaftliche Arbeit hier fortsetzen. In den ungarischen wissenschaftlichen Fachblättern erschienen innerhalb der Kriegsjahre 23 Arbeiten, die eine selbständige Forschung voraussetzen und zwar in ungarischer Sprache. Von diesen soli der Name des Professors *Rudolf Arend* hervorgehoben werden, der mit *Tibor Simon* zusammen im Jahre 1943 in einer größeren Studie die Augenbewegungs-Störungen analysierte⁶⁸.

Zur Geschichte der polnischen Emigration in Ungarn zur Zeit des zweiten Weltkrieges gehört noch, daß an der medizinischen Fakultät der Budapester Universität 18 Polen medizinwissenschaft und Pharmazie studierten, und ihr Diplom auch bei uns erwarben.

Die vorher skizzierten Formen funktionierten bis zum 19. März 1944 störungsfrei. Am ersten Tag der deutschen Besetzung Ungarns wurde in der Polnischen Ambulanz zu Budapest, Fő Str. der General *Dr. med. Jan Szrednicki-Kollataj*, der Oberarzt *Kadaffer* und eine Rotkreuz-Schwester erschossen. Im April ist die Tätigkeit der *Gruppe Polnischer Ärzte*, genauso wie die Tätigkeit anderer polnischer Organisationen eingestellt worden. Mitglieder des polnischen Ärztekörps' wurden verhaftet. Die materiellen Quellen verstopften sich, obzwar das Internationale Rote Kreuz die polnischen Heilanstalten und die Ambulanz in ihre Obhut nahm. Am Mai 1944 gerieten die polnischen Emigrationseinrichtungen in eine schwere materielle und politische Lage. Es sind ergebnislose Experimente zur Neuorganisation des Polnischen Zivilen Komitees unternommen worden, bis schließlich das Internationale Rote Kreuz — auf ungarische Fürbitte und polnische Anregung — die ganze polnische Emigration in ihren Schutz nahm und für die Verpflegung sorgte. Es organisierte innerhalb seines Rahmens eine Polnische Unterabteilung, und übernahm das Aufgabenbereich sämtlicher eingestellter polnischer Institutionen. An die Spitze des medizinischen Dienstes wurde der Oberst *Dr. Chelmicki* als Oberarzt und *Stanislaw Wawrzyniak* Oberarzt gestellt. Diese Organisation konnte trotz jeder Kraftaufwände keine Ergebnisse mehr aufweisen — auf keinen Fall solche, wozu die *Gruppe Polnischer Ärzte* imstande war. Das größte Problem bestand in der strengen Überwachung der einzelnen Lager, Aufhebung der freien Bewegung der polnischen Ärzte und im Krieg selbst, der jetzt schon auf ungarischem Boden geführt wurde. Die Tätigkeit des Győrer Polnischen Krankenhauses wurde auch stark eingeschränkt, neue Kranken durften nicht mehr aufgenommen werden. Es mußten schwere Probleme der Versorgung mit Lebensmitteln und Medikamenten gelöst werden. Die Deutschen und ihre ungarischen Anhänger — die Pfeilkreuzler — verschleppten oft polnische Kranken aus dem Krankenhaus, und nahmen die Anordnungen des Internationalen Roten Kreuzes überhaupt nicht in Acht⁶⁹.

Die polnische Emigration in Ungarn — darinnen ihr gesundheitlicher Dienst bildet ein besonderes, selbständiges Kapitel in der Geschichte des zweiten Weltkrieges, und war ein organischer Teil der polnischen Widerstandsbewegung. Die eigenartigen Widersätze ergaben sich aus den veränderten Umständen der Emigration. Abgesehen davon hat die Emigration wichtige Aufgaben gelöst, ihre gesundheitlichen Einrichtungen sind einmalig zu bezeichnen, genauso wie z. B. der Unterricht. Die polnische Emigration hat in

⁶⁸ Kapronczay, K.: a. a. O.

⁶⁹ Kapronczay, K.: a. a. O.

Ungarn, innerhalb des Interessengebietes Deutschlands — wozu Ungarn schließlich doch gehörte — eine selbständige Leitung ihres gesundheitlichen Dienstes verwirklicht, und konnte ein selbständiges ärztliches und klinisches Institutionssystem aufrechterhalten.

KÁROLY KAPRONCZAY, PH. D.
deputy director of the
Sемmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives
H—1023 Budapest, Török u. 12.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az évezredes magyar—lengyel kapcsolatokat a hazai és a nemzetközi irodalom egyaránt bőven tárgyalta már: politikai és művelődéstörténeti vonatkozásaik jól ismertek. Az magyar—lengyel orvosi kapcsolatok összefoglaló történetével azonban mindeddig adós a szakirodalom, az eddigi áttekintések többnyire csupán Krakkó s az itt a XIV. században alapított egyetem szellemi kisugárzását vizsgálták.

A kapcsolatok történetére vonatkozóan az Árpád-házi királyok idejéből csak szórványos adatok maradtak fenn: ezek is inkább csupán egy-egy király környezetéhez, udvarához köthetők. A reneszánsz korában kapcsolataink központja a krakkói egyetem lett: azok az orvosok, akik itt végezték tanulmányaikat, vagy tanítottak, gyakran játszottak fontos szerepet a Magyar Királyság művelődéstörténetében is. A reformáció idején Krakkó súlya szellemi életünkben folyamatosan csökkent, hiszen a hazai peregrinus diákok, vallási okokból, elsősorban német és németalföldi egyetemeket látogattak. A két ország közti orvosi kapcsolatok történetében Báthory István uralkodása (1576—1586) jelentett újabb fordulópontot: ebben az időben számos magyarországi és erdélyi orvos tevékenykedett Lengyelországban, közülük többen nemzetközi hírnévre is szert tettek.

A XVIII. század közepén a lengyel állam megszűnt létezni: a három részre osztott ország értelmisége ettől fogva a fennálló „rend” megváltoztatásával kecsegtető szabadságharcok és forradalmak támogatására törekedett. Ezért találkozhatunk az 1848—49-es szabadságharc honvédervosai közt is annyi lengyellel, kik később, a szabadságharc bukása után törökországi, itáliai és amerikai emigrációba kényszerültek.

A XVIII. században meginduló magyarországi orvostképzés több lengyel fiatalnak nyújtott lehetőséget tanulmányai elvégzésére: a század első felében sok lengyel orvos és seb orvos szerezte Nagyszombatban majd Pesten diplomáját.

A lengyel—magyar orvosi-egészségügyi kapcsolatok történetének egyik legemlékezetesebb periódusa az 1939—1945 közé eső időszak, mikor is több százezer lengyel menekült talált menedéket hazánkban. A magyarországi lengyel menekültek érdekvédelmi és kulturális egyesületeket alapítottak. A magyar állam e lengyel szervezetekkel és a Vöröskereszttel együttműködve eredményesen és példamutatóan szervezte meg a menekültek egészségügyi ellátását. A magyarországi emigrációban a lengyel orvosok nem csupán személyüket érezhették biztonságban, hanem hivatásukat is gyakorolhatták, sőt néhányan tanulmányaikat is befejezhették, illetve fokozatot is szerezhettek egyetemeken.

DUDITH ANDRÁS (1533—1589) GONDOLATAI A MEDICINÁRÓL

KEMENES PÁL

BEVEZETÉS

A XVI. században a humanista mozgalom erősödésével és a természettudományok iránti érdeklődés élénkülésével a filozófia új irányba fordult, s ez, a formális logika fokozatos háttérbe szorulásához vezetett. Tudatosulni kezdett, hogy a logika nem a felfedezés eszköze.

A humanisták retorikai szemlélettel közeledtek a logikához. Előszóval használták az enthümémát és a retorikai indukció következtetéseit, ahol a tapasztalás eredményeire alapozott állítások és következtetések felsorakoztatását, a hivatkozások felsorolása helyettesítette.

A humanisták filológiai szövegfeltárásai az eredeti művek hozzáférhetőségét biztosítva, alapjaiban nem rengették meg az egyház, a teológia és a skolasztikus tudományosság épületét. A humanisták inkább kívülrekedni látszottak a skolasztika hadállásain. A természettudomány megmaradt az arisztotelianus keretek között, amellet, hogy számos új eredménnyel bővült.

Az itáliai arisztotelianizmus sajátja volt, hogy a filozófia oktatása az orvostudománnyal kapcsolódott össze, és nem mint északon, a teológiával. A filozófia és a teológia megkülönböztetését következetesen fenntartották, anélkül, hogy szembeállították volna őket. *„A racionális érvelés mellett az érzéki észlelést, illetve a tapasztalatot hangsúlyozták, mint a természetre vonatkozó tudás legfőbb, vagy egyetlen forrását, és ez feljogosít arra, hogy esetükben valamiféle empirizmusról beszéljünk.”*¹

A természettudományos szellem igen korán, már a quattrocento kezdetén jelentkezett a reneszánsz művészetben. Leonardo írta *A festészetéről* című gondolatgyűjteményében: *„Semmilyen emberi vizsgálódást nem lehet igazi tudománynak nevezni, ha útja nem a matematikai bizonyításon vezet keresztül... a pusztán értelem fejtegetésekből hiányzik a tapasztalat, ami nélkül nincsen bizonyosság.”*²

Hasonlóan vélekedett Lorenzo Valla *A szabad akaratról* című művében. *„Rossz orvos, megvetésre méltó az olyan, aki a beteget nem a tapasztalat által kipróbált gyógyszerekkel akarja kikúrálni, hanem újfélékkel, amiket a kísérletek még nem erősítettek meg.”*³

Fontos kritikai mozzanat: a múltban felhalmozott értékek elégtelenségének felismerése. Ekkor lépett először színre a filozófiai szkepszis, mint korszakalkotó szellemi erő és mint a modern ismeretelmélet alapp princípiuma, ekkor vált Machiavelli lélektani és erkölcsi relativizmusa, az ideológia és a „racionalizáció” jelenségének felfedezése a kritikai gondolkodás módszertani alapjává. Montaigne szkepszise, a „módszeres kételkedés” határtalan, de nem végérvényes. A montaigne-i filozófia elismer bizonyos értékeket, amelyek kiállták a kritikus, szkeptikus értelem vizsgáját, és amelyek által az élet mélyebb tartalmat nyerhet, de tagadja olyan értékek létezését, amelyek mindenkor, minden esetben általánosan érvényesek vagy akár csak egy személyre nézve is örökérvényűek.

A kor tudósai előnyben részesítették és abszolutizálták az elemzést, és ez egymagában is elég volt ahhoz, hogy világgépük mechanisztikusan egyoldalúvá váljék. Meghaladásra várt az elemzéseknek az általuk használt teleológiai típusában meghúzódó „funkcionalizmus” (arisztotelianus örökség).

¹ Kristeller, P. O.: *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. Bp., 1979, 59

² Leonardo da Vinci: *A festészetéről*. Bp., 1973, 15

³ Valla, L.: *A szabad akaratról (De libero arbitrio)*. In: *Reneszánsz Etikai Antológia* (szerk.: Vajda M.). Bp. 1984, 161

A XVI. században „... vált elfogadottá az a nézet, hogy egy tévedést olyan okokra vezessenek vissza, amelyek nem a megismerés módszereinek elégtelenségéből vagy a tapasztalathányból adódnak, hanem a megismerő téves szemléletmódjából.”⁴

A humanisták szövegfeltárásaikkal a kutatók kezébe alternatív tudományfelfogásokat adtak. A reneszánsz idején az éntudat felfokozódása, az ember szabad akarata, a megismerő tevékenység korlátlanságába vetett hit is hozzájárult a kritikai szemlélethez, amennyiben azt sugallta, hogy az egyéni vélemények, bármely korban születtek, azonos értékűek. Egyéni véleménnyé „degradálni” évszázados tekintélyeket, ezt csakis egy önbizalomteli laikus tehette meg, a humanista a XVI. században.

Az arisztotelianusok felfogásában a fizika minőségekről és nem mennyiségekről szólt. Következésképpen az arisztotelianus fizika és metafizika szorosan összefonódott a formális logikával, de elvált a matematikától. A XVI. században, amikor Platón és Arisztotelész tanait összevetették egymással, a platonai álláspont egyik jellegzetes aspektusának a mennyiségekre vonatkozó tudás magasabbrendűségét tekintették, a minőségekre vonatkozó tudással szemben.

A görögség matematikai öröksége főként geometriai volt. A geometriát kezdettől olyan tudománynak tekintették, melyben a tételeket a logikai következtetés szabályai szerint axiómákból vezethetik le. Az algebrát és az analízist viszont nem axiomatikusan építették fel, s ezek az aritmetikából nőttek ki, mint szimbólumokkal, bizonyos szabályoknak megfelelően végzett műveleti technikák.

A reneszánsz platonizmusának hozadéka, hogy a neoplatonista akadémiákon geometriatanulásba kezdtek. Platón a matematikát (geometriát) a szellemi megvilágosodás elengedhetetlen feltételének tartotta. Platónra visszavezethető felfogás, miszerint a geometriai fogalmak és állítások nem empirikusak, hanem a priori érvényességgel és bizonyossággal rendelkeznek, komoly vonzerőt gyakorolt filozófusokra, természettudósokra egyaránt. Ez az esztétikai elem volt alapja a kozmikus harmóniára vonatkozó elképzeléseknek és, e felfogás jegyében próbálták meg a művészi tökéletességet arányokban és geometriai formákban kifejezni.

A platonikus gondolat, hogy az érzékelés végső fokon félrevezető és a legjobb esetben is csak megközelíti a rejtett valóságot, ez pedig csak akkor tárul fel, ha a szubjektív és hullámzó érzéki benyomások burkából sikerült kihántani a racionális magot, a geometriai formákat, a mennyiségeket és összefüggéseket. A „racionális mag kihántásának” problémája másképpen úgy fogalmazható meg, hogy egy megfelelően absztrakt modellre van szükség, amely a lényegét ragadja meg, és alkalmas a matematikai tárgyalásra. E kérdéseknek a megoldását, a „módszert” csak a XVII. század találta meg: *Bacon* és *Descartes*.

DUDITH ANDRÁS RÖVID ÉLETÚTJA⁵

Dudith András 1533-ban Budán született. Apja korai elvesztése után nagybátyja, *Agostino di Sbardellati* (V. Károly tanácsosa, váci püspök, majd esztergomi érsek) irányította neveltetését, egyengette pályáját.

Boroszlóban (Wroclaw) majd Itáliában tanult. 1553-ban *Reginál Pol* angol kardinális személyi titkára lett, és utazásai során került kapcsolatba *V. Károly*val, aki később Ferdinánd császár figyelmébe ajánlotta a nagyműveltségű ifjút. Az 1553-tól 1555-ig terjedő időszakban Párizsban filológiai tanulmányokat folytatott, a Collège Royal-ban, *Turnebus* — kora kiemelkedő klasszika-filológusa — volt mestere. Dudith 1558-ban rövid magyarországi tartózkodás után, már mint esztergomi kanonok és neves filológus érkezett Páduába jogot tanulni. Tanulmányai és utazásai során a magyar és a nemzetközi humanizmus számos kiemelkedő alakjával ismerkedett meg és legtöbbször élete végéig kapcsolatban maradt. 1560-ban tért vissza Magyarországra és Ferdinánd császár Tinina (Knin, dalmáciai város) püspökének nevezte ki. 1561-től

⁴ Hauser, A.: *A modern művészet és irodalom eredete*. Bp., 1980, 66

⁵ Sztatky, M.: Dudith András (1533—1589) humanista philológus levelezésének orvostörténeti jelentőségéről. *Comm. Hist. Artis Med.* 105—106. 1984, 91. és Costil, P.: *André Dudith humanist hongrois 1533—89. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*, „Lés Belles Lettres”. Paris, 1935. Közlök Dudithra vonatkozó legfontosabb irodalmat. Az itt közreadott életút !orábban megjelent: O. H. 131, 1990, 419

a tridenti zsinaton a magyar papság követeként képviselte a ferdinándi békülékeny valláspolitikai irányt. Dudith mint a politikai gyakorlat embere jelent meg Tridentben, és beszédei egy gondolatot jártak körül: az elszakadni akaró németeknek tett engedményekkel lehet helyreállítani a kereszténység egységét. „*Utolsó két beszédének stílusa — ahogy maga mondta — sane nude at simpliciter atque aperte beszél*”⁶ — arról árulkodik, hogy egységesítő javaslata falakba ütközött.

Dudith politikusként érkezett Tridentbe és mint humanista bukott el. Ez annál is keserűbb lehetett számára, hisz vele bukott a zsinat határozatainak eredményeképpen az egységes keresztény humanizmus utolsó, bár már csak virtuális esélye is.

Noha személyes sikert aratott beszédeivel, a zsinatot annak lezárulta előtt el kellett hagynia. Nézetei — ti., hogy a kereszténység egységét a protestánsoknak tett engedmények árán is fenn kell tartani — Rómában nemtetszéssel fogadták. Az udvar bizalmát azonban nem veszítette el, sőt 1563-ban hazatértekor, csanádi, majd pécsi püspöki méltóságra emelte Ferdinánd király.

A következő évben követként utazott Lengyelországba.

1567-ben lemondott egyházi tiszteiről, kilépett a katolikus egyházból és megnősült.

Dipomáciai megbízatásait azonban továbbra is teljesítette. *Báthory István* lengyel királlyá koronázása ellen korteskedett, s ezért 1573-ban Báthory trónralépésekor el kellett hagynia Lengyelországot. Időközben újra megnősült és második feleségével előbb sziléziai, majd morvaországi birtokaira költözött. 1579-ben, kora ifjúsága tanulóéveinek színhelyén Boroszlóban telepedett le. 1589. február 23-án halt meg.

DUDITH ANDRÁS TERMÉSZETTUDOMÁNYOS NÉZETEIRŐL

Hogyan éljen emberi, értelmes és lehetőleg egyértelmű életet az az ember, aki kétértelmű vonzalmak és összeegyeztethetetlen törekvések prédája, a feloldhatatlan ellentétek világában? Dudith erre a kérdésre a természettudományok felé fordulásával adta meg a választ, és e téren próbált pozitív igazságokat keresni.

Az 1577—78-ban feltűnt üstökös felhívította az üstökösök természetéről és megjelenésükkel kapcsolatos jóslatokról folytatott, már-már kihunyni látszó vitát.

1578. március 1-i dátumozással jelent meg Dudith „*De Cometarum significatione commentariolus*” című *Crato von Kraftheim*hez intézett levél formájú értekezése. Barátai (*Crato, Simonius, Rüdiger, Monavius*) kérésére vetette papírra nézeteit. Az üstökösök oka, keletkezése, okozata, hatása és jelentése kérdésében foglalt állást.

Írásában a primitív gondolkodás két jellemző vonását emelte ki, mint az üstökösfélés alapját. Rámutatott az olyan induktív általánosítás, illetve elvárás tarthatatlanságára, amely két eseményt elő- vagy egyidejűségük alapján kapcsol össze és okként tünteti fel az előbbit, egybeesés esetén pedig a tetszőlegest. Ez esetben Dudith arra a skolasztikus filozófusok által megfogalmazott tanításra támaszkodott, amely arra int, hogy a *post hoc*-ot ne keverjük össze és ne azonosítsuk a *propter hoc*-kal. A másik gondolkodásmódbeli jellegzetesség amivel szemben érvelt: a véletlent tudomásul nem vevő, minden eseményt nyílt vagy rejtett (mágikus) módon egymással oksági kapcsolatba hozó nézet.

Commentariolusának bevezető sorai után leszögezte: „... *korunk tudósai... még mindig nem tudják kellőképpen meghatározni mi egyáltalán az üstökös*”, és ezért megalapozatlannak tartotta az égi jelenségekről való vitát „... *e helyt mégis megtartottuk Arisztotelésznek és tanítványainak közös vélekedését. Súlyos okok készítetnek azonban arra, hogy azt ne elégé megalapozottnak higgyem*”⁷ — írta. „*Arisztotelész szerint az üstökös száraz gízölgéseknek, tűzszerről összetorlódása, ... ami erősebb lángra lobbanva huzamosan ég.*”⁸

⁶ Kerecsényi, D.: Dudith András. In: *Kerecsényi Dezső válogatott írásai* (válogatta: Pálmai K.). Bp., 1979, 157

⁷ Dudith, A.: Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről. In: Mátrai, L.: *Régi magyar filozófusok*. Bp., 1961, 17

⁸ Dudith, A.: i. m. 18

Dudith érdeklődéssel figyelte *Kopernikusz* és ellenfeleinek nézeteit, *Tycho Brahe* vizsgálódásait. Kopernikusz „*De Revolutionibus Orbium Coelestium*” című műve 1543-ban jelent meg, de nézeteit már korábban vázolta „*Commentariolusában*” (1512) és *Rhaeticus*: „*Narratio Prima*” (1540) című könyvében. Tycho Brahe 1573-ban a következőket írta az egy évvel korábban általa üstökösnek vélt nováról: „... mindezek alapján az arisztotelészi filozófia itt csődöt mond, mert azt tanítja, hogy az égben semmi új nem keletkezhet, és hogy az üstökösök a levegő felső rétegében találhatóak.”⁹ Saját mérései szerint, melyek korának legpontosabbjai voltak, az általa megfigyelt objektum a Hold és a Vénusz pályája között helyezkedett el, illetve ő, üstökös keletkezéséről szövelt. Az 1577. évi üstökös kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy az körpályán, a Vénuszon túl kering.¹⁰

Dudith *Cardano* üstökösökről kialakított véleményéről — „a keletkezés itt — az égben — mehet végbe...” a következőket írta: „azt kell mondanunk — ami helyesebb —, hogy az ég sok-sok, de nem úlságosan sűrű csillaggal van tele. Mindez akkor tárul a szemünk elé, ha a levegő szárazzá és finommá válik, vagy egyéb okokból”¹¹.

Dudith elvetette a keletkezés gondolatát, ami ellentmondott volna Arisztotelésznek, és megmaradt a változatlan égi szférák teóriája mellett, majd *Cardano* szavait fordította a maga érvelése oldalára. A gőzök felszállásának magasságát — tiszta égbolt esetén — tűzszereken haladja meg a látótávolság, de mivel — érvelt Dudith — az üstökösök ennél sokszorta nagyobb távolságból is láthatók — nem gőzökből keletkeznek és nem is fölül az éterben, mivel ott nincs olyan anyag, ami meggyulladhatna. E sorokban részben ellentmondott a peripatetikus tannak, miszerint, az üstökös száraz kigőzölgéseknek tűzserű összetorlódása, amely lángra lobbanva huzamosan ég — részben az anyagtalan éterről szóló elképzelésüket használta fel *Cardano* okfejtése ellenében. A továbbiakban konzekvensen támaszkodott a peripatetikus tanításokra, illetve egy helyütt „a szeleket és a levegő szárazságát az üstökösök idézik elő” — az arisztotelészi nézethez képest megfordította az oksági kapcsolatot. „Az üstökösök a szárazságnak okozatai (effectus), nem pedig okai (causae).”¹²

„*Commentariolusa*” az ismeretek és az oksági összefüggések következetes rendjét tükrözi. Kritikus okfejtésének minden eleme, érve, az általa alkotott világrendben nyeri el valódi tartalmát; ilymódon haladta meg a „józan ész” vezette akritikus gondolkodás birodalmát.

Az üstökösök megjelenése, „... ugyanúgy természetes és szükségszerű okokból vezethető le, mint a Napnak és a többi égitestnek kelése és nyugvása...”¹³

„Változhatatlan természeti törvények alapján mutatkoznak tehát ezek (a jelenségek) és nem azért mennek végbe, hogy halandókat hiú félelemmel gyötörjék...”¹⁴

„Az üstökösök... addig tartanak, amíg az a roppant tömegű anyag, amelyben a lángragyulás megindult és táplálékra talált, ki nem ég, és teljesen el nem fogy. Vannak azonban ilyenek, és amíg a természet és ennek a világegyetemnek szépséges épülete áll, lesznek is, természeti rendjük és törvényük szerint.”¹⁵

A természet a maga egyetemes törvényei szerint működő egység, melyben az egyirányú oksági viszony létesít kapcsolatot az objektumok között. Dudithnak ez a természetfelfogása az arisztotelészi kauzalitásnak a „létesítő okságról” szóló mozzanatát terjesztette ki, és magában rejti az elvonatkoztatást a cselekvő embertől és a valóság területén fennálló biológiai, társadalmi-történeti különbségektől. Elkülönítette az emberi és a természeti okosságú eseményeket, történéseket, és a közöttük feltételezett kapcsolatokban találta meg az üstökösök feltűntével együtt jelentkező balhiedelmek gyökerét. Együttal rámutatott a gondolkodási, következtetési mechanizmus helytelenségére. A természet rendje és szabályszerűsége, amely a szükséges emberi cselekvések megbízható alapja, rokonságban van az emberi élet rendezettségének és szabályszerűségének igényével. Bármí, ami ezt a „rendet” megbontja, rosszat jelent. Ha két esemény egyszerre játszódik le, megfogalmazható az az induktív általánosítás, illetve elvárás, hogy ez mindig így van, illetve így lesz.

⁹ Simonyi, K.: *A fizika kultúrtörténete*. Bp., 1978, 158

¹⁰ Menzel, D. H.: *Csillagászat*. Bp., 1980, 198

¹¹ Dudith, A.: i. m. 18

¹² Dudith, A.: i. m. 34

¹³ Dudith, A.: i. m. 30

¹⁴ Dudith, A.: i. m. 30

¹⁵ Dudith, A.: i. m. 31

„Ha bajokat . . . azért kell az üstökösre — mint okra — visszavezetni, mert néha olyankor adódnak, amikor egy üstökös ragyog vagy fényének kihunyta után következnek be, jól vigyázzanak az illetők, nehogy sok teljesen lehetetlen következtetés előtt tárjanak ablakot. Ez ugyanis, hogy egyebet ne emlülsek, oly módon jön létre, hogy annak ami történik, vagy kevéssel később bekövetkezik, okául tesszük meg azt, ami jelen van, vagy kevéssel korábban történt. Így a természeti jelenségeket . . . megtesszük mindama dolgok okának, melyeket időközben az emberek kezdeményeznek és tesznek: és különösen akkor, ha valami várakozásunk ellenére vagy akaratunkon kívül következik be.”¹⁶

Dudith babonás üstökösféléssel szembeni érzésének a kulcsa az induktív általánosítások kiindulópontjának, az emberi cselekvéseket és természeti jelenségeket összemósó fogalmaknak a kritikája. A „valahányszor . . . mindannyiszor” formula adott esetben való érvénytelenségének kimutatása. Dudith írásában a legnagyobb terjedelmet e probléma megoldásának szentelte, igénybe véve retorikus képzettsége teljes arzenálját. Érzésében az állítását bizonyító, illetve egy feltételezett ellentétes állásponttal össze nem egyeztethető példák felsorolására szorítkozik vagy tekintélyekre hivatkozik.

Mondanivalója összegzésül az alábbiakat írta: ha valamilyen kedvezőtlen esemény „ . . . mégis olyankor következik be, amikor üstökös fénylik, véletlenül, vagyis ex accidenti történik . . . Mindezek anyagi szükségszerűségből folynak . . . Az ég ugyanis egyetemes ok, mely a mozgás és a fény áldásával e világon mindeneket változtat és életet, sokféle módon, miközben magukról a dolgokról semmiféle tudomása nincs.”¹⁷

Az absztrakt természetfogalom kialakításához szüksége volt Isten szerepének és hatókörének körülhatárolására. „ . . . Isten az üstökösöket nem jelekként, és nem is azért függesztette fel a magasságokba, hogy csapásoknak okai legyenek, hanem . . . bizonyos természeti rend- és törvényszerűség alapján jelentkeznek.” „ . . . ha természeti okokból az üstökösök felkeltét is előre meg lehet mondani, mindenkinek el kell ismernie, hogy azok bizony nem csodajelek, hanem természetes tűzjelenségek. Mert a csodajelek az egyetemes természeti erő ellenére, annak szabályszerű rendjén kívül jelentkeznek, és bizonyos komoly okok miatt Isten tárja őket az emberek szeme elé.”¹⁸

Dudith a dolgoknak az ember, a természet és az Isten hatókörébe eső rendjét konzekvensen és szigorúan elkülönítette. Rendszerét 1580-ban *Hagecknek* írt levelében tételesen, félreérthetetlen formában fejtette ki:

- a) a lényegüknél fogva szabad, misztikus hatásoktól mentes dolgok és jelenségek köre, a „közeli” tapasztalatilag megismerhető okok szférája;
- b) a természeti törvények rendje, ami a másodlagos okok szerves rendszerén alapul;
- c) a természetfölötti, Istentől meghatározott rend, az első ok, ami egyetemes és abszolút.

Az univerzális ok mindig általánosan és csak a részleges (másodlagos) és közeli okokon keresztül működik, éppen ezért ismeretében az emberi és természeti okozatokra közvetlenül következtetni nem lehet.¹⁹

Dudith természetfelfogása keretet teremtett a természet autonóm vizsgálatára. Tycho Brahe, Galilei, Kepler számára is ez volt az első lépés és csak ennek megtétele után közelíthették meg tudományukat kvantitatív módon. Galilei szerint a természet „*kérlelhetetlen és megváltoztathatatlan, nem törődik azzal, vajon rejtett indítékait és működésének módját az emberek megértik-e vagy sem, és sohasem lépi át törvényeinek határát*”. E szavakkal Galilei tulajdonképpen azt a nagyszerű gondolatot fogalmazta meg, hogy a természet törvényei objektívek, s rajtuk még maga Isten sem változtathat.²⁰ Ennek a világlátásnak az alapja az a megkülönböztetés, amit Dudith is megtett. Deista színezetű álláspontjának és a szinkretizmus jegyeit hordozó filozófiai nézeteinek előzményeit, *Cesare Vasoli*, *Giovanni Pico della Mirandola* gondolatvilágában találta meg.²¹

¹⁶ Dudith, A.: i. m. 31

¹⁷ Dudith, A.: i. m. 25

¹⁸ Dudith, A.: i. m. 32

¹⁹ Dudith, A.: Levél Hagecknek 1580. szept. 26. In: Scheibel, J. E.: *Astronomische Bibliographie*, II. Breslau, 1786, 170

²⁰ Pais, I.: *Ember és Vallás*. Bp., 1988, 84

²¹ Vasoli, C.: Andrea Dudith — Sbardellati e la disputa sulle comete. In: *Rapporti veneto-ungheresi: all'epoca del Rinascimento*. Bp., 1975, 306, 309, 319, 321

Giovanni Pico della Mirandola: *Disputationes adversus astrologiam divinatricem*, i496. című művéről van szó

A XV. és a XVI. század elejének gondolkodói az ember cselekvőképességét, autonóm létét állították vizsgálódásaik középpontjába. A XVI. század második felétől a természet dezantropomorf megközelítése, az isteni akarat és a természeti törvények viszonyának tisztázása vált központi kérdéssé.

Dudith „Commentariolus”-ában saját megállapítása szerint, mintegy jobb híján fogadta el Arisztotelész tanait. Érvei ugyan a peripatetikus állításokon alapulnak, de azok szemléletmódját nem vette át. Arisztotelianus iskolázottsága — melyben kiemelkedő szerep jutott az universum tudós magyarázója *Vimercate* tanításainak — nem gátolta meg abban, hogy nehézségek nélkül elfogadja és nagyra értékeli *Marcello Squarcialupi* antiarisztotelianus állásfoglalását. Azonnal átlátta Hageck egy későbbi üstökösfigyelésének a kozmikus rend koncepciójának egészét érintő jelentőségét.²² Hageck pontos mérésekkel igazolta, hogy az üstökös paralaxisa mélyebb, mint a Holdé. 1581. január 19-én *Raphanusnak* írt levelében elítélte az Arisztotelész tanait vakon követőket (köztük saját magát is), mivel igen nagy tévedésbe estek; ha az üstökös áthatol az égen, nem keletkezhet a földi kipárolgásokból, s ha az ég Holdnál magasabb részében képződtek, hogyan létezhetnek a semmiből képződve és a semmibe veszve? Lehet-e az ég mozdulatlan és örök?²³ „Commentariolus”-ában Cardano égi keletkezésről alkotott teóriáját elvetette, de előbb-utóbb újra szembesülnie kellett az arisztotelianus universum-felfogás tarthatatlanságával. Dudith azonban az üstökösök megjelenését és eltűnését — a tapasztalat és a nézetei közötti ellentmondást feloldandó virtuális jelenségként értékelte, s nem mint objektív létező dolgot, ami megsérti az örök és változatlan univerzumképet.²⁴

Dudith az asztrológiát, az asztronómiát és a „valódi” csodajeleket élesen elkülönítette. A fent ismertetett hármas világtagolásból következően az asztrológiát hitvány tudománytalanságnak tartotta.

„Az egész asztrológiát elítélem, mondom. Tagadom, hogy az egészet kárhozzatom, sőt szeretem és bámulom azt a részét, amely örök és a szükségszerű okokból kiindulva a nap és a hold fogyatkozásait, együttállásait és szembenállásait sokkal előbb előre megmondja, mintsem megtörténnék. Mert ezeket biztosan lehet előre tudni, minthogy az égtestek állandó járásából és mozgásuk örök törvényéből származnak. De azt a részét elutasítom, mint gyakran mondtam, amely a csillagokat teszi meg az erények és bűnök, az összes jóknak és rosszaknak, melyek velünk megesnek, szülőökának, és jósol belőlük a jellemre, erkölcsre, életmódra, a rangokra, gazdagságra, házasságra, gyermekekre a halálnemre és más ezer dologra, amelyeket az emberek többnyire tudni kívánnak és a nyomorult és hiszékeny halandókat vagy hiú reménységgel táplálja vagy alaptalan félelemmel gyöttri.”²⁵

„A valódi csodajelek Isten hatókörébe tartoznak, s csak csodálatos módon, isteni sugallatra és ihletésre lehet megjósolni a jövőt.”²⁶

Az asztronómiáról, a természetvizsgálatról így írt: „a filozófusok... a természet rejtekeiből érzeink segítségével kibányászott dolgokat az értelem vizsgálata alá vetették... okait — amennyire lehetséges volt — tudományosan megmagyarázták.”²⁷

„...ami az emberek akaratát, gondolatait és cselekedeteit illeti... sokkal inkább megragadhatjuk az okosság erejével, tapasztalattal és ügyes következtetéssel, semhogy légköri jelenségekből vagy csillagokból előre megjósolhatnók.”²⁸

Dudithnál a természet és a társadalom megismerésére szolgáló elvek azonosak az ember mint biológiai lény megismerésének elveivel. A padovai arisztotelianizmus és empirizmus befolyása Dudithnál vezethetett ahhoz a meggyőződéshez, hogy a medicinán belül is ugyanazok a megismerési és gondolkodási mechanizmusok szolgálnak a tudományos igazság feltárására, mint a természetben. Ennek bemutatására orvosi tárgyú leveleivel kapcsolatban kerül sor.

²² Dudith, A.: i. m. (lj. 19.) 170

²³ Dudith, A.: Levél *Raphanusnak* 1581. jan. 19. In: Scholzius, L.: *Epistolarum philosophicarum medicinalium ac chymicarum a summis nostrae aetatis philosophis ac medicis exaratum volumen*. Francofurti, 1598, epistola 28

²⁴ Dudith, A.: i. m. (lj. 23.)

²⁵ Dudith, A.: Levél Hagecknek i. m. (lj. 19.) és *Monaviusnak* (lj. 23.) epistola 26. In: Ráti, E.: *Nagy magyar orvosok*. Bp., 1959, 35

²⁶ Dudith, A.: (lj. 7.) 27

²⁷ ibid. 28

²⁸ ibid. 28

Dudith tagadta, hogy bármiféle jelentést lehetne tulajdonítani az üstökösöknek és elvetette az asztrológia és horoszkópkészítés minden formáját. Ezzel egyúttal a világvége jóslatok és a chiliasztikus hevületek aktualitását is tagadta.

„Honnan tudják, hogy Isten haragszik ránk, és hogy haragjának ezt a különös és csodás jelét ő úzta ki az égre, továbbá hogy ugyanez a (csodajel) azoknak a nagy büntetéseknek az okát is magában rejti, amelyekkel (Isten) az emberi nemet sújtani és elpusztítani akarja.”²⁹

Csak olyan személy láthatja előre a jövőt, akit *„Isten külön ilyen jövendőmondói ihlettel áldott meg...”³⁰*
„Isten akarata az, hogy ne égen hanem a Szentírásban tanulmányozzuk, mi egyezik az ő parancsolataival, mi ellenkezik velük, mi az ami bántja, mi az amit helyesel, miféle büntetéseket szabott ki bűneinkre, mivel jutalmazza jó cselekedeteinket.”³¹

„A háborúk megindítása és folytatása legtöbbször komoly meggondolások után... szokott történni... Nem annyira az őrzöngés parancsol ebben, mint az értelem és az előrelátás...”³²

„Ha alkalom kínálkozik sikeres vállalkozásra, senkinek sem jut eszébe, hogy késedelmeskedjék, és arra várjon, amíg valami új üstökés feltűnik az égen.”³³

„Soha senki nem viselhetett háborút fegyver és csapatok nélkül, és csak riukán pénz nélkül, amit „nervus bellinek” neveznek.”³⁴

„... az üstökös semmiféle rosszal nem fenyegeti a királyokat.”³⁵

Dudith e sorai és néhány főtebb már idézett sora alapján biztosan állíthatjuk, hogy nézetei szemben állanak a reformáció melancthoni történelemszemléletével a társadalmi rendről alkotott felfogásával és a mögöttük meghúzódó teológiával. A történelem mozgatórugója nála véletlenül sem a felsőbb hatalmaknak való kiszolgáltatottság, hanem a Machiavelli és Guicciardini megvilágította anyagi érdek. Az isteni bölcsesség és gondviselés társadalombeli munkálkodásáról nála szó sincs, az emberi dolgok emberi okokkal magyarázhatók. Ha az Úr az emberek bűneit büntetné, nem szűnőn haragosnak kéne lennie, s ha ennek az üstökös lenne a jele az egész égbolt szükségképpen mindig tüzekből lángolna³⁶ — érvelt Dudith.

DUDITH JÁRVÁNYTANI ELKÉPZELÉSEI

A XVI. század közepétől — elsősorban teológiai jelentősége miatt — minden, valamely járvánnyal foglalkozó munka állást foglalt a betegség isteni vagy természeti eredetének kérdésében, továbbá, hogy a bűnök büntetése-e vagy sem, van-e teendő ragály esetén vagy türelemmel és imával kell várni az ítélet beteljesülését. Luther úgy tartotta, hogy a pestis „purgatio” bűneinkért, de a tevékeny beavatkozástól sem zárkózott el, sőt fellépett a rajongó és a szigorú predesztináció talaján álló nézetek ellen. Az anabaptisták körében terjedt el az az elképzelés, amit a hazai protestantizmus svájci tájékozódású képviselői 1562-ben a debrecen-egervölgyi hitvallásban megfogalmaztak. *„Gyakran el lehet kerülni a levegő dögvészes fertőzését egyesek tudásával. De amikor a pestis közönséges ostor és kiszabott halál a nép vétkeinek büntetése, akkor elkerülni és előre elmenekülni nem lehet, ahogy meg van írva a prófétáknál... Ám a pestisben is megmaradnak azok, akiknek ideje még nincsen kiszabva. De akiknek itt az ideje, azoknak lehetetlen gyógyszerral*

²⁹ ibid. 32

³⁰ ibid. 33

³¹ ibid. 33

³² ibid. 33

³³ ibid. 36

³⁴ ibid. 37

³⁵ ibid. 39

³⁶ ibid. 33. (kiemelés tőlem K.P.) M. Squarcialupi és Dudith nézetazonosságára az asztrológiáról és az asztronómiáról. Vasoli, C.: i. m. 318

*elkerülni a halált, a pestist.*³⁷ A wittenbergi és más külföldi akadémiák teológusai vitatták a magyar hitvallás több pontját, köztük a pestisről szólót is.

Dudith eképpen vélekedett a járványról: „... a járvány minden ereje a rothadásban rejlik. A rothadásnak pedig nincs hathatósabb ellenszere, mint a száraz levegő.”³⁸ Ezt az üstökösök jelzik.

„... a hőségek eleméztik a megromlott és mérges gőzöket, és a levegőt megtisztítják a ragálytól és azoktól a szennyeződésektől, amelyeket rothasztó tisztátalanságoknak neveznek. Ehhez a szelek is nagymértékben hozzájárulnak.”³⁹

Thomas Erastusra, majd Hippokratészre hivatkozva megállapította, hogy éppen az egészség az, aminek követnie kell az üstökösök megjelenését, a száraz levegő és a szelek hatásának okából.⁴⁰

Dudith gondolatmenete tekintélyérvek alkotta premisszákon nyugszik, majd következetes okfejtéssel jut el megállapításához, miként az üstökösök más „hatásaival” kapcsolatban is ezt tette. A járványokról szólva ugyanaz a metafizikai világkép formálja mondatait, amely elutasította az univerzális okok közvetlen hatásának keresését a természeti jelenségek és az emberi cselekedetek mögött.

Dudith „Commentariolus”-ában az alábbiakat írta a pestisről *Hieronymus Mercurialis* nézeteivel szemben:

„... a kiváló páduai filozófusnak és orvosnak a véleményét nem tartom helyesnek, amennyiben azt állítja, hogy pestis csak akkor van, ha az emberi testek a pestises magvaktól és rothadó miazmáktól megromlott és beszennyezett levegő révén megfertőződnek, a halálos kórt magukba szívják és teljesen belső részeikbe fogadják. Látszólag szembenáll a józan észsel az, amit — ha nem tévedek — tanít, hogy ti. nem beszélhetünk pestisről, ha csak kevesen pusztulnak el, és nem telik meg hullákkal az egész város, vagy egy egész tartomány. Mert a levegő megromlottsága nélkül is, bár nem oly gyakorta, mégis sokan halmozhatnak fel (magukban) rosszindulatú nedveket, amelyek rothadásnak indulva, igazi pestist idézhetnek elő valakiben. Ez a részleges pestis azután, miközben a ragály másokra is áterjed, teljes és egyetemes pestist idéz elő. Mert én a fajt, erőt és lényegét nem a betegek vagy áldozatok sokasága, vagy csekély száma szerint (hiszen a szám nem jelenthet lényegét), hanem magának a betegségnek sajátosságai, állandó jellegű okai és hatásai szerint mérem.”⁴¹

Dudith gondolatsora a járványtan alapkérdését járta körül, s adott rá helytálló választ, ti. egy betegség sporadikus és tömeges előfordulása azonos kórokokkal magyarázható-e vagy sem, illetve azonos betegség okozza-e a sporadikus eseteket és az epidémiákat? Dudith egyértelműen azonos okokra vezette vissza, és azonos betegségnek tartotta a „részleges” és az „egyetemes” pestist. *Monaviushoz* és *Raphanus*hoz, barátaihoz írt leveleiben fejtette ki nézeteit.⁴²

„... a keletkezést a magam részéről a fertőzésben állapítottam meg, akár emberi, akár valamilyen más testből származzék.”⁴³

Monaviusnak írt levelében írta: „Azt szívesen megengedem, hogy a levegő valamiféle szállítója a fertőzésnek, vagy kigőzölgésnek, vagy a dögletes kipárolgásnak. Viszont arra, hogy miért tagadom, hogy ezt a nyavalyát, vagy fertőzést a csillagok bocsátják le a testekbe, arra elfogadható, sőt — mint gondolom — való és megingathatatlan okaim vannak. Megfigyelték-e, hogy minden időben csak azok fertőződnek meg, akik közel mennek azokhoz, akiknek a betegség már benne van a belső részeikben, vagy edényeket, ruhákat, használati tárgyakat, vagy más ilyeneket, még ha más alkalommal is, megérintettek? Ha valaki saját érdekében távol tartja magát ezektől, akár testektől, akár helyzetektől, aligha kapja meg a pestist. Nemde azt tapasztaljuk, hogy nagy járványok idején is épségben maradnak azok, akik négy faluk közé zárkóznak és fertőzöttek társaságától távol tartják magukat.”⁴⁴

³⁷ Ritoókné Szalay, Á.: Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században. *Comm. Hist. Artis. Med.* 78—79. 1976. 29, Confessio Catholica Debrecen, 1562. G1 levél

³⁸ (Ij. 7.) 35

³⁹ *ibid.* 35

⁴⁰ *ibid.* 36

⁴¹ *ibid.* 40—41

⁴² Dudith, A.: Levél Monaviusnak (Ij. 23) epist. 51—54. és Levél Raphanusnak *ibid.* epist. 30

⁴³ Dudith, A.: Levél Monaviusnak *ibid.* epist. 53

⁴⁴ *ibidem*

Dudith a levegőt, mint a pestis keletkezésének okát elvetette, s tette ezt még élesebben, egy későbbi Raphanusnak írt levelében. „... *illud tantum dico me proprie in eam sententiam abisse ut non in aerem sed in contagium ex infectis corporibus pestis causam proximam referendam existimem.*”⁴⁵

A Monaviusnak írt leveléből kiviláglik, hogy jól tapintott rá a pestis bubógenny közvetítésével, valamint a cseppfertőzéssel történő emberről emberre terjedésének két útjára. Hasonlóan tapasztalatai tények húzódnak meg „... *még ha más alkalommal is megérintettek*” megjegyzés mögött, amit ma a betegség *incubatio*s idejével és a baktérium szervezetén kívüli perszisztálásával azonosíthatunk.

A pestissel kapcsolatos járványtani megállapításait a következőképpen összegezhetjük: a pestis keletkezésében minden szupranaturális okot tagadott. A ragályt fertőzött testekből eredeztette. Azonosnak tartotta a sporadikusan és a járványosan jelentkező betegséget. A terjedés okait részben felismerve a tapasztalás szülte prevenciónak okeszerű magyarázatot adott.

Dudith járványfelfogásának előzményeit sok helyütt megtalálhatjuk; a városok, kikötők karanténjában, a kor köznapis józanságában, mikoris a pestis elől elmenekülni — a korabeli etikai normáknak megfelelően — az orvosok számára is egyértelműen a preventív megoldást jelentette.

Dudithnak ahhoz, hogy a pestissel kapcsolatos kérdésekben állást foglalhasson, először a pestis okát kellett a vizsgálható konkrétság szintjén megragadnia. Kozmológiai elképzelésére alapozva zárta ki a járvány közvetlen okai közül az isteni büntetést.

„... *az általános ok általánosan viselkedik és semmi sem jöhet létre közvetlen és részleges ok nélkül.*”⁴⁶

Tehát az univerzális ok helyett közvetlen keresett. A levegő csak a rothadó kigőzölgések szállítója — tehát nem ok. Ok a rothadás, illetve a fertőzés.

A dolgok miértjének magyarázata és megértése, fogalmak útján szerzett ismereteken nyugszik. A racionális kritika a fogalmak és szabályok világos definícióján, illetve megfogalmazásán alapszik, úgy, hogy e fogalmak és szabályok ebben a formában a kritikai reflexió tárgyaivá lesznek. E fogalmi tisztázás vezette Dudithot ahhoz a felismeréshez, hogy a ragályt fertőzött testekből eredeztesse, és azonosnak tartsa a járványosan és sporadikusan jelentkező betegségeket.

Ahhoz, hogy az okot megérthessük és magyarázatot adjunk rá, reflektálni kell a fogalmakra, ez a reflexió a racionális értelem és az elméleti tudományos kutatás kezdetét jelzi.

Az, hogy Dudith Istent személyes, konkrét hatóerőnek képzelte, vagy pedig valamiféle elvont elvnek, fokmérője hogy milyen szintjén állt a tudományos gondolkodásnak.

A kérdés eldöntéséhez explicit szöveg nem áll rendelkezésemre, azonban korábban ismertetett deista színezetű kozmológiája és kozmogóniai nézeti alapot szolgáltatnak a kérdés egyértelmű megválaszolására. Dudith Istent közvetett hatóokként képzelte el, azonban nem zárta ki a közvetlen hatás lehetőségét sem. A „valódi” csodajelekkel számolt, bár kivételesnek és a hit körébe utalandónak tartotta őket. A fogalmi tisztázás, amelynek segítségével a pestis okát meghatározta és a mások tapasztalataiból az általa képzett rendező elv szerint közel helytálló járványtani megállapításokat tett, előre jelzi azt a későbbiekben igazolásra kerülő megállapítást, hogy Dudith megtette az első lépéseket a következő századot jellemző kauzális tudományeszmény felé.

A mítoszteremtő magyarázat az okot felruházta mindama tulajdonságokkal, melyek ahhoz szükségesek, hogy formai tulajdonságaik szerint analóg, ismert dolgok alapján megmagyarázzák a történések miértjét. A tapasztalattól absztrahált elv jelenléte és annak oksági kapcsolatok rendszerén keresztül való érvényesülése a természettudományos igazságfeltárás mélyebb szintjét lehetővé tevő gondolkodási módot jellemzi. Dudith esetében éppen erről van szó, és ilyen elvárásokkal fordult kora tudománya felé.

„*Ha jobban ismernők a látás egész rendjét és nem akadnánk meg mindjárt a héjánál, amint az velünk történni szokott a természet más titkaiban is, hanem magához a maghoz hatolnánk be és a miértet is átlátánk, akkor nem bizonytalankodnék ennyire.*”⁴⁷

⁴⁵ Dudith, A.: Levél Raphanusnak (lj. 23)

⁴⁶ Dudith, A.: Levél Hagecknek (lj. 19) 169, ford.: Berndorfer Alfréd: Dudith András orvosi levelei. *Természet és Technika* 1953, 8, 486—488

⁴⁷ ibidem

Dudith kijelentette, hogy a pestis oka a fertőzés.

A járványok levegőokoltsága ellentmond a józan észnek, hisz ugyanezt a levegőt szívják be azok is, akiket elkerül a ragály. Így csak a levegő által is közvetített betegségről beszélhetett.

A pestis okának keresésénél is használt fogalmi tisztázás és reflexió szellemi műveleteinek segítségével jutott megállapításához: azonos a betegség sporadikusan és a járványosan előforduló pestis. Ismert tények voltak számára: azonos vagy legalábbis hasonló tünetek jelentkeznek a kétféle előfordulás esetében. Ahol néhány esetet észleltek, ott nagy valószínűséggel a járvány is kitört. A beteg környezetében élők, vele kapcsolatot tartók gyakrabban kapták meg a pestist. Az előfordulásból kiindulva két betegségnek tartható a pestis, tehát két ok, két betegség és csak az a pestis, ami járvány formájában jelentkezik, ami nem okoz tömeges megbetegedést az nem az. Dudith a dolgok között egyenes oksági kapcsolatokat feltételezett, s ebből következően logikai úton tisztázhatta a kérdést: egy ok, egy betegség. Amint írta, a betegséget annak állandó lényegi tulajdonságai szerint méri, tehát ha különböző betegségekről lenne szó, különbözének a tünetek is. Azonos megbetegedések azonos tünetekkel járnak. A fertőzés emberről emberre történő terjedési módjáról, számos tapasztalati tény birtokában volt, és ez megoldotta a kétféle előfordulás problémáját.

Dudith a kauzalitást úgy fogta fel, mint a dolgok „reális” kapcsolatát, amelyben az okok valamiképpen okozatokat idéznek elő, azaz a hatás képzetéből vezette le az oksági viszonyt, ugyanakkor a folytonosság követelményét is fenntartotta. Másképpen bizonyos események spontán vagy a semmiből jönnek létre, kivonva magukat az ellenőrzés lehetősége és döntéseink alól, azaz törvények szerint nem lennének rendezhetők.

Dudithnál az okság a dolgok létezési módját határozza meg. Metafizikailag ez a természet folytonosságának és egyöntetűségének megállapítását jelenti. Ami kauzális viszonyként ismerhető meg az a mód, ahogy a dolgok a természetben, a valóságban objektíven összefüggnek egymással. Ezt vagy empirikus próba igazolja, vagy alapvetően racionális. Dudith írásaiban a kauzalitás igazolásának mindkét formája jelen van. „Commentariolus”-ában az oksági kapcsolatokat alapvetően racionális mivoltuk, míg orvosi tárgyú leveleiben empirikus ismeret igazolja. Ismeretelméletileg mindkét eset a megismerés nem illuzorikus, lehetséges voltát involválja. Okságfelfogásában az eredet és a létrehozás is szerepet kapott, ami közbenső oksági láncon át vezet a következményre, azaz egy eredetként funkcionáló ok az időben kifejtett aktivitása révén vezet az okozatra, hoz létre valami mást. Ez az eredetető okság orvosi tárgyú írásaiban nyilvánul meg legpregnansabban.

„Mert a levegő megromlottsága nélkül is, bár nem olyan gyakorta, mégis sokan halmozhatnak fel (magukban) rosszindulatú nedveket, amelyek rohadásnak indulva, igazi pestist idézhetnek elő valakiben. Ez a részleges pestis azután, miközben a ragály másokra is áterjed, teljes és egyetemes pestist idéz elő.”⁴⁸

„... megvan a tinókban, megvan a lovakban apjuk életereje, a vad sasok nem nemzenek szelíd galambokat, mégis jól tudod azt is, hogy amikor másként történik, ezt nem az éghajlattal, hanem közelebbi okokkal kell kapcsolatba hozni. Hogy mekkora az életmódnak, a nevelésnek, a szokásoknak és szoktatásnak a hatalma, azt a mindennapi tapasztalat megmutathatja. Vagy, hogy mennyi különbséget tesz, hogy a szülők milyen testi és lelki állapotában történik a gyermek nemzése, fogantatása, viselése, milyen tejjel táplálják, kik, hol, kikkel együtt nevelik, kérdezd meg orvosaidtól, akik megerősíthetik, hogy az egyének különféleségének ezek a legkisebb okai.”⁴⁹

A létesítő okság a misztikus spekulációk számára tág teret enged, amikor is a csodáknak tulajdonítanak okot, ami viszont ontológiailag antikreacionista nézetet fejez ki, hogy semmiből nem teremthető semmi.

A létesítő oksági feltételezések mágikus, misztikus értelmezését Dudith elutasította, például amikor hamis oksági kapcsolatteremtésre vezette vissza az üstökösfelést.

„... hát képes ugyanaz a gyógyszer egyszerre hideget és meleget is előidézni, egyszerre szárítani és nedvesíteni sőt az ezekből származó más bántalmakat meggyógyítani? Aztán meg hogyan veszi át a megtámadott szerv azt a betegséget legyőző s fölötte diadalmaskodó erőt? Milyen utakon hatol be a legbelsőbb,

⁴⁸ Dudith, A.: Levél Monaviusnak (lj. 23) epist. 53, ford.: Berndorfer, A. i. m. 486.

⁴⁹ Dudith, A.: Levél Hagecknek (lj. 19) 173

sőt a legrejtettebb részecskébe? Persze a lélekzessel együtt és azzal együtt jut le oda. De miért inkább oda, mint más különböző részekbe? Vagy talán értelemmel is fel van ruházva, hogy csakis a betegségtől megszállva tartott helyre tart egyenes úton és nem engedi, hogy a lélekzés máshová térítse el? Mindenesetre furcsa a dolog és nem egykönnyen kibogozható. Azt mondd: értelemmel rendelkező szakértők vagyunk, ezeken a te naivságaidon nem akadunk fenn. Értem. De mi mást keresek én itt, mint értelmet és azt követelem, hogy azt mutassák meg nekem, ami érzéseink alá esik. Az értelemmel rendelkező filozófust tehát az értelemhez térítem vissza, érzékelhető dolgok bizonyítását kívánom.”⁵⁰

Dudith e sorokban a redukciót írta le, azaz elméleti terminusokat megfigyelési terminusokra akart visszavezetni. A redukció itt használt értelmezése feltételezi az egység, és a folytonosság meglétét a természetben és annak interpretációjában a természettudományban.

A tapasztalatnak nagy szerep jutott Dudith ismeretelméletében.

„Minden ismeret, minden fogalom az érzésekből származik.”⁵¹

Dudithnak a medicinával kapcsolatos nézetei is az előbbieket támasztják alá.

„... az orvosok majdnem hasonlítanak a matematikusokhoz. Ugyanis mindketten inkább a maguk gyönyörűségét keresik, mint a köz hasznát, mialatt nagy elmeéllel azokkal foglalkoznak, amik nem könnyen vonatkoztathatók a gyakorlatra.”⁵²

„... nem tartom valószínűnek, hogy Galenusnak tömértelen gondolatát méghozzá az érthetetleneket, valaha bárki is, mint mondani szokták, a gyakorlatban alkalmazta, sőt alkalmazhatta volna.”⁵³

„De mi mást kutatok én itt, mint értelmet és azt követelem, hogy azt mutassák meg nekem, ami érzéseink alá esik. Az értelemmel rendelkező filozófust tehát az értelemhez térítem vissza, érzékelhető dolgok bizonyítását kívánom.”⁵⁴

„... sokan haszontalan fáradságot fordítanak új füvek megtalálására, amelyeknek hatása ismeretlen, és nem történik hosszú időn át kísérletezés arra nézve, hogy milyen betegségre lehet leginkább egy-egy növényt helyesen használni...”⁵⁵

„Vajon mi van a ti egész orvostudományotokban, amit éles eszű emberek meg ne tudnának cáfolni? Vessd el a régi előítéleteket, és a dolgokról ne régi tekintélyek nyomán, hanem a valóságból és lefolyásukból alkoss ítéletet.”⁵⁶

Dudith az elmélet és a gyakorlat szoros kapcsolatát kívánta az orvosi tevékenység alapjává tenni. Mindez ellentétben áll a valószínűségekre épülő, továbbá az a priori elvek és feltevések spekulációjából következtető tudományfelfogással, és annak kritikáját képezi.

Dudith a hagyománnyal való szembefordulást és a radikális változás szükségességét tartotta elsődlegesnek.

Radikálisan empirikusnak bizonyult az orvostudományt illető kérdésekben, és a teoretikus, ortodox, valamint a dogmatikus megismerési beállítódás ellen fellépett. Ha figyelembe vesszük a megismerés jellegét a XVI. század végén, megállapíthatjuk, hogy a korábbi tudással való szembefordulás alapvető jellemzője. Tehát Dudith helyesen ismerte fel a megismerési szituációt.

Dudith igaz és új ismeretekre törekedett és kritikusan állt szembe a régi ismeretekkel, ezt spekulatív módon tette, az absztrakció szintjének következetes emelésével fogalmi úton tisztázott orvosi kérdéseket, majd az ismerethiány körülhatárolása után, új kérdéseket tett fel, s azok empirikus alapozottságú megválaszolását követelte, hogy újra ugyanezt a módszert alkalmazhassa. Dudith radikálisan empirikus kutatói magatartást

⁵⁰ Dudith, A.: Levél Monaviusnak (lj. 23) epist. 49, ford.: Berndorfer, A. i. m. 487

⁵¹ Dudith, A.: Levél Hagecknek (lj. 19) 168, „... omnis enim notitia, omnis cognitio a sensibus est”

⁵² Dudith, A.: Levél Raphanusnak (lj. 23) epist. 30, ford.: Berndorfer, A. i. m. 486

⁵³ Dudith, A.: Levél Monaviusnak (lj. 23) epist. 47, ford.: Berndorfer, A. i. m. 487

⁵⁴ Dudith, A.: Levél Monaviusnak (lj. 23) epist. 49, ford.: Berndorfer, A. i. m. 487

⁵⁵ (lj. 52)

⁵⁶ Dudith, A.: Levél Monaviusnak (lj. 23) epist. 26, ford.: Réti, E. i. m. 36

követelő szavai a medicina aktuális helyzetének pontos felismerését tükrözik. Dudith szellemi teljesítményének értékét méginkább aláhúzza az a tény, hogy laikus létére az orvostudomány megismerési problémájához adekvát értékorientációkkal közelített.

Az orvosi ismeretháttér pusztá reprodukcióját nem értékelte tudományos teljesítménynek és ezt meghaladó, az ismeretháttér megváltoztatni kívánó kutatói magatartást sürgetett. Ez tükröződik a dogmák elleni fellépésében, az empiria hangsúlyozásában, és ennek a gondolkodásnak a következménye, hogy új érvelési és kutatási eljárást keresett. E magatartás mögött az ismeretháttér szilárdságában való kételkedés húzódik meg.

PÁL KEMENES, M. D.

Semmelweis University for Medicine
Institute of History of Medicine and
Social Medicine
H—1445 Budapest, Pf. 34.

SUMMARY

The author analyses the scientific, first of all medical conceptions of András Dudith, the Hungarian humanist of the 16th century. His attitude to medicine is reconstructed from his wide-ranging correspondence. It is pointed out that without taking into consideration the metaphysical notions of Dudith, his views on epidemiology cannot be discussed. His epistemological considerations and value orientation deduced from his metaphysical notions give the key to the author to explore the relation of Dudith to natural sciences and medicine, and to make statements concerning his religion as well.

The author demonstrates that in Dudith's opinion the world could be described as a chain of causes conceived as one-direction influence. In order to avoid infinite regression, he separated three spheres of causes and effects, out of which it is the sphere of immediate causes where medicine has reason for existence.

Dudith's epidemiological views are based on his causal conceptions and are free of any irrational element in spite of the fact that they took shape in a speculative way. He held the view that the cause of plague is infection, in opposition to the general belief attributing plague to the effect of infected air. Dudith considered the sporadic cases and the epidemic form of plague identical diseases. He possessed several empirical facts concerning the way of spreading from man to man, which solved the problem of two kinds of occurrence and made it possible for him to set up a chain of causation. The cause is the infection (rot), the effect is the disease, which is the cause of the epidemic. Dudith elucidated medical problems on a conceptual basis, consistently increasing the level of abstraction, then, after determining the gaps in knowledge, he raised new questions and tried to answer them on an empirical ground to be able to apply the same method again.

Dudith expounded his views on epidemiology in opposition to the opinion of his friends who were physicians and his pen-friends (Raphanus, P. Monavius). The reason why he started to deal with medical questions was the appearance of a comet in 1577, which according to superstition foreshadowed the beginning of misery, ruin and epidemic. Dudith regarded comets as natural phenomena, which have no influence on the life, fate of people. Astrology as well as the millenarian enthusiasm of a few of the religious reform movements that multiplied by the end of the 16th century were considered by him a nonsense. The belief that God punishes sinners with plague made Dudith limit the sphere of the power of God. God is the general cause, and he does only indirectly influence the secondary or natural sphere and the sphere of human causes and effects. This is the first step of autonomous nature study, giving at the same time deistic character to the philosophical views of Dudith.

Though he the knowledge of the laws of nature as a serious science, and although the results of Copernicus and Tycho de Brache were not unknown to him, he held that astronomy would have been promoted first by a more adequate conceptual reconstruction than the earlier ones had been, by a radically theoretical attitude.

Dudith expected radically empirical behaviour from the researchers of medicine. He wished to build medicine upon the close connection of theory and practice. In his cognitive conception critical attitude dominated, which corresponded to contemporary views considerably limiting the validity of earlier knowledge. In the case of medicine Dudith believed that the long-term objective of cognition is effort to obtain new experience, which means partial negation of the earlier knowledge.

Behind Dudith's opinion doubt about the stability of the scientific background, characteristic of the second half of the 16th century, is hiding.

The significance of Dudith in the history of medicine is due to his epidemiological views coming from his conception of nature ahead of his age.

AZ Rh-VÉRCSOPORTOK FELFEDEZÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI ÉS HÁTTERE

REX-KISS BÉLA—PETRÓ OLÍVIA

Az emberi vércsoportok az eddig legjobban ismert példáját képezik az emberi tulajdonságok öröklődésének. A vércsoportok öröklődnek, vagyis egyedül bizonyos öröklési képesség jelenléte (gén), illetve ennek hiánya alapján fejlődnek és a legcsekélyebb mértékben sem változnak meg sem külső hatások, sem betegségek sem pedig magas életkor miatt. A vércsoportrendszerek továbbá könnyen áttekinthetők, az identifikálásukhoz szolgáló technika egyszerű és a gyakorlott vizsgáló kezében megbízható.

*Karl Landsteiner*nek a vércsoportok felfedezőjének (Bécs 1868—New York 1943), életéről, egyéniségéről, felfedezéseiről magyar nyelven is több munka jelent meg. Ez alkalomból csak az Rh-faktor felfedezésével kapcsolatos szerepéről, ennek jelentőségéről kívánunk beszélni, különös tekintettel az eddig nem vagy kevésbé ismert adatokra. *Landsteiner* első, korszakalkotónak bizonyult felfedezését (az ABO rendszerét) viszonylag későn (32 éves korában) tette, anélkül, hogy ennek tárgya munkakörével, illetve beosztásával kapcsolatban lett volna. *Landsteiner* éveken keresztül prospektorként dolgozott az egyik bécsi kórházban, és a beosztásával járó munka idejének nagy részét igénybe vette. A szerológia kevésbé érdekelte.

Nem tudni, hogy mi készítette arra a kísérletre, amely később a vércsoportok felfedezéséhez vezetett. Valószínű azonban, hogy mint patológust elsősorban az érdekelte, hogy van-e valamilyen szerepe egy betegség keletkezésében annak a jelenségnek, hogy ha különböző emberek vérének egymással összekeverik, egyes esetekben agglutináció keletkezik. Nem meglepő, hogy a vörösvérsejtek agglutinációjával foglalkozó első megfigyelések betegek vérével történtek. Nagyon csábító volt kapcsolatba hozni a vörösvérsejt agglutináció — a betegek szérumát összekeverve más betegek vagy egészségesek vörösvérsejtjeivel — a kóros állapotokkal. Talán ez lehetett *Landsteiner* számára az első lépés. De nem elégedett meg ennyivel, hanem 1900-ban megtette a következő lépést is, megvizsgálta egészségesek szérumainak viselkedését egészségesek vörösvérsejtjeivel. Ez vezetett az ABO vércsoportrendszer felfedezéséhez.

Landsteiner felfedezése nem csekély meglepetést okozott. A folyamat olyan szokatlannak tűnt, hogy azok, akik ezzel a jelenséggel találkoztak, azt hitték, patológias folyamatról van szó. Ehhez tudni kell, hogy a kísérleti örökléstant abban az időben még nem művelték és a Mendel-féle öröklési törvényeket, valamint az egész rendszert, amelyből kifejlt-

Karl Landsteiner

dött, teljesen elfelejtették és csak 1900 után fedezték fel újra. Ezért a vért, éppúgy, mint a sejteket egy fajon belüli egyedeknél anti-gén-vonatkozásban teljesen egyformának tekintették.

1900-ban az immunológiai módszerek alapjait már lerakták, de csak a bakteriális antigének és antitestek, toxinok és antitoxinok fogalomkörére igaz. A vörösvérsejt, mint antigén nem merült fel egészen 1898-ig. 1898-ban *Bordet* [1, 2] vizsgálataival kimutatta, hogy egy állatfaj egyedének széruma gyakran egy másik állatfaj sejtjei ellen ható antitesteket tartalmaz. *Bordet* haemolysinokat produkált különböző specicsok vörösvérsejtjeivel injekciózott állatokban. *Landsteiner* szintén előállította ezt a jelenséget, de *Bordet* közleménye hamarabb jelent meg és erre ő visszavonta közlésre leadott dolgozatát [16]. Függetlenül *Landsteiner* felfedezésétől, kb. ugyanabban az időben jelentek meg *Ehrlich* és *Morgenroth* közleményei kecskéken végzett immunizálásokról, amelyek eredményeként isoantianyagokat tudtak előállítani. Az eredményekből azonban nem vontak le következtetéseket.

A monarchia összeomlása után a munkakörülmények Bécsben, *Landsteiner* munkaterületén is erősen megromlottak, ráadásul a kutató az illetékes felsőbb szervek és a bécsi egyetem részéről sem részesült kellő megbecsülésben és támogatásban. Elfogadta hát a hágai Vöröskereszt Kórház által felajánlott proszektori állást, majd 1920-ban elhagyta Ausztriát és családjával együtt Hágába költözött.

Döntő fordulat következett be életében 1922-ban, amikor meghívást kapott a New York-i Rockefeller-intézetbe, ahol 21 éven keresztül — egészen haláláig — dolgozott. Bár 1939-ben hivatalosan már nyugdíjba vonult, munkáját megszakítás nélkül folytatta haláláig. *Landsteiner* életének ez az utolsó szakasza is rendkívül termékenynek bizonyult és ismét korszakos felfedezések jellemzik. Szerológusokból és immunológusokból iskolát alapított maga körül, amely csakhamar világhírnévre tett szert. Első munkatársai közé tartozott *Ph. Levine*, akivel 1926-ban felfedezi az 1 és 2 irreguláris isoagglutinineket. Egy évvel később felfedezik a z MN és a P vércsoportrendszereket.

Landsteiner két tanítványával, *Levine*-vel és *Wiener*-rel együttműködve, már nyugdíjas korában fedezte fel az Rh-faktort [10, 11]. Az Rh-faktornak 1940-ben történt felfedezése annak az iskolapéldája, hogy egy tisztán elméleti kérdéssel való foglalkozás gyakorlatilag igen jelentős ismeretekhez vezethet. Az említett kutatók ugyanis a 30-as évek végén igencsak elméleti érdekességűnek tűnő problémával foglalkoztak, nevezetesen, az emberi vércsoport-tulajdonságok előfordulásával majmoknál, amelynek eredménye egy új faktornak, az Rh-nak a felfedezése lett.

Kevesen tudják, hogy az Rh-rendszer felfedezése már 1939-ben megkezdődött, mikor *Levine* és *Stetson* [13] egy hemolitikus betegségben szenvedő újszülött anyjának szérumában olyan antitestet talált, amely a gyermek és az apa vörösvérsejtjeit agglutinálja. Az anyába kimutatott antitesttel emberben kimutatott antigén Rh (Rhesus) elnevezése onnan származik, hogy körülbelül ugyanabban az időben *Landsteiner* és *Wiener* nyulakat és tengerimalacokat immunizált a Rhesus-majom vérével. Az immunizált állatok szérumában olyan antitesteket mutattak ki, amely nemcsak a Rhesus-majom vörösvérsejtjeit, hanem az emberek 85%-ának vörösvérsejtjeit is agglutinálta. Ezért gondolok arra, hogy a pozitív reakciót adó emberi vörösvérsejtek és a Rhesus-vörösvérsejtek azonos antigénnel rendelkeznek, ezért a humán antigén neve is Rhesus (Rh) lett.

Landsteiner és *Wiener* az 1940 előtti években azzal foglalkoztak, hogy a majmoknál vizsgálták az emberi vércsoport-tulajdonságok előfordulását. Ekkor azt találták, hogy különösen a Rhesus-majmok vére gyakran adott pozitív reakciót anti-M tesztserumokkal, tehát olyan szérummal, amellyel az emberi M-tulajdonság kimutatható. Ebből arra következtettek, hogy a pozitív reakciót adó rhesus vörösvérsejteknek M-hez hasonló tulajdonságot kell tartalmazniuk. Arra is következtettek ebből, hogy lehetséges Rhesus-vörösvérsejteknek alkalmas kísérleti állatokba való befecskendezésével anti-M ellenanyagot nyerni, hasonlóan ahhoz, hogy emberi M vagy N tartalmú vörösvérsejtekkel beoltva ezeknél a kísérleti állatoknál egy új ellenanyagot (anti-M, ill. anti-N) lehet termelni. Valóban néhány rhesus vörösvérsejtekkel immunizált nyúlánál anti-M keletkezett. Azonban egyes kísérleti, immunizált állatoknál olyan új ellenanyagot találtak, amely az amerikai emberek 85%-ának vérével pozitív reakciót adott.

Landsteiner 1940-ben alig néhány sorból álló közleményben jelenti be egy új vérfaktor a Rhesus-faktor felfedezését [12]. *Landsteiner* ezen újabb felfedezésének is — hasonlóan az ABO és Mn vércsoport-rendszerekhez — eleinte csak akadémikus jelentőséget tulajdonítottak. Ám csakhamar kitűnt, hogy a

Rhesus-faktornak óriási klinikai jelentősége is van. *Landsteiner* és *Wiener* vizsgálataival csaknem egy időben (1940-ben) *Levine* és *Stetson* leírták egyik transzfúziós szövődményes esetüket. Egy nőbetegük — azután, hogy in utero elhalt magzatot szült — a férjétől származó vér transzfúziójára igen súlyos szövődménnyel reagált. A beteg szérumában olyan antitestet mutattak ki, amely férj más azonos ABO-csoportú donorok mintegy 80%-ának vörösvérsejzeit agglutinálta és amely a transzfúziós szövődményért felelősnek bizonyult. Az antitest keletkezését azzal magyarázták, hogy az a terhesség hatására jött létre, vagyis a magzat olyan antigénjével szemben termelődött, amelyet az apától örökölt és amellyel az anya nem rendelkezett. Ezzel *Levine* és *Stetson* megeremtette a *foetalis eredetű anyag alloimmunizáció fogalmát*. *Wiener* és *Peters*, továbbá *Morureau* 1940—41-ben több esetben kimutatták az antitestet olyan egyének vérében, akik ABO azonos transzfúziókra indokolatlan szövődménnyel reagáltak. Ezzel bebizonyították, hogy a vérátömlesztésben is fontos szerepe van az Rh-faktornak. *Landsteiner* közreműködésével fedezték fel később a C Rh-faktort is. A Rhesus-faktor felfedezése új korszakot nyitott az immunhaematológia történetében, olyannyira, hogy ma már a Rhesus-szerológia külön ágga fejlődött a vércsoport-szerológia keretében.

Az Rh-rendszer néhány évtized alatt az egyik legnagyobb és legösszetettebb vörösvérsejt polimorfizmussá vált, amely több, mint 30 antigént foglal magában.

Nem mulaszthatjuk el megemlíteni, hogy *Landsteiner* mellett az Rh-faktor elfedezésével kapcsolatban ne szóljunk két munkatársáról. Az egyik *A. S. Wiener* volt (1903—1976), aki 1929-től kezdve volt munkatársi viszonyban *Landsteinerrel* és nagy része volt az Rh-faktor felfedezésében. Nevéhez fűződik az r' és r Rh-faktoroknak a felfedezése és öröklésük bizonyítása. Elég korán foglalkozott a vércsoportvizsgálatokkal. (Első közleménye az *Am. J. of Immunology*-ban 1929-ben jelent meg.) Sokat tett az Rh-vizsgálatok elterjedése érdekében a vérátömlesztésben, valamint az Rh-vizsgálatoknak az orvosi gyakorlatban — különösen a terhesség kezelésében — való alkalmazásában. Tudományos szakirodalmi munkássága ezen a területen igen nagy és értékes volt. (6 könyvet írt és 500-nál több közleménye jelent meg, és közülük nem egy ma is standard munkának számít a vércsoportkutatásban.)

Landsteinernek már az Rh-faktor felfedezése előtt tanítványa volt *Ph. Levine*. Részt vett az Mn- és a P-vércsoportrendszerek felfedezésében, majd sokat segített *Landsteinernek* az Rh-faktor felfedezésében. Neki is nagy érdeme volt, hogy megeremtette a foetalis eredetű anyai allomimmunizáció fogalmát. *Levine* (mások mellett) kimutatta, hogy a morbus haemolyticus neonatorum oka az anya és a magzat közötti Rh-inkompatibilitás. *Levine* javasolta, hogy az állati Rh-antitest nevét (megkülönböztetésül az emberi eredetűtől) *Landsteiner* és *Wiener* tiszteletére anti Lw-nek, az antigénét pedig LW-nek nevezzék el.

Most pedig térjünk rá az Rh-kutatás másik kiválóságának, *Peter Dahr*nak a szerepére (1906—1984) [25] *Dahr* 1935-ben a kölni egyetem közegészségtani intézetének főorvosaként dolgozott. 1936-ban a kölni állatkert igazgatója telefonon felhívta *Dahrt*, és megkérdezte, hogy nem tudna egy orángutánál vérvizsgálatot végezni? (Az állat beteg volt, és hamarosan elpusztult.) Abban az időben még nem voltak ismeretesek az emberszabású majmoknál a normális vértulajdonságok értékei, is nem is lehetett összehasonlítani őket. Az állatkert igazgatójának *Dahr* azt mondta, hogy semmi haszna nem lenne az orángu-

Peter Dahr

tánnál a vértulajdonságot vizsgálni, mert nem állnak rendelkezésre normális értékek s így nem lehetne megállapítani, hogy az állat adatai normálisak-e vagy kórosak. Az igazgató erre azt válaszolta, hogy rendelkezésére bocsátja az állatkert összes állatát vérvizsgálat céljára. (A 30-as évek közepén a kiel *Weinert* állatokon, elsősorban majmokon végzett vércsoportvizsgálatokról számolt be.) *Dahrt* az igazgató javaslatának elfogadására az is készttette, hogy az anthropológus *Weinert* adatait felülvizsgálja.

THE ROCKEFELLER INSTITUTE
FOR MEDICAL RESEARCH
66TH STREET AND YORK AVENUE
NEW YORK

Herrn Dr. Peter Dahr
Hygienisches Institut
der Universität Köln
Köln-Lindenthal.

Newfane, Vermont.
23 August 1941

Sehr geehrter Herr Doktor Dahr,

Meine Versuche mit dem Rh-Faktor haben dazu geführt, *einigen*
brauchbare Sera durch Injektion von Meerschweinchen mit dem Blut
von Rhesuseffen zu bereiten. Die Reaktionen sind nur schwach,
zur Diagnose können aber benutzt werden. Die Beschreibung derselben findet
sich in einer Mitteilung, die nächstens im Journal of Experimental
Medicine erscheinen wird.

Ich fürchte, dass die Seren sich nicht zur Versendung
eignen, aber es wird Ihnen, wie ich glaube, leicht gelingen, selbst
Seren herzustellen. Zu diesem Zweck sende ich Ihnen eine Abschrift
des Teiles meiner Mitteilung, der die Methode beschreibt.

Ich bin,

hochachtungsvoll

Ihr ergebener

K. Landsteiner

K. Landsteiner

Landseiner levele Dahrhoz, 1941-ben

Dahr tudományos munkásságának már első lépéseit siker koronázta. Arra az alapvető kérdésre keresett választ, hogy van-e olyan majomfajta, amelynél az emberhez hasonló isoagglutináció vagy valamilyen természetes vércsoport-tulajdonság, faktor mutatható ki. Többek között a Rhesus-majmok vörösvérsejtjeit anti-M immunszérummal is vizsgálta M jelleg kimutatása végett, de eredménytelenül. Vizsgálatainak

eredményeit 1936-ban a *Zschr. f. Rassenphysiologie*-ban közölte [8]. 1937-ben *Dahr* levelet kapott *Landsteiner*től, amiben a következő állt:

„Röviddel ezelőtt A. Wienerrel írott közleményben leírtuk az M tulajdonság kimutatását alacsonyrendű majmoknál. Miután munkánk elkészült, azt találtam, hogy Ön újabban majmoknál M-szérummal negatív eredményt kapott. Mivel ezt az ellentmondást tisztázni szeretném, szeretnék Önnel, ha ezzel egyetért, egy M-szérummintát küldeni, amivel mi Rhesus-majmok vérével pozitív eredményt kaptunk.”

Dahr és *Landsteiner* kicserélték anti-M szérumaikat. A vizsgálat eredménye az volt, hogy a *Landsteiner Dahr* szérumával a Rhesus-majmok vörösvérsejtjeivel ugyancsak negatív, *Dahr* pedig *Landsteiner* szérumával, Kölnben, pozitív eredményt kapott. Ez nyilvánvalóan azt bizonyította, hogy a két anti-M szérum kvalitatív különböző összetételű volt. *Landsteiner* és *Weiner* következtetése az volt, hogy ha a Rhesus-majmok vörösvérsejtjei az M-hez hasonló tulajdonsággal rendelkeznek, akkor sikerülni kell a Rhesus vérrrel való immunizálással anti-M-et nyerni, ami pedig csak emberi vérrrel való immunizálással sikerült. *Landsteinerék* azt tapasztalták, hogy egyes Rhesus vérrrel immunizált nyulak anti-M-et mások azonban olyan antitestet termelnek, amely először csak anti M-nek, de későbbi vizsgálatok szerint más specificitású antitestnek bizonyult és ezért anti-Rh-nak nevezték el. Hogy ezt az antitestet először anti-M-nek tartották, az érhető, mert az M- és Rh-jelleg az eruoid népek között kb. egyforma gyakoriságban fordul elő, mint az később kiderült. (Az M-jelleg kb. 80%-os M típus kb. 30%-os, MN-típus kb. 50%-os, az Rh-jelleg pedig 80–85%-os gyakorisággal.) Ez a körülmény a két különböző antitest elkülönítését természetesen kezdetben nagyon megnehezítette.

1941. aug. 23-i dátummal *Dahr* ismét levelet kapott *Landsteiner*től (az utolsót ebben az ügyben), amelyben a következőket írta:

„Az Rh-faktorral történt kísérleteim arra vezettek, hogy Rhesus-majmok vérével tengerimalacokat injekciózva használható szérumot lehet készíteni. A reakciók gyengék, de diagnózisra használhatók. Ennek leírása egy közleményben található, amely hamarosan a *J. of exper. Medicine*-ben fog megjelenni. Félek, hogy a szérumok nem alkalmasak elküldésre, azonban azt hiszem, Önnel könnyen sikerülni fog saját szérumot előállítani. E célból elküldöm Önnel a közleményem azon részének levonatát, ami a módszert tartalmazza.”

E levonat birtokában *Dahr* 1941 őszén Rhesus-vérrel való immunizálással tengerimalacokban anti-Rh szérumot állított elő. E szérummal történt vizsgálatok eredményeiről a *D. med. Wochenschrift* egyik 1942. évi számában számolt be, „*Untersuchungen über eine neue erbliche Blutgruppeneigenschaft beim Menschen*” címen [4] 697 vérminta vizsgálatának eredménye 19,9% Rh-negatív eset volt. Az utóvizsgálatok során *Dahr* 1192 vérmintát vizsgált, amik között az Rh-negatívak aránya 18,5% volt. Az Rh-negatív arány, megegyezik *Landsteiner* és *Wiener* akkori vizsgálatainak eredményeivel, de később a Németországban végzett Rh-vizsgálatok eredményeivel is. A háború után (1945-ben) *Dahr* elküldte saját termelésű anti-Rh szérumát *Race*-nek Angliába kontroll céljából, aki azt megfelelőnek találta.

Megállapíthatjuk, hogy *Dahr* Európában először (még a háború alatt) állított elő anti-Rh szérumot és elsőként végzett Rh-vizsgálatokat, mégpedig kitűnő eredménnyel. Ő volt az első európai szerző, aki Rh-vizsgálatokról közleményt jelentett meg és ugyancsak elsőként állapította meg, hogy az Rh-faktor dominánsan öröklődő jelleg.

1943-ban a *Z. f. Immunitätsforschung*-ban közleménye jelent meg tapasztalatairól az Rh-antiszérum termeléséről. *Dahr*t a háborús események megakadályozták az Rh-rendszerrel kapcsolatos vizsgálatok folytatásában: az amerikai kapcsolat az USA hadbalépése és *Landsteiner* korai halála következtében megszakadt. Ha ez nem következik be, akkor *Dahr* minden bizonnyal az Rh-rendszer társelfedezőjeként lenne számontartva. A későbbi években *Dahr*nak számos közleménye jelent meg az Rh-rendszerről, annak jelentőségéről és patológiai szerepéről a transzfúzióban és az erythroblastosis neonatorumban.

Dahr egyéniségének megítélésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy olyan ember volt, aki a hitleri Németországban (addig, amíg erre lehetősége volt) a náciizmus elől Amerikába menekült, zsidó származású *Landsteiner*rel a kapcsolatot fenntartotta, sőt vele még együtt is működött.

Most pedig röviden az Rh-vizsgálatok bevezetéséről hazánkban: a háborús helyzet, Magyarország elzártsága a nyugattól megakadályozta a nyugati, de különösen az amerikai tudomány eredményeinek idejében való megismerését. Így természetes volt, hogy az Rh-faktor felfedezéséről és annak fontos szere-

pérről az egészségügyben csak jóval a háború befejezése után értesülhettek. A kapcsolat felvétele az amerikai Rh-kutatókkal azonban még ezután is nehézségekbe ütközött. Tudomásom szerint az első közlemény hazánkban az Rh-vizsgálatokról az *Orvosok Lapja* 1947. évi 3. számában jelent meg *Koch Sándortól*, a szegedi egyetem, Általános Kórtani és Bakteriológiai Intézetéből. *Ivánovics* professzor az USA Pearl River helységében lévő Lederle laboratórium vezetőjétől kért és kapott Rh-kimutatásra alkalmas szérumot. Ezzel 121 terhes nőnél végeztek vizsgálatot. Közöttük 81,8%-ban találtak pozitivitást [9]. Morbus haemolytikus neonatorum nem fordult elő anyagukban. A következő évben *Neubauer György* [15, 16, 17] a budapesti Apponyi Poliklinika szülészke közölt terheseken végzett vizsgálatokról eredményeket az *Orvosok Lapjában*. Az amerikaiak *Diamond* professzortól kapott anti-C De- és anti-c De-szérumokat. Osztályán 15 morvus haemolytikus neonatorum eset fordult elő. Ezek közül 7 eset lefolyásáról számolt be.

A következő években (1949—1960) többen is végeztek vizsgálatokat az Rh(D)-faktor előfordulására nézve, a népességben [*Bakhausz, Nemeskéri*, 1, 2, 3]. 1947-ben és 1948-ban *Rex-Kiss* számolt be a lapokban az Rh-faktor jelentőségéről és e vizsgálatok bevezetésének szükségességéről [21—27]. Utóbbi az Országos Vérellátó Szolgálat igazgatójaként a donorok D-faktorra való vizsgálatát már 1949-ben elkezdte a származásmegállapítási ügyekben, pedig már 1948-ban a C, c, E, e faktorok előfordulását is vizsgálta, elsőként az országban. 200 személyen végzett vizsgálatainak eredményeit azonban csak 1958-ban közölte [21]. A vizsgálatok eredményei csaknem teljesen megegyeztek az angliai eredményekkel. 1966-ban ugyanő 5000 személyen végzett komplett (C, c, e, E, D) vizsgálat eredményeit közölte [21, 22, 23]. A fenotípusok mellett a genotípus és kromoszóma gyakorisági és a géngyakorisági értékeket is publikálta. Ezek az értékek bekerültek a világirodalomba, de megtalálhatók a hazai szakkönyvekben is.

BÉLA REX-KISS, PROF. D. M.—OLIVIA PETRÓ, D. M.

H—1081 Budapest, Köztársaság tér 16.

SUMMARY

We can hardly meet references in the literature to the various circumstances and factors that played an important role in scientific discoveries, although interesting conclusions could be driven from them. So, e.g., in the case of Landsteiner it is sure, that his idea, to investigate the reason of the mechanism and of the formation of a phenomenon, came from the phenomenon itself: namely, from the agglutination called forth by the fortuitous mixing of the cadavers' blood in the dissecting room. The present paper deals with certain circumstances that played a role in the discovery of the Rh-Factors, resulting not only scientific, but practical consequences as well. The data used here were collected primarily from the memoirs of professors Wiener, Levine, Dahr and from those of Speiser (Vienna). The authors were helped in their research also by their personal contact with professor Dahr (Cologne) established in the sixties.

Landsteiner was compelled to emigrate from Austria mainly by the vivid anti-Semitism of the early 20s. Supposedly, without his emigration the Rh Factors would have been discovered much later. Working in the Rockefeller Institute (New York) Landsteiner was provided with everything that was needed for his research. He had organised a team and, helped by his colleagues, he succeeded to open a new field in immunserology. Unfortunately, before he could have completed his scientific project, he had died—already as a Nobel-Prize winner—in 1943. His project was resumed by his colleagues. The method of Rh-examination, exceeding the field of medicine, quickly won a greater significance, in anthropology, genetics and in biology. It is worth to mention, that Landsteiner, had already indicated shortly after his discovery the fields, on which the Rh-examinations later played a significant role.

IRODALOM

- [1] Bakhausz, R.—Vajda, Gy.: The occurrence of the type Rh of human blood among population in Budapest. *Hung. Acta Physiol.* 21 (1949) 653
- [2] Bakhausz, R.—Vajda, Gy.—Nemeskéri, J.: Rh-factor Untersuchungen in Ungarn. *Homo* I. (1950. 192—202)
- [3] Bakhausz, R.—Nemeskéri, J.: Häufigkeit der ABO Blutgruppen und des D-Factors in Ungarn. *Z. Anthrop. Morph.* 51 (1960) 103—115
- [4] Dahr, P.: Untersuchungen über eine erbliche agglutinable Blutgruppeneigenschaften. *D. Med. Wschr.* 68 (1932) 345
- [5] Dahr, P.: Die bisherigen Untersuchungen über die Vererbung der neuen agglutinablen Blutkörpeneigenschaften „Rh“. *Z. Immun.-forsch.* 102 (1943) 165
- [6] Dahr, P.—Wolf, P.: Das neue agglutinable Blutkörperchenmerkmal „Rh“ und seine praktische Bedeutung. *Münch. med. Wschr.* 91 (1944) 315
- [7] Dahr, P.: *Meine Blutgruppenserologische Arbeiten.* Stuttgart, 1979
- [8] Dahr, P.: Über ABO-Blutgruppen und MN Blutfactoren anthropoider und anderer Affen. *Zschr. Rassenphysiol.* 8 (1936) 145
- [9] Koch, S.: Az Rh-faktor előfordulásának hazai viszonyai. *O. H.* 1947, 1893—1895
- [10] Landsteiner, K.—Wiener, A. S.: An agglutinable factor in human blood recognized by immunserum for rhesus blood. *Proc. Soc. exper. Biol.* 43 (1940) 223
- [11] Landsteiner, K.—Wiener, A. S.: Studies on an agglutinogen (Rh) in human blood reacting with anti-rhesus serum with human isoantibodies. *J. exper. Med.* 74 (1941) 309—320.
- [12] Landsteiner, K.: Agglutinationerscheinungen normalen menschlichen Blutes. *Wiener. klin. Wschr.* 14. (1901) 1132—34.
- [13] Levine, Ph.—Stetson, R.: *J. A. M. A.* 113 (1939) 126.
- [14] Levine, Ph. és mtsai: The role of isoimmunisation in the pathogenesis of erythroblastosis foetalis. *Am. J. Obstet. Gynec.* 42 (1941) 925—937.
- [15] Levine, Ph.: A review of Landsteiner' contributions to Transfusion. *Transfusion* 1 (1961) Jan.—Febr.
- [16] Neubauer, Gy.: Rh szűrővizsgálatok terheseken. *Orv. Hetil.* 89/1948.
- [17] Neubauer, Gy.: Az Rh-faktor klinikai jelentőségéről. *Orv. Lapja* III. (1947) 140—144.
- [18] Petrányi, Gy.: *Az immungenetika alapjai.* Budapest, Medicina, 1986.
- [19] Rex-Kiss, B.—Szemere, Gy.: A vércsoportkutatás újabb eredményeinek jelentősége az örökléses betegségek tanulmányozásában. *Morph. és Ig.- Orv. Szmlé.* 17 (1977) 163—166.
- [20] Rex-Kiss, B.: In memoriam A.S. Wiener. *Orv. Hetil.* 119 (1978) 1734.
- [21] Rex-Kiss, B.: Rh-Bestimmung und ihre Anwendung zur Klärung strittiger Vaterschaft in Ungarn. *Zschr. f. Rechtsmedizin.* 67 (1970) 319—323.
- [22] Rex-Kiss, B.: Rh-típus vizsgálatok és alkalmazásuk származásmegállapítási peres ügyekben. *Haematol. Hung.* 6 (1966) 213—227.
- [23] Rex-Kiss, B.: A vércsoportkutatás újabb eredményei.
- [24] Rex-Kiss, B.: ABO-alcsoport és Rh-vércsoport vizsgálatok atyasági ügyekben. *Jogtud. Közöny* 8 (1958) 327—331.
- [25] Rex-Kiss, B.: In memoriam Peter Dahr. *Orvosi Hetilap* 127 (1968) 839—840.
- [26] Rex-Kiss, B.: Karl Landsteiner. *Orvosi Hetilap* 110 (1969) 1567—1570.
- [27] Rex-Kiss, B.: A vércsoport (Rh-Faktor) meghatározások jelentősége az egészségvédelemben. *Népegészségügy* 29 (1948) 657.

PALEOPATHOLOGICAL INVESTIGATION OF OSTEOPOROSIS WITH DUAL ENERGY X-RAY ABSORPTIOMETRY. VALIDATION OF BONE MINERAL CONTENT DETERMINATION IN ANCIENT SPECIMENS

GEORGE RAPTIS

INTRODUCTION

Osteoporosis is a metabolic bone disease which results in loss of skeletal mass without alteration of the composition of bone [16, 43]. Bone strength is correlated with its mineral content (e.g. calcium salts) and presumably the most important clinical consequence of osteoporosis, fracture, occurs most frequently in persons with osseous demineralization [35]. Evidence of osteopenia, i.e. subclinical, non-manifest diminution of bone mineral content has a prevalence rate varying with measurement technique, anatomic location and part of the bone being analyzed [16, 42]. Ethnic, age-, gender-, and nutritional-factors have been implicated as determining the parameters of initial bone mass and rate of bone loss [25, 27, 43, 48]. While research projects are sponsored worldwide concentrating on the etiology and epidemiology of osteoporosis, comparably little understanding of its causes and mechanisms has been furnished so far [25, 45].

AIM OF STUDY

An alternative approach to examining the factors that influence bone mineral content is to study the remains of ancient populations. Osteoporosis as a disease is particularly easy to be paleopathologically investigated since the bones of a deceased individual are the long-standing evidence of his or her mineral status, besides diseases with osseous participation [46].

Paleopathology is a broad discipline which embraces anthropology, archeology, and paleontology [5, 7, 14, 15, 17, 26, 30, 54, 59]. It was proposed to designate the study of all evidence of pathological conditions found in the remains of animals or people [49, 50]. Its course runs parallel to that of history of medicine in that paleopathology contributes to a deeper understanding of ontogeny of disease, the prevalence and variability thereof in the past [3, 4, 38, 44, 45, 50, 57, 58]. Thus medical questions are illuminated in a specific time-period by a different angle, in a multidisciplinary way, and more accurately than by historical [e.g. literary, 1, 2, 56] and pure archeological evidence [4, 40].

With the paleopathological approach the epidemiology of osteopenia may be evaluated in populations of a different nutritional, climatic, and social setting that corresponding present day societies. Ethnic, that is genetic, differences must be taken into account, as well as the overt, pre-mortem, osteoporotic lesions, e.g. deformations of lumbar vertebrae and fractures of femoral neck in the living [7, 47].

Two questions may be addressed in this way. Firstly, the correlation of bone density with age [48], sex [35], and degree of physical activity [16] can be assessed assuming a known or determined dietary pattern. Secondly, these results could be further analyzed in view of the special nutritional, ecological, and demographical characteristics of the population under study.

Apparently, a necessary prerequisite of the above is an accurate and reliable measurement of bone mineral content [31]. The present study was undertaken in order to evaluate the reproducibility and validity of the application of dual energy X-ray absorptiometry to measuring ancient bones. The principle of absorptiometry encompasses the determination of the relative calcium concentration with high precision analysis of the process of energy absorption as monochromatic (single wave-length) X-rays pass through the material under study. A limited scale approach was implemented so as to ensure completely standardized experimental

conditions. In addition, bone trace-element analysis [12, 21, 19] was used for (a) dietary evaluation so as to control for nutritional effects on bone mineral density, (b) detection of adverse diagenetic changes due to soil exposure, and (c) an independent determination of bone calcium content.

MATERIALS AND METHODS

A Norland XR26 Mk 2 scanner was used to determine the bone mineral density of an intact skeleton dated in the post-classical or hellenistic Athens. The age at death, sex, and type of physical activity of the deceased person were not of importance to the primary goal of this investigation and were not made known to the operators of the apparatus prior to scanning of the preselected parts, e.g. (a) 1 square centimeter in the middle of the neck of right femur, (b) the lateral and (c) ventrodorsal aspect of fourth lumbar vertebra, and (d) 1 square cm of the midshaft of the femur. The hip and lumbar spine are the parts measured in living persons because they are mostly prone to fracture (lateral lumbar scans are superior to ventrodorsal since there is no overlap of the vertebral body and appendices). The midshaft of the femur was included as a reference area. All measurements were performed according to the standardized protocol, integrated in the software of the IBM PS/2 Computer, provided by the manufacturer (see Operator's Manual for further details). No immersion into water is needed with this method and the bones are not subject to any risk of damage. The femur was placed on the examination table with the neck or midshaft axis parallel to the surface, while the vertebrae weight-bearing axis was also positioned horizontally.

Two operators determined separately the mineral content of each site six times with repositioning of the bone between measurements and six times without (sequentially). A total of twenty-four measurements at each site was performed. The sequential determinations were introduced in order to obtain a control for operator-induced variation [10].

Chemical analysis of the selected parts was performed with a Perkin-Elmer Atomic Absorption Spectrometer model 360 fitted with a HGA 72 graphite furnace and a model 303 air-acetylene flame apparatus of the same company. Two hundred to 500 mg of cortical bone from the above-mentioned sites was dried to constant weight, ashed at 400 °C, and diluted with concentrated nitric acid according to standard procedures [55]. Special care was given not to damage bones excessively and microscopic examination revealed no postmortem bacterial lesions [22]. Analysis included Calcium (Ca), Strontium (Sr), Zinc (Zn), Manganese (Mn) and Lead (Pb), with recovery rates ranging from 91% to 105%.

Statistical analysis was performed by conventional, suitable methods.

RESULTS

Bone mineral density (BMD) is given in mg per square centimeter. The data presented are the mean, standard deviation, coefficient of variation, and (number of measurements).

BMD of neck of right femur:

overall	=	722, 28, 3.9%	(24)
1st Operator (repositioning)	=	720, 31, 4.3%	(6)
(sequentially)	=	724, 7, 1.0%	(6)
2nd Operator (repositioning)	=	723, 25, 3.5%	(6)
(sequentially)	=	721, 11, 1.5%	(6)

BMD of lateral scan of fourth lumbar (L4):

overall	=	548, 17, 3.1%	(24)
1st Operator (rep)	=	552, 22, 4.0%	(6)
	(seq)	= 549, 11, 2.0%	(6)
2nd Operator (rep)	=	550, 21, 3.8%	(6)
	(seq)	= 541, 9, 1.6%	(6)

BMD of ventrodorsal scan of L4:

overall	=	656, 33, 5.0%	(24)
1st Operator (repositioning)	=	652, 29, 4.5%	(6)
	(sequentially)	= 662, 12, 1.8%	(6)
2nd Operator (repositioning)	=	657, 40, 6.1%	(6)
	(sequentially)	= 653, 13, 2.0%	(6)

BMD of midshaft of right femur:

overall	=	1 892, 98, 3.6%	(24)
1st Operator (repositioning)	=	1 898, 68, 2.7%	(6)
	(sequentially)	= 1 909, 52, 2.7%	(6)
2nd Operator (repositioning)	=	1 870, 75, 4.0%	(6)
	(sequentially)	= 1 895, 59, 3.1%	(6)

There was significant agreement between operators in all series of measurements for each site (no mean value differed from a corresponding one by a probability of more than 0.5). Of great interest is the lack of deviation between operators evident in the values of the hip and lateral scans of L4, which ensures high reproducibility of the determination at these important sites.

Furthermore, it is to be noted that, as it was made evident by the coefficients of variation, operator-induced variation is insignificant, while correct positioning is crucial for accurate measurements.

Sequential determination resulted in coefficients of variation comparable to those reported by the manufacturer (1.0% for right hip and 1.5% for ventrodorsal scan).

No significant post-mortem diagenetic changes of mineral content were detected when concentrations in bone were compared to those in adjacent soil (average Mn levels less than 22 ppm, 12).

A 0.66 $\mu\text{g}/\text{mg}$ Sr/Ca ratio was determined, compatible with the dietary pattern (mainly agricultural origin of constituents) that precedes the medieval period [20]. The increased Zn/Ca ratio (1.42 $\mu\text{g}/\text{mg}$), and Mg level (4519 ppm) indicate an enrichment with animal protein. Thence, it is assumed that no nutritional effect significantly influenced bone density. Lead levels (47 ppm) were relatively high which is typical of classical and post-classical skeletons from Athens.

The atomic Ca content was found to be 300 mg/g dry weight (30%) in the right femoral neck, 420 mg/g (42%) at the cortical part of ipsilateral femoral midshaft, and ca. 250 mg/g (25%) in the lumbar spines. Analysis of regression of DEXA-determined mineral density (logarithmically transformed) to spectrometric calcium content (Ca cont.) gave a straight line,

$$\log(\text{DEXA—BMD}) = 0.0412 * (\text{Ca cont}) + 1.558 \text{ (mg/cm}^2\text{)}$$

with Pearson correlation coefficient $R^2 = 0.935$, $p = 0.007$.

DISCUSSION

Osteopenia in ancient populations has been assessed in the past either by morphological examination [6, 7, 13, 18, 23, 33, 36, 37, 52, 53] or by radiological and, more recently, absorptiometric techniques—with the older methods of single and dual photon scans—[8, 24, 32, 34, 39, 51], producing sometimes but not always acceptable results. Nevertheless, a definitive method to become a widely accepted standard is still lacking.

Determination of osteoporotic status of an ancient population irrespective of principle of determination involves addressing quite many methodological questions. Careful statistical and epidemiological evaluation of any results originating from such studies has to be employed in order to compensate for a host of confounding factors.

First of all, the study of ancient bony remains, conveniently situated in a cemetery, is intrinsically of cross-sectional nature. In effect, any investigation based on such material is deprived of the longitudinal component of bone mass change in each individual person [41]. This fact poses a very serious epidemiological limitation which cannot be fully overcome. In addition, a sample taken from an ancient cemetery is almost certain to be biased in respect to cause of death, age at death, gender, and socioeconomic status of the buried persons. All of the above factors contribute in forming a sample whose reference population is not necessarily that conceived by the conventional historical and archeological concepts of the specific period. On the other hand, a re-evaluation of established facts regarding an historical period will almost certainly occur if thorough paleopathological analysis is applied to any cemetery population of that period.

Secondly, keeping in mind the above limitation, we should be very cautious when combining data from different archeological sites of similar time-periods. Not only must the samples be homogenous in the historical and cultural aspect, but also in their stratification with regard to gender, age, and of course skeletal site. The ethnic composition has also to be controlled for. By accounting for these sources of potential bias we can draw sounder conclusions concerning individual parameters (age, sex, race) and safely combine the results of carefully planned and completed studies of approximately the same archeological dating. The necessity of carrying out a dietary evaluation of the individuals under study is more than obvious.

Thirdly, duration of burial and conditions of soil (apart from customary rituals as burning of the dead body) may have a common but unfortunately variable effect on post mortem reduction of bone mineral content [9, 11, 28]. This principle has been applied without particular success to the dating of bony remains [8, 19]. The reported failure to provide reproducible results is explained by the diverse variation introduced. On the contrary, this process does not substantially interfere with the measurement of osteopenia as all specimens of a certain site are subject to the same degree of demineralization [9]. Within sample comparisons are therefore permissible, while it has yet to be determined if this is possible when conditions are nearly identical. Another way of avoiding this pitfall is to use an index of relative bone mineral content by relating changes of bone density to other measures of the post-mortem bone age [18]. Unless the effect of geographical site and duration of burial is quantitated no ethnic, demographical or ecological comparisons can be unconditionally valid.

Last but not least crucial, a reliable method giving reproducible results has to be at hand when studying an ancient skeletal population for minimizing operator-induced error [31]. The latter is of paramount importance since an international standard is indispensable if results of any scientific value are desirable.

As this study was undertaken in order to validate the latest development in bone absorptiometry in paleopathological investigation the following statements summarize the results.

A good reproducibility was determined by the applied experimental protocol, while operator-induced variation was reduced to a minimum owing to computer standardization. The absorptiometric data correlated satisfactorily with the determined calcium content. Concluding, this preliminary investigation indicates that dual energy X-ray absorptiometry offers a reliable method of measuring the bone mineral content of the specific parts of ancient bones examined.

ACKNOWLEDGEMENTS

I wish to thank Prof. Dr. Katerina Rhoimiopoulou, Curator of Sculptures, National Archeological Museum at Athens (Athens, Greece) for providing the skeletal material for this study, and Prof. D. Hatzidakis, MD, Chief of Metabolic Bone Disease Unit, Evangelismos Hospital (Athens) for providing access to the Norland scanner in the August of 1991.

GEORGE RAPTIS, MD
Rathenau St. 24 A, Univ. Gastehaus
D—6300 Giessen, Germany

ÖSSZEFOGLALÁS

A cikk azt vizsgálja, hogyan alkalmazható a számítógép segítségével végzett duál-energiás röntgen abszorpciometria (DEXA) csontleletek osteopeniás tüneteinek meghatározására. A csont ásványsűrűségének (BMD) meghatározásához a szerző Norland XR26 Mk 2-es scannert alkalmazott: a vizsgált — teljes — csontváz a posztklasszikus Athénból származott.

A csont nyomelemeinek analízisével a szerző kizárja a lehetséges diagenetikus és a táplálkozással összefüggő elváltozásokat. A mérésbiztonság kielégítőnek (átlagos variációs koeficiens 3,1%), az operátorok eltérése pedig minimálisnak bizonyult (kb. 6%). Az ásványsűrűség a kalciumtartalom arányában alakult ($R^2 = 0,935$, $p = 0,007$).

Következésképp — a cikk szerint — a DEXA antik leletek vizsgálatára alkalmas és ajánlható módszer.

LITERATURE

- [1] Amundsen, D., Diers, C.: The Age of Menarche in Classical Greece and Rome, *Human Biology*, 1969; 41: 125—132.
- [2] Amundsen, D., Diers, C.: The Age of Menopause in Classical Greece and Rome, *Human Biology*, 1970; 79—86.
- [3] Angel, J. L.: The cultural Ecology of General versus Dental Health, *Bevölkerungsbiologie*, pp 382—391, G. Fischer Verlag, Stuttgart, 1975.
- [4] Angel, J. L.: Paleocology, Paleodemography and Health, in: *Population, Ecology and Social Evolution*, pp 167—190, Polgar, S. (ed.), Mouton Publishers, Hague, 1975.
- [5] Angel, J. L.: History and Development of Paleopathology, *American Journal of Physical Anthropology*, 1981; 56: 509—515.
- [6] Armelagos, G. J.: Diseases in Ancient Nubia, *Science*, 1969; 163: 255—259
- [7] Bennike, P.: *Paleopathology of Danish Skeletons*, Akademisk Verlag, Kopenhagen, 1985.
- [8] Bennike, P., Bohr, H.: Bone Mineral Content in the Past and Present, *3rd International Symposium on Osteoporosis*, Kopenhagen, pp 89—91, 1990
- [9] Brothwell, D. R. (ed.): The Skeletal Biology of Earlier Human Populations, pp 261—288, Symposia of the Society for the Study of *Human Biology*, Vol. VIII., Pergamon Press, Oxford, 1968.
- [10] Buikstra, J., Konigsberg, L.: Paleodemography: Critiques and Controversies, *Amer. Anthropologist*, 1985; 87: 316—333.
- [11] Burr, D. B.: Patterns of Variability in Mineralization of the Primate Femoral Diaphysis, *Amer. J. Phys. Anthropol.*, 1979; 51: 219—232.
- [12] Byrne, K. B., Parris, D. C.: Reconstruction of the Diet of the Middle Woodland Amerindian Population at Abbott Farm by Bone Trace-Element Analysis, *Amer. J. Phys. Anthropol.* 1987; 74: 373—384.
- [13] Carlson, D., Armelagos, G., Van Gerven, D.: Patterns of Age-related Cortical Bone Loss (Osteoporosis) Within the Femoral Diaphysis, *Human Biology*, 1976; 48: 295—314.
- [14] Cockburn, E.: Paleopathology (editorial), *Journal of the American Medical Association*, 1982; 248:472—473.
- [15] Cockburn, T. A.: Paleopathology and its Associations? *J. A. M. A.*, 1978; 240:151—153.
- [16] Cummings, S., Kelsey, J., Nevitt, M. et al: Epidemiology of Osteoporosis and Osteoporotic Fractures, *Epidemiol. Reviews*, 1987; 7:178—208.
- [17] Delson, E.: Paleoanthropology. One source not many, *Nature*, 1988; 332:206.

- [18] Dewey, J., Bartley, M., Armelagos, G.: Rates of Femoral Cortical Bone Loss in Two Nubian Populations, *Clinical Orthopedics and Related Research*, 1969; 65: 61—66.
- [19] Diamantopoulos, A. *et al.*: (Abstract), (Preliminary Results of Skeletal Dating with Dual Photon Absorptiometry), in Greek, *4th Congress of the Hellenic Society for the History of Medicine*, Patras, Greece, 1991.
- [20] Fornaciari, G., Mallegni, F.: Palaeonutritional Studies on Skeletal Remains in the Mediterranean Area, *Anthrop. Anzeiger*, 1987; 45: 361—370.
- [21] Grupe, G.: Ernahrungsgewohnheiten im Mittelalter, *Fortschr. Med.* 1986; 104: 801—804.
- [22] Grupe, G., Piepenbrink, H.: Trace Element Contaminations in Excavated Bones by Micro-organisms, in Grupe, G., Herrmann, B. (eds), *Trace Elements in Environmental History*, Springer Verlag, Berlin, 1988.
- [23] Gunnes-Hey, M.: *Age Related Loss in a Prehistoric Kontag Eskimo Population*, Ossa, 1985; 12: 41—47.
- [24] Horsman, A., Leach, A.: The Estimation of the Cross-Sectional Area of the Ulna and Radius, *Amer. Journal Physical Anthropology*, 1974; 40: 173—186.
- [25] Jacobsen, S., Goldberg, J., Miles, T. *et al.*: Seasonal variation of the Incidence of Hip Fracture among White Persons Aged 65 Years and Older in the United States (1984—1987), *Amer. Journal of Epidemiology*, 1991; 133: 996—1004.
- [26] Janssens, P.: *Paleopathology. Diseases and Injuries of Prehistoric Man*, Curven Press, London, 1970.
- [27] Kelley, P., Pocock, N., Sambrook, P., Eisman, J.: Dietary Calcium, Sex Hormones, and Bone Density in Men, *British Medical Journal*, 1990; 300: 1361—1364.
- [28] Knight, B., Lauder, I.: Methods of Dating Skeletal Remains, *Human Biology*, 1970; 42:322—341.
- [29] Lambert, J. B., Vlasak, S. M., Thometz, A. C., Buikstra, J. E.: A Comparative Study of the Chemical Analysis of Ribs and Femurs in Woodland Populations, *Amer. J. Phys. Anthropol.*, 1982; 59: 289—294.
- [30] Laughlin, W., Harper, A., Thompson, D.: New Approaches to the Preand Post-contact History of Arctic People, *Amer. J. Phys. Anthropol.*, 1979; 51: 579—588.
- [31] LeBlanc, A., Evans, H., Marsch, C. *et al.*: Precision of Dual Photon Absorptiometry Measurements, *Journal of Nuclear Medicine*, 1986; 27: 1962—1965.
- [32] McGeorge, P., Mavroudes, F., (Abstract), (Radiological Determination of Osteoporosis in Prehistoric Lumbar Vertebrae), in Greek: *10th Hellenic Congress of Rheumatology*, Ioannina, Greece, Abstract Book p 206, 1986.
- [33] Martin, D., Armelagos, G.: Morphometrics of Compact Bone, An Example from Sudanese Nubia, *Amer. J. Phys. Anthropol.*, 1979; 51: 571—578.
- [34] Mazess, R., Mather, W.: Bone Mineral Content of Alaskan Eskimos, *Amer. Journal of Clinical Nutrition*, 1974; 27: 916—925.
- [35] Nordin, B., Need, A., Chatterton, B. *et al.*: The Relative Contribution of Age and Years since Menopause to Postmenopausal Bone Loss, *Journal of Clinical Endocrinol. and Metabolism*, 1990; 70:83—88.
- [36] Ortner, D.: Disease and Mortality in the Early Bronze Age People of Bab-edh-Dhra, Jordan, *Amer. J. Phys. Anthropol.* 1979; 51: 589—597.
- [37] Perzigian, A. J.: *Gerontal Osteoporotic Bone Loss in Two Prehistoric Indian Populations*, Ph D Thesis, Indiana University, 1971, and Perzigian, A.: The Antiquity of Age-associated Bone Demineralization in Man, *Journal of the American Geriatric Society*, 1973; 21:100—105.
- [38] Pfifferling, J.: Medical Anthropology: Mirror for Medicine, pp 423—428, in: *Medical Anthropology*, Grollig, F., Haley, H. (eds.), Mouton Publishers, Hague, 1976.
- [39] Prendergast, M. K.: *Osteopenia in a Medieval Population from Kulub-narti*, Sudan. Ph. D. Thesis, University of Colorado at Boulder, 1987.
- [40] Quarnetti, G.: L'osteoporosi nella preistoria e nella protoistoria, *Minerva Medica* 1968; 59: 547—554.
- [41] Rathbun, T. A., Crist, T. A.: Bone and Soil Mineral Analysis, Diagenesis, Gender, and Age of 19th Century South Carolina Slaves, Abstract Book, p 284, *59th Annual Meeting of the American Society of Physical Anthropology*, 1990.
- [42] Reichel, H., Runge, H., Bruchhaus, H.: Die Seitendifferenz des Mineralgehaltes und der Breite am Radius und ihre Bedeutung für die Handigkeitsbestimmung an Skeletmaterial, *Zeitschr. der Morphologischen Anthropologie*, 1990; 78: 217—227.
- [43] Rodysill, K.: Postmenopausal Osteoporosis-Intervention and Prophylaxis. A review., *J. Chronic Diseases*, 1987; 40: 743—760.
- [44] Rogers, J., Watt, I., Dieppe, P.: Arthritis in Medieval Saxon Skeletons, *B. M. J.* 1981; 283: 1668—1670.
- [45] Ross, P., Norimatsu, H., Davis, J. *et al.*: A Comparison of Hip Fracture Incidence among Native Japanese, Japanese Americans, and American Caucasians, *Amer. J. Epidemiol.* 1991; 133: 801—809.
- [46] Schulz, M.: Ergebnisse osteologischer Untersuchungen in mittelalterlichen Kinderskeletten, *Anthropologischer Anzeiger*, 1989; 47: 39—50.

-
- [47] Seidel, K.: (Comparative Studies on the Frequency of Occurrence of degenerative spinal Changes in neolithic, medieval and modern Man), in German, *Zeitschr. der gesamten Inneren Medizin*, 1981; 36: 159—162.
- [48] Solomon, L.: Bone Density in Ageing Caucasian and African Populations. *Lancet* 1979; Dec. 22/29:1326—1330.
- [49] Steinbock, R.: *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*, pp 253—276, Thomas Books, Springfield, 1976.
- [50] Stenn, F.: The Contribution of Paleopathology to Modern Medicine. An Update, *Arch. Pathol. Lab. Med.*, 1981; 105: 633—637.
- [51] Sumner, D. R. jr.: *Size, Shape, and Bone Mineral Content of the Human Femur in Growth and Aging (Computed Tomography, Photon Absorptiometry)*, Ph D Thesis, University of Arizona, 1984.
- [52] Thompson, D., Gunners-Hey, M.: Bone Mineral Osteon Analysis of Yupiq-Inupiaq Skeletons, *Amer. J. Phys. Anthropol.*, 1981; 55: 1—7.
- [53] Van Gerven, D., Armelagos, G.: Cortical Involution of Prehistoric Mississippian Femora, *J. Gerontol.*, 1970; 25: 20—22.
- [54] Wells, C.: *Bones, Bodies and Diseases*, Thomas and Hudson, London, 1964.
- [55] Wittmers, L. E. jr., Alich, A., Aufderheide, Ac.: *Amer. J. Clin. Pathol.*, 1981; 75: 80—85.
- [56] Zanolio, B.: L'apparato locomotore nell' eta avanzata, *G. Gerontol.*, 1970; 18: 995—1000.
- [57] Zimmerman, M. R.: Paleopathological Diagnosis Based on Experimental Mummification, *Amer. J. Phys. Anthropol.*, 1979; 51: 235—254.
- [58] Zimmerman, M. R., Trinkaus, E., LeMay, M. *et al*: The Paleopathology of an Aleutian Mummy, *Arch. Pathology and Laboratory Medicine*, 1981; 105: 638—641.
- [59] Zimmerman, M. R., Kelley, M.: *Atlas of Human Paleopathology*, pp 1—6, 55—68, Praeger Publishers, New York, 1982.

AZ ANATÓMIAI VIASZPREPARÁCIÓ KIALAKULÁSÁNAK ÉS VIRÁGKORÁNAK TÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÓJA

HORÁNYI ILDIKÓ

Az emberi test reneszánsz szellem által jóváhagyott boncolása a XVI. században a tudományos anatómia kialakulásához vezetett, de még két évszázad kellett ahhoz, hogy eljusson arra a csúcspontra, amelyet az anatómiai készítmények terén az olasz és francia tudósok, művészek neve fémjelez. Az oktatási és művészi célokkal készülő anatómiai viaszszobrok magas művesség igényével való megalkotásához hosszú kutatómunka szükségeltetett,¹ amelynek az alapját a holttestek boncolása és kipreparálása biztosította.

Az anatómiai készítmények két fajtáját különböztethetjük meg. Az egyik az ún. „*anatomia naturalis*” a hullákat természetes alapanyagként kezelte, s kipreparálásukkal mintát szolgáltatott az „*anatomia artificialis*” mesterséges úton előállított készítményeinek, amelyek legfontosabb anyaga, a viasz biztosította az orvostörténet e fontos ágának a művészi viaszszobrásszal való kapcsolatát.

A hullák preparálása hosszú, komoly ügyességet és szakmai tudást igénylő folyamat, de eredménye igen fontos az emberi és az állati test megismerése szempontjából. Nem véletlen, hogy a vér- és nyirokkeringés rendszerének megismerését a preparátumok vizsgálata segítette elő, és minden olyan orvos, aki ezen a téren eredményt tudott felmutatni, az „*anatomia naturalis*” módszerének kifejlesztésében is jelentős eredményeket ért el.

Tanulmányom célja nem terjed ki a preparáció módszerének alaposabb elemzésére, de mivel a viasz-készítmények szempontjából elég nagy jelentőséggel bír, ezért egy rövid ismertető feltétlenül szükséges ahhoz, hogy megértsük a mesterséges anatómia lényegét.

A legfontosabb szempont a test konzerválása, ezért a holttest bomlását megelőzendő három-négy napig vékony vízsugárral kellett mosni a hullát, hogy annak minden maró, bomlandó része leoldódjon, majd ezek után a száraz helyen való kiszáritás következett. A konzerválás nehezebb részéhez ezután érkeztek el, amikor is speciális szerekkel kellett a preparátum tartósságát megőrizni, és a preparáció céljától függően bizonyos részeket kiemelni, láthatóvá tenni. Ennek a leghatásosabb módszere az injektálás művészete lett, amelynek magas szintű kidolgozása biztosította a preparálás helyes módszerének megtalálását, a hullák tartósságának megőrzését, és főleg az artériák, vénák és a lymphatikus rendszer láthatóvá tételét.²

Az injektálás első kísérletei már az ókorban kimutathatók (pl. *Galenus* a II. században levegőt pumpált a keringési edényekbe, hogy azok láthatóvá váljanak), de az első eredményesebbnek mondható injektálási módszer a XVII. században vált ismeretté. 1661-ben *Malpighi* (1628—1694) tapasztalta először, hogy ha cseppfolyós anyagot: higant injektál a tüdő artériáiba, azok szépen kirajzolódnak. Ezt a módszert követte

¹ Impey, O.—MacGregor, A.: *The Origin of Museums the Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth Century Europe*. Oxford, 1985. — A zürichi egyetem orvostörténeti gyűjteményében található elefántcsont anatómiai modellek kapcsán az ábrázoláscsoport keletkezéstörténetét igen jól összefoglalja: Thomas, B.: *Anatomische Modelle aus Elfenbein*. Zürich, 1985

² Legée, G.: Les injections anatomiques au XVIIe et XVIIIe siècle: des injections de métaux fusibles aux injections à la cire. = *La Ceroplastica nella scienza e nell' Arte, Atti del I. Congresso Internazionale* (3—7. VI. 1975.). Biblioteca della „Rivista di Storia delle Scienze Mediche e Naturali”. Firenze, 1976. 657—684. (A továbbiakban a kötet: *La Ceroplastica, I. Congresso*)

L. Bellini (1643—1704), *Swammerdam* (1637—1680), de Swammerdam miután első 1672-es kísérletének sikere után ismételten higanyt injekciózott egy borjú hörgőartériába, s azok a higany nyomása alatt szét pattantak, már látta, hogy ezt a módszert nem lehet a legtökéletesebbnek nevezni. Kísérleteztek még számos anyaggal, pl. *G. Bidloo* (1649—1713) és *W. Cooper* (1666—1709) amalgámmal (fonsor), de ezek sem vezettek az igazi megoldáshoz. A XVII—XVIII. században mégis a higany-injekció és a maratás módszere terjedt el, de már felismerve annak hátrányait (a vér- és a nyirokerek eltörését) újabb módszereket próbáltak kikísérletezni. A holland iskolának adatott meg, hogy ezen a téren fontos eredményeket érjen el. *Régnier de Graaf* és *F. Ruysch* (1638—1731)³ — aki az egyik leghíresebb preparálótudóssá vált — a viaszt tartotta a legtökéletesebb anyagnak az injektálás szempontjából. Nagy hangsúlyt fektetett a fecskendő méreteire, a „likőr” összetételének megválasztására, és a keringési edényekből a nedvek leengedésének technikájára.

A legjobb preparátumok fiatal hullák felhasználásával készülhetnek, mert azok szövetei még rugalmasabbak, nedveik folyékonyabbak. A viasz összetétele is a tetem korától vált függővé. A fiatalabb alanyhoz folyékonyabb likőrt használtak (összetétele: levendulaolaj, spiritusz, Fioranenti balzsam, édes mandula olaja, vízzel hígított lép), és nagy hangsúlyt fektettek a viasz színezésére is. A keringés különböző edényeihez különböző színeket ajánlanak a jobb láthatóság és megkülönböztethetőség céljából. Pl. az artériákhoz a pirosat, a vénákhoz a zöldet, kéket, a nyirokedényekhez a sárgát, fehérét tartották a legmegfelelőbb színnek, és a szervesen eredetű színezőanyag használatát javasolták.

A viaszinjekciózás módszert adott az anatómiai és fiziológiai kutatás számára, és az anatómiai darabok megfelelő konzerválására. Ennek eredményeképp világossá vált a vérerek jelentősége, keringésben való szerepe, feltárhatóvá vált a nyirokrendszer, a mirigyek, a bőr, a csont sajátága. *W. Harvey*, akit a vérkeringés egzakt leírójának és felfedezőjének tartunk (1628), szintén folytatott kísérleteket a szóban forgó technika segítségével.⁴

Az anatómiai injektálás virágkora 1650—1750 közé esik s nem csak kutatási módszert adott az orvostudománynak, hanem szép preparátumok létrehozója, konzerválója is lett. A leghíresebb preparátumok elkészítői: pl. *Ruysch*, aki I. Péter cár kollekcióját csinálta, *Marie-Catherine Biberon* (1719—1815), preparátumait 1759-ben és 1770-ben a francia Tudományos Akadémián mutatta be, majd Szentpéterváron, s végül 1796-ban felajánlotta a párizsi École de Santénak. *Laumonier* a roueni iskola megalapítója szintén a viaszinjekciózás technikájában ért el nagy sikereket; *Honoré Fragonard* pedig a tudomány és a művészet közötti határmezsgyén mutatott be színpadias darabokat.

A boncolások, a hullák kipreparálása biztosította az emberi és állati test szerveinek olyan fokú megismerését, hogy megteremtődjön a létalapja az „anatomia artificialis” készítményeinek. A preparátumok elkészítése mintát szolgáltatott a viaszdarabok megalkotásához, így a műhelyek, kabinetek életében a kétféle anatómia szoros összefüggésekképp a preparáció a viaszszobrászat természetes alapja, előkészítő munkája maradt.

Az anatómiai modellek kiállításának igénye már a XVIII. században felmerült, a közönség előtt való boncolások, a „*Theatrum Anatomicum*”-ok az orvostanhallgatók okulására szolgáltak (pl. *Rysch* gyűjteménye, a leydeni anatómiai múzeum stb.).⁵ Ebből az igényből is adódhatott annak a gondolatnak a megfogalmazódása, amely a közönség és az egészségügyi iskolák tanulóinak oktatása érdekében célul tűzte ki mesterséges anatómiai modellek megalkotását. Az „*anatomia plastica*”-t legkorábban *Lodovico Cardini* (1559—1613) vetette fel „*La bella anatomia*”-jában, a XVII. században *Giovanni Battista Verle*, *Antonio Maria Valsalva* számítanak az „anatomia artificialis” előfutárának.⁶ Verle az emberi szem művészi anató-

³ Az injektálás művészetét másképp „*Ruysch Művészetének*” is nevezték, de az ő technikájának mibenléte titok maradt. A technika leírásához alapműnek számít egy anonim értekezés [P. Tarin (1725—1761) vagy J. J. Sue (1710—1792)]: *Anthropotomie on l'art d'injecter, de disséquer, d'embaumer...* Paris (1750)

⁴ Legée, G.: i. m. 670—671

⁵ Mulder, W. J.: *Anatomic wax-models in the Collection of Leiden.* = *La Ceroplastica, I. Congreso* 427—431

⁶ Angeletti, C.: *Geförmltes Wachs.* München, 1980, 25—29

miájával foglalkozott,⁷ Valsalva (1666—1723), bolognai anatómus egy művészi fület állított elő, 1697-ben pedig az emberi test egy részletét készítette el viaszból. De az anatómiai viaszszobrászat atyjának egy szicíliai abbé tekintünk: *Giulio Gaetano Zummo* (1656—1701), aki elindítója volt annak a folyamatnak, amely e sajátos szobrászati tevékenység virágkorában teljesedett ki.

Zummo Szirakuzában született, ahol a jezsuita kollégiumban folytatott tanulmányokat, s bár pap nem lett belőle, de azért az abbé címet használta. Szicíliában a viaszszobrászatnak nagy hagyományai voltak, és elég jó renomét érhetett el Zummo is, aki III. Kozma nápolyi udvarába meghívást kapott,⁸ s támogatást művei elkészítésére. De miért, hogy egy egyszerű viaszszobrász ilyen magas rangú támogató kegyeit élvezte? Zummo műveinek témája volt az a szokatlan momentum, amely felhívta a nagyhercegi udvar figyelmét alkotásaira. A betegség, a halál, az idő győzelme, a holttestek bomlása, oszlása kötötte le főleg Zummo figyelmét, s e témakörben mintázta meg leghíresebb szoborcsoportjait viaszból. Egyik ilyen fontos műve a *Pestis*, amiről azt hitték, hogy Firenzében formázta, de *François Cagnetta* egyik alapvető tanulmányában⁹ — amely a Zummo életmű megismerése szempontjából nagy jelentőségű — a Nápolyban való kivitelezést valószínűsítette. Hasonló témát dolgoz fel az „*Idő Győzelme*” című kompozíciója és a „*Testek romlása*”. Zummo e művei — amelyek első periódusában készültek — az emberi test halál utáni állapotát mutatják be.

Az oszló hullák, felbomló tetemek ábrázolása ilyen naturalisztikus eszközökkel a művészetben igen ritkán jelenik meg. Ezért fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a korabeli Firenze át volt hatva azzal a sajátos hangulattal, amit a nagy járványoktól való félelem váltott ki, és nem kevésbé fontos az az orvosi miliő, amely egyre inkább az emberi test tudományos megismerését tűzte ki célul maga elé. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül Zummo jezsuita neveltetését sem, hiszen a jezsuita irodalom (*Francisco Borgia*, *Danielo Bartoli*) is szívesen foglalkozik az oszló hullák leírásával a tragikum, a fatalizmus, a földi halandóság véglegességének tudatosításával. Zummo szobrászatában az emberi hullák anatómiáját akarta rekonstruálni, s nem véletlen, hogy az orvostudomány legújabb eredményei komolyan kezdték foglalkoztatni. 1695-ben Bolognába utazott, hogy az anatómia legjelentősebb központjában minél több ismeretet szerezzen érdeklődési körének megfelelően, majd Génúában hosszú hónapokra bezárkózott szobájába, ahol éjt nappallá téve dolgozott. Itt készítette el a „*Lemondás*” és a „*Születés*” című szoborcsoportjait. Jelentős lépés volt életében a francia *Guillaume Desnoues*-val való megismerkedése, akivel viaszszobrok kórházaknak való gyártására társult, s akinek társaságában később Franciaországba utazott. Génúában az orvostudomány szempontjából jelentős művet is alkotott. Számos

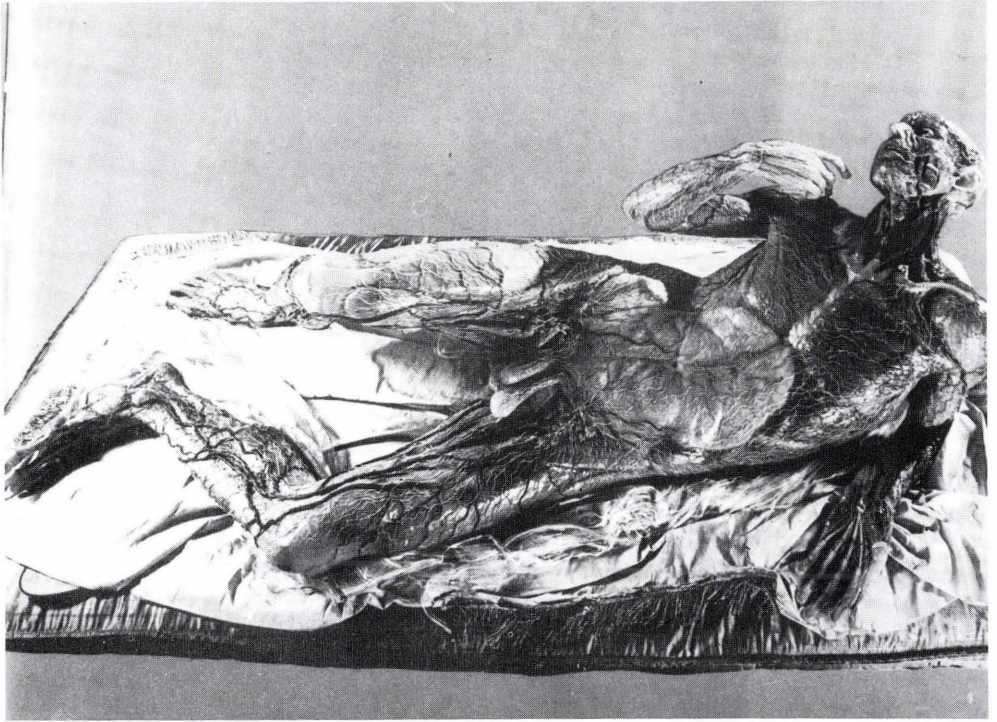
Gaetano Zummo: Anatómiai fej.
La Specola Múzeum (Repr. *Le Cere Anatomiche della Specola*. Firenze, 1979)

⁷ Belloni, L.: Giovanni Battista Verle e le anatomie artificiali dell'occhio e dell' orecchio umano. = *La Ceroplastica*, I. Congresso, 167—180

⁸ Cagnetta, F.: La vie et l'oeuvre de Gaetano Zummo. = *La Ceroplastica*, I. Congresso, 489—500

⁹ Cagnetta, F. fenn idézett munkájában Lightbown: I. Zumbo — The florentine period. II. Genoea and France. *The Burlington Magasin*. 1944. nov.—dec. tanulmányának ez irányú állításait cáfolja

lefejezett emberi fejet tanulmányozva elkészítette azt az anatómiai fejet,¹⁰ amelyet ma a firenzei La Specola Múzeumban láthatunk. Ezt tartják Zummo anatómiai és művészi főművének, amit ő III. Kozmának, protektorának ajánlva Firenzébe küldött.

Clemente Susini: Emberi test michelangelói pózban.

Bécs, Josephinum, Anatómiai Gyűjtemény (Repr. *Le Cere Anatomiche della Specola*. Firenze, 1979. 37. p.)

Zummo Genuában megismerkedett XIV. Lajos tengerészeti intendánsával: *Jean-Louis Fargis-Harberttel*, aki a művészt meghívta Marseille-be, s negyven kórházi hullát és egy preparátort bocsátott rendelkezésére. Ekkor komponálta Zummo azt az új anatómiai fejet, amelyet Párizsban a Tudományos Akadémián 1701. május 25-én mutatott be a francia tudósok legjobbjainak. Műve óriási sikert aratott, több protektorra is szert tett (pl. *Elisabeth de Chéron*, *Roger de Piles*), mígnem XIV. Lajos az anatómiai viaszpreparátumok készítési jogának Franciaországra kiterjedő monopóliumával jutalmazta meg. Zummo a jobb hangzásra való tekintettel nevét Zumbóra módosította, s ekkor szakított Desnoues-val is, akinek későbbi tevékenységére még ki fogunk térni. De Zummo sikere nem lehetett teljes, mert még ez évben 1701. december 22-én elhunyt. Idegen voltára tekintettel mindenét elkobozták, s a Saint Sulpice templomba is Mlle. de Chéron temettette el. A templomot a forradalom idejében átalakították Zummo sírját is tönkretéve.

Az anatómiai fej sorsát csak rövid ideig lehet követni. A király az Akadémiától elkobozta a fejet, s sebészének *Maréchalnak* engedte át, aki továbbadta *Buffonnak* és *Daubertonnak*, míg végül a forradalom ideje alatt eltűnt. Dauberton 1749-ben „*L'histoire naturelle générale et particulière...*” című művében

¹⁰ Anthony, J.: Note à propos de deux cires florentines du museum de Paris représentant des tête humaines. = *La Ceroplastica*, I. Congresso 161—164. című munkája Zummo anatómiai fejének hollétét próbálja kideríteni

részletes leírást adott a fejről, s ennek a leírásnak alapján keresik ma is a fejet a francia anatómiai gyűjteményekben reménykedve annak előkerülésében. *Jean Anthony* egy tanulmányában¹¹ annak a feltételezésének ad hangot, hogy egy a párizsi Természettudományi Múzeum anatómiai gyűjteményében lévő ismeretlen eredetű fej esetleg Zummo műve lehet, bár sok kérdéses pontja van bizonyításának. Végül Anthony is elveti a két fej egyezésének lehetőségét, de stílussajátságai miatt nem zárja ki, hogy esetleg Zummo egy eddig ismeretlen, s csak feltételezett harmadik anatómiai fejével van dolgunk.

Zummo jelentősége mindenképpen abban rejlik, hogy elsők között hívta fel a figyelmet az anatómia művi demonstrációjának lehetőségére, bár művei még inkább művésziek, mint egzaktak. Desnoues, Zummóval való vitája után *François Lacroix* szobrásszal társult, és 1711-ben bemutatták modelljeiket a francia Tudományos Akadémiának. A király az anatómiai modellek készítésének privilégiumát adományozta Desnoues-nak, s így született meg az első ilyen jellegű múzeum Párizsban. Lacroix 1717-ben otthagya Desnoues-t, és *Joseph-Guichard Duverney*-vel dolgozott, aki a boncolásai által híres orvos volt, és elkészítettek egy később Nagy Péter cárnak ajánlott anatómiai fejet. Desnoues pedig Londonban tett látogatást, bemutatva magával vitt darbjait, de időközben elhunyt és gyűjteménye szétszóródott.¹²

Zummo feltűnése és a körülötte kialakult divatja az anatómiának az anatómiai viaszmodellek virágkorát előlegezik meg, amely virágkor a XVIII. század végére tehető. Az a kisugárzás, amely az ilyenfajta gyűjtemények kialakulását elősegítette Itáliából indult ki, és terjedt el Európa szerte létrehozva a ma is ismert nagy anatómiai gyűjtemények alapjait. Itáliában több központja is kialakult az ez irányú tevékenységnek főleg az orvostudomány szempontjából jelentősebb egyetemi városokban, így Páduában, Bolognában és Firenzében.

A legrégebb ismert viaszmodellek közé tartoznak azok a darabok, amelyeket Bolognában¹³ készítettek a XVIII. század közepe táján. A legfontosabb bolognai viaszmodellálók közül hármat kell kiemelni. *Erocole Lelli*¹⁴ már 1739-ben elkészítette első művét: két vesét, amelyeket megtekintve XIV. Benedek pápa egy egész sorozatot rendelt belőlük. Lelli készített még izomrendszert bemutató szobrokat (eredeti csontvázra applikált szövetrendszerrel) és műcsontvázakat is. Lelli műhelyében dolgozott először az a házaspár is: *Giovanni Manzolini* és *Anna Morandi* akik később műhelyt nyitottak, s érzékszervekről, zsigerekről stb. készítettek modelleket. Modenában ismert viaszszobrász volt *Remigio Lei* és *Antonio Scarpa*, de a leghíresebb viaszmodelláló iskola egyértelműen Firenzében alakult ki, melynek legfontosabb alkotásait ma a firenzei La Specolában őrzik, de Európa-szerte fellelhetőek az iskola művei.

Firenzében már 1750-től folyt a munka a sebész- és szülészprofesszor, *Giuseppe Galetti* és *Giuseppe Ferrini* szobrász közreműködésével, de modelljeik sem művésziileg nem álltak olyan magas színvonalon, sem anatómiaiilag nem voltak olyan pontosak, mint *Felice Fontana* iskolájának híres művei. Fontana 1730-ban született, és Veronában, Pármában, Padovában folytatott filozófiai tanulmányokat, fizikát, anatómiát tanult. 1755-től Bolognában *Melchiorre Partini* társaságában az idegrendszer tanulmányozását kezdte el, majd rövid római tartózkodás után Pisába ment, és 1765. szeptemberében költözött *Pietro Leopoldo* hívására Firenzébe, amely később kimagasló tevékenységének színhelye lett. 1765. október 10-én Fontana a *Pisano Studio*-ban elfoglalta a megüresedett logikai (illetve Filozofia Razionale) katedrát, 1766-ban pedig a firenzei Palazzo Pitti kabinetjében lépett a fizikai katedrára. Munkásságának köszönhetően Fontana elnyerte a toszkániai nagyhercegtől (a későbbi II. Lipót császártól) azt a lehetőséget, hogy 1775-ben a firenzei Palazzo Pitti természettörténeti és fizikai stúdiójába költözve folytathassa tovább tevékenységét (Reale ed Imperiale Museo di Fisica e Storia Naturale Museo Zoologico de La Specola).¹⁵ A múzeum melléképületében rendezett be egy viaszszobrász műhelyt, ahol olyan európai rangú viaszszobrászok dolgoztak vele együtt, mint pl.

¹¹ Anthony, J.: i. m.

¹² *Les siècles d'or de la médecine. Padoue XVe—XVIIIe. siècles.* Padoue, 1989, 162

¹³ *Le cere anatomiche bolognesi del settecento.* Bologna, Università degli studi di Bologna, 1981

¹⁴ Brighetti, A.: Erocole Lelli e le cere bolognesi in carteggi inediti di Settecento. = *La Ceroplastica, I. Congresso*, 207—217

¹⁵ Martelli, A.: La nascita de Reale Cabinetto di Fisica e Storia Naturale di Firenze e l'anatomia in cera e legno di Felice Fontana. = *La Ceroplastica, I. Congresso* 103—128. *Le Cere Anatomiche della Specola.* Firenze. 1979

Clemente Susini (1754—1814), Paolo Mascagni¹⁶ (1752—1815), Francesco Calerizoli, Carlo és Luigi Calamei. A Fontana vezette műhelyt felkérték egy igen impozáns kollekció elkészítésére, mely kiterjedt az emberi test minden részletére, az anatómiai kutatások eredményeinek szemléltetésére. Munkamódszerük

„Anatomia Gynecologum” Bécs, Josephinum, Anatómiai Gyűjtemény.
(Repr.: Wyklycky, H.: Das Josephinum. Wien—München, 1985. 53. p.)

megegyezett az eddig leírtakkal: először kipreparálták a holttesteket, utána elkészítették azok imitációját viaszból.¹⁷ Műveik egzakt anatómiai hűsége a kivitelezés művészi szépségével párosult, és nem hiányzott munkáikból a szenzibilitás, a művészi emóció sem (pl. Susini: Óreg ember feje). 1770—1890 között a firenzei iskola negyven egész alakos emberi modellt készített, és több mint kétezer kisebb anatómiai szervet mintázott meg, mely művek az egész világon elterjedtek sok-sok gyűjtemény alapját szolgáltatva. De Fontanának nem csak viaszal dolgoztak. Egyik leghíresebb művük az az emberi fabábú, mely majdnem háromezer darabból áll, és minden darabja mozgatható, szétszedhető.¹⁸ Ez a munka a Természettörténeti Múzeum számára készült, és nagy fontosságot tulajdonítottak neki, olyannyira, hogy még Napóleon is megrendelte másolatát.

¹⁶ Lesky, E.: Paolo Mascagni (1755 bis 1815) und die Restaurierung seines „Icones”. *Österreichische Ärztezeitung*, 1968. febr. 25.

¹⁷ A viaszszobrok készítésének munkamódszeréről ld.: Warth, A. H.: *The Chemistry and Technology of Waxes*. New York, 1956

¹⁸ Sonolet, J.: À propos d'un mannequin anatomique en bois: Napoléon Bonaparte et Felice Fontana. = *La Ceroplastica*, I. Congresso, 443—456

Annyi bizonyos, ha bármely uralkodó, vagy fontosabb személyiség ellátogatott Firenzébe, nem mulasztotta el, hogy fel ne keresse a Fontana-műhelyet, és ne rendeljen néhány darabot, esetleg egész kollekciót a már elkészült művek mintájára. Ezért a Fontana-műhely viaszkészítményei egész Európában elterjedtek, s nagy hatást gyakoroltak a viaszszobrászokra és az orvostudományra. Például a montpellier-i anatómiai múzeum harminchárom modellt őriz Fontanától, s a leghíresebb viaszgyűjtemények alapjait legtöbbször e műhely munkái adják. Nézzünk néhány példát, hogy miképp áradtak szét Európában a Fontana-iskola munkái!

1780-ban II. József — aki a toszkánai nagyherceg testvére volt — Firenzébe látogatott, és Fontanáéknál tett látogatása alkalmával egy egész kollekció hasonló preparátumot rendelt, mint amelyet a műhelyben látott. A megrendelt anyag 1785-re készült el Paolo Mascagni segítségével (1192 darab tárgy) 30 000 Forint értékben, és 1786-ban az Alpokon keresztül öszvérháton érkezett meg Bécsbe, ahol a Katonai Orvosi-Sebészi Akadémia, Isidore Canevale által épített épületébe került (1785-ben alapítva). Ez az anyag adja alapját a híres bécsi Josephinum gyűjteményének.¹⁹ A viaszpreparátumok között tizenhat nagy figura is található, melyek közül egyet más kisebb darabokkal együtt II. József 1789-ben a pesti egyetem orvosi fakultásának ajándékozott. (Ma a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban található.²⁰) A nyirokrendszert bemutató fekvő női alak párja a bécsi Josephinumban látható „*Anatomica Gynecologum*”. Kádár Zoltán összehasonlítást végzett a „*Venus Anatomica*” és a barokk szobrászat nőalakja között, és Bernini egy 1674-es a római *San Francisco a Ripa* templom síremlékén található női szobrával talált analógiát.²¹ Bernini barokk lendületű nőalakjának patetikus haláltusája a klasszicista ízlésű „*Venus Anatomica*”-n a halál nyugalmává szelídül.

A Fontana-műhely művei iránt különösen nagy érdeklődést mutatott I. Bonaparte Napóleon is, amikor huszonhat évesen a francia hadsereget Itáliába vezette. 1795 végén egy az intézet igazgatójának írt levelében egy egész kollekciót rendelt a Firenzében látottak alapján. 1799. április 20-án Reinhard (a Firenzei Francia Köztársaság vezetője) egy levelében számot adott az elkészült 130 darab preparátumról, és megemlítette egy megrendelést, melyet Napóleon kért Fontanától — a már említett faszobor másolatáról van szó.²² Fontana folyamatosan dolgozott a megrendeléseken, de a zűrzavaros politikai helyzet nem kedvezett a gyors munkának. A francia forradalom után a tudóst franciabarátsággal vádolták, s tizennyolc hónapi fogságra ítélték, ami az időödő embert eléggé megviselte, és a megrendelt küldemény elszállítása is késlekedett. A negyven dobozba csomagolt százharminc viaszpreparátum végre 1802-ben jutott el tengeri úton Franciaországba, s végül Montpellier-ben helyezték el. A faszobrot Fontana már be sem tudta fejezni, mert 1805. március 9-én meghalt. Hogy a szobor hogyan jutott el végül Párizsba, az rejtély, de lehetséges, hogy 1807-ben Bécsen keresztül került végül is megrendelési helyére. (Ma a párizsi *Musée d'Histoire de la médecine*-ben található.)

Mint láttuk Franciaország az olasz példa nyomán élen járt a viaszszobrászat hasznosságának felismerésében, és korán megmutatkozott az a törekvés, hogy francia mesterek is vállaljanak részt az anatómia ez irányú fejlesztésében. S hogy ezt a célkitűzést mennyire fontosnak tartották, azt az a tény is mutatja, hogy a francia forradalom után a Konvent nem késlekedett központi rendelkezésekkel elősegíteni a modellörök munkáját.²³ A francia viaszmodelláló és preparáló iskolák jelentősége idővel veteledett az itáliai műhelyekben folyt munkák jelentőségével.²⁴

¹⁹ Wyklicky, H.: *Das Josephinum*. Wien—München, 1985. Lesky, E.: Zur Revitalisierung des Josephinums und der Sammlung anatomischer und geburtschilflicher Wachspräparate in Wien. = *La Ceroplastica, I. Congresso*, 421—425

²⁰ Györy, T.: *Az orvostudományi kar története 1770—1935*. Budapest, 1936, 165—166, 206, 393. A Magyarországon található viaszgyűjtemények közül a másik legismertebb a szegedi Orvostudományi Egyetem Anatómiai Múzeuma, de ez már a XX. századi anatómiai viaszszobrászat termékeit őrzi. Ld.: *The Szeged. Anatomical Collection*. New Malden, 1991

²¹ Kádár, Z.: Zu den kunstgeschichtlichen Vorbildern der klassizistischen Anatomia Plastica. = *Acta Congressus Internationalis XXIV. Historiae Artis Medicinae*. 25—31. Augusti 1974. Budapestini. Bp., 1976., 951—954

²² Sonolet, J.: i. m. 446.

²³ A dekrétumok összefoglalását adja Sonolet, J.: i. m. 455.

²⁴ *Les siècles d'or de la médecine. Padoue XV—XVIII. siècles*. Padoue, 1989, 164

Az egyik ilyen fontos iskola a párizsi *École de Santé* körül szerveződött. Egy 1794-es dekrétum után — mely az egyetemeken folyó képzés praktikus, demonstratív oldalát segítette elő — átalakították az anatómiai kabinetet ezen az egyetemen is, melynek felügyelője *Thillaye* lett. Nagy hangsúlyt fektettek az

Honoré Fragonard: Anatómiai fej. 1766—1771 körül.
Természetes preparáció. Alfort, Állatorvostani Iskola
Múzeuma (Repr. *La siècle d'or de la médecine*.
Padoue, XV—XVIII. Padoue, 1989. 167. p.)

orvosképzés szempontjából hasznos művi anatómiai preparátumok gyűjtésére, készíttetésére. Tíz bonctani asszisztens, egy festő-rajzoló: *Le Monnier* és egy viasszobrász *Pinson* (1746—1828) dolgozott a képzés szempontjából nélkülözhetetlen darabokon a fő hangsúlyt a kórtani (patológiai) anatómiára fektetve. *Pinson* a *Muséum d'Histoire Naturelle*-ből került 1794-ben az *École de Santé* műhelyébe, ahol 1822-ig dolgozott igen jó minőségű preparátumokat készítve.

Az *École de Santé* gyűjteménye mellett a *Muséum d'Histoire Naturelle* modelljei kelthetik fel figyelmünket, amelyekből már 1806-ban nyilvános kiállítást nyílt (Galéria). A múzeum anyagának jelentős részét teszik ki az orléans-i herceg anatómiai kabinetjének preparátumai, amelyek a forradalom előtt az egyik legjelentősebb gyűjteményt alkották. A herceg által alapított kabinetet a forradalom után a Művészeti Bizottság leltározta fel felismerve annak kvalitását, és elrendelte a Természettudományi Múzeumba való átszállítását. Ez 1794. szeptember 12-én történt meg (196 tárgy), ekkor *Pinson* restaurálta őket.

Pinson mellett *Honoré Fragonard* (a festő unokatestvére) személyére kell felhívunk a figyelmet, aki a Párizs melletti Alfort állatorvosi anatómiai iskolának volt első igazgatója, és szívügyének tekintette a francia viasszobrászat szervezését. 1792-ben egy nemzeti anatómiai kabinet felállításáról nyújtott be tervet, mely elfelejtődött, de ő azért tevékenyen részt vett a különböző bizottságok munkájában, az

Alfort iskola átalakításában. Művei igen sajátosságok, valahol félúton vannak a tudomány és a művészet között. Szokatlan agresszív tartásban, színpadias pózban mutatja be preparátumait, „a megnyúzott természetet”. A hullák preparálásának ily módja sokak számára igen morbidnak hat, ezért többen bolondnak tartották, míg mások csodálták.²⁵

Párizs mellett Franciaország másik legjelentősebb viasszobrászati központja a roueni Hôtel-Dieux, melynek vezető egyénisége a sebész *Jean-Baptiste Laumonier* (1749—1818) volt.²⁶ A Párizsban és Lisieuxban tanult tudós 1785-ben került fősebészként a Hôtel-Dieux kórházba akkor már elismert tehetségként, aki művészi tudta az injekciós technikájával a keringés rendszerét láthatóvá tenni. Egy 1794. december 4-én kiadott dekrétum megbízta *Laumonier*-t, hogy csináljon egy egész sorozatot az idegrendszeréről, a keringésről a párizsi *École de Santé* számára. A kész munkákat egy bizottság bírálta el 1806. május 8-án, s arra a következtetésre jutott, hogy a preparátumok igen jók, abszolút egzaktak, beállításmódjuk természetes. Nem sokkal később 1806. május 29-én Napóleon a következő határozatot hozta: állítsanak fel egy anatómiai viaszmodelláló iskolát Rouen-ben *Laumonier* igazgatósága alatt, és az egyetemek, a kórházak számára

²⁵ ua. 166. p.

²⁶ Hossard, J.: *Laumonier et l'école de cires anatomique de Rouen*. = *La Ceroplastica, I. Congresso*, 413—418

készítsenek demonstrációkat. A szabályzat értelmében a tanulók elég komoly felvételi vizsgát kötelesek tenni. Az iskola 1807. január 1-jén indult meg, s bár nem működött sokáig, sok kiváló tudóst képzett. Pl. *Hippolyte Cloquet* a párizsi kar anatómia-professzora lett, *Achille-Cléophas Flaubert* (a regényíró apja) pedig Laumonier halála után (1818. január 10.) az Hôtel-Dieux-ben helyezkedett el fősebészként. Laumonier munkássága és a Párizsban működő iskolák tevékenysége bebizonyította, hogy az olaszok mellett a franciák is képesek visszaadni a természet tökéletes imitációjával az anatómiai kutatások eredményeit.

Az orvostudomány fejlődése elősegítette az anatómiai viaszszobrászat kialakulását, és fordítva: a preparátumok elkészítési módjának tökéletesítése segített alaposabban és egzaktabban megismerni az emberi és állati testet. Később a preparátumok ezen funkciója kisebb jelentőségű lett, inkább a demonstratív, oktatási célú hasznosítása került előtérbe. Azt a korszakot, amikor az előbb említett kölcsönhatás érvényesült tarthatjuk az anatómiai preparátumok virágkorának. A holland,²⁷ az itáliai és a francia tudósok tevékenysége, a kialakult műhelyek működése egész Európára hatással volt. Sok orvostörténeti múzeum őrzi ennek emlékét. Az említett La Specolán, a Josephinumon kívül pl. a *Musée Orfila* Párizsban, a roueni Flaubert Múzeum, a montpellier-i Orvosi Múzeum. Nagy gyűjteménye van még XVII—XVIII. századi modellekből a leydeni múzeum anatómiai részlegének, a londoni *Wellcome Institute*-nek, és szép darabokat őriz a budapesti *Semmelweis Orvostörténeti Múzeum* is.

ILDIKÓ HORÁNYI, M. A.

Semmelweis Museum, Library and
Archives for the History of Medicine
H—1013 Budapest, Apród u. 1—3.

RÉSUMÉ

De la sculpture anatomique en cire l'étude et l'article d'information en langue hongroise n'étaient publiées jusqu'à aujourd'hui, pourtant de pareils moulages se trouvent en grand nombre dans les collections du Musée d'Histoire de la Médecine de Semmelweis (Budapest) et de l'Université des Sciences Médicales de Szeged. Le Musée de Semmelweis conserve 12 pièces des préparations en cire de l'atelier de Fontana. En 1789. Joseph II. a offert ces modèles à la Faculté de Médecine de Pest. En 1780. Joseph II. a passé une commande de la collections des modèles à l'atelier de Fontana pour l'Académie des Sciences Médicales Militaires de Vienne. Ces préparations en cire ont établi les fondements du musée Josephinum.

Cette étude s'était fixé comme objectif de faire connaître l'ère de la formation et l'époque glorieuse des cires anatomiques dans les milieux professionnels. Elle donne la vue sur le commencement de l'art d'„anatomia naturalis” à la formation de l'art d'„anatomia artificialis”, à la culture la plus haute. Elle donne une image de l'activité de Gaetano Zummo, de Felice Fontana, et de l'irradiation de son atelier (ses relations avec Joseph II. et avec Bonaparte). Elle fait connaître le travail préparé, qui s'écoulait dans les institutions françaises, elle montre les représentants éminents des écoles françaises, qui préparaient les sculptures anatomiques en cire (l'École de Santé de Paris, Muséum d'Histoire Naturelle, Hôtel-Dieux de Rouen, etc.).

²⁷ A holland viaszmodelláló iskoláról ld.: Lippens, J.: Le modelage en cire et l'art de la médaille aux Pays-Bas. = *La Ceroplastica, I. Congresso*, 685—687

MAGYAR ORVOSI NÉVTÁR 1794—1796-RA DECSY SÁMUEL MAGYAR ALMANAKJÁBAN

KISS LÁSZLÓ

Másfél évszázada jelent meg Bugát Pál és Flór Ferenc munkája, a *Magyarországi Orvosrend Névsora 1840-re*. Orvostörténetírásunk e nélkülözhetetlen kézikönyvének számító, 427 „közorvos” nevét felsoroló művet az első magyar orvosi címtárként tartja számon a tudományos közvélemény. Az újabb kutatások tükrében ezt az állítást módosítanunk kell: Bugát s Flór műve csupán az önálló könyv formában való megjelenést tekintve úttörő. Az első nyomtatásban, magyarul megjelent s teljességében reformkori szerzőpárosunk munkájától el nem maradó orvosi sematizmus már 1794-ben elhagyta a nyomdát. Összeállítója az ekkor már *Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv* című munkája révén országszerte ismert, Bécsben élő orvosíró s szerkesztő Decsy Sámuel (1742—1816) volt.

Decsy Sámuel 1793 tavaszán kerül a bécsi *Magyar Kurír* c. lap szerkesztői székébe, az I. Ferenc abszolutisztikus irányzata számára kényelmetlenné vált, szókimondó Szacs vay László utódjaként¹. Decsy sejti, ha felhagy a Szacs vay-féle kritizáló hangnemmel, ez óhatatlanul az előfizetők számának csökkenésével fog járni. Talán ennek ellensúlyozására vág bele egy igen költséges s kockázatos vállalkozásba. 1794-től kezdődően a Magyar Kurír valamennyi előfizetője számára ingyen kíván eljuttatni egy évkönyvet. Az évkönyv a *Magyar Almanak* nevet viseli „amelly annyit teszen, mint Kalendárium, az is leszen annak eleje; de azután más hasznosabb dolgok is fognak abban elő fordulni” — ígéri Decsy az 1793. május 20-án keltezett Tudósításában².

Nos, éppen ezek a „más hasznos dolgok” teszik értékessé a Magyar Almanakot az orvostörténések számára is. Decsy ugyanis a „*Geográfia, Historia és Politica jelenvaló állapotjának*” ismertetésén kívül fontosnak tartja a hazai polgári és egyházi tisztviselők címtárát is közzétenni. Nem azért, hogy „*késői maradékaik*” olvashassák elődeik nevét, hanem „*leg inkább azért, hogy ügyes bajos körmyül állásaink közt tudhassuk, kihez kellyen ez, avagy ama vármegyében folyamodnunk:*”³ Tiszticímáras kalendáriumok léteztek Decsy vállalkozása előtt is (1730-tól), ám e címtárak csak a főispánok ill. 1759-től az alispánok nevét közölték. A megyék egész tisztikara, beleértve az egészségügyi személyzetet is, először Decsy Magyar Almanakjában jelenik meg az 1794—1796 közti években⁴. Így az orvosdoktor Decsy Sámuel joggal sorolható az *archontológia* — történeti segédtudomány, mely a tisztség- és hivatalviselőkkel foglalkozik — magyarországi úttörői közé is.

¹ Kóky Gy.: Decsy Sámuel mint szerkesztő. In: Szabolcsi M. (főszerk.): *A magyar sajtó története I.*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1979, 152—155

² Dezsényi B.: Decsy Sámuel újságnaptára. *Magy. Könyvszemle*, 1943, 68—70

³ *Magyar Almanak* 1794-es évfolyam, Előszó

⁴ Fallenbüch Z.: Archontológia. In: Kállay I. (szerk.): *A történelem segédtudományai*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp. 1986, 129

Decsy archontológiai érdemeit növeli az a tény, hogy — nem lévén központi, állami nyilvántartás — csak a megyékből levelezés útján kikért jelentések alapján állíthatta össze címtárát. Ám a megyék nemigen siettek Decsy felszólításának eleget tenni. „... én a hazának hasznáért éjjeli édes álmaimat is félbe szakasztom, ellenben a Tek. Vármegyéknek tiszt urai csak egy fertály óráig tartó könnyű munkájok által sem kívánnják hasznos igyekezetemet boldogítani...” — panaszkodik olvasóinak Decsy 1793 októberében⁵. „Mindenüvé kész volnék magános leveleket is írni, csak tudhatnám kihez és hová kellene folyamodnom” — veti papírra pár héttel később⁶. E két idézet is tanúsítja, milyen nagy súlyt fektetett Decsy vállalkozása sikeres előkészítésére. Kitartó levelezésének eredményeként végülis — egy-két megyétől eltekintve — beérkeztek a kért adatok s 1794-ben megjelenhetett a Magyar Almanak 1. kötet.

Könyvészeti forrásaink az Almanak 3 évfolyamáról tudnak: 1794, 1795 és 1796. Az Almanak megszűnésének fő okát maga Decsy árulja el, a szokott módon, a Kurír hasábjain: „... Nem csak vissza nem térültek az arra fordított költségeim sőt kész pénzi 15 száz forintnál többet vesztettem rajtok, és álhatatosan el tökéltem magamban, hogy mivel nemzetemben semmi gusztust nem tapasztalok a Magyar litteraturához, többé soha semmi könyv ki adásával nem szerentsételem erszényemet.”⁷ E keserűség azonban csak a felszín, a mélyben ott izzik tovább a Pannoniai Féniksz szelleme: Decsy kész lenne tovább folytatni az Almanak megjelentetését — legalább háromévenként egyet — ha minden megye előre megrendelné a szükséges példányszámot és hajlandó lenne értük kötetenként 1 forintot kifizetni. Sajnos, az állandóan fenyegető háborús veszély — a napóleoni háborúk korában vagyunk —, az 1797-es inszurrekció (nemesi felkelés) miatt a megyék aligha reagáltak Decsy javaslatára. Így a Magyar Almanak 1796-os évfolyama egyben az utolsó évfolyama is Decsy úttörő vállalkozásának.

A Magyar Almanak mindhárom évfolyama tartalmazza *A Magyar Országi Vármegyéknek felsőbb és alsóbb rangú Polgári Tisztviselőiről* c. fejezetet. E fejezetben találjuk meg az abcéssorrendben tárgyalt megyék tisztviselői közt a „vármegye orvosa”, „vármegye belső orvosa” esetleg csak „Orvos Doctor” címmel jelzett megyei főorvos nevét, ill. az adott megyén belül az egyes járásoknál alkalmazott seborvos(ok) nevét. Egy-egy túlbuzgó megye felküldte a „járásbéli bábák” ill. az „apotékárius” (gyógyszerész) nevét is.

Az 1. sz. táblázatban feltüntetjük a megyei főorvosok ill. a járási seborvosok nevét, az 1795-ös Magyar Almanak adatai alapján. Az adatok az 1794. „Kis Asszony holnapja” (augusztus) végi állapotot tükrözik. Mint jeleztük, 1793-ban némely megye csupán Decsy ismételt, sürgető levelére küldte meg a kért adatokat. Még rosszabb tapasztalatokat szerez 1794—95-ben, amikor a tisztviselők listáját a szabad királyi városoktól is kikéri. A Felvidékről például mindössze Kassa, Komárom, Lőcse, Pozsony és 1796-ra Késmárk küldi meg tisztviselői névsorát, azaz a felvidéki szabad királyi városoknak egy ötöde⁸. 2. sz. táblázatunk a szabad királyi városok orvosait, a 3. sz. táblázat „a bányász mesterségre ügyelő tisztviselők” közé sorolt bányászorvosok névsorát tartalmazza a Magyar Almanak 1795-ös évfolyama alapján. Mindhárom táblázatban feltüntetjük az 1794-es ill. 1796-os évfolyam 1795-től eltérő adatát, beleértve az orvos nevének más formában való írását is.

Decsy Magyar Almanakjai — a bennük rejlő első orvosi címtárunkkal — méltatlanul jutottak a feledés sorsára. Nem tud róluk György Magyarország Orvosi Bibliográfiája. Gortvay, tévesen, hat éven át kiadott Magyar Almanachról ír, egy szóval sem utal azonban az évkönyvek értékes orvostörténeti vonatkozására⁹.

⁵ Magyar Kurír, 1793, 28. sz.

⁶ Magyar Kurír, 1793, 41. sz.

⁷ Magyar Kurír, 1798, 47. old.

⁸ Kiss L.: Lékári a ránhojiči v rokoch 1793—1795 na Slovensku. *Lekársky Obzor*, Bratislava, 1990, 6. sz., 349—354

⁹ Gortvay Gy.: *Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I.*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1953, 176—177

I. táblázat. A megyei főorvosok és járási seborvosok névsora a Magyar Almanak 1795-ös évfolyamának adatai alapján

Megye/járások	Orvos/járási seborvos	Változás (1796)
Abaúj	Mayer Lajos Ernest	
Kassai		Prixner Ferd. Ernest
Füzéri	Krafl Dienes	
Csereháti	Guderna József	
Szikszói	Székely József	
Göntzi	Kelemen József	
Arad	Heidenreich Lajos	Heidenreich
Aradi	Molnár Mihály	
	Csermák János	
Világosi	Speth Filep	
Zarandi	Foltin Antal	
Borsos-Jenői	Pier Mihály	
Árva	Erber József	
Tersztenei	Schvartzer Antal	
Namesztoi	Otsády Ferencz	
Kubini	Heil János	Reich Károly
Várallyai	vacat	Gebler Gottfried
Bács	Bük József Tábla Bíró	Felső Pulai Bük József
Felső	Mihályi	Mihályi Mihály
Tiszamellyéki	Missel	Missel Károly
Alsó	Szertzinger	Sertzinger Bálint
Középső	Peák	Peák János
Baranya	(nem közli)	Patkovics Boldizsár
		Büttner Károly ¹
Pécsi		Boros Ignácz
Baranyavári		Borbély Zsigmond
Mohátsi		Bertalan József
Sz. Lőrinczi		Czillinger József
A Hegyen túl való		Rodits Ignácz
Bars	Vagner Domonkos	
Felső	Borsodi József	
	Hirsberger Mátyás	
Lévai	Barányi András	
	Súgó Mihály	Ighó Mihály
Kis-Tapoltsáni	Schmidt József	
Verebélyi	Gáll György	Gaal György
Békéss	Riegler Zsigmond	
	Keesch János	
	Beischlag János	
Beregh	vacat	Szentmiklósi Sebők Sándor
Fel-Vidéki	Gasik Ignácz	
Tiszaháti	Stajgnitz Mátyás	Stajgnitz Mátyás
Kászoni	Hegedűs János	
Munkátsi	Nagel Mihály	

1. táblázat. A megyei főorvosok és járási seborvosok névsora a Magyar Almanak 1795-ös évfolyamának adatai alapján

Megye/járások	Orvos/járási seborvos	Változás (1796)
<i>Bihar</i>	Kótzin János és Báthy János	
Várad	Hugel Ferentz	
Sár-réti	Almády Ferentz	Almády István (!)
Ér-melleyéki	Eberle Maximilián	
Szalontai	Kiss József	
Belényesi	Krebs Mihály és Csáktornyai Mihály	
<i>Borsod</i>	Benkő Sámuel első Orvos Doctor Domby Sámuel pensionatus O. Doct. Marekmüller fő seborvos	Marckmüller Károly
Miskóltzi	Maurer János	
Egri	Lessing József	
Sz. Péteri	Radmatits	
Szendrői	Balla András	
<i>Csanád</i>	Szekér Károly Nesner Filep	
<i>Csongrád</i>	Szekér Károly Ignátz Vurm Ferentz Novák György	
<i>Esztergom</i>	Schmid József	
Párkányi	Berkes Ferentz	Pitz József ² Hábán Ignátz ³
Esztergomi	Lospigler Ignátz	
<i>Fejér</i>	Novák József	Novak József
Sár-melleyéki	Knauth Ferentz	Chaut Ferentz
Csákvári	Scheffer János	
Bitskei	Fetta György	
<i>Gömör</i>	Pillmann István	
Rosnyai	Prunyi András	
Ratkai	Gyurkovits Ferdinand	
Serkei	Pápai Tóth János	
Putnoki	Vajmann Kristóf Psenyicska József Marha Orvos	
<i>Győr</i>	Pitner Gábor	
Sokoró-allyai	Kalmár János	Kalmár Imre (!)
Pusztai	Szalay Mihály	Szalay István (!)
Tóköz	Frankenburg Ferentz	
Sziget- s Csilizközi	vacat	Russ Fridrik
<i>Heves és Külső Szolnok</i>	Dozlern Károly	
Tárnai	Keszler János	
Gyöngyösi	Kintzburg Tamás	
Tisza melléki	Szalitzky Filep Vítman Ferentz	
Mátra alatt való	Rojtos Antal	

I. táblázat. A megyei főorvosok és járási seborvosok névsora a Magyar Almanak 1795-ös évfolyamának adatai alapján

Megye/járások	Orvos/járási seborvos	Változás (1796)
Hont	La Rose Ferentz Madáts Péter (Kis-Hontban)	
Báti	Fodor András	
Selmetzi	Fodor András	
Palásti	Redli Ignácz	Rédl Ignácz
Bozoki	Kulis József	
Kis-Honti	Mariánsik Gottfridd	
Komárom	(Rodlsperger Pál József) ⁴ Séth János és Zay Sámuel	
Csallóközi	Miháلتz Tamás	
Udvardi	Sthromajer Ferentz	Strohmajer Ferentz
Tatai	Szoldat	Ferentzi Mátyás
Gesztesi	Farkass Elek	
Krassó	Brantner Károly	
Lugossi	Daucher András	
Orvaitzi	Braun Mátyás	
Krassói	Kaminek József	
Bultsi	Nagy János	
Kápolnási	Mónus Mihály	
Liptó	Vinkler Imre	
Napkeleti	Stentze János	
Déli	Ximenes Bernát	
Éjszaki	Topertzer Jakab	
Napnyugoti	Chredits József	
Máramaros	Veisz János	
Felső	Griesmüller	
Kaszói	Ludvig János	
Szigeti	Böck Flórián	vacat
Alsó	Gyulay János	
Verkovinai	Payer József	
Moson	Henisch János	
Mosonyi	Holtsek Mátyás	Plech Márton
	Peltzmann Mária Bába	
Nizsideri	Rajter József	Reiter József
	Rajter Antónia Bába	
Nógrád	Lipszky Pál Michalides Pál fő seborvos Müllner Mórítz Dambetz Pál Münüch Ferentz Karakas István	
Nyitra	Cseffáry Pál	
Nyitrai	Ásbek Ferentz Antal	Gellert Ádám
Bodoki	Bajáky József	
Vágh-Újhelyi	Králik József	Kralich József
Bajmótzai	Patek János	Pátek János
Szakoltzai	Tindl Mihály	

I. táblázat. A megyei főorvosok és járási seborvosok névsora a Magyar Almanak 1795-ös évfolyamának adatai alapján

Megye/járások	Orvos/járási seborvos	Változás (1796)
<i>Pest Pilis és Sólth</i>	„fel nem küldötte”	„fel nem küldötte”
<i>Poson</i>	Marsóvszky József és Nagl János	Nógl János
Posoni	Wolf Ignátz	Volff Ignátz
N. Szombati	Rozmus János	Rozmusz János
Külső	Muck Márton	
Felső Szigeti	Fischer József Grettlér Károly Geöcz János	Fischer János (!) Gaetler Károly Geöcz János
Alsó Szigeti	Dvorák János	
Hegyesútú való	Braun Károly	
<i>Sáros</i>	Victoris Dávid Tábla Bíró	
Felső	Pauckner Antal	Paucher Antal
Középső	Égedi Pál	Egedy
Tartzi	Ferdinandi Pál	
Siroki	Tirts József	
Tapolyi	(Simonides Illyés) ⁵ Hekel	
Malovitzai	Erben József	
Alsó Tárcazi	Keiszler Illyés	Kaisler I.
<i>Somogy</i>	Müller József	
Kanizsai	Koller Károly	
Igali	Gerstl József	
Szigethi	Gnediger Fidelis	
Babóltasi	Nagy Antal	
Kaposi	Sebetits János	
<i>Sopron</i>	Hell János	
Sopronon felül való	Hillitsek Antal	
Rábán kívül való felső	Vogl Teofil	
Rábán kívül való alsó	Mazaga György	
Rábaközi Felső	Dottmayer Felix	
Rábaközi Alsó	Vahlburg Ventzel	Vies Ferentz
„vármegye bábái”:	Weiszvasser Borbála Ludwig Terézia Kőszegi Terézia Kremplin Klára Appeler Erzsébet	Kayser Magdolna
<i>Szabolcs</i>	Szentmiklósi Sebők Sándor ⁶ Jósa István	csak Jósa István
Kis-Várdai	Szokoló József	Szokoló József
Nádudvari	Nagy József	
Dadai	Deáky József	
Báthori	Krentzer Gottfried Pajler János ⁷	Keutzer G. Papler János

1. táblázat. A megyei főorvosok és járási seborvosok névsora a Magyar Almanak 1795-ös évfolyamának adatai alapján

Megye/járások	Orvos/járási seborvos	Változás (1796)
<i>Szala</i>	Szlaby Ferentz	
Egerszegi	Simonffy István	
Kapornaki	Szlaby Ferentz	Száby Ferentz
Szántói	La Rose János	
Tapóltzai	Neumann János	
Lövői	Berndonner Filep	
Muraközi	Aurnik Márton	
<i>Szatthmár</i>	Tomás Ferdinánd	Thomas Ferdinand
Krasznaközi	Tamásy Ferentz	Tamásy Ferentz
Nagy Bányai	Bakh Ferentz	Horváth Sándor
Szamosközi	Klajseus Antal	Kleiszensz Antal
Nyíri	Gerhárd József	
<i>Szepes</i>	Engel Jakab	
1. Mágurai	Fritner Jakab	
középső Lócsei	Valter József	
3.	Jenney Zsigmond	Jeney Zsigmond
<i>Tolna</i>	Felsensteini Keller Jakab Udalrik	
	Madarász Antal	
	Voit Károly	
	Fekete László	
	Laibach József	
<i>Torna</i>	Viczay Vitzay József	
	Classens József	Klassens József
<i>Torontál</i>	Róka Mátyás	
N. Szentmiklósi	Smatla László	
N. Betskereki	Verner József	
Rátz-Kanisai	Kloósz Márton	
Új-Pétsi	Jüttner Domokos	Juttner Domokos
<i>Trentsén</i>	Timpelius Ferentz	
	Kasztell Márton	
	Mensik Ferentz	
	Kiatz János	
	Gallov Károly	
	Martzy Ádám	
		Orth János
<i>Turótz</i>	Kehlin Amadé	
	Salmóvszky János	
	Werner Ignátz	Heil János
	Salmóvszky Károly	
<i>Ugotsa</i>	Pantsek János	
	Kis-Várdai Pap Dániel	Papp Dániel
	Fridrik József Apotékárius	
<i>Ungvár</i>	Molnár József	
Szerednei	Posonyi Tamás	
Ungvári	Szlon György	
Kapossi	Bauche Fridrik	
Szobrantzi	Trajler György	

I. táblázat. A megyei főorvosok és járási seborvosok névsora a Magyar Almanak 1795-ös évfolyamának adatai alapján

Megye/járások	Orvos/járási seborvos	Változás (1796)
<i>Vass</i>	Szalay Imre	
Szombathelyi	Isó József	
Kőszegi	Endhoffer Ádám	Edenhoffer
Németh Újvári	Brehm János	
Körmendi	Rees Rupert	
Keményes allyai	Mersei György	
Tóthszázi		Schiller Ignátz
„vármegye bábái”:		Irlinger Erzsébet
		Schlappinger Borbála
		Huml Szabina
		Jobbagy Katalin
		Gerárd Katalin
<i>Veszprém</i>	Havranek József	
Veszprémi	Mollik Mójses	Mollik Mócs
Pápai	Kalivóda György	Sininger Krestely
Devetseri	Mólnár János	
Cseszneki	Tólnai János	
<i>Zemplén</i>	Derecsényi Weisz János	
Hegyallyai	Fábrity Dávid	Fabriczy Dávid
Bodroglózi	Vékei Sámuel	Vékey Sámuel
Újhelyi	Somogyi Simon	
Sztropkói	Neymayer Antal	
	Schirner János Nepomuk	
Görögényi	Wittenberger Antal	
Homonnai	Geötz József	
<i>Zólyom</i>	Lissovényi Sámuel	
	Kozik Ágoston	
	Sparsán János	
<i>Jászság és Kunság</i>	Herpay Gábor Fő Orvos id. q. supra	
<i>Jászság</i>	Herpay Gábor	Virezfeld János
		Gálya Juliánna főBába
<i>Nagy-Kunság</i>		Komlódy András
	Szikszay Dániel	
		Piezmann Kata
<i>Kis-Kunság</i>	Szulyko János	
	Lengyel Gábor	
		Jurame Mária
<i>Szepesi XVI Városoknak Kormányzó Széke</i>	Hambach Sámuel Provinciális Orvos	

1 — fő seborvos

2 — Rabok körül való Seb orvos

3 — betsületből való Seb orvos

4 — az adat az Almanak 1794-es évfolyamából van

5 — az adat az Almanak 1794-es évfolyamából van

6 — 1796-ban már mint Bereg vármegye főorvosa szerepel

7 — a Vármegye tömlötzeinél való Seb orvos

2. táblázat. A szabad királyi városok szolgálatában álló orvosok és seborvosok névsora a Magyar Almanak 1795-ös évfolyamának adatai alapján

Debrecen:	Veszprémi István Csapó József — a város belső orvosai	Sopron:	Ébner Leopold Sziller József (96: Sz. Ferentz) — a város belső orvosai Ugróczy Mihály Oertel Gotfried Donner Zsigmond Pelegrini József Palmer Mihály Hell János — Orvos Doctorok Kiss József — Gr. Szechény udvari Orvosa Frank János Fridrik Kayser Ferentz Götz Bertalan Hurtig János Fitz György Schnitzler Ferentz Török László Embs János Károly Török István Ahreich Henrik (96: Braun Károly) — Seborvosok Zólnai Sámuel Dietrich István Lullinger János — Patikáriusok
Kassa:	Zelenák Károly — az Ispotálynak gondviselője	Szeged:	Sobai György Orvos Doctor (1796)
Komárom:	Bertalan György — Város Orvos Doctora Eiserich N. — Városi Kézi-Orvossa (1795) Rósz Pál — Város Seb Orvossa (1796)	Új-Vidék:	Stephani Vintze Város Orvos Doctora
Késmárk:	Smidt András — Város belső Orvosa (1796) Kiszler Tamás — Város seb Orvossa (1796)		
Lőcse	Ehlhardt Kristof — Város belső Orvosa Zvilling Károly — Város kézi Orvosa		
Mária			
Teresiopolis:	Gregory János Bernát — első Orvos Doctor Stróbel Antal — második Orvos Doctor Szemecskey György — Seborvos Reiszin Cecília — Város Bábája Pinczer Terézia — Közöséges Bába		
Nagy Bánya:	Grünschnek János — Város belső Orvosa Makray Ferentz — Seborvos		
Poson:	Schuster János — Ispotály mester Pinderhoffer Ferentz — Városi Lazaretnak Gondviselője		

3. táblázat. A bányász mesterségre ügyelő orvosok és seborvosok névsora a Magyar Almanak 1795-ös évfolyamának adatai alapján

A Selmetsz Bányai Kamarás Grófságnál: Heinrich Mihály és Csapóvszky András Orvosok Moravszky József Fleischer Mátyás Salabba Ferentz Fris János — Seborvosok	A Szomólnoki Bányászti fő Hivatalnál: Petrogalli József — kamarás Orvos Doctor Adler János — kamarás Seborvos
A Zarnói Értz olvasztó kementzénél: Metschacher János György — Seborvos	A Szomólnoki Fő Bányász Hivatal alatt lévő Sóvári Ső Hivatalnál: Kádass Imre — Seborvos
A Cs. K. Körmözt-Bányai Kamaránál: Zurbrucken Mihály — Cameralis belső Orvos Scheffer Sebestyén — Cameralis Seborvos	A Nagy-Bányai Bányász és Pénzverő Fő Hivatalnál, és Bányász Törvényszéknél: Kassai Mihály — Kamarális Orvos Doctor Koller Filep — Kamarális Seborvos
A cs. K. Besztertze Bányai Bányász Hivatalnál: Fischer Gottfrid — Kamara Orvosa Hirsch Ferentz — Kamara Seborvosa	A Felső-Bányai Bányász Hivatalnál: Győry Ignátz — Kamarális Seborvos
A Herregrundt Bányánál: Failhaner Lőrincz — Seborvos	A Kapniki Bányász Hivatalnál: Schaeffer András — Kamarális Seborvos
	Az Oláh Lapos-Bányai Bányász Hivatalnál: Nitske Ferentz — Kamarális Seborvos

3. táblázat. A bányász mesterségre ügyelő orvosok és seborvosok névsora a Magyar Almanak 1795-ös évfolyamának adatai alapján

A Szigeti Cs. K. Fő Só-Bánya Hivatalnál: Palatini Jakab — Rendes Orvos Doctor	A Sáskai Bányász Tiszteknél: Feigel Ignázt — Seborvos
A Rhonaszéki Só-Bányánál: Erne Antal — Seborvos	A Moldavai Bányász Tiszteknél: Pöllinger Filep — Seborvos
A Banátusi Cs. K. Bányász Kormány Széknél: Freiskorn Ferentz — Orvos Doctor Zeilinger Ignázt Károly — első Seborvos	A Rész-Bányai Bányász Tiszteknél: Mathes Ferentz — Seborvos
Az Oravitza Bányász Tiszteknél: Schlehuber Antal — Seborvos	A Bogscháni Hámoros Tiszteknél: Schubert János Mihály — Seborvos
A Dognatskai Bányász Tiszteknél: Kraus Ferentz — Seborvos	A Reschitzki Hámoros Tiszteknél: Gartner Antal — Seborvos

S mivel „a Szinnyei” sem használta fel a Decsy által szorgalmasan begyűjtött adatokat, azok a mai napig ismeretlenek a helytörténészek, archontológusok és orvostörténészek előtt is.

1992 — Decsy Sámuel születésének 250. évfordulója. E jeles évforduló alkalmából aligha róhatnánk le méltóbban tiszteletünket kitűnő orvoselődjünk iránt, minthogy az általa közzétett pontos s megbízható adatokat eljuttatjuk oda, ahová bizonyára Szerzőjük is szánta őket — orvostörténetírásunk vérkeringésébe.

LÁSZLÓ KISS, M. D.

Czecho-Slovakia
930 08 Čilizka Radvaň 284

SÚHRN

Práca sprístupňuje menné zoznamy hlavných lekárov stolíc a okresných ránhojičov na území historického Uhorska a Sedmohradska. Zoznamy boli uverejnené v ročenke *Magyar Almanak* na roky 1794 až 1796. Vydavateľom almanachu bol lekár *dr. Samuel Decsy* (1742—1816), rodák z Rimavskej Soboty, redaktor novín *Magyar Kurír*, vychádzajúcich vo Viedni.

ZUSAMMENFASSUNG

Man hält das Werk von Pál Bugát und Ferenc Flór „*Namenregister der ungarischen Ärzteordnung für das Jahr 1840*” für das erste ungarische gedruckte Namenverzeichnis. Aber diese Sammelschrift wurde von einer Anderen vorangegangen, welche im Jahrbuch „*Magyar Almanak*” (Ungarisches Almanach) publiziert worden ist. Der Almanach war das Jahrbuch der Zeitschrift „*Magyar Kurír*” (Ungarische Kurír), welche in der Redigierung Sámuel Decsy in den Jahren 1794—95—96 erschien. Dieses Namenverzeichnis

veröffentlicht die Namen der Amts- und Bezirksärzte, der Sanitätsbeamten und in den Berg- und Freistädten angestellten Ärzte. Weil die Originaldokumente, die Bände von „Magyar Almanak“ nur schwer zugänglich sind, hilft dieses Namenregister den medizinhistorischen Forschungen des 18. Jahrhunderts besonders.

In den einleitenden Zeilen macht der Verfasser die zähe Beharrlichkeit und die Arbeitshindernisse von Decsy bekannt, so können wir erfahren, wie der erste ungarische — obwohl nicht vollständige — Arztnamenregister zusammengestellt worden ist.

SALIUNCA

STIRLING JÁNOS

Piis Manibus Andreae Mócsy

A Római Birodalom határtartományai közül — már a klasszikus expanzió időszakában is — Pannónia nem gazdag természeti kincsei, mezőgazdasági terményei vagy kereskedelme (esetleg ipara) által vált jelentőssé a Birodalom számára, hanem sokkal inkább katonai, geopolitikai szerepe miatt. Már az antik irodalomban is a kezdetben erdőkben gazdagnak, majd a későbbi szerzők szerint sík és termékeny országnak leírt provincia kereskedelmi mérlege a legújabb kutatások álláspontja szerint passzívnak nevezhető; szinte kizárólag Itáliából és kisebbrészt egyéb provinciákból, részben a barbarikumból származó importárukkal jellemezhető. A gazdasági egyensúlyt a hadseregnek a gazdasági élet szféráján kívüli juttatásai tartották fenn.¹ Éppen ezért figyelemre méltó az a Pliniusnál előforduló utalás egy gyógynövényre,² mely nemcsak kereskedelemtörténeti, hanem orvostörténeti szempontból is rendkívüli figyelmet érdemel, mivel a növény pontos azonosítása még nem történt meg.

A hivatkozó munkák szerzői a bizonytalanságot azzal is éreztetni kívánták, hogy a címben jelzett növény botanikai értelmezésére még csak kísérletet sem téve, a legtöbb helyen „*saliunca nevű gyógynövény*” körülírást használnak.³ A következőkben megkíséreljük a növény szinonimáinak egybevetésével, valamint az antik szerzők szöveg helyeinek összehasonlításával a botanikai meghatározást, egészen a XVII. század végéig kísérve a név változásait és értelmezései sajátosságait.

Plinius leírásából csupán a hozzávetőleges habitusra és a termőhelyre lehet következtetni:

„*Saliunca folio quidem subbreui, et quod neci non possit, radici numerose cohaeret, herba verius quam flos, densa veluti manu pressa, breuiterque caespes sui generis. Pannonia hanc gignit et Norici, Alpiumque aprica: urbium, Eporedia: tantae suauitatis ut metallum esse coeperit. Vestibus interponi eam gratissimum.*”

A leírásból következik, hogy a Pannonia nyugati részein, az Alpoknál és Noricumban honos növény azért lett exportcikk, mert a birodalom egyéb helyein nem fordul elő, vagy termesztésbe nem érdemes vonni.

A név előfordulása az antik orvosi irodalomban elég gyakori: Scribonius Largus (I. sz.) receptgyűjteményében hat helyen fordul elő.⁴

CLIII. *Ad calculosos, lienosos, hydropicos; urinam detrahit, lapidem extenuat: eryngii, pyrethri, saliuncae, calcifragae, singulorum X p. X. ebuli, aristolochiae, singulorum X p. V.; (...)*

A saliunca a CLXVI. fejezetben egy Theriaca leírásánál szerepel:

... *Alter pastillus ad eadem facit: (...)* *glycysidae nigrae seminis, quam paeoniam Graecorum quidam appellant, X p. I. et victoriati, terrae mali X p. III. nasturci seminis X p. IIII. cachryis X p. II et victoriati, castorei X p. II saliuncae X p. V.****

¹ Mócsy, A.: Pannonia. PWRE, *Suppl. IX.668.* (Stuttgart, 1962.) Mócsy, A.: *A határtartományok szerepe a Római Birodalomban. MTA II. oszt. Közl.* 25(1976): 175; Összefoglalóan: Mócsy, A.: *Pannonia and Upper Moesia.* London, 1974. Mócsy, A.: *Pannonia a korai császárság idején.* Bp. 1975; (Fitz, J.—Mócsy, A. szerk.): *Pannónia régészeti kézikönyve.* Bp., 1990

² Plinius: *Hist. nat.* 21, 7, 20, 43

³ Pannonia rég. kézikve, 128, 305, 336 jegyzetben magyarázat. I. még: Mócsy, A.: *A pannon vezérszerep okai és következményei.* MTA II. oszt. Közl. 23 (1974); 76

⁴ Scribonius Largus: *Compositioes.* (ed. Sconocchia, S.) Teubner, Leipzig, 1983. szövegkiadása alapján: 153, 166, 195, 258, 269, 271

„CCLXIX: (Acopi genera et compositiones) ... Acopum quod per vindemiam componitur, antequam mustum defervescit: mustirecentis congios quinque; in hoc et olei Venafri pondo quinquaginta macerantur res, quae infra scriptae sunt, contusae et percribratae grandioribus foraminibus cribri: iris Illyricae X p. XL, cyperi X p. XL, feni graeci X p. XL, piperis nigri X p. XL, xylobalsami X p. XL, calami odorati, quo unguentarii utuntur, X p. LXXX, schoeni X p. LXXX, saliucae X p. LXXX, cassiae nigrae X p. XXVIII, cardamomi X p. XXVIII, styracis X p. XXVIII...”

A CCLXXI. fejezetben hasonló előfordulásban, egy másik fájdalomcsillapítószer egyik hatóanyagaként említi a szerző. A meghatározás szempontjából érdekesebb azonban az a két szöveglocus, ahol a saliuca szinonimái a szerző szándéka szerint is a pontosabb és egyértelműbb értelmezést tehetik lehetővé. Az ilyen szövegközi szinonimamegleltetések az antik szövegekben arra utalnak, hogy bizonyos fogalmak, nevek nem mindenki számára voltak egyértelműek, így a pontos meghatározás különösen orvosi szövegekben a terápia sikere érdekében is rendkívül fontos volt.

A CXCIV. fejezetben például (Ad pharicum) a saliuca egyik szinonimája a *nardus silvestris*:

„... adiuvantur vero laesi ab eo saliuca, id est nardo silvestri, quam plurima ex vino saepius data, item olisatri radice aut semine ex vino dato. (...)”

A CCLVIII. fejezetben Scribonius Largus egy másik szinonimát említi egy borogatás (malagma) összetételének leírásánál: „Malagma ad omnem dolorem, praecipue iocineris: spicae nardi X p. V. Celticae, id est saliuca X p. X, iris X p. VIII, meliloti...”

Amint látjuk, egyazon szerző egyetlen növényrel kapcsolatban több szinonimapárt vagy szinonimakapcsolatot — egyben magyarázatot — is használ: ebből joggal következtethetünk arra, hogy esetleg más szerző szövegét ismerte vagy kompilálta, vagy maga sem volt biztos a szó jelentésében.

A IV. századi *Palladius* egy borkezelési eljárás leírásánál a *nardus Celticus* nevet használja, ami feltehetően a saliuca szinonimája nála is.⁵

„Anniculum quoque vinum et longam simulare videatur aetatem, meliloti unciam unam, glycyridae uncias, tres, nardi Celtici tantundem aloes epatites uncias duas tundis et cernis et in sextariis quinquaginta cochlearia sex reconde et vas ponis in fumo.”

A későbbi szerzőknél, különösen a középkori latinságban a *nardus celtica* *ναρδος κελτικη*, illetve a még gyakoribb, önállóvá vált *celtica* (*celticus*, *κελτικη*) kerül előtérbe.⁶

A korai középkori kódexglosszák szinonimamagyarázatai jóformán csak a *celtica*, *saliunca*, *nardus celtica* és ezek torzult változatainak ismétlődéseiből állnak:

A *Hermeneumata Codici Vaticani Reginae Christinae* (1260) jelzetű, X. századi kódexben például: *celtica* [id est] *saliunca*, illetve ugyanott egy sorral lejjebb *colita* [id est] *fascegalicos sive saliuuncula* hármas szinonimakapcsolat áll.⁷ Nyilvánvaló, hogy a *colita* a *celtica* torzulása, a *saliuncula* pedig a saliuncáé, mert nem valószínű, hogy a *saliuncula* mint kicsinyítőképzővel képzett új szó és a képzetlen alapszó mellett ugyanaz a szinonima szerepelne, még ha torzulva is.

A X—XI. század fordulóján keletkeztetett *Hermeneumata Senensia* (Codex Senensis F. V.) a *celt[i]ca* [id est] *saluiola* szinonimát közli, ez a torzulás azután több évszázadon át ismétlődik.⁸

A *Codex Vaticanus 4417* (X—XI. sz.) csaknem szó szerint ismétli az előző példákat: „*colita idest fascezalicos idest saliuca*”.⁹

⁵ Palladii Rutilli Tauri Aemiliani viri inlustrius opus agriculturae. (ed. Rodgers, R. H.) Teubner, Leipzig, 1975. szövegkiadása alapján

⁶ cf. Stirling, J.: *Nomina herbarum arborumque mediae et infimae latinitatis*. (Bp. 1982. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum kéziratára); id. még Fischer, H.: *Mittelalterliche Pflanzenkunde*. München, 1929

⁷ Goetz, G.: *Corpus glossarium latinorum*. Vol. III. Hermeneumata Psephodosisheana. Lipsiae, 1892 (a továbbiakban: CGL, III.)

⁸ CGL, III, 544, 35

⁹ CGL, III, 621, 25

A *nardus celtica* a rontott *saluiola* mellett fordul elő a *Hermeneumata Cod. Vat. Reginae Christinae 1260.* jelzetű, már említett kódexben: „*nardoceltica saluiola*”¹⁰, a *Hermeneumata Bernensis* (XI. sz.) glosszáiban: *nardo celtica idest saluiola*¹¹ és a *Cod. Vaticanus 4417*-ben: *nardoceltica idest saluiola*¹².

A *nardus celtica* (illetve a Palladiusnál előforduló *nardus Celticus* alak) a meghatározás szempontjából újabb támpontokat kínál. A *nardus* nemzetség a Valerianaceae családba tartozik, és már az antik irodalomban is a legtöbb *nardus* nevű növényfaj *Valeriana* fajra vonatkozik.

Aulus Cornelius Celsus orvosi munkájában a *nardum Gallicum* ugyanúgy a *Valeriana Celtica* L. neve, mint *Columellánál*.¹³ *Celsus* azonban az illatszerek és kenőcsök alapanyagát szolgáltató indiai nárdust *nardus Indicum* néven különíti el az általunk meghatározni kívánt növénytől.¹⁴

Az V. századi *Marcellus Empiricus* *Nardus Celtica* id est *Saliunca* meghatározása¹⁵ *Meyer* véleménye szerint is a *Valeriana Celtica* L. neve, és minden bizonnyal ezt a *Marcellus Empiricustól* származó formát vehette figyelembe *Matthiolus* *Dioszkuridész*-kommentárjában, ahol a *ναρδος κελτικη*, *Nardum Celticum* és *nardus celtica* alakokat használva a *Valeriana Celtica*-ra vonatkoztatja a neveket.¹⁶

A *Matthiolusnál* ugyanitt előforduló egyéb szinonimák azonban csak részben felelnek meg a *Valeriana celticának*, más nevei részben a *levendulára* (*Lavandula* sp.), részben a közönséges *macskagyökérre* (*Valeriana officinalis* L.) vonatkoznak: „*Nardus Indica*”¹⁷; *Nardus Italica, quae nostros vulgo vocatur spigo*.¹⁸

A *Matthiolus*-kortárs *Matthias Lobelius* (1576). „*Nardus Celtica, Saliunca officinarum Galliae, Germaniae, Hispaniae et Angliae*” leírásából a *Valeriana officinalis*-ra kevésbé, a *Valeriana Celtica*-ra inkább következtethetünk, bár a botanikai leírás pontatlan; az azonban a leírásból nyilvánvaló, hogy Nyugat-Európában a növény hivatalosan elfogadott és bejegyzett drog volt.¹⁹

Hasonlóan vélekedik a *Scribonius Largus* fejezetét is bizonyára ismerő, ugyancsak *Dioszkuridész*-kommentátor kortárs orvos, *Valerius Cordus* is, akinél: „*Nardus Celtica, quam Latini Gallicam atque Saliuncam Germanico nomine appellant*.”²⁰ Az idézetben előforduló „*Gallicam*” nyilvánvalóan a *celtica* accusativusának torzulása lehet.

Clusius *Nomenclatora* a magyar értelmezéseket segít megvilágítani:²¹ „*Nardus celtica, Bechy fiú* (= bécsi fű), *hoc est Viennensis herba*”. Ez *Plinius* leírását igazolja, ugyanis a növény magyar nevét valószínűleg termőhelyéről kapta. Ha most figyelembe vesszük a korábban elmondottakat, hogy a növény endemikus faj lehetett és exportcikké válását kis kiterjedésű termőhelyi areája okozta, akkor érthetővé válik a magyar névadás.

Ide kívánczik *Clusius* egy másik, pannóniai vonatkozású flóramunkájának utalása, ahol a *nardus alpina seu celtica* szinonimák mellett egy, a Természettudományi Múzeum Növénytárának tulajdonában levő példányban egykorú glossza áll *Bechy fu* alakban.²²

Melius Péter *Herbáriumában*²³ *Nardus celtica. M[ária] Magd: [olna] fűve: M. Magd: blum. Saliunca. Római nardus. Seillung* nevek szerepelnek, valamint a 126a és 119a lapokon 'Bécsi fu'. A német 'Seillung'

¹⁰ CGL, III, 593, 13

¹¹ CGL, III, 614, 63

¹² CGL, III, 627, 2

¹³ Columella, XII, 20,5

¹⁴ Meyer, E. H. F.: *Geschichte der Botanik*. Königsberg, 1855, 19

¹⁵ Marc. Empiricus, 22; Meyer, i. m. 311

¹⁶ Matthiolus, P. A.: *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia, iam denuo ab ipso autore recogniti, et locis plus mille aucti*. (...) Venetiis, ex officina Valgrisiae, 1570; 32

¹⁷ i. m. 29

¹⁸ i. m. 31

¹⁹ Lobelius, M.: *Plantarum sex stirpium historia Matthiae de Lobel Insulani. Cui annexum est Adversariorum volumen*. Antverpiae, ex officina Christophori Plantini. 1576, in fol.

²⁰ Cordus, Valerius: *Annotationes ad Dioscoridem*. Basel, 1561. lib. 4. cap. 56, 200

²¹ Clusius, C.: *Stirpium nomenclator Pannonicus*. Németujvár, 1583

²² Clusius, C.: *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam Austriam etc. Observatarum Historia*. Antwerpen, 1583. 514–516

²³ Melius, Juhász P.: *Herbarium az fáknc fvv|eknec nevekről, természetek|ről és hasznairól*. Kolozsvár, 1578, 128a

név a 'saliunca'-ra vezethető vissza. A 'Mária Magdolna füve' később Szenczi Molnár Albert latin szótárába is bekerült, ezt vette át Pápai Páriz Ferenc és Csapó József is.²⁴

Az értelmezésbeli bizonytalanságok — természetesen nemcsak ennél a növénynévénél és szinonimáinál — már a XVI. század végén arra készítették *Caspar Bauhin* bázeli botanikust és orvost, hogy megpróbálja legalább a szinonimák rendszerezésével az antik és kortárs szerzők névhasználatát egyeztetni. Több kiadást megért *Pinax theatri botanici* című művének legteljesebb 1676-os kiadásában a tárgyunk szempontjából érdekes nevek a *Nardus montana* et *celtica* jelzésű fejezetrészen szerepelnek, és a zűrzavart alig világosítják meg:

Nardus montana et celtica

I. *Nardus montana radice olivari*

Nardus montana, Matth. Ang. Ad. Lob. Lugd. Clus. Hist. Caes. Ca, Tab.

Radices binas, ternas et quaternas asphodeli modo, habet.

II. *Nardus montana radice oblonga*

Nardus mont. longius radicata Cam. ep.

III. *Nardus Cretica filipendulae radice.*

Nardus Cretica Valerianae simillima, Hon. Belli. ep. 4.

Nardus Cretica Belli Pon.

IV. *Nardus celtica Dioscoridis.*

Nardus Celtica, Matth. Cord. hist. Gesn. hort. Tur. Guil. (cui et saliunca)

Ad Lac. Lob. Cast. Cam. Tab. Ger.

Nardus alpina seu celtica, Clus. Pann. et hist.

Nardum Gallicum Ceas.

Spica celtica Lugd.

V. *Nardus celtica altera.*

Spica celtica, fastigiato flosculorum ordine. Cam. pp.

Spica celtica Tab.

Nardus celtica repens, Ger.

VI. *Nardus ex Apulia.*

Saliunca Neapolitana Lugd.

Phu minus Apulum Tab.

VII. *Nardo celticae similis inodora: in Prodrómo descripta*

VIII. *Nardo celticae similis hirculus*

Hirculus, Ad. Lob. Cam. ep. Caes. Tab. Ger.

Hirculus veterum. Clus. in Ger. Lugd.

Hirculus et Nardus Samphoritica Ang.²⁵

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Plinius *Historia naturalis*ának egy 1741-es párizsi kiadásában a szövegkiadó kommentátor *Joannes Harduinus* jezsuita szerzetes filológus lábjegyzetben hivatkozik az értelmezésbeli nehézségekre: *1. Saliunca (Quae saliunca sit hodierno die, haud facile est statuere. Neque*

²⁴ Szenci, Molnár A.: *Dictionarium Latinoungaricum*. Nürnberg, 1604. (lapszám nélkül); Pápai Páriz, F.: *Dictionarium latino-ungaricum*. Cibinii, 1767. 495.; Csapó, J.: *Új füves és virágos magyar kert...* etc. Pozsony, 1775. 166: Nála a *Valeriana officinalis* L. nevei között

²⁵ Bauhin, C.: *Pinax theatri botanici...* (etc.) Basel, 1671. lib. IV. sectio VI. 155

Lavendula nostra est, neque Nardus Celtica, ut recte Matthiolus animadversit in lib. I. Diosc. pag. 14. et ea est quam Vergilius breviter indicavit in Eclogis: Puniceis humilis quantum saliunca rosetis).²⁶

Ha figyelembe vesszük a korai középkori glosszák saliunca — nardus celtica — nardus silvestris — celtica szinonimák ismétlődéseinek gyakoriságát, valamint a pliniusi szövegértelmezésből következtethető habitus-jellemzőket, azonnal szembevetünk a saliunca névhez kötődő, de nyilvánvalóan nem jól használt nevek értelmezésbeli hiányosságát:

Fischer művében a saliunca az általa meg nem nevezett középkori szerzők szövegeiben a legkülönbözőbb növényekre vonatkozik: például Vinca fajokra, jerikói rózsára (Anastatica hierochuntica)²⁷ Carexre²⁸. Petrus de Crescentiis Opus ruralium commodorum c. művében az Eryngium campestrére²⁹, ugyanez Du Cange szótárában is előfordul.

Hasonló eltéréseket tapasztalunk a szó torzult (saliuncula) változatánál is. Nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk, hogy ezeknél a példáknál a középkori szerző értelmezéséről beszéltünk, és nem a szekunder irodalom tévedéséről, mely eleve nem tartozik tárgyunk keretébe.

Latin—magyar nyelvemlékeink közül a *Schlägli szójegyzék* tartalmazza a saliunca torzult változatát *salunica* alakban, mellette vad mak (= vad mák) glosszával. Teljesen érthető Szamota véleménye, aki szerint a szókapcsolat ebben a formában értelmezhetetlen. Hasonló szókapcsolat található a nagyjából ezzel egyidős *Besztercei szószerzetben* is: soliunca — vggd mak formában.³⁰

Ha a Plinius által leírtakat nézzük, nyilvánvaló a példák helytelen értelmezése, mert az előbbieken említett egyik növény sem Noricum és Pannonia területén élő, kis termőhelyen előforduló exportcikk.

Az elmondottak alapján bizonyosra vehetjük, hogy a saliunca azonos a *Valeriana celtica* L. (Valerianaceae) nevű növényvel, melynek legközelebbi rokona, a *Valeriana officinalis* L. a legtöbb európai Pharmacopoea hivatalos drogjegyzékébe felvett tranquillans hatású gyógynövény. Hatásmechanizmusát tekintve a *Valeriana celtica* L. alig különbözik a *Valeriana officinalis*-től, sőt morfológiai jellemzőit tekintve is nagyon hasonló hozzá.

Az antik szerzők szöveghelyeinek egybevetése után azonban megállapítható, hogy a szerzők a jelenleg ismert hatásmechanizmust alig ismerték, de egyéb vélt hasznai miatt fontos gyógynövénynek tartották, amit exportcikké válása is bizonyít.

A *Valeriana celtica* L. egyéb, a középkori latinságban előforduló nevei az eddigiekben említett szinonimákat jól kiegészítik és értelmezésüket segíthetik: galviola³¹, salvicula³² spica celtica³³, spica romana³⁴, nardus minor, arcantilla, spica gallica, spicula, cauda murilega, nardus, nardus celticus³⁵.

STIRLING János Ph. D.

botanist, historian

1053 Budapest, Ferenczy István utca 16.

²⁶ Plin. *Hist. nat.* ed. Paris, 1741, fol. 240. tom. II. Vergilius *Ecl.* 5,17

²⁷ Fischer, H. 259

²⁸ uott, 263

²⁹ uott, 268

³⁰ Szamota, I.: *A schlägli magyar szójegyzék.* Bp. 1894. 46: 1013. szám alatt vö. még: Finály, H.: *A besztercei szószerzet.* Bp. 1892. 32

³¹ Rolland, E.: *Flore populaire de l'histoire naturelle des plantes.* Paris, 1912. VII. 293

³² Meyer, E. H. F.: *Geschichte der Botanik* vol. III. Königsberg, 1856, 495

³³ Camus, E.: *L'opera salernitana*, 1886, 121

³⁴ Rolland, *ibid.*

³⁵ Fischer, 287

Dr. Rádóczy Gyula hívta föl a figyelmemet arra, hogy a *Valeriana Celtica* hivatalos gyógynövényként szerepelt a Pharm. Austriaco-Provinc. és a Pharm. Austriaca Magyarországon is hivatalos összes kiadásaiban. Tehát 1774-től az önálló Magyar Gyógyszerkönyv első kiadásának megjelenéséig nálunk is hivatalos gyógynövény volt *Valeriana celtica* vagy *Spica celtica* néven

SUMMARY

The author by analyzing antique, medieval and later sources attempts to identify the often used Latin botanical term, '*saliunca*'. Based mainly on philological data he concludes, that this popular and widely spread herb is identical with the *Valeriana celtica* L., the close relative of the well known tranquillant *Valeriana officinalis* L.

ADATTÁR

ADATTÁR A STEFANITÁK TÖRTÉNETÉHEZ

BOROVICZÉNY KÁROLY-GYÖRGY

1. BEVEZETÉS

A Magyar Országos Levéltár 1877 óta az állományába tartozó iratanyagból kiemelte az 1526. augusztus 29-ig (mohácsi vész) terjedő időszakban keletkezett iratokat, okleveleket. Ehhez párhuzamosan időrendi mutatót is készített, amely a keltezésen kívül megadja az oklevél kibocsátóját, fennmaradási formáját, valamint az eredeti és mai jelzetét. Az így létrehozott gyűjtemény (fond) neve: Diplomatikai Levéltár, rövidítése: DL. Az Orsz. Levéltár az 1930-as évek óta ezzel párhuzamosan készített és 1974 óta folyamatosan gyarapít egy Diplomatikai Fényképgyűjteményt (rövidítése: DF, számozása 200 001-gyel kezdődik) is, amely az Orsz. Levéltár mikrofilm-tárában őrzött negatívokról készült és ugyanebből az évkörből származó olyan okleveleket, iratokat tartalmaz, amelyek nincsenek a Levéltár őrizetében.

A DL említett időrendi mutatójának adatai 1983 óta számítógépre kerültek, ezáltal listák állanak rendelkezésre, amelyek időrendben, a kibocsátók és az eredeti jelzet szerinti rendben adnak tájékoztatást a kb. 160 000 szövegről. A DF-hez ugyanilyen listák készítése folyamatban van. Ezek jelenleg 1441-ig, munkánk időhatáráig teszik az okleveleket könnyen elérhetővé. A DF-ben lévő oklevélszövegek számát 140—150 000-re becsülik.

Kivonat az Országos Levéltár kibocsátói mutatójából

Az oklevél kibocsátója	Fennmaradási forma			
	e	á	t	m
Esztergomi keresztes konvent	219	56	47	27
Hévízi keresztes konvent	95	16	28	14
Összesen	314	7	75	41
Százalékban	63%	14%	15%	8%

Minthogy e két gyűjtemény a magyar középkor eddig feltárt levéltári egységeit magában foglalja, munkánk erre a forrásbázisra támaszkodik¹.

Az oklevelek fennmaradási formáját jelző e, á, t és m betűk jelentése a következő:

e eredetiben fennmaradt oklevél.

á teljes szövegű átirás. Az átirások hitelesek voltak, megfeleltek a ma szokásos közjegyzőileg hitelesített másolatnak.

t tartalmi átirás, esetleg idézet, legalább kibocsátójuk és keltezésük megadásával; legtöbbször bírói oklevelekben maradt fenn, amelyekben a bizonyítékként bemutatott okleveleket röviden idézték.

m másolat.

¹ Eddig dr. Borsa Iván közlése (1992a)

² Borsa (1992a)

A Levéltár kibocsátói mutatója az esztergomi keresztes konvent 349 és a hévízi keresztes konvent 153 oklevélét sorolja fel. A kiadói mutató nem tesz különbséget az esztergomi illetve hévízi stefaniták és az ugyanitt működő más rendek (johanniták, spiritalék stb.) között, ahogyan nem teremt kapcsolatot az eredeti, átirat vagy másolat között sem, ha azok ugyanarról a szövegről készültek. A Levéltár által rendelkezésre bocsátott mikrofilmek feldolgozása folyamatban van. Feltehető, hogy a táblázatban feltüntetett állag több mint 90%-a stefanita eredetű. Kiemelendő továbbá, hogy ez a táblázat a kibocsátói mutatóban feltüntetett *bejegyzések* számát mutatja, ami nem jelenti pontosan sem az oklevelek, sem a szövegek számát.

2. RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Megjegyzés: Az adattárban az oklevél tartalmának ismertetése után (-)ben, a lelőhelyek megjelölésénél használt rövidítések az adattár irodalomjegyzékére (4.1. fejezet) utalnak:

- B = Bártfai Szabó (1938) Pest megye.
 Ba = Bakács I. (1982) Pest megye. Regeszták 1002—1437.
 Be = Berger É. (1884—1921) Les reg. d'Innocent IV.
 De = Déprez E. et al. (1901—1959) Clément VI (1342—1352).
 DL = Orsz. Levélt. Diplomatikai Levéltár, fennmaradási forma:
 e = eredeti oklevél; á = átirás; t = tartalmi átirás; m = másolat.
 E = Erdélyi L. (1902) Pannonhalmi főapátság története.
 F = Fejér G. (1829—1844) Codex Diplomaticus.
 G = Gárdonyi A. (1936) Monum. dipl. civ. Budapest.
 Ga = Gasnault P. et al. (1959—1976) Innocent VI. (1352—1362).
 GK = Géresi K., gr. Károlyi T. (1882) Cod. dipl. comitum Károlyi.
 J = Jaffé P. (1888) Reg. pontificum romanorum.
 Ka = Karácsonyi J. (1902) A hamis, hibáskeltő ... oklevelek.
 Kb = ifj. Kubinyi F. (1877) Codex dipl. arpadianus.
 Kn = Knauz F., Dedek L. C. (1874—1924) Monum. eccl. Strigon.
 Kr = Kristó Gy. (1990—1992) Anjou-kori oklevéltár.
 Ku = Kukuljević I. (1889—1896) Reg. document. regni Croatiae.
 M = Mollat G. (1912) Jean XXII (1316—1334) Lettres communes.
 Má = Mályusz E. (1951—1958) Zsigmondkori oklevéltár.
 MB = Mályusz E., Borsa I. (1988) Szent-Ivány család levéltára.
 Mr = Marsina R. (1971) Codex diplomaticus Slovaciae.
 NE = Nagy E. *et al.* (1871) Cod. dipl. ... comitum Zichy.
 N1 = Nagy I. *et al.* (1865—1891) Hazai okmánytár.
 N2 = Nagy I. *et al.* (1879) Hazai oklevéltár.
 N3 = Nagy I., Tasnádi Nagy Gy. (1878—1920) Anjou-kori okmánytár.
 P = Pothast A. (1873, 1875) Reg. pontificum romanorum.
 S = Szentpétery E., Borsa I. (1923—1987) Reg. stripis arpad.
 Sm = Smičiklas T. (1900—1909) Codex dipl. Croatiae, etc.
 SV = Sedlák V. (1980—1987) Reg. dipl. Slovaciae.
 T1 = Theiner A. (1859) Vet. mon. hist. Hungariam sacram illustr.
 T2 = Theiner A. (1863) Vet. mon. hist. slavorum merid.
 Te = Teleki J. (1853) Hunyadiak kora Magyarországon.
 Th = Thomas A. *et al.* (1907—1939) Les reg. d. Boniface VIII.
 V = Varjú E. (1908) Oklevéltár a Bánffy család történetéhez.
 Ve = Monum. Vesprimiensis (1896—1898) Col. Hist. Hung. Romanum.

W = Wenzel G. (1857—1878) Cod. dipl. Arpadianus continuatus.
 WL = Wenzel H., Lindeck-Pozza I. (1955—1985) Urkund. Burgenland.

3. OKLEVELEK FELSOROLÁSA

Megjegyzés: Az adattár 3. fejezete a stefaniták történetének megírásánál felhasznált, kiadott okleveleket csak felsorolja, mert közel 500 szabályos kivonat (regesza)³ felsorolása meghaladta volna a rendelkezésre álló helyet. A téves keltezéseket [] jelzik. A keltezet után *dőlt betűvel* az oklevél tartalmának *rövid megjelölése*, majd ()-ben a lelőhelyek felsorolása következik.

3.1. A STEFANITÁK ÁLTAL KIADOTT OKLEVELEK

- 1222** *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 3/1:393; W 6:414; Kn 1:238)
1223a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 3/1:428f; Kn 1:240f)
1223b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 3/1:427f; Kn 1:241f)
1225 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 208829e; W 6:430f; Kn 1:256)
1244 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 278e; W 7:185)
1245 [F: 1244] *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 237642e; F 4/1:357f; 4/1:399f; W 7:203f; Kn 1:360f; Ka 52f)
1250—05—22 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 341e; W 7:314f; Kn 1:382)
1250 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 248593e; F 4/2:80f; Kn 1:384)
1251 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 237870e; F 4/2:117f; Kn 1:389f)
1253—05—27 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 4/2:173f; W 7:351; Kn 1:408)
1254—06—07 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 209076e; F 4/2:295f; Kn 1:418)
1255a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 4/2:332f; Kn 1:429f)
1255b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 263; Kn 1:430)
1257a [F: 1227] *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 3/2:115f; Kn 1:445f; Ka 50f)
1257b [W: 1260] *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 7:541f; Kn 1:446; Ka 50f)
1258 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 480e; F 4/2:471—473)
1259b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 4/2:521f; W 11:467; Kn 1:456)
1261—07—02 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 248167e; F 4/3:53—55; Kn 1:460—462)
1265—04—11 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 4/3:53—55; Kn 1:522)
1265a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 248409e; F 4/3:309f; Kn 1:531f)
1268 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 4/3:475f; W 8:223f; Kn 1:561f)
1270—10—22 *Briccius mester és az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 236401e; W 8:325; Kn 1:582)
1270a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 8:323; Kn 1:584f)
1270b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 8:326)
1271—03—23 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 236400e; W 8:372f)
1271—09—03 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 236401e; W 8:373; Kn 1:588)
1272—05—20 *Élías frater és az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 236402e; W 8:411f; Kn 1:598)
1272—06—28 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 283882a; W 12:63—66; Kn 1:599—601)
1274 ? *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 9:101; Kn 2:47, 31f)

³ Borsa (1988) pp 7—10; Györfly (1980—1981)

- 1275—11—01 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 49003e; F 5/2:307f; N1 6:207f)
- 1276—06—28 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 4:75f; Kn 2:56)
- 1277—02—01 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 964e; W 9:187f; Kn 2:70; Ku Nr. 1227)
- 1277—08—17 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 972e; W 9:188f)
- 1277—08—21 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 9:181f)
- 1278—05—26 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 291e; F 5/2:474f, 7/5:440f)
- 1279 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (Kn 2:117; S 2:255)
- 1280 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 248528e; F 5/3:68f; Kn 2:126f)
- 1281—01—17 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1094á; N2 88f)
- 1281a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (Kn 2:150f)
- 1281b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 9:324f; Kn 2:150)
- 1281c *Az felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 9:322—324; N1 4:62f)
- 1282—08—19 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 5/3:132; Kn 2:155)
- 1282—08—22 *Domonkos és az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 237962e; W 9:346f; Kn 2:155f)
- 1283—01—27 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 208583á; Kn 2:161f; S 2:305)
- 1283—07—03 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (Kn 2:164f; S 2:320)
- 1283a [1273] *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 5/2:139—141, 5/3:196—198; W 12:409; Kn 2:174f; Ka 60f)
- 1283b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 9:368—370; Kn 2:171—173)
- 1284—02—25 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 5/2:268f; Kn 176f)
- 1284—08—09 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 5/3:264—268; Kn 2:182—184)
- 1285—03—04 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (Kn 2:191f, 177f)
- 1285—08—21 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (Kn 2:203f)
- 1286b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 5/3:537—539; Kn 2:218f; G 1:225f)
- 1287—04—13 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 236418e; W 9:458; Kn 2:220)
- 1287—07—09 [1288] *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1220á; W 9:492)
- 1287a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 5/3:386f; Kn 2:228; N1 8:256f)
- 1287b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 9:459f; Kn 2: 228)
- 1289—10—17 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 248594e; F 5/3:480f; Kn 2:254f)
- 1289 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 5/3:483f)
- 1290—02—20 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1280á; N1 8:278f; N2 118f)
- 1290—05—21 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 236134e; W 9:543f, 532; Kn 2:259, 258f)
- 1290—09—16 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (N1 7:211f)
- 1291 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 10:11f; G 262f)
- 1291—07—14 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 99332e; N1 7:220f)
- 1291—11—10 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 236288e; F 6/1:188; Kn 2:299—301)
- 1291a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 6/1:92—94; Kn 2:309f)
- 1291b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 6/1:133—135)
- 1292—01—04 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 237226e; Kn 2:313)
- 1292—05—01 *Domonkos mester és az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 237969e; F 7/5:509; Kn 2:322—324, 325)
- ca. 1292 (S. A.) *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 10:106—108; Kn 2:474—476)
- 1293—03—29 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1366e; W 10:130f)
- 1293—10—26 [ca. 1292—1294] *Az felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 76171e; NE 1:84)
- 1294—10—26 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 10:169f)
- 1294a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 6/1:283f, 7/4:231f)
- 1294b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 11:562f)
- 1294c *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (N1 8:343f)

- 1295—03—13 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 49008e; N1 6:415)
- 1295—09—28 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 235797e; F 6/1:398f; W 10:206f; Kn 2:374f)
- 1295—11—17 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1429e; F 6/1:398f; W 11:580—582; Kn 2:377f)
- 1295 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1432e; F 7/2:250f; W 10:205)
- 1296—03—26 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 6/2:45f)
- 1296—11—15 (S. A.; Ka: 1293—1296)
A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele. (W 9:583; Ka 126f)
- 1297—07—09 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1467e; W 10:285f; Kn 2:405f; G 1:307f)
- 1297—07—13 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 236065e; F 6/2:120f; W 10:287f; Kn 2:406f)
- 1297—08—23 [W: 1300]
Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele. (W 10:406f; Kn 2:484; Ka 126f)
- 1297—09—03 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1470e; F 6/2:114—117; W 11:614—616; Kn 2:411f)
- 1297a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (N1 8:369f)
- 1298—08—11 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1506e; W 10:322f)
- 1298—08—21 [F: 1292; Kn: 1297]
Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele. (F 6/1:219, 6/2:112—114; Kn 2:410f; Ka 66f)
- 1298a [F: 1292] *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 6/1:217f, 6/2:159f; Ka 66f)
- 1298b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 7/3:112f; Kn 2:456)
- 1299—05—07 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (N1 8:392)
- 1299—05—12 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 6/2:236; Kn 2:461)
- 1299—05—27 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 1530e; W 10:358f; Kn 2:461)
- 1299—07—22 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 104906á; N1 8:292f)
- 1299—08—29 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 6/2:237—239)
- 1299—10—04 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 40260e; N1 8:393)
- 1300—01—22 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 237207e; W 10:404f; Kn 2:477f)
- 1300—04—12 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 6/2:281—286; Kn 2:483)
- 1300—04—17 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 7/5:557f; Kn 2:483)
- 1300—05—23 (? S. A.; Ka: 1293—1296)
A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele. (W 10:440f; G 1:346f; Ka 128f)
- 1300—06—18 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 6/2:286f; S 2:431)
- 1300—07—03 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (W 10:408f; Kn 2:484)
- 1300—08—29 [F, Kn: 1296]
Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele. (F 6/2:46—48, 57f; Kn 2:393f; Ka 68f)
- 1... (S. A., post cinerum)
A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele. (N1 7:324)
- 1301—02—17 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (G 1:352f; N3 1:6—8)
- 1301—11—09 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:50)
- 1301—11 < 19 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:52)
- 1301—11—19 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:52f)
- 1302—02—10 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:65f)
- 1302—04—29 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:73f)
- 1302—05—01 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:76)
- 1302—08—23 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:87f)
- 1302—10—01 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (V 39f)
- 1302—11—11 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:97f)
- 1302—12—02 *A két ház közös hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:99)

- 1303—02—15 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/1:157f)
- 1303—03—17 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:104f)
- 1303—04—04 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:107f)
- 1303—06—23 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:118)
- 1303—06—24 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:119)
- 1303—08—01 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:121f)
- 1304—01—03 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:138)
- 1304—02 < 19 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:141f)
- 1304—03—17 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/7:41—43; SV 1:144)
- 1304—04 < 28 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:147)
- 1304—04—28 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:147)
- 1305—02 < 24 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:171f)
- 1305—02—24 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/1:175—177; SV 1:172)
- 1305—04—11 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:139)
- 1305—06 < 29 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:177f)
- 1305—06—29 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/5:27f; SV 1:178)
- 1307—04—27 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:216)
- 1307—06 < 26 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:223)
- 1307—07—25 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/1:233; SV 1:226)
- 1308—03—22 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:250)
- 1308—12—06 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:270)
- 1308 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:271)
- 1309—08—19 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/1:361f; SV 1:303)
- 1309—09—07 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/1:262f; SV 1:304)
- 1309—09—12 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 11:421f)
- 1309 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:316)
- 1310—02—01 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:320f)
- 1310—08—21 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:345f)
- 1310—10—28 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SVV 1:350)
- 1311—04—17 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:368f)
- 1311—06—09 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:375f)
- 1311—06—23 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:377f)
- 1311—07—15 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1: 384f)
- 1311 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:407)
- 1311 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/6:21)
- 1312—05—13 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/1:476f; SV 1:425)
- 1312—08—01 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 1:265f; SV 1:439)
- 1312—11 < 18 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:449)
- 1312—11—18 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:449f)
- 1312—08—23 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:443)
- 1313—05—28 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV:472)
- 1313—06—04 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/1:548f)
- 1313—06—17 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:475)
- 1313—08—24 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:481)
- 1314—04—14 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:506)
- 1314—05—27 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/1:553f, 8/7:109; SV 1:513)
- 1314—06—09 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:515)
- 1314—07—29 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:520)
- 1314—09 < 21 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 1:526)
- 1315—02—26 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:28)

- 1316—06—23 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:68)
- 1317—05—08 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:167)
- 1318—01—13 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:143)
- 1318—08—09 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:178f)
- 1318—08—19 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:180)
- 1319—05—02 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/2:228—232; SV 2:213f)
- 1319—09—12 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:228f)
- 1320—04—06 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.*
- 1320—05—08 [03—26] *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/7:260f; SV 2:251; Kn 2:776)
- 1320—10—02 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/2:269—271)
- 1321—04—13 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:289)
- 1321—05—25 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:2; SV 2:298)
- 1321—06—15 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:300)
- 1321—08—14 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:308)
- 1321—10—06 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:7)
- 1321 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:326f)
- 1322—04—19 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:12f; SV 2:346)
- 1322—05—04 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 2:14)
- 1322—05—14 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:350f)
- 1322—06—25 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:362)
- 1322—12—02 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:380)
- 1322a *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 2:58f)
- 1323—05—25 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:420)
- 1323—11—05 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 2:467)
- 1323—11—28 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (SV 22:473)
- 1323 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 11:422)
- 1324—01—07 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 2:146)
- 1324—05—10 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:46)
- 1324—09—29 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:50)
- 1325—02—28 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:61)
- 1325—04—25 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:63f)
- 1325—05—01 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 2:193)
- 1325—06—02 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/2:655f, 8/6:81f)
- 1328—03—27 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/7:216; D 3:131)
- 1328—05—12 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 2:357)
- 1328—05—19 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 2:357f)
- 1328—07—02 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/6:106—108, 8/7:199—202)
- 1330—03—18 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 2:476f; D 3:163)
- 1330—05—03 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/3:492—495; D 3:163)
- 1330—07—22 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/3:495—497)
- 1330—12—13 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:182)
- 1331—03—07 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:186)
- 1331—05—28 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 2:536)
- 1331—10—13 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/3:551—553; D 3:199—201)
- 1331 *Az esztergomi ház levele.* (F 8/7:229)
- 1332—03—04 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/7:237f)
- 1332—05—01a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:209f)
- 1332—05—01b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:210)
- 1332—10—02 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 2:623f)

- 1332—11—22 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:218)
- 1334—03—20 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:235f)
- 1334—07—08 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:244)
- 1334—09—23 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:250f)
- 1334—09—21 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/7:216; D 3:251f)
- 1334—10—27 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/3:755f; D 3:252f)
- 1335—07—01 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 3:178—180)
- 1335—07—01b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/4:150—152; D 3:264f)
- 1336—03—11 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/4:206f; D 3:276)
- 1336—04—03 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:281f)
- 1336—12—13 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 3:315f)
- 1337—06—16 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 3:376f)
- 1337—07—01 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (Má 2:277)
- 1338—10—06 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 3:505)
- 1339—03—08 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:334f)
- 1339—04—06 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/4:397f; D 3:338)
- 1339—07—22 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:341f)
- 1339—07—29 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/4:393—396; D 3:342—344)
- 1340—03—05 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:355)
- 1340—04—09 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/4:467—469; D 3:357)
- 1340—07—01 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:369)
- 1341—02—06 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:383)
- 1341—02—25 *A felhévizi ház jelentéstétele.* (D 3:383f)
- 1341—03—29 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 4:81f)
- 1341—04—30 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (N3 4:86)
- 1341—05—25 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/4:667f; N3 4:103)
- 1341—10—06 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/4:538—540; D 3:401f)
- 1341—12—07 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:407)
- 1342—03—24 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:462)
- 1342—10—01 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 8/4:609—611)
- 1343—05—19 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:495)
- 1343—09—04a *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 9/1:147—151; D 3:514—517)
- 1343—09—04b *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 9/1:151—153)
- 1344—01—18 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 9/1:246)
- 1344—09—30a *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 9/7:40—42)
- 1344—09—30b *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 9/7:48f)
- 1345—01—05 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:554)
- 1345—11—01 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 3787e; N3 4:547f)
- 1346—02—05 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 272268e; D 3:594f)
- 1346—03—05 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 236423e; D 3:595f)
- 1346—05—30 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (D 3:603)
- 1346—06—11 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 248326e; F 9/1:436—439; D 3:605f)
- 1347—04—06 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 9/7:71f)
- 1347—05—31 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 58523e; F 9/1:543—546)
- 1348—02—04 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 9/1:622f)
- 1348—03—23 *A felhévizi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 76878e; F 9/1:635)
- 1351—03—26 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 4180e; F 9/4:109—111)
- 1351—05—03 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (DL 248350e; F i/2:110—112, 9/7:111)
- 1353—10—02 *Az esztergomi ház hiteleshelyi oklevele.* (F 9/2:195—197)
- 1437 *Az esztergomi ház oklevele.* (F 10/7:898)

3.2. A STEFANITÁKNAK SZÓLÓ VAGY ŐKET EMLÍTŐ OKLEVELEK

- é. n. II. Géza Jeruzsálemben templomot épített, Esztergomban kereszteseknek házat alapít (F 7/5:120f, 11:382; S 1:33)
- 1181 III. Béla a stefaniták Szt. Istvánról nevezett esztergomi egyházát és rendházát alapítja, s ennek többek közt *Thaat falut adja leírt határok közt*. (F 7/1:184; Kn 1:152; W 6:147; N; 8:9; S 1:42f; DL 4581)
- 1187—06—23 III. Orbán bullája. (F 7/5:125—129; W 6:167—170; Kn 1:132—135)
- 1192 Pápai adójegyzék. (F 2:282; Kn 1:142)
- 1194 III. Béla megerősíti, hogy Jeremiás fia *Salatice Telky falu részét a stefanitáknak adományozza*. (F 2:295f, 302; Kn 1:146f; S 1:50)
- 1215 II. Endre adománylevele, amely az érsekség *Scep földje és a stefaniták falva közötti közlekedést szabályozza*. (F 3/1:167f; Kn 1:207; S 1:98f)
- 1220—07—29 III. Honorius bullája. (F 3/1:292f; C 1:47f)
- 1220 Göncöl megválasztásának elbeszélése. (Kn 1:225f)
- 1223—01—31 III. Honorius bullája. (F 3/1:405; Kn 1:238)
- 1229—07—06 Egyed oklevele. (W 1:266—268; E 1:696—698; C 1:80f)
- 1230—07—24 Egyed másik oklevele. (W 1:278—281; Kn 1:272; E 1:699f)
- 1233—09 II. Endre a stefaniták esztergomi templomában megerősíti a beregi egyezményt. (F 3/2:326—330; T1 1:116; Kn 1:297; S 1:159)
- 1234 Tiltakozó oklevél. (F 7/1:240)
- 1235 IV. Béla megerősíti Dénes főlovaszmesternek a stefaniták mesterével *Tupulchan birtok, Taarnuk, Ylouch és Rachych falvakra vonatkozó egyezségét*. (F 4/1:21—28; Kn 1:314; S 1:186)
- 1239—03—20 Dénes nádor birtokadományozást igazoló oklevele, amelyet *Wenczel tévesen IV. Bélának tulajdonít*. (W 2:92f; S 1:200)
- 1245—11—24 IV. Béla adományozó oklevele, amelyet a *felhévizi konvent 1278-ban átírt*. (F 4/2:43; W 7:196f; G 1:44f; S 1:247f; DL 291)
- 1248—08—18 IV. Ince bullája. (C 1:126f; G 1:48f)
- 1255c IV. Béla az esztergomi vámról szóló *privilegiumlevele*. (F 4/2:304—307, 9/3:474; Kn 1:424; S 1:333)
- 1258 hamis: IV. Béla bizonyágtétele a *veszprémi püspök és a stefaniták dézsmaperében*. (S 1:368f) Az oklevélnek, amely össze nem illő neveket és időadatokat tartalmaz, csak újkori másolata maradt fenn.
- 1259 IV. Béla átírja *Florentinus akkoni püspök 1256-i oklevelét, amelyben utóbbi átírta III. Béla 1181-i oklevelét arról, hogy az stefanitáknak adja többek között Taath falut*. (N1 8:9f; S 1:376; DL 4581) Megjegyzés: Györfly⁴ felveti, hogy a stefaniták talán már Florentinusszal is **interpolált** oklevelet írhattak át.
- 1262 IV. Orbán bullája. (F 4/3:81—84)
- 1265—10—12 Zozimas püspök *beneficiuma*. (F 4/3:263; Kn 1:526f)
- 1265b István ifjabb király *adománylevele, amelyben Miklósnak földet ad leírt határok közt*. (N2 47f; S 2/1:26; DL 588)
- 1266 Az *esztergomi káptalan oklevele*. (F 4/3:379f)
- 1267—11—26 IV. Béla adománylevele, amelyben *Sixtusnak adja Rodowant; a birtokbavezetést Péter esztergomi stefanita mester végezte*. (F 4/3:430; W 8:166f; Kn 1:542f; S 1:469; DL 3795)

⁴ Györfly (1987) p 2:280f

- 1271—08—05 *V. István oklevele, amelyben a stefanitáknak adta a szentkirályi jobbágyokat és 12 csónakot, és átírta III. Béla 1181-i oklevelét.* (FF 11:381—383; S 1:109)
- 1272 *V. István oklevele, amelyben átírta Tát és Tokod határleírását.* (F 5/1:259f; Kn 1:599f; S 2/1:162)
- 1275—04 *IV. László adománylevele, amelyben az esztergomi káptalannak adott 3 ekealj földet; az iktatást a stefaniták esztergomi mestere végezte.* (F 5/2:241—243; Kn 2:49—51; S 2/2:123; DF 2)
- <1275—09—03 *IV. László átírja V. István 1270-i privilégiumát, amely IV. Béla Dag földet adományozó 1262-i privilégiumának átírata. A határleírás az esztergomi keresztesek kirvai szőlőbirtokait mint szomszédot említi.* (S 2/2:137f; DL 50 330)
- 1277—04—26 *A budai káptalan oklevele.* (Kn 2:73f; G 1:163f)
- 1279 *IV. László átírja és megerősíti Hermanusnak, az esztergomi keresztesek mesterének és konventjének 1279-i privilégiás oklevelét, amelynek értelmében 40 ezüstmárkáért eladták a Pozsony megyei, Csallóközben fekvő újvásári földjüket, mert akkoni házuk támogatása szűkös helyzetbe hozta őket.* (Kn 2:117; S 2/2:255; DL 25 048)
- 1281—09—21 (—22 ?) *Péter tárnokmester ítélete.* (F 5/3:107—110; W 11:339—341)
- <1283—01—25 *IV. László mandátuma, amellyel utasítja az esztergomi keresztesek konventjét, hogy megbizottjuk jelenlétében Leonardus járja meg a királyi udvarnok dagi földjét és abba az esztergomi káptalant iktassa be. Említi a konvent 1283—01—27-i oklevele.* (Kn 2:161; S 2/2:305)
- 1283—07—03 *IV. László jóváhagyja, átírva az esztergomi keresztesek 1283—01—27-i iktatási jelentését, hogy Damasa földjeit az esztergomi káptalanra hagyta.* (F 5/3:208; Kn 2:164; S 2/2:320; DF 2)
- 1284 *Erzsébet királynő adománylevele.* (F 5/3:219—221)
- 1286a *A budai káptalan oklevele.* (F 5/3:327f; G 1:226f)
- <1287—07—09 *IV. László mandátuma, amelyben az esztergomi kereszteseket birtokba iktatással bíz meg.* (W 9:467f; S 2/2:383)
- 1288—06—25 *IV. László adománya, amelyben Zuard mesternek adta Gormáhot, átírva a stefaniták 1287—07—09-i jelentését.* (F 5/3:448; Kn 2:246; W 9:492; S 2/2:394; DL 1220)
- 1289—09—15 *Ladomér érsek ítélete.* (F 5/3:467; Kn 2:252f)
- é. n. *IV. László privilégiuma, amellyel Deva földet Gumbasi Kristóf fiainak adományozza. Említi az esztergomi keresztesek konventjének 1300—06—18-i oklevele.* (S 2/2:430f; DL 105 161m)
- <1291—08—18 *III. Endre mandátuma, amellyel az esztergomi keresztes konventet megbízta, hogy kiküldöttük jelenlétében vizsgálják meg, IV. László Ratold fia Tamásnak adományozta-e Kyd birtokot.* (S 2/4:72)
- <1291—08—18 *III. Endre, az esztergomi keresztes konvent jelentése alapján meghagyja IV. László által Ratold fia Tamásnak adományozott Kyd birtokot.* (S 2/4:72; DL 39 202)
- 1291—12—30 *III. Endre mandátuma, amellyel az esztergomi keresztes konventet megbízta, hogy az esztergomi káptalannak adott privilégiumokat írják át.* (S 2/4:89; DF 37 226)
- 1291c *Fenena királyné adománylevele.* (F 6/1:90—92; Kn 2:308f)
- 1291d *A pécsi káptalan oklevele.* (F 7/5:500f)
- 1292—01—30 *Az esztergomi káptalan bizonyágtétele.* N1 6:378f, 8:315f)
- 1292—03—23 *III. Endre bizonyítja, hogy Opour pozsonyi ispán, az esztergomi keresztes konvent előtt eleget tesz egy ítéletnek.* (F 6/1:202; Kn 2:318; S 2/4:97f; DF 248 397)
- <1292—07—15 *III. Endre oklevelét, amellyel az esztergomi keresztes konvent és az esztergomi káptalan perében halasztást ad, Pál alországbíró említi.* (Kn 2:331; S 2/4:102)
- 1292—04—12 *A budai káptalan oklevele.* (Kn 2:321f)
- 1292—07—21 *Pál bíró oklevele.* (Kn 2:329—332)

- 1293—01—24 *III. Endre megparancsolja Szt. István keresztese konventjének, hogy megbízottat küldjön, akinek jelenlétében az érsek officialisát Kemence birtokába iktatják.* (F 6/1:271; Kn 2:338; S 2/4:107; DF 248 318)
- 1293—02—01 *III. Endre átírja Pál országbíró 1292—07—21-es oklevelét, amelyben ítéletet hozott Pál esztergomi prépost és az esztergomi keresztesek perében az Ebed melletti kaszáló és halásztanya ügyében.* (Kn 2:339f; S 2/4:107; DF 236 534)
- 1293—02—25 *Marcel bíró ítélete.* (F 6/1:270—277; Kn 2:338f, 340f, 342—344)
- 1293—07—14 *III. Endre mandátuma az esztergomi keresztes konventnek, hogy Baas fia Péter panaszát vizsgálja ki. Átírta a konvent 1293—08—10.* (S 2/4:118; DL 1371)
- 1294—07—29 *III. Endre ítélete Lodomér érsek és az esztergomi polgárok közötti perben; említi a stefaniák 1319—05—02 oklevele.* (F 6/1:306—317; W 10:137—145; S 2/4:137)
- 1295—03—22 [F: 1292] *Márton bíró ítélete.* (F 6/1:383—388, 219; Kn 2:365—368)
- 1295—05—02 *III. Endre mandátuma a hévízi keresztes konventnek, hogy kiküldendő megbízottja jelenlétében Miklós udvari jegyző vizsgálja ki, hogy a Zach nevű föld Rywgh fiainak örökölt birtoka-e. Átírta a konvent é. n.* (W 10:418; S 2/4:149; DL 1563)
- 1295—07—28a *VIII. Bonifác bullája.* (C 2:16)
- 1295—07—28b *VIII. Bonifác bullája.* (F 9/7:718; Kn 2:373; C 2:16f)
- 1295—09—25 *Márton bíró másik ítélete.* (W 10:194f)
- 1296—04—25 *III. Endre megerősíti, az esztergomi keresztes konvent jelentése alapján, Chaak fia János mestert Wjşk birtokban.* (F 7/2:192; Kn 2:386f; S 2/4:159; DL 71 403)
- 1296—05—24 *Gergely érsek oklevele.* (N1 8:372—376; C 2:379—381)
- 1296—05—25 *Jakab apát oklevele.* (F 9/7:718—720; Kn 2:388)
- 1296 *A váci káptalan transzkripciója.* (N1 4:91—93)
- 1296—05—30 (S. A.; Ka: 1293—1296) *III. Endre Ochuz ispánt értesíti, hogy birtokait visszaadja.* (W 10:418; Ka 126f; S 2/4:160)
- 1297—02—24 *III. Endre mandátuma a hévízi keresztes konventnek, hogy kiküldendő megbízottja jelenlétében Fabianus iktassa be Akus mestert birtokába. Átírta a konvent 1297—03—27.* (F 6/2:79—82; S 2/4:178; DL 71 351)
- 1297—07—28 *III. Endre Beche birtok ügyében ítélt. Említi az esztergomi Szt. István és a hévízi kereszteseket.* (S 2/4:184—186; DL 86 918)
- 1297—08—21 *III. Endre az országbíró ítéletét megerősítő oklevelét említi az esztergomi keresztesek 1297—08—21-i privilégiuma.* (Kn 2:411; S 2/4:186)
- 1298—11—20 *István apát oklevele.* N1 8:382f)
- 1298 *III. Endre Noe nevű földet adományozta a hévízi keresztes konvent határleírásának alapján.* (S 2/4:210f; DL 640f)
- 1299—03—10 *VIII. Bonifác bullája.* (C 2:23f)
- 1299—05—07 *III. Endre mandátuma az esztergomi keresztes konventnek, hogy kiküldendő megbízottja jelenlétében Bagya fia János vizsgálja ki András ispán fia Joanka mester panaszát. Átírta a konvent 1299—05—12.* (F 6/2:236; N1 8:391; S 2/4:219; DL 58 435)
- 1299—07—08 *III. Endre emlékeztetője, hogy a Nogzenche és Byleg közti föld miatt folyó perben az esztergomi keresztesek küldöttjének jelenlétében fognak dönteni.* (F 6/2:234; S 2/4:223f; DL 58 437)
- 1300—02—02 *István bíró ítélete.* (Kn 2:478—480)
- 1300—05—14 *István bíró másik ítélete.* (W 10:391—393)
- 1300—06—19 *István comes mandátuma.* (W 10:393f)
- 1322b *A nyitrai káptalan oklevele.* (SV 2:387f)
- 1323—05—12 *Károly király oklevele.* (SV 2:414)
- 1323—07—01 *Károly király mandátuma.* (N3 2:79)

- 1323—07—25 *Károly király mandátuma.* (N3 2:82)
 1323—10—07 *Károly király mandátuma.* (SV 2:458f)
 1323—11—23 *Károly király mandátuma.* (SV 2:471)
 1323—12—15 *Károly király mandátuma.* (SV 2:480)
 1324—02—19 *Az esztergomi bencések oklevele.* (F 8/6:76—78)
 1325—10—18 *Sándor kúriai bíró ítélete.* (D 3:70—72)
 1326—05 ca. 27—30 *Az esztergomi káptalan bizonyágtétele.* (D 3:77—79)
 1326—08—30 *Károly király adománylevele.* (D 3:82—84)
 1326—12—02 *Károly király adománylevele.* (D 3:94—97)
 1326—10—01 *XXII. János mandátuma.* (T 1:505, M 6:326f)
 1327—06—12 *Károly király mandátuma.* (D 3:113)
 1328—01—25 *Sándor kúriai bíró ítélete.* (D 3:119—123)
 1329—01—27 *Olivér kanonok tizedadólevele.* (F 8/7:224; C 2:49f; D 3:717)
 1329—04—12 *Drugeth János nádor mandátuma.* N3 2:401)
 1329—08—14 *Az esztergomi káptalan oklevele.* (T1 1:320f; D 3:717)
 1329—08—19 *Benedek püspök oklevele (tizedadó).* (F 8/7:223f; D 3:717f)
 1330—05—05 *Károly király adománylevele.* (D 3:164—166)
 1333—01—15 *Iván bíró ítélete.* (N3 3:27—29)
 1333—05—10 *Az esztergomi káptalan oklevele.* (D 3:225f)
 1333—08—09 *Pál kúriai bíró ítélete.* (D 3:228—230)
 1334<06—04 *Károly király igazoló oklevele.* (D 3:241—243)
 1334—07—12 *Pál kúriai bíró halálos ítélete.* (D 3:244—246)
 1334—07—20 *Károly király igazoló oklevele.* (D 3:246—248)
 1335—08—16 *Károly király mandátuma.* (N3 3:193—197)
 1336—03—25 *Károly király mandátuma.* (D 3:278)
 1337—03—06 *Katus apácafőnökasszony levele.* (N3 3:325f)
 1337—05—29 *A bencések 1268-as oklevélátírása.* (F 8/4:279; D 3:300)
 1337—06—20 *Péter szerémi püspök oklevele.* (N3 3:386f)
 1338—10—20 *Károly király ítélete.* (N3 3:506)
 1338—11—15a *Pál kúriai bíró levele.* (D 3:328f)
 1338—11—15b *Pál kúriai bíró levele.* (D 3:329—331)
 1339—03—21 *Pál kúriai bíró levele.* (D 3:335—338)
 1339—05—08 *Károly király mandátuma.* (D 3:383)
 1342—08—19 *Pál bíró ítélete.* (N3 4:252—255)
 1342—11—22 *Pál bíró ítélete.* D 3:481f)
 1342—12—07 *Miklós nádor ítélete.* (N3 4:287—291)
 1343—05—04 *VI. Kelemen bullája.* (T1 1:649)
 1343—05—26 *VI. Kelemen bullája.* (T1 1:654)
 1343—07—05 *Lajos király oklevele.* (D 3:500f)
 1343—10—17 *István tárnokmester oklevele.* (D 3:525—529)
 1343—22—19 *Miklós nádor oklevele.* (D 3:530)
 1344—12—07 *Csanád esztergomi érsek oklevele.* (D 3:552)
 1345—01—08 *Pál bíró ítélete.* (D 3:554f)
 1345—11—19 *Pál bíró ítélete.* (D 3:577—588)
 1346—05—24 *Erzsébet királyné oklevele.* (D 3:603)
 1347—09—16 *Pál országbíró ítélete (birtokosztás).* (N3 5:124—130)
 1348—01—23 *Miklós nádor vizsgálati oklevele.* (D 3:657f)
 1348—03—21 *Pál országbíró Újfalu|Poty ügyében.* (N3 5:169—171; D 3:660)
 1348—06—26 *Miklós nádor vizsgálati oklevle.* (D 3:664)

- 1352—08—24 Miklós nádor felmentő ítélete. (N3 5:604—606)
 1354—03—29 Tamás bíró ítélete. (N3 6:179—187)
 1354—09—19 Lajos király oklevele. (N3 6:234—237)
 1355—05—29 Lajos király 1300—04—17-es oklevelét átír. (F 9/2:395—397)
 1355—11—30 László prépost oklevele. (N3 6:398—401)
 1356—11—13 Az esztergomi káptalan oklevele. (F 9/3:668—672; N3 6:514—517)
 1359—02—22 A budai káptalan oklevele. (N3 7:596—598)
 1372—09—03 XI. Gergely bullája. (T1 2:121)
 1372—10—25 XI. Gergely bullája. (T1 2:126)
 1380—01—05 Az esztergomi plébános oklevele. (F 9/5:448—451)
 1388—06—19 István nádor oklevele. (Má 1:61)
 1389—09—05 Mária királynő oklevele. (Má 1:141f)
 1392—02—15 Zsigmond király oklevele. (F 10/2:46f; Má 1:261)
 1397—05—11 IX. Bonifác 2 bullája. (Má 1:526)
 1398—04—13 IX. Bonifác bullája. (Má 1:580)
 1399—04—28 IX. Bonifác bullája. (Má 1:644)
 1402—04—13 Bebek Detre nádor ítélete. (Má 2/1:185)
 1404—05—21 A budai káptalan hiteles levele. (Má 2/1:377)
 1412—08—09 Zsigmond király oklevele. (F 10/5:302f)
 1412—08—16 Zsigmond király oklevele. (F 10/5:304)
 1418—02—07 V. Márton pápa mandátuma. (C 3:7; L 1:57; RL 187. f.69^b)
 1427—01—06 Az óbudai polgárok levele. (F 10/8:607)
 1429—01—13 Gara Miklós nádor oklevele. (F 10/7:148—168)
 1438—06—21 Albert király oklevele. (F 11:80—82)
 1439—01—13 Báthory István oklevele. (F 11:381—385; S 2:109)
 1445—02—13 Zelemér Miklós kérvénye. (C 3:123; L 2:221; RS 403.f.303^b)

3.3. EGYÉB, A STEFANITÁK TÖRTÉNETÉVEL KAPCSOLATBAN FONTOS OKLEVELEK

- 1135 Petronilla házvásárlása. (W 1:52f)
 1193 III. Béla felsorolja azokat a birtokokat, melyeket anyja a Martyrius érsek által kezdetű Eufrosina által befejezett fehérvári Szt. István-egyháznak adott, mely a johanniták birtokába jutott. (F 2:283—290, 9/5:188, 9/7:349; Kn 1:142; S 1:49f; DL 27)
 1221—12—04 III. Honorius pápa bullája. (T 2:31, 72; C 1:55)
 1223—07—27 III. Honorius pápa bullája. (F 3/1:418)
 1231 II. Endre megújítja az ország nemeseinek és más lakosainak szabadságait. (F 3/2:255—261; T1 1:109; Kn 1:279; S 1:153)
 1233—08—20 II. Endre a beregi erdőben adott aranypecsétetes oklevele az egyház kiváltságaival kapcsolatban. Átírta maga az esztergomi keresztesek házában. (F 3/22:319; T1 1:117; Kn 1:117; S 1:159)
 1238—01—29 IV. Béla, a főlölesleges adományok visszavételének befejezése után felsorolja és megerősíti a johanniták meghagyott birtokait. (F 4/1:104—111, 9/5:153; Sm 4:48; Ku 354; Kn 1:326; S 1:194f)
 1275—05—23 A johanniták tartománygyűlése. (W 9: 128—130)
 1291—05—18 Akkon védelme. (Kn 2:99—111)
 1312—05—02 V. Kelemen eltorlí a templomosokat. (F 8/1:452—459)
 1336—12—06 Johannita házak felsorolása. (F 8/4:204—206)
 1346—11—24 Craftus spirítál mester oklevele. (F 9/1:435)
 1348 A nagy pestisjárvány leírása. (F 9/7:72f)

- 1355—06—26 *Lajos király oklevele a spiritáléknak.* (F 9/2:367—369)
 1357—05—05 *Lajos király felsorol johannita házakat.* (F 9/2:582—584)
 1367—03—17 *Lajos király oklevele a spiritáléknak.* (F 9/4:43f)

4. FELHASZNÁLT IRODALOM

Megjegyzés: Az adattár irodalomjegyzéke kiegészíti a stefanitik történetének 3. fejezeteként közölt irodalomjegyzéket.

4.1. KIADOTT OKLEVÉL- ÉS REGESZTAGYŰJTEMÉNYEK

- Bakács I. (1982): *Iratok Pest megye történetéhez.* Oklevélregeszták 1002—1437. Pest megyei Levéltár. Budapest
- Bártfai Szabó L. (1938): *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig.* Szerző, Budapest
- Berger É. (1884—1921): *Les registres d'Innocent IV publiés ou analyses d'après les manuscrits originaux du Vatican et de la Bibliothèque Nationale 1—4.* E. Thorin, Paris
- Déprez, E., Glénisson, J., Mollat, G. (1901—1959): *Clément VI (1342—1352) lettres closes, patentes et curiales se rapportant a la France publiées ou analysées d'après les registres des archives vaticanes 1—3.* Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, publiée sous les auspices du Ministère de l'Éducation Nationale, 3e Série. Thorin & Fils, Boccar, Paris
- Erdélyi L. (1902): *A Pannonhalmi Főapátság története 1—2 (996—1404).* Stephaneum, Budapest
- Fabre, P., Duchesne, L., Mollat, G. (1905—1952): *Le Liber Censu de l'église romaine 1—3,* Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, publiée sous les auspices du Ministère de l'Éducation Nationale, 2e Série. Fontemoing & Cie, Boccar, Paris
- Fejér G. (1829—1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1—11 (471—1440).* Egyetemi Nyomda, Buda
- Gárdonyi A. (1936): *Monumenta diplomatica civitatis Budapest 1 (1148—1301).* Sumptibus civitatis, Budapest
- Gasnault, P., Laurent, M. H., Gotteri, N. (1959—1976): *Innocent VI (1352—1362) lettres secrètes et curiales publiées ou analysées d'après les registres des archives vaticanes 1—4.* Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 3e Série — IV. Lettres secrètes et curiales des papes du XIVe siècle. Boccar, Paris, École Française de Rome, Rome
- Géresi K. és gr. Károlyi T. (1882): *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly.* Kocsi, Budapest
- Hiestand, R. (1972): *Vorarbeiten zum Oriens Pontificius I. Papsturkunden für Templer und Johanniter. Abh. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 3. Folge Nr. 77* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Jaffé, Ph. ((1885—1888): *Regesta pontificum romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII.* 2. edd. Veit, Lipsiae
- Joachim, E., Hubatsch, W. (1965): *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198—1525,* Register zu Pars I und Pars II. Vandenhoeck & Ripprecht, Göttingen
- Karácsonyi J., Borovszky S. (1903): *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba lajstrom, az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Regestum varadiense examinatium ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum.* (1205—1235) Akadémia, Budapest
- Knauz F. (1874, 1882), Dedek L. C. (1924): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1—3 (979—1349).* Horák, Buzárovits, Esztergom
- Kristó Gy. (1990, 1992): *Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustriantia 1301—1387. Anjou-kori oklevéltár 1. 1301—1305; 7. 1323.* Budapest — Szeged
- ifj. Kubinyi F. (1877): *Codex diplomaticus arpadianus. Monumenta Hungariae Historia, Tom. 1.,* Pest

- Kukuljević, I. (1881—1896): *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae Saeculi XIII*. Plag. 21—28. Starina, Zagreb
- Lukacs P. (1931, 1938): *XV. századi pápák oklevelei 1—2*. Akadémia, Budapest
- Mályusz E. (1951, 1958): *Zsigmond-kori oklevéltár 1—2* (1387—1410) Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mályusz E., Borsa I. (1988): *A Szent-Ivány család levéltára 1230—1525*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Marsina, R. (1971): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Sumpt. Academiae Sci. Slovacae I (805—1235), Bratislava
- Mollat, G. (1912): *Jean XXII (1316—1334) Lettres communes*. VI. Fontemoing, Paris
- Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis (1103—1415). A Veszprémi Püspökség római oklevéltára*. Collegium Historicorum Hungarorum Romanum 1—2 (1896—1898), Budapest
- Nagy E., Nagy Joh. B. et Véghelyi D. (1871): *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zichy et Vámoskeö*. Magyar Történelmi Társ., Pest
- Nagy I., Deák F. és Nagy Gy. (1879): *Hazai oklevéltár 1234—1536*. Knoll, Budapest
- Nagy I., Paur I., Ráth K., Véghelyi D., Stummer A. és Ipolyi A. (1865—1891): *Hazai okmánytár — Codex diplomaticus partius hungaricus 1—8*. Sauervein, Győr
- Nagy I., Tasnádi Nagy Gy. (1878—1891, 1920): *Anjou-kori okmánytár 1—7* (1301—1359) Magyar Tud. Akadémia, Budapest
- Pothast, A. (1874—1875): *Regesta pontificum romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad MCCCIV, 1—2*. Decker, Berolini; Nutt, Londini; Klincksieck, Parisi; Loescher Augustae Taurin.; Hoepfli Mediolani, Neapoli et Pisis
- Sedlák, V. (1980, 1987): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae 1—2* (1301—1323). Academia Scientiarum Slovacae, Bratislava
- Smičiklas, T. (1900—1909): *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae 1—9*, Zagreb
- Szentpétery E. et Borsa I. (1923—1987): *Regesta regum stripis arpadianae critico-diplomatica 1—2* (1001—1301). Akadémia, Budapest
- Teleki J. (1853—1857): *Hunyadiak kora Magyarországon*. 10—12 (1437—1498). Emich, Pest
- Theiner, A. (1859, 1860): *Vetera monumenta historia Hungariam sacram illustrantia 1—2* (1216—1526). Vaticanum, Roma
- Theiner, A. (1863): *Vetera monumenta slavorum meridionalium illustrantia* (1198—1549). Typis vaticanis, Romae
- Thomas, A., Fancon, M., Digard, G. (1907—1939): *Les registres de Boniface VIII. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican 1—4*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 2e Série. Boccard, Paris
- Varjú E. (1908): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez. Vol. I*. 1214—1457. Horánszky, Budapest
- Wagner, H., Lindeck-Pozza, I. (1955—1985): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg 1—4* (—1342) Böhlau, Wien, Köln, Graz
- Wenzel G. (1857—1878): *Codex diplomatus Arpadianus continuatus I—XII. Monumenta Hungariae Historia 1* (1001—1300). Diplomataria 6—12, Pest

4.2. EGYÉB OKLEVÉLTANI IRODALOM

- Bartoniék E. (1929): Magyar történeti forráskiadások. *Tudománytár, A magyar történettudomány kézikönyve*; Reprint 1987, Könyvértékesítő Vállalat, Budapest
- Borsa I. (1969a): A levéltári szintek kérdéséhez. *Levélt. Közl.* 40:21—35
- Borsa I. (1969b): A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára. I. A gyűjtemény kialakulása. *Levélt. Közl.* 40:289—323
- Borsa I. (1971): A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára egyes adatainak gépi segítséggel történő feldolgozása. *Levélt. Közl.* 41:3—32

- Borsa I. (1974—1975): A magyar medievisztika forráskérdései (Medievisztika és levéltári anyag). *Levélt. Közl.* 44—45:103—121
- Borsa I. (1982): A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei 1882—1982. *Levélt. Közl.* 53:1—19
- Borsa I. (1988): Közlési szabályok. Mályusz E., Borsa I.: *A Szent-Ivány család levéltára 1230—1525*. pp 7—10. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Borsa I. (1992a): Személyes közlés, 1992—08—1
- Borsa I. (1992b): Középkori oklevelek egyes adatainak gépi feldolgozása a Magyar Országos Levéltárban. *Levéltári Szemle* 2:27—39
- Capelli, A. (1987): *Lexicon abbreviaturarum. Dizionario di abbreviature latine ed italiane*. Manuali Hoepli, U. Hoepli Milano
- Czinár M. (1866): *Index alphabeticus codicis diplomatici Hungariae per Georgium Fejér editi*. Emich, Pest
- Ember Gy. ((1958): *A levéltári segédletek*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ember Gy. (1982): *Levéltári terminológiai lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gombos A. F. (1937—1938): *Catalogus fontium historiae Hungaricae 1—3*. Szt. István Akadémia, Budapest
- Grotefend, H., Ulrich, Th. (1960): *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. 10. Aufl. Hahn, Hannover
- Györffy Gy. (1980—1981): Nemzetközi oklevélkiadási szabályzat. *Levéltári Közlemények* 7:97—109
- Heinemeyer W. (1966): Richtlinien für die Registrierung von Urkunden herausgegeben vom Arbeitskreis für Editionsgrundsätze. *Archival. Zsch.* 62:138—143
- Karácsonyi J. (1902): *A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Kosáry D. (1970): *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába 1 | 1*. Általános rész 1—2. Tankönyvkiadó, Budapest
- Kovács F. (1899): *Index alphabeticus codicis diplomatici Arpadiani continuati per Gustavum Wenzel editi*. Budapest
- Lukinich I. (1935): *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Országos Levéltár (1884): *A Magyar Királyi Országos Levéltárra vonatkozó máig érvényes törvények és rendeletek*. Államnyomda, Budapest
- Szentpétery I. (1912/1974): *Oklevéltani naptár*. Faksimile kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szentpétery I. (1930): Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. *A magyar történettudomány kézikönyve* 2.3, Magyar Történelmi Társulat, Budapest

BOROVICZÉNY, KÁROLY-GYÖRGY, M. D.

Britzingerstr. 30.

D—7800 Freiburg, BRD

PARÁZNÁK II.

SZENTI TIBOR

BEVEZETŐ

Az 1980-as években a Csongrád Megyei Levéltár Szentesi és Hódmezővásárhelyi Fióklevéltárában gyűjtöttük anyagunkat. 408 szexuális jellegű bűnpert, mintegy 40 ívnyi szöveget betűhíven jegyeztünk le. Ezek időben és térben a feudalizmus kori Dél-Alföldre kötődnek. 1723—1843 közötti 121 évet; az akkori Csongrád vármegyét, valamint a Károlyiak Vásárhely-csongrádi, ill. a XIX. sz. elején a Békés vármegyében lévő uradalmuk területét foglalja magába, de a pörökben szereplő vádlottak és tanúk révén érintett Szeged, Szabadka, Zombor, Kecskemét, Félégháza, Makó stb. is.

A pöröket a Vásárhelyi Fióklevéltár IV. A. 1006. fondjában, a Protocollum Judiciale (bírói jegyzőkönyvek) anyagában találtuk, míg a Szentesi Fióklevéltárban a Károlyiak sedes dominialis (úriszéki büntetőperai) a IV. A. 53. fondban, valamint a sedria (Csongrád vármegye törvényszékének iratai) a IV. A. 21. fondban őrizték meg.

Az anyag évszázadok óta kínálja magát, mégis szexuális jellege miatt a kutatók eddig nem vállalkoztak a feldolgozására, holott értéke a Komáromy Andor, Schram Ferenc, Pócs Éva és mások által bemutatott boszorkányperek tudományos értékével vetekszik.

A monografikus földolgozásuk és a bennük lévő társadalmi érték kibontása csak több tudományág vizsgálati módszerével lehetséges. Föl kellett használnunk a történelem, demográfia, jogtudomány, szociográfia, folklór, az orvostudomány vonatkozásában pedig a pszichológiai ösztönvizsgálatokat, a diagnosztika, népi gyógyászat és az etológia eredményeit. Együttesen kultúrtörténeti és népi életmód árnyalt ábrázolásához nyújtanak segítséget. Nem összefüggéseket, hanem párhuzamokat kerestem.

Ez a gazdagság jelzi, hogy a pörök bemutatása teljesen eltér az eddigi szemlélettől. Az emberi kultúrát térben és időben egységnek kell tekintenünk, amelyet a különböző népek, társadalmi rétegek és korok csupán a maguk módján színeznék. Különösen a szexuális ösztönmegnyilvánulás szempontjából a kultúrtörténelmünk évezredei harmonikászerűen összenyomódnak és mutatják, hogy bár népek és korok gyakran egymástól elszigeteltek, mégis azonos gondolkodási, cselekvési körbe tartoznak. A földolgozás ezért eltér a visszaféjtés analitikus szemléletétől. Ellenkezőleg, a talált szálak összefonásából szintetizál új minőséget.

A módszer elfogadtatása nem volt könnyű, de túljutott a kezdeti nehézségeken. Az anyag bemutatása (a Néprajzi Múzeumban Benda Gyula vezetésével a fiatal történészek, ill. az etnográfusok, az Orvostörténelmi Társaság ülésén dr. Grynacus Tamás és dr. Antall József közreműködésével az orvosok és népi gyógyászok számára tartott előadás) után a pörök feldolgozásához elsők között nyertük el az Eötvös József Alapítvány egyéves ösztöndíját.

A feldolgozás folyamatosan halad és elkészült fejezetei közül eddig többet megjelentettünk. (Forrás, 1988/7. 63—78. Új Aurora, 1989/2. 59—67. Délsziget, 1989/13. 42—44. Napóra, 1990/1. 42—44. Orvostörténelmi Közlemények 1987/117—120. 1990/1—4. 87—102.) A pörök előadás formájában való bemutatása is tovább halad. 1991-ben az MTA Néprajzi Kutató Csoport ülésén, Pócs Éva vezetésével ismerttettem az anyag feldolgozását.

A pörök teljes feldolgozásához még több évre lesz szükség. Az itt bemutatott anyag közöletlen. Szakmailag dr. Katona Imre (ELTE Folklore Tanszék) és dr. Tóth István György (MTA Történelemtudományi Intézet) lektorálták.

1. FÖLKÍNÁLKOZÁS, CSÁBÍTÁS, NEMI JELLEGŰ CSÚFOLÓDÁS ÉS KERÍTÉS

A felajánlkkozás, a genitális testrészek mutogatása az emberi társadalomban is meglehetősen sokféle, de valamennyi mélyén belső, szexuális készítés rejlik. Ezeket is a közösségen belüli tanúlással, tehát másokat látva és utánozva lehet követni. Ez a prezentációs magatartásforma a csoporton belül hierarchikus sorrendet is kialakíthat, hiszen az a személy, aki (testével, szeméremrészével) fölkinálkkozik, alárendeli magát a másíknak. E magatartással haragot is csillapíthat. Az agresszió egyik megfűkezése is lehet, ha félelemben lévű személy a dűh elfojtása végett a nemiségét ajánlja fel. A látvány, a mozdulatok és az ezt kísűrű biztatű beszűd a másík félben szexuális ingert képezhet, amely a dűhűt kívánalomba fordítja át. Így pl. nemzetiégi fokon a két harcolű csapat közé beálltak a teljesen meztelenre vetkűzűt asszonyok, mintegy fölajánlvá magukat, hogy ezzel is bűkére bírjúk a férjüket.

Az ellenkezű hatásra valű tűrekvűs is ismert: a mezítelen altest mutogatása csűfolódást jelent, fűkűnt ha azt megfelelű taglejtűsek és hangok is kísűrik. Ilyenkor viszont a „gonosz” elriasztása és a másík megalázása, dűhűnek fűlkeltűse a fontos; vagy éppen a csűfolódű vezetű le tehetetlen dűhűt, és a „csűnya, guszttustalan testrűsszel” áll bosszút. A genitálék mutogatásával a nép rontást éppűgy idűzett elű, mint ahogy elhárított. Ebben az esetben tehát a prezentálás kettűssűge ellentűtes. A nűk mezítelen fenekűket ősidűk óta ráverik az ellensűgeikre.

Lászlű Gyula írta a Kolozs megyei Magyarszentpál Árpád-kori templomromjából valű pillűrfűrűl, hogy „A kűfaragű a pillűr fejűre meztelen nűszeműlyű faragott, amint műlyen lehajolva bal karjára támaszkodik, s a nűzűk felű fordított hatalmas temporát jobb kezűvel még szűt is húzva mutogatja.”¹ Majd így folytatja: „[...] a magyarszentpáli asszony varázslűmozdulata, úgy látszik, a földkereksűg minden népénűl s minden korban használatos volt. Nyilván olyan dologrűl van szű, ami embervoltunkkal szűnt egyidűs. Manapság is szűrt a világon ezzel a mozdulattal becsműrlűk egymást a veszekedű bűrdolatlan asszonyok [...]”²

Azt, hogy a prezentálást az emberi kultúra milyen sokrűtűen és finoman árnyalta, nem ismerte fűl. A szemmelverűs, ártás és elhárítás jelensűge műgűtt nem látta a genitálék mutogatásával valű összefűggűst. „Az ágyűk mutogatása és a piros színnel valű védekezés sehogyan sem illeszkedik e babonaanyag tűrszínrajzába” — írta Lászlű Gyula.³ Ugyanakkor — bár Hermann Imre ősi őstűnkutatásának idevonatkozű eredműnyeit nem említi, valűszűnűleg nem ismeri — jól érzekelte, hogy a prezentálás az emberisűg őstűrtűnetűben messze visz vissza bennűnkűt, mert így fogalmazott: „A halvány nyomokat kűvetve úgy vűlem, hogy e szokások a régebbi kűkor őrűksűgébűl alakulnak, s talán még továbbrá is visszavezethetűk: állati létűnk ősemlűkezezeit rejtik magukban.”⁴

Szűntűn Lászlű Gyula írta: „[...] amikor II. Géza alatt Zimonyt ostromoljúk a bizánci csapatok, egy magyar boszorkány kiállott a várfalra, hamut szűrt a gűrűgűkre, azután szoknyáját felemelve, hátat fordított, s lehajolt hátsű részűt mutatta nekik [...] Bűvűlű asszonyaink még ma is fejűket lehajtvá, lábáik kűzűn nűznek hátrafelű.”⁵ A várfalra állt, űlepet mutogatű asszony cselekedetűben ezeket a motívumokat találjuk: prezentálás, nemi jellegű csűfolódás; a hamuhintűs pedig nem más, mint a késűbb tárgyalandű meggyalázás; varázslás, amely a várvűdűk védelműlű szűlgált. Lászlű Gyula említi, hogy „A régi skűciai templomokban a belépűket a szemmelverűs ellen az oszlopfűkre kifaragott s nemi szervűket mutogatű nűk védelmezik.”⁶

A zimonyi „boszorkány” esetűt Trűcsányi Zoltán munkájában rűszletesen megismerhetjúk a XIII. századbeli Joannész Kinnamosz gűrűg tűrtűnetűrű fűljegyzűsébűl. A tűrtűnet 1150-ben tűrtűnt, amikor Manuel császár ostromolta Zimonyt. A gűrűgűk a vár elfoglalása után iszonyatos vűrengzűst vittek végűhez.

¹ Lászlű Gy. 1977. 188.

² Lászlű Gy. 1977. 197.

³ Lászlű Gy. 1977. 200.

⁴ Lászlű Gy. 1977. 200—201.

⁵ Lászlű Gy. 1944. 441.

⁶ Lászlű Gy. 1944. 441.; 1977. 195.

„A halottak között találtak egy nőt, akinek »az a testrésze volt nyíllal átlöve, amelyen ülni szokott« [...]” Ezután Kinnamosz elmondja az esetet: a nő „[...] szemérmét félretévé, szoknyáját felemelve, arccal elfordulván, »nates inspiciendas praebibat Romano [görögöt kell érteni] exercitui« — azaz »farpofáját mutatta a görög seregnek«, miközben varázsigeiket énekel mormogó hangon [...] De egy katona a várfal alól célba vette nyíllal és szegénykét éppen azon a helyen találta el, »quem euicendis natura excrementis fecit«, azaz »amelyet a természet arra rendelt, hogy a sár eltávolodjék rajta.«”⁷

A GENITÁLÉK FITOGTATÁSA, CSÚFOLÓDÁS, RONTÁST ELŐIDÉZŐ ÉS ELHÁRÍTÓ PREZENTÁCIÓ

M. Stingl írta a mikronéziai szigetlakókról, hogy a truki nők nemi szervüket díszítik, mutogatják, büszkélkednek vele és növelik, mert „[...] ami nagy, az szép [...] Két haragban álló nő nyilvános párbaja a szigetlakók egyik legismertebb, hagyományos szokása volt. A nézők »véleményezték« a meztelenre vetkőzőt véletlyátrónok testi méreteit, sőt egyes szerveik díszítését.”⁸

Az általunk vizsgált feudalizmus kori pörök tanúsítják, hogy a magyar „női bájak mérete” is egyfajta csábító értéket képviselt. Amikor Nagy Kata a kocsmában „[...] fel fogodzott, s. azt mondotta egyik bor ivónak. Ihol vagyon am Sárközi a szép czomb, arra Sárközi azt mondotta, én úgy mond kevés vagyok ahoz, inkább el adom [...]”; vagy az alább idézett 66/1770. pörben, ahol a magát feltakaró asszony akkora „bájt” villantott ki, hogy a tanú csak a haját látta.

Ádám Péter írta, hogy a XII. századi délfrancia, udvari szerelemben, amely egy férjes asszony utáni epekedésben nyilvánult meg, a hosszú szerelmi ostrom végén, a kitartó trubadúr azzal nyerte el érzéki beteljesülését, hogy a nő föltárta és megmutatta meztelen testét.⁹

E. Fuchs Belgiumból, a brüsszeli Kirmessen ünnepekről írta, a középkortól a XIX. sz. közepéig ezen a napon az egész népesség, mintegy 4—5 ezer pár, egy meredek lejtőn gyülekezett. Ettek, ittak, majd „[...] páronként összefogódzva hangosan sikoltozva gurultak le a hegy lejtőjén. S egyáltalán nem kellett szégyelnie magát annak a szép asszonynak, akinek nudítása ilyen alkalmakkor mindenki szemének lakomájául szolgált [...]”¹⁰ Vagyis, a pázsiton hentergő nők, mivel akkor még nem hordtak alsónadrágot, megmutatták teljes alfelüket. E szokás elterjedtségére jellemző volt, írta E. Fuchs, hogy a cseh Eger vidékén „vajashordó görgetésnek” hívták, de hasonló néven ismerték Angliában is.

Vigh Károly a XVII. századi marosvásárhelyi szexuális bűnpörök közül, 1629-ből a következő esetet írta le: „[...] Balog Györgyné Várbeli Máténak és feleségének az seggít vernén: »Jönnétek ide, elég hús vagyon az seggemem, egyetek, igyatok!»”¹¹

Róheim Géza írta: a vihar elhárítására az oláhoknál (románoknál) „Az asszonyok a pítvarba lépnek, a szoknyát a fejükre húzzák és Szent Illést hívják segítségül”¹² A huzul nőkről megjegyzi, hogy „[...] a jégesőt meghívják a terített asztalhoz vendégségbe és ilyenkor úgy mennek ki elébe, hogy a szoknyát a fejük fölé csapják.”¹³ Felső-Pfalzban „Meztelen a vihar ellen büvölő asszony is, vagy legalább a szoknyát felcsapja a fejére.”¹⁴

⁷ Trócsányi Z. 1924. 5—7. (Hivatkozik: J. Kinnamosz, Bonn. 1836. 245—246. Lásd még: Jung K. 1987. 78—79. Továbbá: Magyarország történeti kronológiája, 1983. II. kiad. 1: 110., és Magyarország története 1/2. 1984. 1203.)

⁸ M. Stingl. 1979. 180.

⁹ Ádám P. 1986. 150.

¹⁰ E. Fuchs. 1926. 146.

¹¹ Vigh K. 1980. 60.

¹² Róheim G. 1925. 43.

¹³ Róheim G. 1925. 44.

¹⁴ Róheim G. 1925. 44.

A kérdéskörben még mélyebben tekint vissza a következő két megfigyelés. A rutén asszonynak nem szabad prezentálnia, mert „[.] *Az ördög búvóhelyet keres és ha az asszony felfogja a szoknyáját, támad egy nyílás, ahol az ördög bebújhat.*”¹⁵ Az is kiderül, hogy „*A vihar félelmet vált ki, a félelem ősi levezetője a coitus. A férfi megtámadja a boszorkányt; a nő meztelenül megadja magát a viharnek.*”¹⁶

A prezentálás rontáselhárító jelentésével függ össze a szemmelverés megelőzése verbális „fenékfítogatással”. Jung Károly gombosi gyűjtésében írta: „*Hogyha valaki óta a gyereket itt a kocsiába [.] oszt akkó aszongya, ugye: A', mijen szép kis gyerek, csupa apja! A', mondom, hajnye, de szép kis gyerek, mondom, seggükbe szemetek Szent Iván-napig!! Azé, hogy ne tudjanak csudákozni azon a gyereken, hogy emenjen a szemük.*”¹⁷ Ugyancsak Jung írta, hogy Galgamácsán a szemmelverés elhárítására szenes vízből egy cseppet tettek a beteg nyelvére, mondván: „*A seggibe a szeme, aki ártott vele!*”¹⁸

Dél-alföldi pöranyagunkban, a 64/1763. iratban „*Nagy Kata ki állott a Násznep eleibe, s fel fogodzott s a ket czombját vervén mondotta: ez ám a Szép czomb.*” Egy másik tanú így beszélt róla: „[.] *a sok bor ivók között fel fogodzott meztelenen, ki mutatván Szemérmét, kínálta velle az bor ivókat.*” A 66/1770. pörben Fejes Andrásné „[.] *feltakarta magát, és az háját ki mutatta [.]*” A 76/1748. pörben „[.] *láttam — vállotta a tanú —, hogy a Kortszárosné, oly fertelmessen fel volt takarva, mint ámidőn afféle testi dolgott el szokták követni*” (ti. a közösülést). A 89/1761. pörben „[.] *azon meztelen -s- fel földözve találta az Asszont [.]*”

A 131/1762. pör, az alcsoporton belül, a vizsgált jelenség legtipikusabb esete: „*Sugár Judka meztelen vetkeződött magok udvarán, és verte a Szemérem Testét, mondván bizonyos János névű Kanász Legénynek: Baszhatnál most ne picsa [.]*” A 182/1766. pörben „*Nyékiné jol fel emelvén szoknyáját és pendelét, vagy is hosszú ingét, az Czombját mutogatta Déák Istvánnak, is hogy néki minémű szép fejér teste volna [.]*” Ezekben az esetekben a fölajánlkozó magamutogatás azonos időben kétféleképp következett be: cselekedetben és szóban.

A 198/1752. pörben „*Az Asszony pendolét szoknyáját fell huzván Lovász György mercsekelte az Czombját egy Czérnával az után a' magáét.*” A 243/1776. pörben „[.] *az Asszony Mátyásné a' földön el vetette magát, a' Legény pedig fel hajtotta Szoknyáját, Pendelét, és arczall reá fekütt.*” Ismert jelenség, amikor a nő úgy kínálta föl magát, hogy hanyatt feküdt a férfi előtt és ruhái fölcsúsztatva, kilátszó meztelenségével kellett vágyat.¹⁹

A szemérmét természetesen nemcsak a nő mutatja ki, hanem a férfi is. Jung Károly írta, hogy „[.] *szó sincs arról, hogy a genitáliák démonúzó [..], egyben »rontó« funkciója csupán a női nemre korlátozódnék [..] A fallikus ábrázolatok, valamint az ugyancsak ide tartozó csipisz- vagy fügemutogatás máig is ismert gesztusa [..] ugyancsak a genitáliák (vagy a coitus) rontáselhárító szerepére alapozódik.*”²⁰

Magyary-Kossa Gyula arról írt, hogy a 15—16. században Németországban divat volt a ruhán a latz, azaz a nadrágon kívül hordott péniszzacskó: „[.] *szemérmetlen penis-exhibitio volt ez, óriás méretű latz-okkal, melyek büszkén hirdették az ámuló külvilágnak: »ilyen legény vagyok én!«*”²¹

A „péniszfítogatást” társadalmunk perverziónak: exhibicionizmusnak ítéli. A 70/1805. pörben a gazda a szálláson „[.] *mutogatta Szemérem testét az Leánynak, mondván: de szép [..]*” Erőszakos közösülés után még többször is mutogatta a lánynak a péniszét. A 156/1774. pörben a nótárius az ivóházban levetkőzött és paráználkodni hívta az egyik ott tartózkodó nőt: „[.] *Gyere be már ebatta, akkor is a szemérem testét a kezében tartván [..]*” A 174/1806. pörben a juhász az „[.] *maga fertelmes eszközeit a gatyá száján ki tolván [..]*”, a kislánynak mutogatta és végigfektette rajta. A 221/1762. pörben „*Török György [..] a farkát fel*

¹⁵ Róheim G. 1925. 44.

¹⁶ Róheim G. 1925. 45.

¹⁷ Jung K. 1987. 80.

¹⁸ Jung K. 1987. 81.

¹⁹ Szentí T. 1985. 282.

²⁰ Jung K. 1987. 83.

²¹ Magyary-Kossa Gy. 1929. 1: 199.

gerjesztven kezébe tartotta." Végül, a 245/1777. pörben a bíró szemére veti a 17 éves fiúnak, hogy behívtad a lányt és „[. . .] az ágyon hevertél szemérmes testedet mutogattad néki.” Ekkor bejött a féltékeny mostohaanya, aki megveregette a fiú péniszét, mondván: „[. . .] a' köll néked miért kínálod másnak.”

A magamutogatás egyik változatát a 190/1738. pörben találtuk, amikor közvetlenül nem a mezítelen nemi szervet mutatták ki, hanem a szexuális tevékenység következményével dicsekedtek. „Hegedűsné az alsó ruháját mutogatta néki az alsó ruha pedig ferelmesített volt.” Vagyis, a férfi magjával szennyezett.

A 202/1755. pörben egy férfi részéről találkozhatunk ezzel a jelenséggel: „[. . .] a Pivvar ajtón mutogatta Szilágyi István maga lábra valójának eleit, maga feleségének, hogy úgy mond ihol nézd csatakosé.”

A következő esetekben a genitális mutogatás csúfolódással, mások meggyalázásával járt együtt. A 12/1794. pörben a 40 éves asszony magát „[. . .] publice föl takarván ezen szokkal mocskolódott: Búj ide a Pi. . . ba, B[í]szom a] Szentedet néked is.” A 105/1735. pörben Szénási János „[. . .] a nadrágját le toltta a' Seggérül Kovács Istvánra, úgy fordította ezt mondván: búj ide, úgy verte a mezítelen seggüt [. . .]” A 185/1777. pörben kérdezi a bíró: „Táncz közbe micsoda pohárral kínálta nagy Jutka? [. . .] kinek mondotta azt meg veregetvén Szemérem testit: Gyurka itt a' Poharad, igyál belőlle [. . .]”

A „CSÓKOS POHÁR”

A hüvelyt pohárnak fölkináló csúfolódás az orális nemi tevékenységgel függ össze. (Több olyan, az elmúlt évtizedekben megtörtént mulatozásról kaptunk hírt Hódmezővásárhelyről, amikor a félrészeg, részeg társaság orgiáján bort vagy pezsgőt öntöttek a nő hüvelyébe és azt a férfiak kiszüröcsölték.) Ahogy a női nemi szervet ajakkal érintik, „megcsókolják”, ugyanolyan orális erotika érvényesül a pohárnál is, hiszen annak szélét szintén a szájba kell venni. A pohár itt a hüvelyt szimbolizálja. Így alakult ki a *csókos pohár*, máshol *vőlegény-* vagy *menyasszonypohár* stb. fogalma, mely minden esetben a pár elhálásával kapcsolatos. Aki közöszült, „kiitta” a „szerelem poharát”. Ha a legény közöszült, kötelessége volt az *áldomást* meginni, amely a lány iránti házassági fogadalmat jelképezte. Az áldomás tehát fogadalommá, esküvé alakult és kulturálisan tovább bővítette, színezte az eredeti, erotikus cselekményt.

A „pohár” kultúrtörténeti emlékei szerteágazóak, de valamennyi kapcsolatban áll a szexuális áldomásívással, ill. ösztöntevékenységgel. Az egyik legismertebb volt a „Boldogasszony pohara”, amelyet a szült nő fölépülése után közösen ivott ki a család. „Ez nem más, mint a felépülés után bemutatott ősi áldozat emléke” — írta László Gyula.²² (Ugyancsak itt említi a finnek „Ukkon poharát” is, amely szintén áldomáspohár volt.) Bálint Sándor Szeged környéki szokások alapján részletesen ismertette a „Boldogasszony poharát”, amelyre vigyázni kell, mert ha eltörik, a gyerek szerencsétlen lesz. A 6 heti gyermekágyfekvés után az anya először elmegy a templomba az „avatásra”. Amikor innen hazamegy, már terített asztal várja. Így ír:

„Ezen a Boldogasszony pohara néven emlegetett és az egész szegedi nagytájon ismeretes áldomáson csak asszony nép vehetett részt [. . .] a legöregebb asszony vagy a bába a poharat a jobb tenyerére tette, és eláldotta, azaz felköszöntötte az apát, anyát, újszülöttet [. . .] Ugyanaz a pohár járt körbe [. . .]” A sándorfalvi tanyákon a bába mondta a köszöntőt, „[. . .] aki mondókája közben tele pohárral a kezébe forog. Végül a bort megissza.

Régi tömörkényi asszonyok a Boldogasszony poharát: mézes pálinkát, már benn a templomban, mindjárt az avatás után megitták.²³

„Klárafalván az újasszony poharát mindjárt a lakodalom végén ellakják: az ünnepelt édes, cukrozott borral kínálja végig a násznépet.”²⁴

Magyary-Kossa Gyula háromféle poharat említ, amelyből áldomást ittak: „[. . .] mikor könnyűvérű őseink karácsonykor megitták a Szent István poharát [. . .]” — írta.²⁵ A mesterségek gyakorlata közben is sor került áldomás ivásra. A kirurgus úgy vált sebész mesterré, ha „[. . .] két-három apródesztendő [. . .] után, feltéve,

²² László Gy. 1944. 266.

²³ Bálint S. 1980. 3: 36—37.

²⁴ Bálint S. 1980. 3: 145.

²⁵ Magyary-Kossa Gy. 1929. 1: 185.

hogy a szokásos társ poharat — »convivium sociale vulgo társ pohár vocatum« — vagy a helyette megállapított váltásgépnt megadta [...]»²⁶ A köszönő-poharat pedig akkor itták, amikor az új tag a céh régi tagjait a befogadásakor megvendégelte. Ez a köszönő-pohár elsősorban a „remekebédet” helyettesítette.²⁷

A 157/1775. pörben Csutora Pela a kocsmában egy kanással közösült. „[...] másnap áldomást is megtötte a Kanász, melyre 4. x. adott a Leánynak, és a Leány hozott reá bort.” A csókos pohár kiűsát tanúk figyelték, akik a legényt igyekeztek rávenni a törvényes nászra. A csókos pohárból való ivás tehát erkölcsi kényszerhelyzetet teremtett, amelyből az iratlan népi szokásjog szerint nem volt kiút, ha a férfi örizni kívánta a becsületét. Az elmondottak hitelét pontosan igazolja a 185/1777. pörben a bíró, aki fejére olvassa a férfinak szeretője szavait: „Nagy Jutka regvel azután a' midönn Pálinkát ivott readköszövénn ígygy az Ur Pina áldomása[ti] meg veregeténn Szemérem testit: Gyurka itt a poharad [...]”

A 223/2763. pörben ez állt: „[...] így szolott: vedmeg rajta, ertven Bandit az Volegeny poharat, mert ugy mond od[a] bennis azt mondotta, hogy már 4. Esztendeje miolta el vett [...]” A 253/1781. pörben a tanúk a közösülés végignézése után „kis izromban” ezt mondták a párnak: „[...] meny asszony és Vö Legény volt most kenek [...] isak vállat Vonyítottak [azok...] mi gondod lesz [...]” — kérdezte a vádlott nő, mire az egyik tanú így szolt: „[...] kenek a Meny asszony poharát meg adhatyák mert a Lakodalomba is meg Szokták adni [...]” Ezután a szeretkezők bort hoztak és megitták a „menyasszony poharát”. A 295/1738. pörben a tanú „[...] elégszer látta Csokos Poháron, hogy másokkal csokolódott [...]”

A SZÁJ FÖLKÍNÁLÁSA

A fölkínálkozás egyik különleges formája, amikor — a nemi szerv példájára — a borral vagy étellel teli száját nyújtják csábításra; a mulatságot erotikus inger váltja ki. A genitálék mellett az ember erogén zónáihoz tartozik az ajak és a nyelv is; ezek összeértetésén és lingációján van a hangsúly, nem pedig a táplálással, éhségcsillapítással függ össze. A szájból etetés és itatás a teljes bizalom jele is volt azzal szemben, akinek fölkínálták, de már a csecsemő, ill. az állatkölykök, főleg madárfiókák szájából táplálása nem ehhez az erotikus jelenségkörhöz tartozik.

A 63/1759. pörben olvasható: „[...] egy Felegyhazi Dudás nálunk lévén egymás szajából bort itunk” — vallotta a vádlott nő. A 94/1766. pörben „[...] azon Legénnyel egymás szajából Zsiros Pela bortis ivott [...] Pela a maga Leánynakis mondotta, hogy igyon Ő is Fodor Miska Szajából [...]” A 107/1745. pörben „[...] Levainé a' nevezett Legény szajából ivott, ekképen, hogy a' menyecske fel táotta a' száját, a Legény a' maga szajából itatta.” A 197/1745. pörben „[...] a' midön edgyüiti ettek, edgy darab húst két felé vágtak és edgy más szajából meg ették [...] egymás szajából bort is itak.”

A KÉZ BEVÉTELE

A kéz bevétele szintén népszokássá vált. A nemi szerv, száj fölkínálása után a kéz, a tenyér kitétele is szimbolikus följánlkozás volt. Ha a társ elfogadta, vagyis kezét fogott, belecsapta a tenyér, „bevette a kezét”, ez azt jelentette, hogy vállalta a tartós, legális kapcsolatot. A házassági ígéretet kézfogással kellett megpecsételni. Az ilyen cselekedet még a törvény előtt is elfogadott volt, akár a becsületszó vagy a fölesküvés. Tárkány Szücs Ernő így írt erről: „A nép a kézfogásnak már ősidők óta rendkívül komoly értelmet tulajdonított. A 18. századi Kecskemétről írta Szabó Kálmán: »Régente a leánykérésnél a kéz nyújtása (adása) s a legény részéről a leány kezének bevétele (elfogadása) volt a jegyajándék mellett a legény komoly házassulási szándékának a legfőbb bizonyítéka [...]« A jel, a kézfogás kölcsönös ígéretet, elkötelezettséget jelentett arra, hogy a fiatalok egymással házasságra lépnek.”²⁸

²⁶ Magyary-Kossa Gy. 1929. 2: 59.

²⁷ Magyary-Kossa Gy. 1929. 2: 64.

²⁸ Tárkány Sz. E. 1981. 328—329.

A 116/1755. pörben: „[. . .] együtt lévén az Leánnyal akkor a kezemet, vagyis tenyeremet ki tettem az asztalra és a leány bele vágta tenyerét s. úgy akkor mondtam: Nó azt lánya [lánya] Kjentek, hogy bé ata a kezét [. . .] Senki ne bántsa, mert már a kezét bé adta [. . .]” A 138/1766. pörben a bíró azt kérdezte, hogy „Valóé hogy a' [leány] kezétis bé vetted es el gyűrűzted?” A 161/1778. pörben a terhes leányt a szeretője szintén „[. . .] el gyűrűzte, mondván akar van nagy hasam, akar nincs el veszem [. . .]” A nők nemi aktivitása abban is megnyilvánult, hogy a házassági ígéretet ők maguk igyekeztek kizsarolni a szeretőjüktől. (A két utóbbi pör esetében érdemes még fölfigyelnünk a nép körében a jeggyűrű korai megjelenésére!)

A 129/1766. pörben a vizsgáló kérdezte a gyanúsítottól: „Bé adtadé a kezedet néki?”

Való én unszoltam, hogy vegye bé a' kezemet; de bé nem vette.”

A 165/1783. pörben a cserbenhagyott, terhes kislány azzal indokolta vétkét, hogy a mátkája a „Kezemet is bé vette.”

A FŐKÖTŐ

A kialakult népi szokásjogban a női főköötőnek szimbolikus jelentése volt. Azt a nőt, akinek a fejét bekötötték, lefoglalták egy férfi számára. Az asszonnyá válás látható külső jele volt, ha a nő főköötőt viselt. Ez a szimbólum kifejezte, hogy vőlegénye vagy férje van, és más férfi számára hozzáférhetetlen. Ezekről így írt Tárkány Szücs Ernő:

„A menyasszony kontyolásának (bekontyolás) a szertartása nemcsak a fejbekötést foglalta magába, hanem a fiatalasszony egész külső átváltozását is: elvették leányságának a jelét, a koszorút, a pártát, haját kontyba kötötték, rá főköötőt, fejfátyolt vagy kendőt teettek, és ugyanakkor át is öltöztették. A lányt szimbolikusán a kontyolással veték fel az asszonyok közösségeibe, menyecskét csináltak a lányból.”²⁹

A 34/1790. pörben olvasható, „[. . .] hogy Kísi Istvántól meg esvén bé Kötöttem a fejemet.” A 115/1755. pörben kérdezték az asszonytól: „Vané Férjed? Nincs, hanem hogy Rácz Miklóssal elestem akkor kötötték bé fejemet.” Vagyis, a fejbekötéshez elég volt, ha a lány elvesztette a szüzességét. A 120/1756. pörben a nő vallotta: „[. . .] ä fejemetis azért kötötték bé Leány koromba [. . .]”, mert paráználkodáson kapták. A 183/1766. pörben számon kérték, hogy „Miért kötötted be ä feit mikor látad hogy leány?” A 184/1777. pörben a 21 éves lány béressel közöskült. Ezután „[. . .] kötötték bé fejemet [. . .]”

A 230/1766. pörben egy kisújszállási asszony elhagyta a férjét és Vásárhelyre jött. „[. . .] Midön érkeztem a' Vásárhelyi határba, ä főköötömet elhajtutam [. . .]” — vallotta. Itt érvük tetten a fölkinálkozást, amikor a szimbólumát elvetette, ugyanis a főköötő levétele (máskor a jeggyűrű eldugása) a tilalom föloldásának jele: viselője szabaddá vált mások számára; ékességétől való önfosztást végzett. Ez a legfinomabb formája a fölajánlkozásnak, mintegy jelképes felkinálkozás volt a férfiak számára. A 388/1818. pörben olvashatjuk: „[. . .] pártájából ki-vetközvén [. . .]” Pártát a szüzek viseltek. A leány tisztességtelenül elvesztette az ártatlanságát, fölajánlkozott mások prédájára.

CSÁBÍTÁS

A fölkinálkozás egyik szélsőséges megnyilvánulása a csábítás is. Mindkét nemre jellemzőnek tartjuk. Állattetológiai megfigyelések szerint, a nőtények tüzeléskor maguk keresik meg a párjukat és kezdeményezik vele a közöskülést.

A 74/1836. pörben a férfi ajánlotta egy nőnek, hogy „[. . .] ha töle gyermeke lenne 50 forintal vagy egy tehénnel fogja meg jutalmazni.” A 236/1769. pörben az asszonyt elcsábították a férjétől. Így vallott: „[. . .] én az Uramat mindég Szerettem, ezen tselkedetre mind az által isak azért atiam magamat, hogy el amitou az rozsz Czigány [. . .]” A 240/1774. pörben a menyasszony vallotta: „[. . .] az Legény a Lakodalomban le vet lábamról [. . .]”, ezért megcsalta újdonsült férjét. A 282/1824. pörben a nő panaszolta szeretőjéről: „[. . .] Levett a' lábomról, 's úgy lett töle Gyermekek [. . .]”

²⁹ Tárkány Sz. E. 1981. 399.

A 265/1802. pörben a szolgálólány panaszolta: „[.] éjtzaka fekvő helyembe hozzám jövén, mellém feküdt, és tsábító szavaival 's erőltetéseivel a' velle valo közösködésre reá vett [.] sok beszédjeivel le vett a lábomról.” A 267/1804. pörben az elcsábított kislány mondta gazdájáról: „[.] igirt elsőbben Pénzt, azután a Csizmámra Patkot, és égy rokojának valot [.]” A 325/1762. pörben a nő így vallott csábítójáról: „[.] Zörget kezében valami pénst s azt mondotta: Gyere ihol vagyon 8. Marjás, majd kezembe adom, agyal eczer [.]”

„PUTIFÁRNÉ-TÍPUS”

„6. József pedig szép termetű és szép arcú vala.

7. És lón ezek után, hogy az ő urának felesége József-re veté szemét, és monda: Hálj velem [.]

10. És lón, hogy az asszony mindennap azt mondogatá Józsefnek, de ő nem hallgata reá, hogy vele háljon és vele egyesüljön [.]

12. És megragadá őt ruhájánál fogva, mondván: Hálj velem.”³⁰

A Biblia történetének csábító asszonytípusa ősidők óta ismert. Az erős érzékiség egyik megnyilvánulása, amikor a nő csábítással nyíltan törekedik nemi vágya beteljesülésére. Igen keskeny a határ a nő aktivitása és följánlkozása között. Az előbbi agresszívabb és kényszerítő, az utóbbi csábító. A fölkínálkozás idővel „megfinomodik”: a nő nem mezítelen genitálóját mutatja, hanem egész lényét följánlja. Ezt elsősorban szóban teszi, kulturáltsága szerint egyszerűbb vagy árnyaltabb, esetleg költői kifejezéssel, ill. félre nem érthető mozdulatok kíséretében, de mindenképpen célratörően.

B. Malinowski a Trobriand-sziget lakóinál azt tapasztalta, hogy a halottsiratás éjszakáján néhány vendéglány följánlkozott a férfiaknak. Ez a szokás az idegenek vendéglátásához is hozzátartozott.³¹ A vendégnak e szexuális formája sok más alkalommal is érvényesült.

Amint bemutatott pöreink tanúsítják, a női följánlkozásnak két formája alakult ki a társadalomban: az egyik típust a „vére” hajtja és pusztán a kielégülésre tör, a másik a vágyát ajánlja föl valamilyen érdekből, például nyerészkedésből és másodlagossá válik az érzékiség késztetésének beteljesülése. A fölkínálkozásnak ez a típusa már a prostitúcióval rokon, de attól az különbözteti meg, hogy nem állandó, nem a testéből él, hanem alkalmi: egy cél elérése a fő, s ha ez beteljesül, a nő általában visszavonul.

A 31/1775. pör Putifárné-típusú asszonyáról beszélt a férfi, hogy „[.] meg kapta a Szerszámomat, és hívott, hogy menyek hozzá hálni [.]” A 71/1828. pörben „[.] az a' menyetske magát ajánlotta [.]” — beszélt a férfi. A 90/1764. pörben a férfi így beszélt a nőről: „Házamhoz jót mondván: jöjjön Kjend Házamhoz, nincs ithon az Uram [.] mellém Le feküdt, és csiklandot, s. magamis fel indultam, és velle paráználkodtam [.]”

A 131/1762. pörben Sugár Judka „Egy eőreg Kanásznak is [.] azt mondotta: Végyel már baszom az arádat [.]” A 204/1756. pörben a nő beszélt: „[.] magam hitam azt mondván néki: Andras gyere fekügy mellém, úgy osztán mellémis feküdt, és dólját vellem elvégezte.” A 235/1769. pörben a följánlköző nő a férfi szerelmi szolgáltatását megfizette. Erről a férfi így vallott: „[.] engemet pénzen vet meg, mert borra valot mindenkor adot, a' mikor velle közösködtem.”

A 234/1769. pörben a férfi vallotta szeretőjéről: „[.] hozzám jövén a Tanyámra Bogár Kata, egy ejjel 3szor közösköttem velle.” A 252/1781. pörben a terhes asszony a férfiaknak ajánlgatta magát. Így beszélt: „[.] engem ugyan meg nem Vernek mert Terhes vagyok, de ha téged meg vernek, az után Kétszer, S. háromszor adok én Tenéked, a Kis Bírónak [.] adok kendnek is égyser.” A 165/1802. pörben Nyíri István vallotta a szolgálólányról: „[.] ő járt utánam, kint a' Szálláson sokszor éjtzaka hozzám jött; reám feküdt, sőt erővel is a subám ala bujt, annyira hogy engemet tűzbe hozván meg esett rajtunk a' szerentséllenség.”

³⁰ Biblia. Mózes I.: 29.

³¹ B. Malinowski. 1972. 175.

A 268/1804. pörben „[.] a Léány utánnam járt mindenekben [.] a Léány mellém jött, és felmászott a hasamra, és meg rázott engemet [.]” A 269/1807. pörben „[.] ha ott nem talált is — ti, a nő —, mindég jelt hagyott az Istállóba, hogy ott járt unánnam [.]” Végül a 290/1830. pörben a férfi ezt vallotta: „[.] hogy a' Léány utánnam jött, tehát tsak úgy esett meg rajtam.”

CSALÁDTAG FÖLKÍNÁLÁSA

Sárkány Mihály a patrilineáris kenyai nandik és a matrilineáris zambiai, ill. zimbabwei ilatongák között említi e jelenség előfordulását: „Ha a rokonok meglátogatják egymást, a vendégarátság azt is magában foglalja, hogy a vendég korcsportársának felajánlják a feleségüket. A férj, aki egyébként éberem őrzi feleségét, ilyenkor elmegy egy másik kunyhóba aludni.”³²

Az ókori Spártában fontos volt, hogy vagyontudó szülessen a családban. „[.] ha a férjtől nem fogant a nő, az maga vezethetett be feleségéhez megfelelő fiatalembert, s az így megfogant magzatot a házastársak sajátjuknak tekintették.”³³ Vagyis, a férj a cél érdekében fölkínálta a feleségét.

Tárkány Szücs Ernő több példát is említi e jelenségre vonatkozóan a magyar nép életéből. Egyik helyen ezt írta: „Katona Imre bocsátotta rendelkezésünkre a következő feljegyzéseit:

»Tálas István professzor 1935 körül Györffy Istvántól hallotta, hogy Vikár Béla, a kiutúró népdalgyűjtő a századforduló táján Szegváron (Csongrád m.) dolgozott. Egy idős parasztgazda felajánlotta: 'Fiatalúr, ha akarja, válasszon valakit!' Emlékezete szerint a menyecskék közül; a paraszt hozzátette: 'Már megbeszéltem velük.' Ez nagycsalád volt [.]«³⁴

Az eszkimóknál feleségcsere formájában élt: ha egy férj hosszabb időre eltávozott, feleségét annak a társának ajánlotta föl, akitől adandó alkalommal hasonló viszonzást várt. Az ausztráloknál a messziről érkezett rokonról való „gondoskodáshoz” tartozott a nő följajánlása, stb. A jelenség: családtag, feleség szexuális célú fölkínálása, meglehetősen elterjedt volt, és valamilyen változatával a legtöbb kultúrában lehet találkozni. Ez a cselekedet bizonyos értéket is kifejezett. Ahol a családban több lány élt, ott az „értékük” is kevesebb volt. (Kiházásításuk, férjhez adásuk sem volt könnyű, ezért följajánlották őket, azzal a gyakran nem titkolt reménnyel is, hátha a próbatevő kedvet érez majd a leány megtartására.) A feleség fölkínálása már jóval többértéjű jelenség.

A vizsgált feudális korszakunkban leggyakoribb a feleség, azután a férj, majd az egyéb családtag, mint pl. a saját leány följajánlása szexuális célra. Ezekben az esetekben valami gátolta a saját fölkínálkozást, ezért került sor mások ajánlgatására. A cselekedet a fölkínálóban is szexuális izgalmat válthat ki.

Az 58/1738. pörben az anya így kínálta föl a lányát kedvesének: „[.] ne Szénásy János baszd meg mert én nem baszhatom meg a Leányomat [.]” A 280/1822. pörben az asszony ajánlotta föl férjét egy másik nőnek. Az ember így beszélt róla: „Feleségem kért reá, hogy gyermeket tsináljak nékie, minthogy már nekünk nem lesz [.]” A 295/1738. pörben a tanú beszélt az asszonyról: „[.] elégszer látta [..], hogy másokkal Csokolódott; De mindenkor az Ura ingatta reá.”

A 196/1742. pörben a férj följajánlja rosszul szeretkező feleségét. A férfi így vallott: „[.] az előbbeni feleségemnek az egyik ujja is jób volt, mint mostani feleségének egész testye [..] Lelkem Palkom, erigy próbáld meg tehece néki valamit [..]” A 297/1775. pörben a bíró kérdezi a férjet, hogy „Mi képpen tanítottad Feleségedet hogy Chlivinyivel közösködjön? [..] mondtam neki hogy fekügyön le velle, ha hozzá megyen [..]” Végül, a 404/1756. pörben Barta István így vallott: „[.] én magam kényszeríttem Pap Mihályt a feleségemmel való közösködésre a mint is jelen létemben egynehányszor volt vele közti [..]” A férj az aktust végignézte, végigélvezte.

³² Sárkány M. 1986. 38.

³³ Ritoók Zs.—Szilágyi J. Gy. 1968. 337.

³⁴ Tárkány Sz. E. 1981. 285—286.

KERÍTÉS

A torz társadalmi „fejlődés” következménye, amikor közvetlenül nem a nő vagy férfi kínálja magát, hanem az egy személy közbejöttével történik; vagyis a kerítő végzi a följajánlást.

Az 59/1742. pörben „*Czigány Panna Szénás Ersóknak nyilvánosságosan Kerítője léven, sokszor a Legényel együtt maga házában zárta, és maga kin strasált.*” A 60/1757. pörben Aszalós Judit vallotta: „*Maga a Csárdás mondta, említett Adrás Béresnek és Társainak; van az másik házba menyecske, menyetek oda [...]*” A 67/1775. pörben a legény vallotta: „*[...] Bakos Andrásné Csalogatott házához, mihelyt oda érkeztem azonnal hirt adott azon Személynek [Mészáros Annának, aki] mindgyárt ott termett [...]*”

A 68/1782. pörben az asszony így vallott: „*A' Kurczina János Felesége kéretett hozzá mondván hogy vén az Uram ne szeressem külömbet is találók önállá.*” A 72/1837. pörben a férfi így beszélt szeretőjéről: „*[...] a' férje atyafijai magok hozták hozzám, 's éjszakának idején kísérték házamhoz [...]*” A 197/1745. pörben „*[...] Nyúzó Andrásnét bé hivta maga Házáb[ra], és mint kerítő maga Zöldy kívül Strásálta őket [...]*” A 263/1800. pörben Hajdú István kivitte Hartsás Pörzsit a Török Péter szállására, hogy ou a gazdával paráználkodjon.

2. A NŐ NEMI AKTIVITÁSA

A nő nemi aktivitását a fölkinálkozástól az választja el, hogy míg az utóbbi önkéntes cselekedet, addig az előbbiben agresszív elemek is jelentkezhetnek; a nő a kezdeményező és rákényszeríti szerelmét a férfira.

Katona Ferenc az emberi szexualitás speciális vonásairól ezeket írta: „*Az ösztros eltűnése óriási jelentőségű az emberre nézve. Megszűntek a periodikus szexuális tevékenység hullámai [...]* A szexuális izgalmat főként mindkét fél magutartása hozza létre, mindkét fél ingerforrás a másik számára.”¹ Mivel az ösztros helyett kialakult erősebb látási, tapintási, szaglási és beszédingerekkel a kéjvágy bármikor kiváltható, ezáltal a nő nemi aktivitása erősödött.

A nőknél a szexuális kezdeményezést a kultúra, a társadalom által kifejlesztett erkölcsök szabályozzák; egyes népeknél és korokban pedig kimondottan gátolják (pl. konfuciánus kor, viktoriánus kor stb.). Néhány kultúrtörténeti példával bemutatjuk a női nemi aktivitás sokszínűségét:

M. Malinowski a Trobriand-szigetek lakóinak szeretkezéséről írta: „*[...] a nemi szenvedély nyers kielésében a nő aktívabb.*”² A paráznaságról pedig így fogalmazott: „*Ha egy nőnek nincs valakije, aki hozzá menne, maga kezdeményez és önként megy egy férfihoz, az ilyen paráznának nevezzük.*”³

Antoni Judit az Új-Guineában élő bennszülött nőkről ezt írta: „*Mivel a lány tudja, milyen kevésbé valószínű, hogy hozzámehet ahhoz, akihez szeretne, a házasság előtti nemi kapcsolatban éli ki magát.*”⁴ Ugyanakkor, „*A Tonga-szigeteken a közismert szeretőt természetfölötti erővel megáldott férfiak tekintetűk, s azok a lányok, akik még nem szereztek szerelmi tapasztalatokat, előszeretettel keresték fel az ilyen férjfiakat.*”⁵

M. Mead az új-guineai kannibálokról írta: „*Házasság előtt lehet egy lánynak egy sereg szerelmi ügye, melyek mindégycikét ugyanaz a heves erőszak jellemzi, de abban veszély is rejlik. Ha a dolgot felfedezik, az egész közösség megtudja, hogy már nem szűz, pedig a mundugumokok nagyra értékelik lányaik és aráik érintetlenségét.*”⁶

¹ Katona F. 1974. 432.

² B. Malinowski. 1972. 193.

³ B. Malinowski. 1972. 223.

⁴ Antoni J. 1986. 23.

⁵ Antoni J. 1986. 27.

⁶ M. Mead. 1970. 197.

Sárkány Mihály Fekete-Afrika egyes törzseiről így írt: „Az ilatongáknál ellenben az asszonyok ünnepeken szerezhettek nyilvános és törvényes szeretőt maguknak, aki azután tartósan velük él, sőt férjük még fizetni is kénytelen a szeretőnek.”⁷

Agüero Irma a bozótnégekről többek között ezeket írta: „Ha az asszony nem megy férjhez közvetlenül a válás után, hanem egy ideig szórakozik, és sok kalandja lesz, a vének tanácsa nem szól közbe, hacsak nem követ el vérfertőzést, ha nem keveredik valamilyen botrányba, vagy ha a szabadossági korszaka nem nyúlik túlságosan hosszúra.”⁸

L. Sz. Vasziljev a kínai Csou-kor elejének erkölcsi szokásait vizsgálva, az asszonyokról megjegyzi, hogy „[...] a feleségek szabadon elhagyhatták férjük házat, találkozhattak más férfiakkal, sőt meg is csalhatták férjüket.”⁹

Kaljánamalla Ananga-Rangája kilencedik szthalájában az indiai nők szeretkezéséről írta: „[...] a szerelmi mámorától remegő nő fogaival megragadja és erőszakosan harapdálja ura ajkát, s a férfi is ugyanezt teszi vele [...]”¹⁰

A magyar dél-alföldi, feudalizmus kori nők szexuális aktivitása a társadalmi tiltások és erkölcsi megvetés ellenére, semmivel sem volt szemérmesebb, mint más népeké. A 21/1827. pörben megállapították, hogy „[...] a bujaságban mértéket nem esmerte Honi Ersebeth.” A 76/1748. pörben „Kéri Sófi az ölemben belé ülven ösztönt adott az első parázna véle való Vétkemhez.” A 93/1766. pörben a nő járt a szeretője után. Kérdezte tőle a bíró: „Mit kerestél a szöllőbe holott Szöllöd nincsen? Csak paráználkodni mentem ki [...]” — válaszolta.

A 97/1769. pörben a 18. éves legény így vallott a leányról: „[...] kétszer volt vele kőzóm a Gyöppön, mert mindég utánnam járt és el állított [...]” A következő női vallomásban benne van a kiszemelt férfitartner gyengébb nemi érdeklődése fölötti szomorúság is. A 116/1755. pörben a bíró így kérdezte a nőt: „Vólte magadnak akaratom a rozaszágra [...]?”

Igenis magamnakis vólt akaratom — válaszolta a nő —, mert más külömben Semmi Sem lett vólna belöle.”

A 118/1756. pörben a 48 éves férfi ezt vallotta Ersókról: „Sokszor erőltetett légyenis a gonozságra.” A 136/1765. pörben a nő befeküdt a legény mellé. Így vallott: „[...] ha el nem aludt vólna — ti. a legény —, mellölem Szüzen el nem jött vólna.” A 147/1769. pörben a 17 éves fiú beszélt a 16 éves lány nemi aktivitásáról, hogy a szállási gunyhóban „[...] maga mellém jött erővel, és úgy ejtett megh.” A 157/1775. pörben „Csutora Pela, ä ki ä Patkán fekütt vala által ugorván ä Tanút, egyenesen ä Kanászhoz ment [...]”

A 159/1776. pörben a legény ezt vallotta a szeretőjéről: „[...] maga jött hozzám éczakának idején [...] a szállásra is ki jött utánnam [...] mindenkor öjárta utánnam [...]” A 224/1763. pörben a férfi vallotta: „Lenári Kata maga vetete az ágát a konyhába, és maga hívott, hogy feküdjem mellé, a mintis három éjtszaka együtt [...] paráználkodtunk.” A 249/1778. pörben a legény ezt vallotta szeretőjéről: „[...] hozzám jött, és az lábamat rugdalt a magához huzott.” A 254/1783. pörben a férfi így panaszkodott a szeretője erőszakosságára: „[...] eczakára véle hálni kénszerített, mind tsak azt feszengetvén, hogy úgymond: mind bolond ember az, a ki az adományt el nem veszi.”

A szóval kényszerítés is gyakori volt. A 259/1797. pörben a férfi ezt vallotta: „[...] én pedig, és az az Aszszony a Konyhába külön külön le-feküdtünk, de minek előtte el-aludtunk vólna, az Aszszony engemet az hozzá való menetelre szóval kénszerített, a mint is, előttem lévén az alkalmatosság, élttem vélle, és hozzája mentem, azon éjczaka közösködtem is egyszer vélle [...]”

A 261/1798. pörben a férfi vallotta a fölkinálkozó kislányról: „[...] eö indergedett, eö jött sokszor az Ágyamhoz, mikor feküdtem, s úgy estem meg véle.” A 266/1804. pörben a férfi vallotta a leányról, hogy „[...] ö járt utánnam, így tehát ö nagyobb hibás volt, mint magam.” A 267/1804. pörben a férfi azt vallotta a kiskorú leánnyal való paráznaságáról, hogy „[...] ö készítetett reá engem mindenkor.”

⁷ Sárkány M. 1986. 38

⁸ Agüero I. 1986. 48.

⁹ L. Sz. Vasziljev. 1977. 77.

¹⁰ Kaljánamalla. 1986. 128.

A 266/1804. pörben a házasemberen a leány tett erőszakot: „[...] a Léány maga indulattyaából hozzám adta magát.” Másol így beszélt: „[...] a Léány utánam járt mindenkben.” A 269/1807. pörben a férfi ezt vallotta a nőről: „[...] tőle nem menekedhettem, mert mindég hozzám járt [...] és nyakamról el nem verhetvén, erőszakkal mellém feküdt az ágyba.”

A 282/1824. pörben a feleség és a szerető nő harca folyt egyazon férfiről. A nők összemarokodtak. A szerető így vallott: „[...] a' felesége Bitskával nékem esett, hogy fölhasít [...] én [a padlásról] lementem, de akkor megint nekem jött Aratsiné [...] Ugy valjál a' mint esett a' dolog, mert te rajta menvén Aratsinén, rútúl meg karmoltad, vérezted [...]”

A 316/1757. pörben a férj ezt panasolta a felesége nemi aktivitásáról: „[...] ő azt akarta volna: hogy éjjel kéczer s. háromszor tettem volna néki.” Amikor a 318/1768. pörben az asszonynak nem lett a férjétől gyermeke és ő magát termékenynek érezte, aktivitása egy másik férfi ágyába vitte. A bíróságon így vallott róla: „[...] meg akartam próbálni, ha lesz e' tőlle gyermekem vagy sem?”

Ha a csábítás, erőszak nem segített, általában jött a fondorlat. A női nemi aktivitásra az is jellemző, hogy a kiválasztott férfi megnyeréséért ádáz, több „fronton” is folyó küzdelmet folytattak, és ebben később veszítették el a türelmüket, mint hasonló helyzetben a férfiak.

3. FÖLDÍSZÍTÉS ÉS MEGGYALÁZÁS

Az általunk vizsgált feudalizmus kori bűnpörökben gyakran visszatérő jelenség a már említett párta és főköltő. Az ezekkel történő „földíszítés” szexuális vonatkozású is, mivel az első a szüzességet, a második a szüzesség elvesztését, az asszonnyá válást jelképezi. Ezek a szimbólumok társadalmi jelképekké váltak. A narcisztikus megnyilvánulások így alakultak általános népszokássá.

A mások földíszíttetése, a látvány a többi emberben ingert vált ki, ezért ennek elérése céljából nemcsak öndíszítést végzünk, hanem társainkat is fölékesítjük. Ha a fölékesítés büntetést szolgál, amelyre pöreinkből több példát ismerünk, dühöt és szadisztikus cselekedetet provokál; ugyanakkor a bűnhődőben a meggyalázás lelki traumát okoz: *elszakadást* a társaktól.

FÖLDÍSZÍTÉS

Ez a cselekedet a legékesebben a 183/1766. pörben, a „vadházasságkötés” során nyilvánult meg. A történet az ismert alakoskodó népi színjátékot idézi. (Párhuzamát lásd: Ujváry Zoltán: „*Játék és maszka*.” Dramatikusi népszokások. II. k. Debrecen, 1983.) Egy templomi katolikus esketési szertartást majmolnak a pörbeli kocsmában, ahol egy párt „összeadtak”. A „pap” magát és a környezetét díszítette föl. A segítők a „meny-asszonyt” látták el főköltővel: „[...] egy Szabatkai Csikós = egy vajút hozot ő házban, arra ültették s = azon kötöttem bé á [leány] feit [...] Horváth Pista Szegedi lakos nádbúl egy keresztet csinált, azt az Asztra tette, á mellé egy kis kenyeret, nyakába egy kender hámot, magára egy lepedőt [...] ismét egy könyvet két kezében [...]” tartott. (Ahol a vályú a templomi pad, a kenyér pedig nyilvánvalóan az ostya, vagyis az „Úr teste”, nyakában a kenderhám a papi stóla, a lepedő a reverenda vagy papi ing, míg a könyv a Biblia szimbóluma volt.)

A vallás egyes szertartásait majmoló színjáték gyakori volt a nép között és többnyire valamilyen csúfondáros „földíszítés” jellemezte. A 4/1749. pörben a kocsmabeli társaság részegeskedvén, az egyik legény az „[...] Ur Csikóssának pályinkát töltvén az felyére ekképpen: Keresztellek tégedet a Jesus Kristusnak kisszebbik fiának, mert én az öregbik fia vagyok [...]” Itt a meggyalázás a bűdös pálinkával való leöntés volt.

A fölcicomázás másik példája a jegyajándék, ill. szerelmi zálogadás volt, amely a mai napig széles körben elterjedt szokás. Tárkány Szücs Ernő írta: „A jegy adása az elígérkezés bizonyágaként kötelező volt [...] A jelek egy részét nyilvánosan is viselni kellett [...]”¹

¹ Tárkány Sz. E. 1981. 330—331.

A 205/1756. pörben a férfi elmondotta, hogy „*Ingvállat, keszkenőt, s egyéb holmi aprólékos jószágotis adtam néki [. . .]*”, [ti. a szeretőjének]. A 200/1755. pörben a nő beszélt, hogy milyen szerelmi ajándékot készített a szeretőjének: „*[. . .] egy selyemmel varrott s. v. gattya madzagot adtam néki.*”

MEGKOSZORÚZÁS

A következő bűnpörökben a „földszítés” társadalmi méretű megszegényítést jelentett. Ez a jelenség is közismert volt. Tárkány Szücs Ernő Mikulik József-re hivatkozva írta, hogy „*A 18. században a városokban, főleg protestáns környezetben valóságos vallatásnak (szüzességi vizsgálat) vetették alá a fiatalokat [. . .] Rozsnyón pl. egy jegyespárt már nem találtak ártatlannak, ezért arra ítélték őket, hogy a becstelenség jelvényével, nyakukban szalmakötéssel menjenek az esküvőre [. . .]*”²

Az ágyas nőkről szólva, Kardos Lászlóra hivatkozva említi, hogy „*Bakonycsernyén az ilyen lányt régen szalmakoszorú alatt adták férjhez, ha végül erre adta a fejét.*”³ Magyary-Kossa Gyula írta: „*A paráználkodásnak legenyhébb büntetése az volt, hogy a paráználkodó párokat megszegényítő módon összeeskették s azután a városból kiutasították.*”⁴ Ugyancsak ő írta: „*Gyakran megtörtént, hogy a »förtelmes személyek« fejére szalmakoszorút helyeztek vagy pacalt kötöttek a nyakukba s a hóhér így vesszözte ki őket a városból. Esetleg az utca népe — ha nem rokonszenvezett a deliquenssel — sarat és mindeféle piszkos hulladékokat dobált rájuk [. . .]*”⁵ Lábjegyzetében írta, hogy „*[. . .] az angol köznép sarat és ganéjt [. . .] dobált menetközben a kéjnökre.*”⁶ (Ez már a váladékkal, undokságokkal való meggyalázás, „fölékesítés” témakörét is érinti.) „*A toll- vagy szalmakoszorúval való megbélyegzés szintén igen régi büntetésmódja a feslett életű nőknek, úgy nálunk, mint a külföldön, mely sok helyütt egész a 19. század közepéig fennmaradt.*”⁷ A következő példa szintén szalmakoszorúzásról szól: „*Szenyesi Katalin házát, mivelhogy ottan férfakkal dorbézolt, lebontották, őt magát megszalmakoszorúzták, s a városból kikergették.*”⁸

Az alábbi példákban kendőnek, ill. lepedőnek jutott a „felékesítő meggyalázás” szerepe. Harsányi Györgyöt stuprum violentum⁹ miatt fővetelre ítélték: „*[. . .] a leány pedig többé pártát nem viselhet, hanem golvcsot kössön a fejére [. . .]*”¹⁰ Gyulán a „*[. . .] »legények után járó« leányokat a templomban »az egész nép előtt« egy kőre állították és letakarták lepedővel*” — írta Kósa László.¹¹

Magyary-Kossa Gyula a következő megszegényítésekről írt: „*Szandró Mária, habár leány volt, keszkenőt kötött a fejére és a »Bika ház«-nál a katonákkal arcátlanul viselkedett, ezért 36 pálcát kapott, szarvat tettek a fejére s a hóhér kíséretében végigvitték a városban, honnan azután száműzték [. . .]*”¹² „*Kis Katalint paráználkodásért a mester megverte, egy hétig csöngetyűs szarvakat hordott a fején s a városból kiverték [. . .] egy kikapós leányt kosszarvakat kötöttek a fejére, a hóherral megverették s a városból kikergették.*”¹³

A 134/1765. pörben, amikor a megesett lány megszült Szegváron, és „*[. . .] midőn két heti gyermek ágyban voltam [. . .]*” — vallotta — a katolikus pap kiküldötte érte a bábát, hogy jelenjen meg a lány a misén. „*[. . .] mennék, hiszem még ki sem tisztultam; de csak el kellett mennem [. . .]*” — panasolta a leány, majd így

² Mikulik J. 1885. 113—114.

³ Tárkány Sz. E. 1981. 285.

⁴ Magyary-Kossa Gy. 1929. 1: 192.

⁵ Magyary-Kossa Gy. 1929. 1: 210—211.

⁶ Magyary-Kossa Gy. 1929. 1: 211., a 72. jegyzet.

⁷ Magyary-Kossa Gy. 1929. 1: 212.

⁸ Magyary-Kossa Gy. 1929. 4: 101.

⁹ Stuprum violentum = nemi erőszak.

¹⁰ Magyary-Kossa Gy. 1929. 4: 101.

¹¹ Kósa L. 1979. 120.

¹² Magyary-Kossa Gy. 1929. 4: 101.

¹³ Magyary-Kossa Gy. 1929. 4: 101.

folytatta: „*Plebanus Uram Szalma koszorút téietett fejembe és korbácsot a' vállamra, mind addig valamig a' Szent Mise végbe nem ment, azután bé avatott és meg is korbácsoltatt [..]*” A szalmakoszorú töviskoszorúként, a korbács pedig vesszőnyálábként Jézus megszegyenítésének eszköze volt a képzőművészeti ábrázolásokban. Ahogy Krisztust a töviskoszorúzás után megverték, úgy a paráznát is megkorbácsolták; azután „beavatták”: az asszony fejére fejkendőket kötöttek. Ezek tipikus esetei a narcisztikus agresszióknak, esetenként mások szenvedésének látványa érzelmi vágyat is kiválthatott.

A vallási szimbólumok átterjedtek a polgári életbe is. A „megkoszorúzás”, mint erkölcsi büntetés, azaz meggyalázás, a hatalom eszközüvé is vált. (Hasonló megszegyenítés volt a *talicskatolás* is, de szakrális színezet nélkül.) A 150/1771. pörben az egyik kurva így panaszkodott: „*[..] be hívtak Kecskeméti Urak, azután koszorút tetek a fejemre, és elbocsájtottak, mert [..] Leány koromba terebbe estem [..]*”

MEGSZÉGYENÍTÉS

A 407/1764. pörben Balog István Kecskeméti tanút így vallatták: „*[..] Micsoda paráznságait tapasztaltad Orosz Erzsébetnek?*” „*Egyebet nem tudok, hanem látam Kecskeméti Városában, hogy az Kurvák Taligáját vontá.*” A 408/1752. pörben az asszony vallotta az uráról, hogy „*[..] ítélteet Budára a Talicska tolásra [..]*” Ez a „talicska” olyan eszköz volt, amellyel ha valakit „földiszítotték”, tolására kényszerítettek, ezzel megszegyenítették, megalázták.

A 140/1766. pörben a kurva így beszélt nyilvános megszegyenítéséről: „*[..] megh Korbácsoltattam, és az után, egy cszigányal kikésértettem a városul.*” Az utóbbihoz hasonló megszegyenítés volt a kaloda, kalickába zárás, vagy szégyenköre állítás is. A 179/1836. pörből megtudjuk, hogy a kor társadalmá *ágyasnak* nevezte azt a kurvát, akit *nős-parázna* személy tartott ki. A férfit pedig „*meg jegyzet személy*”-nek, vagyis a társadalom által megszegyenített, bélyeges embernek hívták.

MEGBÉLYEGZÉS, ÉKESSEGEKTŐL VALÓ MEGFOSZTÁS

Középkori jellegű a megbélyegzés, meggyalázás, amikor a gonosztevő vagy bűnös haját, fülét, orrát, esetleg kézfejét levágták. Ez a csonkítás a feudalizmusban önbíráskodásként is tovább élt. A középkori *stigmatizáció* egyébként a megbélyegzés egyik legdurvább módja volt. Ugyancsak Magyary-Kossa Gyula írta, hogy Kálmán király alatt a hamis tanúok arcára keresztforma jelet égettek. II. Ulászló alatt az okmányhamisítók homlokára és mindkét arcára a pecsétnyomot égették bele. Erdélyben a bűnös hátára a hóhér szénnel akasztófát rajzolt, ezt belevágta, majd puskaporral bedörzsölte. II. József elrendelte, hogy az ítéletben mondják ki, hogy az akasztófa és más jelek melyik és hány arcfélre égetendők. Titkos bélyegzés az akasztófa rajzolatának a lágyékba sütése bal felől.

Közismert megszegyenítés volt a haj és szakáll lenyírása, amely az „ékességektől való megfosztást” jelentette. Ezek Szent István óta ismert eljárások voltak. „*Ha egy nőnek a haját levágták, az a becstelenség (különösen a titkos prostitúció) jele volt [..] A rabok szakállát és bajuszát egészen leborotválták, csak a fejük búbján hagytak török módra egy kis varkocsot.*”¹⁴ Ismert, hogy ez a megszegyenítés jobban „fájt” az embereknek, mint gyakran a bélyeg beégetése.

A 34/1790. pörben egy nő odaadta magát. A viszony miatt önként kötötte be a fejét, tehát megtörtént a narcisztikus földiszítése. A kurafinak ez azonban nem volt elég. Cselekedetét így beszélte el: „*[..] a Sáregy házi Korcsmában lévő Kurvának az orrát el vágtam [..] Bitskával vágtam [..]*” el. A 38/1811. pörben égetéssel történt a meggyalázás. Az ittas férj közöszülni akart terhes feleségével, aki viszont nem volt erre hajlandó. A férfi elkapta, majd „*[..] mellitíi verén, ezen hosszas kínzásai utánm végre a' Feleséginek a' Fejít a' Pitarban lévő Tiiz parázsba belé dugta, és tsufossan öszsze égette, és süitögetéssel vallatta [..] még a' füleit*”

¹⁴ Magyary-Kossa Gy. 1929. 4: 206.

és órát is akarta késsel le vagdalni [...]” A 299/1798. pörben az asszony így vallott a férjéről: „[...] hallottam hogy az első szeretőjének órát fülét el vágta az Uram.” A 405/1819. pörben az asszony ezt vallotta a férjéről: „[...] az oromat akarta késével el-vágni.” A 406/1838. pörben a férj azzal fenyegette a feleségét, „[...] hogy a' nála lévő késsel megsonkítja.”

A megszégyenítés példája az egyéni ékességtől való megfosztás is. Utalunk itt a 379/1782. pörre, amelyben a magzatüzésért elfogott cigánylány bevallotta, hogy korábban Szegeden és Pesten a hóhér „[...] az hajamat el nyírván [...]”, ezzel meggyalázták. A kopasz nő az európai kultúrákban neveltség tárgya. A 202/1755. pörben „Szilágyi Istvánné maga házának püvarában Búza Jánosnének fő kőtőjét le szaggatta.”

MEGGYALÁZÁS VÁLADÉKOKKAL

A következő pörökben az emberi undokságokkal, elsősorban ürülékekkel és nyállal történő meggyalázásokat mutatjuk be. Bármilyen különös is, az emberi váladékok vonzóak, ill. taszítók egyaránt lehetnek, attól függően, hogy kitől származnak, hol helyezkednek el és milyen körülmények között kerülnek velük kapcsolatba. A szeretkezés bizonyos formáiban, az egyénektől függően, ezek az emberi „undokságok” erotikusan serkentők is lehetnek. Az embernél közismert jelenség, hogy a saját váladék „illata” sohasem olyan taszító — egyeseknél kimondottan kellemes érzést kelthet —, mint másoké. Az állatvilág egyedei vadász- vagy tartózkodási terület megjelölésére saját ürülékét, mirigyváladékát használja föl. Párját is ezzel csalogatja. A nyál az étellebontást megkezdő, fontos enzimekkel élettanilag az egyik legfontosabb elválasztási termékünk, mely arra is alkalmas, hogy pl. egyes népek mítoszaiban az Isten ezzel ragassa össze a sárból gyúrt embert. Ha viszont a nyál a külvilágba jut, a legtöbb kultúremler számára undort kelt, fokozottan hat, ha köpés formájában kerül ki. Maga a köpés: meggyalázás.

Hasonló a helyzet az egyéb ürülékekkel történő meggyalázással is. (A szerző 1963-ban, Hódmezővásárhelyen, házasságkötése után, bélsárral összemocskolt, tromba, gyalázkodó szöveget tartalmazó levelet kapott attól a távoli, nem vérségi rokonától, akit az esküvőre nem hívott meg a család.) Elgondolkodtató tény, hogy a pörök vádlottai az emberi undokságokat valamilyen formában tárolták, így undorukat legyűrték. (Az állatok pedig az ürülékkel a saját bundájukat is összekeník, „beillatosítják” magukat.) Esetenként a vizelet, bizonyos preparált fekáliák orvosságul is szolgálhattak; ismert eszközei a szerelmi varázsolásnak is, akárcsak a menstruációs vér.

B. Malinowski a Trobriand-szigeteken élő melanézokat vizsgálva, azt találta, hogy a széktettől kimondottan undorodtak. Még a két, nemek szerint elválasztott latrinát is a falutól távolabb helyezték el. Ürülékkel való beszenyeződésük kint okozott, és igyekeztek minél hamarabb megszabadulni tőle.¹⁵

Magyary-Kossa Gyula mintegy összefoglalót ad a témából: „Mária Terézia tudvalevőleg igen szigorú rendeleteket hozott a titkos prostitúció megfékezésére s ezen rendeletekben is mindig szerepel a városból való kivesszőzés vagy kikorbácsolás [...], minden hozzávalóval (tortúrával, zsákbavarrással, sárral dobálással, leköpködéssel, a lenyírt fej beszurkolásával) egyetemben.”¹⁶

A 14/1838. pörben a sértett panasolta a vádlott tettét: „[...] egy Kantába minden undokságot öszveszedvén, azon kantát ablakomon szobamba behajította [...] a' Szobában lévő házi eszközeimet öszve piszkolta [...] rajta[m] minden ok nélkül gyalázatot követett el.” A vádlott válaszából idézünk: „[...] tőlük került, ugyanazon Kantát rondasággal megtöltve házam ajtajába letették, először is házannak utza felül lévő falát bemázolták 's csufolodó czédulákat ragasztottak [...]” rá.

A vallomásokból tehát kiderült, hogy az emberi undokságokat összegyűjtötték és egy kantával ide-oda hurcolászták, még a falat is összekenték. Vig Károly is említi egy ürülékkel kapcsolatos, XVII. századi,

¹⁵ B. Malinowski. 1972. 202.

¹⁶ Magyary-Kossa Gy. 1929. 212—213.

marosvásárhelyi pört: „[...] két hét múlva ment ki s egy kis ganés sarat vetett reá.”¹⁷ Az a cselekedet pedig, hogy csúfolódó szövegeket tartalmazó papírt ragasztottak a falra, *írással való meggyalázás* volt.

A 190/1738. pörben [...] *Hegedűsné holmi fertelmességet hordott azon helyre a hova szoktanak szomszédgyai jární [...]*”

MEGGYALÁZÁS NEMI VÁLADÉKOKKAL

Az undorító emberi váladékok között szerepel pl. a megszakított közösülésből származó férfi mag, amely a nő alsó ruháját „fertelmesíti”; ill. a nő különböző tisztulási termékei, amelyek szintén a pöndölt csúnyították.

A 190/1738. pörben beszélt a vádlott: „[...] ha ifjú menyecske lettem volna egy gyermeket csinált volna ez az András á mi képpen össze csunitotta az alsó ruhámat.” A 371/1769. pörben a szülést, vetélést követően az asszonynak „Az Ing allya is Saskos [...]” volt. A 198/1752. pörben, közösülés után „[...] az Asszonynak az alsó ruhája csunya fertelmes s Locsos volt.”

MEGGYALÁZÁS PORRAL

Róheim Géza különös szokást ismertet: „Voigtlandban farsang hajnalán a leány meztelen söpri ki a szobát és a szemetet más ajtaja elé önti. Így azután a bolha mind átköltözik a szomszédba.”¹⁸

A feudalizmus általunk vizsgált szakaszában a Dél-Alföldön sem volt ismeretlen a szeméttel, porral való meggyalázás. A 89/1761. pörben, amikor a tanú „[...] meztelen -s- fel fődözve találta az Asszont [...]”, úgy gyalázta meg, hogy „[...] port vett a' markába -s- rea szórta [...]”

SZAVAKKAL GYALÁZÁS

A verbális meggyalázás rokona az írásosnak. A szavakkal való agresszív gyalázkodás egyik tipikus módja a káromkodás. László Gyula írta: „A XIII. és XIV. században az istenkáromlás s a mocskos szájú káromkodás olyan járványszerűen terjedt, hogy az egyház a vétkesek ajakát levágatja, s nyelvét kitépeti [...] I. Endre 1047-ből való tilalma s a XIII. századból való felső-magyarországi intézkedések szigorúan büntetik azt, aki: »Istent, isteni anyját, a szenteket káromolja, vagy a kereszténység szentségei felől gonoszul beszél.«”¹⁹

A 174/1806. pörben, amikor a szolgálóasszony észrevette, hogy a juhász a kislánnyal próbált közösülni, „[...] össze szidván s = kópdősvén a vén embert [...]” A 256/1748. pörben egy csongrádi öregasszony fényes nappal a városszéli gödörben, többek szeme láttára kőösült. „Viszkocs Eörse e dolgot nagy Szégyennel álltván [...] in actu reali őket látván, reájok kőpködött, és visszatért a Csuf hiral Több Asszony Társaihoz.” Ebben az esetben még a hír is „csúf” volt, nem csoda, ha a többi asszony megpirongatta az elkövetőt. Ők tehát nem a nyálukat, hanem a bemocskoló, meggyalázó szavaikat hányták rá, mert az asszony „[...] annyi emberek tapasztalására, és ennyi ártatlan gyermekek[nek] botránkoztatására azt a csunyaságot el követni [...]” merészelt. A 257/1784. pörben a gyermek a mások által látott közösülést szintén „csúfos dolognak” mondta. A „fertelmességük” kifejezés sem csak a váladékokat jelölte, hanem a parázna cselekedetüket is. A 297/1775. pörben a férj paráználkodásra buzdítja feleségét, hogy utána rajtakaphassa őket. „Chlivinyin akartam gyalázatot tenni [...]” — vallotta. A verbális meggyalázás tipikus esetét találtuk a 119/1756. pörben. A vádlott így panaszkodott: „[...] mindenünnen reám táították szájokat, hogy a minapába megkorbácsoltak [...]”

¹⁷ Vigh K. 1980. 88.

¹⁸ Róheim G. 1925. 55.

¹⁹ László Gy. 1977. 190.

A 259/1797. pörben a beteg férj fizetni akart feleségének az ápolásért, mire az asszony a dologra ezt felelte: „[.] *salva venia: szar biz az.*” A 13/1795. pörben szintén szóval végzik az ürülékkel való meggyalázást: „[.] *az Istenednek is szarom a' Tányérjára, mikor kásás hurkát eszik [.]*”

A verbális meggyalázás máig közismert módja a gyalázkodó hasonlítás, méltatlan párhuzam. Víg Károly egy XVII. századi erdélyi pörből jegyezte ki: „[.] *az seggi is szeb Börveinének a te orcádnál.*”²⁰ Vagy: „[.] *az én seggem szebb a te orcádnál.*”²¹

A 223/1763. pörben a vádlott így szidalmazta társát: „[.] *tarka Kugya Hitű, Krisztus tagado, papista Kugya vagy, olyan hitu vagy, mind a picsád.*” A szóbeli meggyalázás másik módja az, ha — mint az előző példánkban is láttuk — valakit állathoz hasonlítunk. A 271/1807. pörben, amikor a szolgáló rányitott a közöszlőkre, „[.] *meg pironlattam, Sertésnek s' egyébbnek neveztem őket*” — vallotta. Az 5/1759. pörben ezt a mocskolódást olvashatjuk: „[.] *te Puli kutya, Puli disznó, baszom a Teremtésedet, véres gyermeket csinály a Leányodnak, s úgy bányanak velled mint vak Bartával.*” (Ezen átkozódás, főleg a „*véres gyermeket csinály a Leányodnak*” részlet tipikus cigány szokás. Náluk a törzsi társadalmi hagyományok, a *vérfertőzés tabuja* még elevebben él, mint az európai kultúrnépekben. A súlyosabb vétkeket is enyhébben ítélték meg, mint a vérfertőzést.)

4. MEZÍTELENSÉG

A ruházat a mezítelenséggel együttjáró szégyenérzetünket oszlatja el, de arra is szolgál, hogy benne elbújunk. „*A szégyenlélmény szerkezetének egy további vonása a lemezitelenítettség érzése*” — írta Hermann Imre.¹ Amikor a ruhától megfosztjuk magunkat vagy társainkat, ez a rejtőzködés utolsó lehetőségétől való teljes megrablásunkat jelenti.

Az östűz, amelyik elpusztította a „faanyát”, az elvesztés traumáját okozta, és „[.] *visszahozza azt az időt, amikor lemezitelenített, kiteszított, hontalan volt*” az ember.² Fogoly- és haláltáborokból visszatért emberek beszéltek, hogy az volt számukra az egyik leglesújtóbb, amikor átöltözés, közös fürdés végett parancsot kaptak az egymás előtti vetkőzésre. Ha az ember teljesen mezítelen és ki van téve a mások vizsgálódásának — bizonyos korokban és társadalmi rétegekben —, ez a megalázás és a teljes kiszolgáltatottság érzését kelti. Nincs hová bújni, menekülni. (Az elbujás, bezárkózás a szégyenérzés egyik megnyilvánulása.) Az ember még a szőrzetét is többnyire elveszítette. Nincs, ami védené csupasz testét, olyan, mint a csigaházától megfosztott, puha potrohú remeterák. Úgy érzi, bármi történhet vele.

A középkorban, ill. a feudalizmus korában a kínvallatásnak előírt fokozatai voltak. A hóhér az eszközök bemutatása után mezítelenre vetkőztette a vádlottat. (Nőknél a büntetés része volt a már említett hajnyírás, testi ékességétől való megfosztás is. A haj mögé szintén el lehetett rejteni: takarhatta a nyakat, vállat, mellét.) Ez is a kínzás egyik fokozata volt. Ezzel azt jelezte a hóhér, hogy most már teljesen az övé a teste, kiszolgáltatott, a ruhái, haja sem védik. *Hajdú Lajos* a Praxis Criminalisra hivatkozva, „*6 fokú tortúráról*” beszél. Az „[.] *1. fokozat a gyanúsítottnak a hóhér által történő levetkőztetése és a »nekikészülődés« [.]*”³

Hermann Imre írta, hogy „*A megszegyenített a közösségből való kizártságát érzi a legsúlyosabb csapásnak.*”⁴ A mezítelenség a legteljesebb kiszolgáltatottság a szerelemben is: a mezítelen testet már nem lehet elrejtetni a társ elől. A szerelmi gyönyör béklyójában azt csinál vele a másik, amit akar. Aki levetkőzik, egyszersmind tudatosan kiszolgáltatja magát a másiknak. Voltak korok, amikor még a házastársak sem szívesen mutatkoztak egymás előtt mezítelenül, sőt még a szeretkezésnél sem vetkőzöttek csupaszra, hanem csupán a nemi szervüket szabadították ki a ruhából. Így a legnagyobb kéjmámor pillanataiban sem voltak a másik félnek teljesen kiszolgáltatva. Testük és lelkük egy részét még ekkor is „ruhák” védték.

²⁰ Vigh K. 1980. 128.

²¹ Vigh K. 1980. 371.

¹ Hermann I. 1984. 440.

² Hermann I. 1984. 441.

³ Hajdú L. 1985. 84.

⁴ Hermann I. 1984. 441.

Amikor a szerelmesek, főleg a nő meztelenre vetkőzött, ez a teljes bizalom jele volt; a szerelem olyan hőfoka, amikor testét-lelkét fölkinálta, rábízta, átadta, sőt kiszolgáltatta társának. Ez a fölajánkozás azt jelentette, hogy az élete fölött a másik fél rendelkezik, és ő teljesen megbízik benne. Ebben az esetben a szegyenézés megfordul. Szándékosan keresik a meztelenséget, mert a szerelemben, az érzelemben való föloldódást és a vele járó bizalmat — a verbális kinyilatkoztatás helyett — ezzel az ösztönös cselekedettel lehetett leginkább értsére juttatni.

Érdekes volt a magyar parasztság kettős magatartása: a feudalizmus korának prűderiája, különösen a gazda viselkedésmódja, és ellentéte: a gátlástalansága. Mindkét szeretkezési mód ismert jelenség volt körükben, az is, amikor „gazda módjára vétkeztek”, vagyis meztelenül szerettek; és az is, amikor csak a legszükségesebb ruhadarabtól váltak meg az intim percek idejére. Különös módon, mindegyik forma a hatalommal függött össze. A hierarchiában a gazda volt a család feje, az első ember, a vezér, aki nem tartott másától. Megengedhette magának, hogy meztelen legyen, hogy a feleségét minél nagyobb, vagyis egész testfelületével birtokolhassa, „élhesse”.

A másik szeretkezési módnál, amikor ruháitól csak részben szabadult meg, éppen a fennsőbbsege, családban betöltött vezető szerepe nem engedte meg, hogy magát még a legintimebb percekben, a hozzá legközelebb álló ember, a felesége számára is kiszolgáltassa. Testének, lelkének a rajta maradt ruha „várat” jelentett, ahová méltósága megőrzésére egész életében visszavonulhatott. Ezzel a jelképpel és szokással is őrizte kiváltságos családi hatalmát. Ez a kettős magatartási forma azután mindvégig megmaradt és jellemezte őket. Ennek is köszönhető, hogy az őket fölültesen ismerő kutatók, szépirok, hol a prűderiájukat, hol a bujaságukat hangsúlyozzák. Való igaz, hogy egyénenként, területenként, koronként, vallási hovatartozás és társadalmi rétegződés szempontjából jelentős eltérések voltak közöttük, de mindig e két szélső határ között cselekedtek, amelynek, ha nem is az egyetlen, de alapvető indítéka volt a személyes hatalom nagysága.

A meztelenség lehet szokás és divat: mindkettőre a csoportos megnyilvánulás a jellemző, míg az előbb tárgyalt jelenségek az egyén autonómiáját és individuumát jellemzik. Természeti népeknél, ahol ezt az éghajlat lehetővé teszi, a teljes vagy részleges meztelenség általános, szinte az egész törzsre jellemző. Fejlettebb fokon az egyes testrészek lemeztelenítése divattal, kultúrhatással függ össze. Gondolhatunk az ókori krétaiak meztelen női kebleire, vagy a reneszánsz mély dekoltázsára, amely ettől kezdve, bizonyos körökben és eseményeken, a mai napig kötelező, ill. ajánlott öltözködési móddá vált. Napjaink nudizmusának terjedése szintén a csoport-összetartozást erősíti, és nincs összefüggésben a szegyenérézéssel, ill. a szorongással. Ugyanaz a nő, aki a tömegben, ahol a teste a többiéhez hasonlóan az *általánost* képviselte, szegyenkezés nélkül vetkőzött meztelenre, ugyanakkor az orvos előtt, ahol már *individuumnak* számított, szegyenkezve fedte föl magát; esetleg a meztelenséggel járó szegyenkezés miatt csak a betegsége elhatalmasodásakor jelentkezett az orvosánál.

A meztelenséggel kapcsolatban néhány kultúrtörténeti példát idézünk:

A balinéz nők egyetlen, hagyományos ruhadarabja az indiai eredetű *szarong* volt, azaz, a csipő köré tekert „szoknya”. A második világháború után Szukarnó elnök tiltotta meg a „*csupasz keblek viseletét*.” H. Uhlig így írt erről: „[...] sok meztelen mellű nőt, főleg idősebbeket, látni még ma is az utcán; otthon pedig továbbra is meztelen felsőtesttel járnak. Férfi nem érintheti az asszony szarongját, mert az tisztátalan, mivel felszívja a menstruációs vért. Alsóneműt ugyanis a balinéz nő éppúgy nem visel, mint melltartót.”⁵

M. Stingl a mikronéziai Yap-szigetek divatjáról írta: „A nők még mindig növényi rostszoknyát viselnek. Testük felső része meztelen. A férfiak derekukra kötött színes thunak nevezett ruhadarabot hordanak. Egyébként őket sem takarja semmi más.”⁶ H. Damm írta a pápuákról: „Míg a kisleányokat csak egyszerű csipőzsinor övezi, a hasonló korú fiúknál az övet kákából készült farokrész díszíti [...] A viselet akkor a legdíszesebb, amikor a fiatalok elérik a »házasuló kort« [...] Míg a lányok korábban is viseltek kötényt (10 éves koruk körül kapnak faháncsból készült rojtszoknyát), addig a fiúk most takarják el nemi szervüket. A ruha egyetlen nagy kagylóhéjból, vagy — mivel ez nagyon drága — kókuszdióhéjból áll.”⁷

⁵ H. Uhlig. 1985. 137.

⁶ M. Stingl. 1979. 183.

⁷ H. Damm. 1961. 178—179.

A mezítelenséget ne tévesszük össze a szexualitással! A mezítelenül élő, jobbára csak fűszoknyát, ágyékkötőt használó melanéziaiak sem viszik a nemi életüket a nyilvánosság elé, a rituális ünnepeket leszámítva; genitális részeiket csak a szeretkezés idejére teszik szabaddá. B. Malinowski erről így írt: „[...] A nemi érintkezést a magányosság és illendőség legszorosabb határai között kell végrehajtani [...]”⁸ Antoni Judit ugyancsak a melanéziaiakról írta, hogy „Amikor a pár egyedül van, levetik öltözküiket, s egymás mellé fekszenek [...]”⁹

Arra vonatkozóan, hogy a mezítelen nő testének birtoklása a kultúrnépek között mindig hatalmi kérdés is volt, és ennek fitogtatásával nem bújtak el a világ szeme elől, jó példát találunk az ókori Izraelben. Raj Tamás erről így írt: „Dávid lázadó fia, Absálom [...] a palota tetején rendezett bemutató előadást: ott sátrai épített, és nyilvánosan magáévá tette apja ágyasait, hadd lássák a város lakói, hogy a királyság most már az övé.”¹⁰

Castiglione László az ókori görög szokásokról írta: „A spártai lányok mezítelenül végezték gyakorlataikat az ugyancsak ruhátlan tornászó ifjak szeme láttára.”¹¹

László Gyula idézi: „[...] Ibn Fádhlannak a volgai bolgárok fürdőzéséről írott sorait: »Fürdés végett férfiak és nők közösen mennek be a vízbe, mezítelenül, a nélkül, hogy magukat bármivel is eltakarnák [...] Minden igyekezettel azon voltam, hogy a nőket rávegyem, hogy fürdőskor fődjék be magukat, de ebben nem értem célt.«”¹²

Klaniczay Gábor a középkori európai fürdőházakról többek között így írt: „Az egyébként elítélt mezítelenség ott engedélyezve volt: a férfiak legfeljebb egy rőzsecsomóval (Wadel), a nők pedig kis szoknyácskákkal takarták el nemi szerveiket, a fürdőslányok pedig lenge, áruetsző öltözetet viseltek.”¹³ Az egyház a XVI. századtól kezdve már tiltotta a fürdőházi mezítelenséget.

„Buda visszafoglalása után azonban csakhamar újra felkapták a közös fürdés szokását, s Townson még 1793-ban is némi megbotráncozással írja, hogy a budai fürdőekben mezítelen és majdnem-mezítelen fiatal emberek és leányok együtt fürödnek, nagy hancúrozás közt [...]”¹⁴

Róheim Géza a magyar és szomszéd népek legkülönbözőbb folklór hagyományában fedezett föl mezítelenséget. A román asszonyok közül a vihar elhárítása végett „[...] egyik levetkőzve tükröt tart a felleget felé, hogy az szégyelve rút képű, eltávozzék.” A huzul nők seprűt, lapátot, élevel fölfelé állított baltát visznek ki a szabadba, majd „Karjukat keresztbe fonva, felemelik ezeket a szerszámokat és ezt a kuruzslást igen gyakran mezítelenül hajják végre.”¹⁵

„Szent-György-nap éjszakáján mezítelenül szedik a palóc asszonyok a harmatot, mert csak akkor lesz »hasznos.«”¹⁶

„Ismét találunk egy példát a coitust utánzó ellenszerekre; éjfélkor a gazdasszony mezítelenül köpüli vajja a megrontott tejet.”¹⁷ „A Côtes-du-Nordon az asszonyok mezítelenül szedik a harmatot [...]”¹⁸

„A mezítelenség a magyar és a szomszédos népek folklórájában nemcsak védekező varázslat gyanánt szerepel. Így például a göcsejiek »fekete héten« mezítelenül vetik a mákot.” A mezítelenség szimbolikus értelmét „[...] a szomszédos népek varázslásában is megtaláljuk. Mégpedig: a mezítelenség mint védekezés valami rontás, betegség vagy más veszedelem (tűz) ellen, a mezítelenség a termékenységet hozó szer-tartásokban (vetés) és a szerelmi jóslásnál.”¹⁹

⁸ B. Malinowski. 1972. 205.

⁹ Antoni J. 1986. 28.

¹⁰ Raj T. 1986. 93—94.

¹¹ Castiglione L. 1986. 111.

¹² László Gy. 1944. 439.

¹³ Klaniczay G. 1986. 161.

¹⁴ Magyary-Kossa Gy. 1929. 1: 150.

¹⁵ Róheim G. 1925. 44.

¹⁶ Róheim G. 1925. 45—46.

¹⁷ Róheim G. 1925. 50.

¹⁸ Róheim G. 1925. 53.

¹⁹ Róheim G. 1925. 54—55.

Az eddigi példák során csak nők szerepeltek. Szó sincs arról, hogy a mezítelenség folklórja csupán a szépnemre korlátozódna. Róheim néhány szokást említi a férfiak mezítelenségével kapcsolatban is:

*„A mezitelen vető férfi jelzi az átmenetet a védekezőtől a termékenyítő szertartásig; látszatra a szertartás jelentheti a bajok távollátását a vetéstől éppúgy, mint a föld megtermékenyítését. Kelet-Poroszországban a parasztok mezitelen vetnek [...]”*²⁰

Valószínűleg román—szláv eredetű szokás megtestesítője lehetett a téli ünnepkörhöz tartozó maszkos alakoskodó, a „*matahala*”, a moldvai csángóknál. Húshagyó hétfőn és kedden többek között „[...] szánkókon vagy szekereiken hordókat visznek ki és a hordókban mezitelen legények vannak elbúva, bundákba burkolódva. Mikor a szekér a nép közé ért, hirtelen kibújnak a legények a hordóból és bundából és elkezdnek mezítelenül futkározni [...]”²¹ (A hordó az anyaméhnek is megfelelt. A belőle mezítelenül kiugró ember az újjászülető jelképe volt a hajdani avatási szertartásban.)

Papp Gábor a reneszánsz erkölcsiségéről írva, többek között kifejti, hogy az antik mezítelenség visszatért a képzőművészeti ábrázolásba. A királyok bevonulását pedig mezitelen, szép nők fogadták. A XVII. századra már szabályozni kellett a nők ruhádivatját, amely sok mindent látatott.²² Ebben a korban nagy szenzáció volt, ha mezitelen emberi testet láthattak: illet leggyakrabban az intim kapcsolat perceiben lehetett kilesni. Vigh Károly, a XVII. századi, marosvásárhelyi pörök egyikében György úr szeretkezéséről ezt találta: „[...] az felsőingre felfogva volt [a nőnek] — az legény pedig az ajtó megé futott és ott kötötte fel a gatyáját.”²³

Ez a félig ruhátlan szeretkezés — készenléti, menekülő helyzet, a hitvesi ágyban is érvényesült és — általánosan elterjedt volt a Dél-Alföldön, mind a feudalizmus, mind a kapitalizmus évszázadai során.

A 120/1756. pörben „A Varos Csösze Méhszáros István szemébe mondotta, hogy ennek lábra valója az inába volt, s. az hasán találta, amaz pedig alatta Meztelenen feküdt.” A 75/1746. pörben Békési Panna vallotta az úriszéken, hogy Vak Jancsival az éjszaka kétszer közöskült az ágyon, „[...] le vetkezett Gazda módgyára [...]” A 109/1748. pörben a tanú vallotta a közöskülőről, hogy „[...] a Leanyt Szüz Anya meztelen tanálta fekve Jano mellett [...]” Egyébként már a levetkőzés, lemeztelenedés maga is „halálos” bűn volt, és azonos értékű a paráznasággal, házasságtöréssel.

A 156/1774. pörben a nótárius a kocsmában, „[...] valamint otthon, az egész ruhájából egy ingre s- lábra valóra vetkezett [...] le tolván [...] az gatyáját az inába [...]” A 198/1752. pörben „Lovasz Györgyöt levetkezőve Sv. Gatyá megh odva és Jutkavall öszve ölelkezve aluva találták [...]” a tanúk. Az asszony alsóruhában feküdt. A 223/1763. pörben a tanú látta, hogy a paráználkodó „[...] Juhasz Kutona, le vetkezik egy ingre gagyara, mint gazda szőköt [így!] Magu hazanal le vetközni [...]” (Itt a csupaszág ellentétes „gazdaszokása” nyilvánult meg. Érdekes, hogy ez a népi szokás olyan ismert volt, és annyira polgárjogot kapott, hogy a hivatalos, bírói ügyiratban is rendre példaként emlegették.)

A 225/1763. pörben a legényen bunda volt és csak a gatyáját oldotta meg. Az asszony pedig „[...] ki lévén takarózva [...], akkor takarta be magát, amikor a paráznaságon érték. Még a főkötőjét is akkor kötötte a fejére. Ezt a jegyzőkönyv, mint különösen figyelemre méltó bűnt említi.

A 228/1766. pörben a tanú látta, hogy „[...] le vetkezve eczakának idején egy ágyban háltak [...]”, máskor pedig „[...] meztelen üzték egy mást az Udvaron.” A 251/1781. pörben a katona a más asszonyát viszi haza az ágyába, aki úgy szokik, hogy előbb ruhástól közöskül, majd „[...] most eczaka le is vetkezve fekkütem mellette, de az előt nem.” Ez utóbbi mondatrészt menségére beszélte el, a gátlást ugyanis nagyon nehéz legyőzni. Ebben a korban hamarabb lehet egy asszonyt megkapni, mint meztelenre vetköztetni! A 253/1781. pörben a házasságtörő asszonyt a tanú úgy látta meg, hogy „[...] á fel takart Testét Dombraj Istvány el ugorván ugy hagyta [...]”

A 255/1783. pörben a házasságtöréshez így készültek: „[...] a gattyámis le völt eresztve, Lobostyánné is készen völt fel fedezve ruhájával [...]” A 267/1804. pörben arról dicsekedett a 15 éves leány, hogy bár a gazdjára háromszor próbált vele közöskülni, egyszer a péniszét is hozzá érintette, „[...] de a Meztelen

²⁰ Róheim G. 1925. 55.

²¹ Róheim G. 1925. 207.

²² Papp G. 1986. 186—187.

²³ Vigh K. 1980. 33.

Testemhez tellyességgel nem férkeszhetett.” Vagyis, a test teljes birtoklása nem következett be, és ez csökkentette a „bűn” súlyát. A 271/1807. pörben az 52 éves, közösülni próbáló férfi mezítelen volt, míg a 14 éves kislánynak csak fel volt hajtva a ruhája. A 327/1762. pörben a nő vallotta: „[...] *mezítelen testével az én Mezítelen testemre fekütt, föl takarván engemet* [...]”

A 325/1762. pörben a 10 éves gyerek lányt a 60 éves cigányember így seplősítette meg: „[...] *engemett a földre fektetett, pöndölkemet föl hajította, és ream fekütt* [...]” ruhástól. A 334/1780. pörben a béres így bánt el a kislánnyal: „[...] *a Padra le döjtött es mezítelenen reám fekütt* [...]” A 348/1764 pörben a nagybácsi unokahúgával akart közösülni: „[...] *le eresztvén gattyáját, es fel takarván Judkának Ingallyát reá fekütt* [...]” Miután a kísérlete nem sikerült, beérte a saját lányával: „[...] *le döjtötte az földön, s mezítelenen reá feküdt á fatensnek Mezítelen testére* [...]” ezután többször úgy közösült vele, hogy „[...] *le tolván az Apja gattyáját s fel fedezvén Ersoknak Szemérmét, reá fekütt* [...]”

5. GYERMEKRABLÁS, GYERMEKKITEVÉS, GYERMEKVESZTÉS

A gyermekrablásos részletosztón a szubhumán főemlősöknél elterjedt, az ember fajfejlődése során pedig mitizálódott, folklorizálódott. Kultúrtörténetünk ismert jelensége ez, és máig ható gyakorlat. A 262/1798. pörben a nő gyermeket szült szeretőjétől, akit egymástól el-elrabolnak, mindkettő birtokolni akarja. Az asszony így vallott: „*Gyermeket is kaptam tőle* [...] *de a juhász magáénak esmervén, elvette tőlem 's ő viseli gondeját.*”

Miért loptad el azon Gyermeket az juhásztól?

En tsak el vittem mint magam Gyermekét.”

A gyermek elrablásának, elrejtésének Hermann szerint mintegy ellentétosztöne a csecsemőgyilkosság és a tetem elrejtése. Ennek egyik megnyilvánulásaként a megölt magzatot a nők átadják szeretőjüknek, aki elviszi, „elrabolja” tőlük, azzal, hogy ő majd elrejtí. Az apa, aki elviszi a gyermekét vagy az anyjával megölettet, a mitológiai Kronoszt személyesíti meg, „[...] *vagy csak távol van, mint Zeus, amikor a titánok szétszagatták Dionysost* [...]” — írta Hermann Imre.¹

A gyermekgyilkosság egyidős az emberrel, ezért nem véletlen, hogy megannyi módja van és kultúránkba szinte valamennyit beépítettük; ideológiát, mítoszt alakítottunk ki hozzá. Különösen a lánygyermek és az ikrek voltak veszélyeztetett helyzetben.

A gyermekvesztésnek három formája lehetséges: a fogamzásgátlás praktikáival, azután a nem kívánt terhesség megszakításával, azaz a magzatúzésekkel, és végül a legdrasztikusabb a megszült gyermek elpusztítása. Fejezetünkben inkább az utóbbi kettővel foglalkozunk részletesebben.

M. Mead a poligám új-guineai arapesekekről írta: „*A szülei által nemkívánatosnak tartott arapes gyermek pusztulásra van ítélve. Ha a gyermek lány, s a szülőknek már több lánygyermekük van, megölhetik, hogy minél előbb születhessen fiúgyermek. Ha bármi véleménykülönbség van a szülők között, a csecsemőt megölik, mivel a gyermek növekedéséhez elengedhetetlen az apa és az anya együttműködése a szoptatási tabu megtartásában. Azt a gyermeket, akit megtartanak, az anya megmossa, ő köi el a köldökzsinórt is, majd rögtön szoptatni kezdi.*”²

J. Bjerre Új-Guineában, Vaszemi faluban, a kutubu törzsnél tapasztalta, hogy „*Még nem is olyan régen szokás volt, hogy egy ikerpárból a később született csecsemőt megölik. Az ikerszülést ugyanis természetellenesnek tartották.*”³

M. Mead az új-guineai mundugumokok vizsgálata során azt tapasztalta, hogy a benszülöttek a Yuat folyó vizének zavarosságát úgy magyarázzák, mint amelyikben „[...] *valószínűleg vízbetaszított újszülött csecsemők vannak* [...]”⁴

¹ Hermann I. 1984. 161.

² M. Mead. 1970. 148.

³ J. Bjerre. 1973. 116.

⁴ M. Mead. 1970. 158.

Antoni Judit Ausztrália és Óceánia vándorló törzseiről írta: „Régebben ikrek születésekor a második gyermeket rendszerint megölték, a beteges, nem teljesen ép gyermeket szintén, s ezt tették az első után nem sokkal született második gyermekkel is. [. . .] bár általában hat gyermeket szültek, közülük két fiút és egy lányt neveltek föl.”⁵ Ezen törzsek asszonyai a gyermeket ugyanis 4-5 éves koráig szoptatják, közben magukon cipelik és egyszerre lehetetlen lenne több apróságot hordozniuk. A meghagyott gyermekeket viszont odaadással nevelik.

H. Damm írta a melanéziaiakról, hogy „A fogamzást megfelelő szerekkel gátolják meg, melyeket öregasszonyok állítanak elő iparszerűen, vagy pedig megölik az újszülöttet.”⁶

Ugyancsak H. Dammot idézzük a pápuákról: „Az asszonyok számával párhuzamosan ugyanis növekszik a férfi birtokában levő vagyon, és ezzel emelkedik a tekintélye is. Ebben az esetben utódainak száma is nagyobb, és ezek szintén segítenek vagyona gyarapításában.

A gyermekáldásnak mindig örülnek; a gyermek a pápuáknál is erősíti a házassági köteleket. Ha egy házasság gyermektelen marad, nem ritka eset, hogy a férfi visszaküldi a feleségét annak nemzetségéhez és a menyasszonyváltásig is visszaköveteli. Így nem csodálhatjuk, hogy a pápuáknál — az ausztráliaiakkal ellentétben — a gyermekölés nem szabály, hanem éppen ellenkezőleg: ritka kivétel. A magzatelhajtást viszonylag ismerik és mindenféle mágikus szert felhasználnak, hogy kedvező eredményt érjenek el. Ennek okát mindenekelőtt a hosszú, gyakran három évnél is tovább tartó szoptatási időben kell keresnünk.”⁷

J. Bjerre a Kalahári sivatag busmanjainál, a születéssel kapcsolatban figyelte meg: „[. . .] Ha csak az anya hal meg, előfordul, hogy a csoportból valamelyik asszony elvállalja a gyermeket, de megesik, hogy az újszülöttet az anyjával együtt elevenen temetik el, mert nincs, aki gondját viselje a gyermeknek.”⁸

H. Uhlig Bali-szigetéről hasonló szokást írt le: „Az egyenmű ikrek áldást hoznak, a különműtűek azonban bajba sodorhatják az egész családot. Régebben megölték ezeket az ikreket, családjukat pedig elkergették a faluból [. . .], attól félnek, hogy különben nem lesz elég víz a rizstermeléshez, nem sikerül az aratás vagy elhull a jószág.”⁹ H. Uhlig utánajárt, hogy miért félnek a különműtű ikrektől, és ezt a magyarázatot kapta: „[. . .] az ikrek az anyaméhben szeretkeznek, tehát vérfertőzést köveinek el [. . .]”¹⁰

H. Maspero az ókori Kína gyermekvesztő hagyományaiából idéz: „Az első napon a gyermeket magára hagyták egy bezárt szobában, ahová senki sem léphetett be, még azért sem, hogy megetesse; a fiút ágyra tették, a lányt a földre [. . .] Ezután, ha életképességének sírással tanújelét adta, a család feje döntötte el, hogy befogadja-e a családba, vagy kitéti: kiutasítás esetén megölték vagy kitétték; ha befogadta, egy [. . .] szolgál emelte fel a gyermeket [. . .] és bevitte az asszonyházba, ahol a. anya vagy a dajka megszoptatta.”¹¹ Az ikreket fölnevelték, de a hármas ikreket nem.

Csongor Barnabás a régi Kínáról szólva ezt írta: „[. . .] a leányt kevésre becsülték, olyannyira, hogy inség idején egészen a mi századunkig szokásban volt, hogy a leánycsecsemőket vízbe fojították [. . .] A gyermekgyilkosságokért senkit sem vontak felelősségre [. . .]”¹²

A Ritoók Zs.—Szilágyi J. Gy. szerzőpáros az ókori görög magzatvesztésről így írt: „Bár a görög családapa nem volt olyan feltétlen hatalom a családban, mint a római pater familias, neki is megvolt a joga, hogy a gyermekeit ne nevelje fel. Ebben az esetben a legtöbb államban a gyermeket irgalmatlanul kitétték valahová, útféltre vagy járatlan helyre, bepólyálva és ilyen vagy amolyan ismerető jegyet téve mellé. A szerencsétlen gyermek tí. vagy elpusztult, ha senki sem találta meg, vagy valaki felnevelte [. . .]”¹³

⁵ Antoni J. 1986. 19.

⁶ H. Damm. 1961. 262.

⁷ H. Damm. 1961. 176.

⁸ J. Bjerre. 1964. 135.

⁹ H. Uhlig. 1985. 141.

¹⁰ H. Uhlig. 1985. 141.

¹¹ H. Maspero. 1978. 117—118.

¹² Csongor B. 1986. 68.

¹³ Ritoók Zs.—Szilágyi J. Gy. 1968. 330.

Kiss Imre az arab pogányság koráról írta: „[. . .] a nemek közötti egyensúly fenntartásának érdekében még a nemkívánatos lánygyermek élve eltemetésének szokása is érvényben volt”.¹⁴

Klaniczay Gábor az európai középkor idevágó szokásait így jellemezte: „Hallunk abortuszról és a terhességet elhajtó növényi szerekről is [. . .] Mindamellelt a születésszabályozás legerjedtebb középkori módjának az újszülött elveszejtésének számos — népszokásszámba menő — módozatát tekinthetjük.”¹⁵

Pelle Jánost idézzük: „A XVIII. századi Franciaországban, de az egész korabeli Európában olyan erkölcsi felfogás uralkodott, amely szöges ellentétben áll a mai erkölcsi normáinkkal. Elsősorban a házasságon kívül született gyermekek sorsa iránti közöny elképesztő: a szó legszorosabb értelmében tömegesen tették el őket láb alól [. . .]”

Minthogy abban az időben a fogamzásgátlásnak egyetlen hatékony módját sem ismerték, a művi abortusz pedig erősen veszélyeztette az anya életét, a társadalom ilyen brutális módon szabadult meg a »felesleges« szájaktól.”¹⁶

Temesváry Rezső írta a magyar népről: „Mély megdöbbenéssel és szomorúan vettem ki a kérdéseimre kapott válaszokból azon tény, hogy a magzatelhajítás széles ez országban mindenütt a legkiterjedtebb mértékben gyakoroltatik. [. . .]”¹⁷

Folklorikus példát említ a születésszabályozások egyikére: „[. . .] a leány az első néhány csepp [menstruációs] vérét egy rózsatőre önti [. . .] e célra egyágú rózsatőt vagy — fát keresnek ki, hogy ne legyen a nőnek soha több gyermeke egynél (Gödöllő).”¹⁸

A gyermekvesztésben a nőnek jó segítőtársa volt a bába, később egyes orvosok. Borús Rózsa írta Topolyáról: „Aki nem akarta, hogy gyereke legyen, az a bábaasszonyhoz fordult, s az »csinált neki valamit«. A nemkívánt magzattól kulccsal, tollal, zöldséggel, tormával próbáltak megszabadulni. Présgyökereket vettek a patikában, meszet oltottak, annak a gözére ültek [. . .]”¹⁹ stb.

Beck Zoltán írta a Vásárhely-pusztai parasztokról: „A Pusztán az 1910-es években kezdték a születéseket szabályozni, de általánossá csak az első világháború után vált [. . .] A nemkívánt gyereket művi beavatkozással vetették el. Aki meg tudta fizetni, az orvoshoz ment, volt, akinek a bába intézte el. Ez persze titkos volt [. . .]”²⁰

Az egyik legmegrázóbb csecsemőgyilkossági módot Markos Gyöngyi írta le Makóról: „Ha belehalt a szülésbe az asszony — ami elég gyakran előfordult — akkor a bábát okolták [. . .] Az árván maradt újszülötől úgy igyekeztek megszabadulni, hogy megszoztatták a halott anya tejéből [. . .] Legtöbbször a már fertőzött tej fogyasztása elérte a célját, meghalt az újszülött is.”²¹

Filep Antal szokásleírásokat adott közre Szentesről, a református egyház XIX. századi jegyzőkönyveiből: „Néha az ilyen gyengélkedő kisdedeket a Paróchián kereszteltették meg a Lelki Pásztorok; de ha tsak lehetett a templomba kereszteltette az ilyeneket is, a Bába, had lássák milyen sok gyermek születik az ő kezénn [. . .] Ha kereszteléskor a főköttő madzagát a Bába meg nem tudja oldani, tsak hátra vonnyia azt, majd megfojtván a kisdedet. — Ha a templomba sírt a kisded a bába motskos ujját a szájába tette, hogy kinnyába rágia azt [. . .] Haza vitelvén az el fázott gyermek alszik fél nap is és sokszor tsak a nagy fázás után következett forráságból származott nyavalya által serkentetik fel. — Amikor belé áll a nyavaja törés, s el sem haggva míg elrongált testéből artatlan lelke ki nem szakad [. . .] Nézzük meg tsak a holtak Laistromát, mindjárt szemünkbe fog tűnni mely sokan halnak meg a tsetsemők közzül minden Esztendöbenn a nyavaja törésben, kik nagyrészint a helytelen vélek velő bánásnak áldozatai.”²²

¹⁴ Kiss I. 1986. 85.

¹⁵ Klaniczay G. 1986. 159.

¹⁶ Pelle J. 1986. 203.

¹⁷ Temesváry R. 1899. 17.

¹⁸ Temesváry R. 1899. 10.

¹⁹ Borús R. 1981. 111.

²⁰ Beck Z. 1975. 499.

²¹ Markos Gy. 1986. 35.

²² Filep A. 1971. 127.

Buda Béla a hagyományos magyar paraszti erkölcsökről többek között ezeket írta: „[.] gyakori volt a sok bajt okozó magzatelhajtás [.] Az »egykes« vidékeken nem volt ritka a magzat elpusztítása sem, vagy az önmegtartóztatás mint születésszabályozási mód.”²³

A magyarországi gyermekvesztés módjait legkiterjedtebben Gémes Balázs foglalta össze: „*A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX—XX. században*” címmel (Budapest, 1987. MTA. Néprajzi Kutató Csoport). Munkájában a legegyszerűbb módokat, ötleteket írta le, amelyeket a nép a mai napig alkalmaz, hogy nem kívánt terhességétől megszabaduljon.

Elgondolkodtató, hogy a gyermekkivevést, pusztítást, megsemmisítést zömében a nép alsóbb osztályában élő, feudális függőségben lévő „szolgák”, a jobbágyok, zsellérek, cselédek, béresek, juhászok stb. cselekedték. A gyermekpusztítás a legtöbb kultúrában gazdasági „szükségyszerűség” volt. Kultúrtörténeti példát, pogány szokást említ Hermann Imre, amikor leírja, hogy „*A rabszolgák nagy seregének egy része ugyancsak kitett gyermekekből adódott.*”²⁴

Magyary-Kossa Gyula írta: „*1691-ben is fölmerül a panasz, hogy különösen a soproni várbeli cselédek és szövőasszonyok közt sokan titkos kéjelgést űznek, fityaikat kiteszik az uccára [.]*”²⁵ A jegyzőkönyvvel Szabó Jenő idézzük: a közgyűlés kéri a tanácsot, hogy a szajhák üldözését tartsa napirenden, „[.] mert a szajhanépség egyre tódul a városba és ha gyermeket szül, azt a vadállatnál is kevesebbre becsüli, utakra utcákra kirakja”.²⁶ Megjegyzi, hogy 1689-ben a Sopronban született 238 gyerek közül 6 volt törvénytelen.²⁷

A születésszabályozás: a szaporodás biztosítása és a túlszaporodás gátlása közismert jelenség. R. E. Leakey—R. Lewin szerzőpáros a humán őstársadalmakról és a természeti népekről megjegyezték: „*Két oka van annak, hogy e társadalomban elvárják a nőtől, hogy folyamatosan szüljön: egyrészt a magas csecsemő-halandóság, másrészt a nők alacsony száma a csoportokban.*”²⁸

A S. L. Washburn—C. S. Lancaster szerzőpáros a vadászó hominidákról írva jellemezte a humán hordatársadalom születésszabályozását: „*Ma a földművelő társadalmakban a nőbőlet problémája nem látszik súlyosnak, de a vadászok esetében annak számított, s olyan szigorúan kezelték, hogy gyakori jelenség a lánygyermek elpusztítása.*”²⁹

V. G. Childe az ókori görög születésszabályozásról írta: „*A gazdag és a szegény polgárok egyaránt magzatelhajtással és csecsemőgyilkossággal tízedelték családjukat, a rabszolgáknak pedig alkalmuk sem volt arra, hogy népes családot alapítsanak.*”³⁰

H. Gerol az inkák természetes szaporodásának társadalmi szabályozásáról ezt írta: „[.] a népszaporulatnak arányban kell lennie a rendelkezésre álló, megművelhető földdel.”³¹ A hatóság fölemelte vagy csökkentette a házasságkötés korhatárát és szabályozta a házasságkötéseket.

A gyermekölés a nemkívánt utód és a túlszaporodás ellen eleinte ösztönös, azután tudatos, de mindenféleképpen *természetes védekezés* volt. Az ösztönös utódpusztításra az állatvilágban számtalan példát találunk: halaknál, hüllőknél; de a legjobb példák egyike kétségtelenül az emlősöknel van. Különösen a rágcsálók és a macskafélék, a szülést követően gyakran fölfalják gyermekeiket. Amikor a patkányok és a velle rokon emlősök között bekövetkezik a túlnépesedés; vagy a környezet eltartási képessége, a táplálék csökken, fokozódik bennük a kannibalizmus. Ha az ember környezetében olyan körülmény áll elő, hogy az nem kedvez a szülőnek, ill. a gyermek fölneveléséhez, ettől a tehertől gyakran választják a legegyszerűbb, ősi megszabadulási módot, vagyis megsemmisítik az ivadékkukat. Természetesen, a relatív túlnépesedést kiegyenlíthették járványok (pl. a középkori pestis) vagy a háborúk is stb.

²³ Buda B. 1986. 261.

²⁴ Hermann I. 1984. 156.

²⁵ Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 215.

²⁶ Szabó J. 1988. 110.

²⁷ Szabó J. 1988. 111.

²⁸ R. E. Leakey—R. Lewin. 1986. 273.

²⁹ S. L. Washburn—C. S. Lancaster. 1972. 284.

³⁰ V. G. Childe. 1959. 230.

³¹ H. Gerol. 1965. 139.

A magyar feudalizmusban, a vizsgált korszakban a gyermekvesztést természetesebben fogták föl, mint a XX. századi társadalmak. „*Angyal lesz belőle*”, mondták. Az apák be sem mentek kiskorú gyermekeik virrasztására és a koporsót is ölben vitték ki a temetőbe.

A gyermekélet különösen esendővé vált, ha a házasság felbomlott és új kapcsolat jött létre. Igen gyanús, hogy az addig egészséges csecsemők és kisgyermek az új családi kötelékben gyorsan elpusztultak. Ilyen „gyanús” eseteket a korabeli bíróságok is vizsgáltak.

A 302/1825. pörben a különvált házaspár mindkét tagja új „vadházassági” kapcsolatot létesített. Az első pár esetében kérdezik az asszonyt: „*Hütes Társadtól volt e' Gyermeked?*” Így válaszol: „*Volt kettő, egyet elvitt magával az meghalt a' másik nállam halt meg.*” A házaspárcsere során a másik asszony az új embertől szült gyermekeket, akiből „*[...] Volt kettő, de meghaltak [...] Egyik [...] másfél hetes volt — a' másik [...] egy óráig élt [...]*” E vallomás gyanússá vált, mert a bíró is megkérdezte tőle, hogy „*Természetes halállal halak e' meg, vagy pedig a' haláloknak te voltál eszköze?*” A felelet további gyanút ébreszt: „*A nehézség elűtötte őket elkékültek úgy haltak meg.*” Valószínű, hogy megfojtották őket.

A 303/1826. pörben a különvált pár mindkét tagja vadházasságot létesített. Kérdezik az asszonyt, hogy a szeretőjétől született-e gyermeke? „*Nem volt egy Tsöp se, az Uramtól is tsak kettő lett 's az egyik még küsi korában halt meg.*” Jól ismert, hogy ebben a korban egyébként is nagy a gyermekhalandóság. Azonban esetünkben a riasztó szegénység, a magát is eltartani képtelen, nyomorék férj, mint tény indítja el bennünk a szaporulat mesterséges csökkentésének gyanúját.

A 374/1780. pörben a gyanú már a bizonyosághoz is közel. Az anya itt is arra hivatkozott, hogy a meghalt újszülötteket „*[...] a Nehézség törté [...]*” A megfojtás egyedül nem vezethetett célra, mert szemére vetették, hogy „*[...] kettes gyermekednek a fejeis Zörgöüt mint a Csont [...] hasárol és lábarol darabonként Szakadozott le a bőröcske [...]*” Az is kiderült, hogy 8—10 gyermekét valamilyen szerrel még a méhében megölte és utána elvetélt, mert az egyik tanúnak újságolta, hogy „*[...] meg halt már a babam nállam.*” A bíróságon csak azt vallotta, hogy „*halva lettek*”.

Mindig gyanút ébreszt az a terhes, aki „*megkenette magát*”, miként a 375/1780. pörben, mert a kenés gyakran arra szolgált, hogy a gyermeket összetörje, nem véletlenül „*úgy zörgöüt a feje, mint a csont*”. A 369/1757. pörben a gyanú már tetten is érhető. Az asszony így vallott: „*[...] magamat meg tapocitattam, Paszulkarónéval [...] a tapodás után egy óra múlva vér ment el tőlem, az után mingyárt a gyermekis töllem elment; de már meg holt volt, meri a feje öszve volt zúzva [...]*”

Az áttanulmányozott több ezer bűnpörben az sem volt mindennapos „*baleset*”, hogy egy terhes „*godörbe esik*”. Gyanú ébred magzatvesztésre a 377/1781. pör olvastán is, amelyben a nő így vallott: „*[...] egy gödörbe estem, az után mingyárt harmad napra halva hoztam [a viágra] azon gyermekem.*”

A 379/1782. pörben szintén bebizonyosodik a szándékos magzatvesztés abortálással, amelyet a riasztó szegénységgel, a felnevelés nehézségeivel függött össze. Így vallott a cigányasszony: „*[...] annyi Gyermekem lett volna, ha olyan itallal nem éltem volna [...], hogy az Fejem alá nem rakhattam volna [...]*” Itt részben a magzatvesztés egyik legáltalánosabb módjára, a megfullasztásra célzott, részben pedig az utána való elrejtésre.

A gyermekvesztés olyan általános, hogy a nők egymást biztatták rá, a 386/1816. pörben még fizetség is járt érte: „*Engem Cizra Mári Kért annak elvesztésére több ízben, és adottis egyizbe Kenyeret szalonná, hogy mennyek el Vásárhelyre, és ha meg lesz a' Gyermekem veszejtsem el [...]*” A szerető szintén fizet a gyilkosságért. A 366/1724. pörben a megesett asszony a szeretője így biztatta a nőt: „*[...] öld meg mind en ream [vallj] és azeris eötte megh, és a' véghre, hogy megh ölye két mariazt adott Fiscuz ur az Asszonynak.*”

A 371/1769. pörben az asszony cinikusán vallja, hogy inkább ölt, mint szeretőjét bemártotta volna: „*Erre pedig vitt engemet az besteléségnek el kerülése, és azon Görög pap Andrásnak [...] tanácsa [...]*”, aki így beszélt neki: „*[...] eleget tesznek el ország Szerte [...]*” láb alól.

A 374/1780. pörben a magzatgyilkosság egyik módszeréről az anya így vallott, amikor arról kérdezték, hogy mitől haltak el sorra benne a magzatok: „*En nem tudom ha csak a midön az Uram Sokat vert, a miatt nem haltak meg.*” A 380/1799. pörben az asszony vallotta, hogy „*[...] egy Kád szélenek meg dültem meg fogodván 's álva el lett az gyermekem [...]*” Ezután a fejét összetörték és a pincébe eltemették.

A 381/1801. pörben a cigánylány azért ölte meg újszülöttjét, „[.] hogy az a rossz ember Mezey Jóska, a [.] kívül teherben estem ingesztelt arra, hogy mihelelt meg lesz, azonnal meg öljem [.]” A 383/1804. pörben a nő beszélt: „[.] nappali 12 óra tájba az udvarunkon lévő Gödörbe menvén szükségemre, töllem egy férjfiu Gyermeke el ment [.]”, majd a szeretője elásta.

Az egyik legtipikusabb eset volt a 404/1756. pör, ahol az anya a hóhérolás egész sor gyakorlati receptúráját alkalmazta. Így vallott: „[.] vagy ágyékát vagy torkát, vagy szíve iránt meg kell nyomni, mindjárt meg hal s. mások sem veszik észre.” Ez az eljárás visszacseng a 259/1797. pörből, ahol úgy halt meg a férj, hogy az asszony agyonnyomta: „[.] vagy az ágyékát szorongatva, vagy a' melljét nyomkodva.” Vagyis, mind a hasi, mind a mellkasi légzést meggátolta. Úgy lúnik, hogy nagy ügyességre tettek szert ebben a halálnevelésben, melynek valóban nyoma sem maradt, míg a nyak összeszorítása legtöbbször elváltozást okozott. (Nyelvcsonst eltörése, cianotikus arc, a nyomás területén véraláfutások stb.) Valószínűsíthető lehet, hogy a boszorkányok „megnyomta” tetteiben is ilyen cselekedet rejlik. Ezt a módszert egyébként kínzásnak is használhatták, hiszen a fuldoklót sok mindenre rá lehet venni, hogy valljon.

A 404/1756. pörben az asszony férje pontosan számon sem tartotta a gyilkosságokat, mert így vallott: „Vagyon tudományom öt gyermekimnek haláláról; mert mindeniknek kékségét láttam, és onnan tudtam hogy eő volt az oka [.]”, vagyis a felesége. Máshol azt beszélt, hogy „[.] 10 gyermekeim Feleséggemmel egymásnak önként való akaratyából esett halálok.” Arra a kérdésre, hogy miért gyilkolták meg sorra a gyerekeiket, az apa így felelt: „[.] mivel minthogy szegény állapottal voltunk, rajtunk el szaporodnak gyermekünk, nem tarthatjuk [öket...],” ezért meggátolták a család túlszaporodását, és egyensúlyban tartották az ellátásukkal.

A szegénység természetesen egyedül nem ok a bűnözésre. A szegénység, tudatlanság és elmaradottság valóban nagyban hozzájárult ahhoz, hogy gyakran vétkeztek az adott társadalmi és az általános emberi erkölcsi normák ellen. De attól óva intünk, hogy ezeket egyedüli okként ismerjük el, mert akkor a szegényeket a bűnözés vádjával és a bűnöző bélyegével látánk el. Nagyon sok szegény vállalta sorsát, gyermekeit becsülettel fölnevelte, de emiatt nem követett el bűnöket.

A gondolatkört tovább bővítve, ezek után vizsgáljuk meg, hogy a megölt gyermekekkel mi történt. Az emberi ösztönök és gondolkodásmód újabb kultúrtörténeti, életmódbeli mélységei tárulnak föl. Az általunk vizsgált feudalizmus kori büntetőperes anyagban, a 383/1804. pörben a gyermek apja és az anya sógora fogta az elszült gyermeket és Vásárhelyen, a „*Tabányi Temetőnek egyik Sarkánál a' földbe ástam [.]*” — vallották. Itt az elrejtés, a szándék volt a lényeges, bár nem elhanyagolható az a tény, hogy temetőárokba, sarokba a számkivetettek, bűnösök, keresztleetlen pogány személyek kaptak helyet, akikről a társadalom igyekezett megfelekezni.

A 393/1825. pörben a leány éretlen magzatot vetélt, amelyet „[.] egy rongyba bé takargattam”. Vagyis elbújtatta. Ezután jött a szeretője és „[.] Jannak titkon a' Fejem alatt lévő Csomót által adtam”. A férfi elmondotta, hogy amikor a pólyát átadta neki a nő, arra kérte, hogy „[.] azt én tegyem el, én azt [.] az Oskolai Árnyszekébe bé vetettem”.

A 396/1827. pörben lévő gyanúsított nő „*Férfi gyermeket szült [.] szülöttjét rongyba tekergetve egy ládába veivén, meg fullasztotta.*” Ezután átadta a szeretőjének, aki azt „[.] a' tanyán levő kertnek árkába [.]” ásta el. A 397/1827. pörben a lány, amikor rosszul lett, „[.] ki mentem — vallotta —, 's úgy lett meg a' gazos földön [.]” a gyermek. Ezután elvitte a szeretője, megfojtotta, majd a kútba dobta.

A gyermek kitevése, otthagynása szintén jól ismert cselekedet. „*Nemzedékről nemzedékre szállt a gyermek megevésének megszűnése után és vele egyidejűleg a gyermek kitevésének szokása: hadd egyék meg az állatok*” — írta Hermann Imre.³² Megjegyezzük, hogy a kannibalizmus dogmája elfogadhatatlan, ugyanakkor állításának befejező részére, a gyűjtött pöreinkből bizonyító példákat mutatunk be. A csecsemőgyilkosságok egy részében ugyanis a szülés után az anyák gyermekeiket az állatok martalékául hagyták.

³² Hermann I. 1984. 156.

A 393/1825. pörben láttuk, hogy a gyermeket az árnyékszék gödrébe, a 397/1827. pörben pedig kútba dobták. De vetették folyóba, tóba, vagy egyenesen egy dézsa vízbe szülték bele. Az elrejtés egyik tipikus módja vízzel, folyadékkal kapcsolatos. Hermann a megannyi kultúrtörténeti forrásból és példából kiemeli, hogy Rómában a csecsemőket a Tiberisbe fullasztották.³³ A bemutatott pöranyagban ennek az ősi ösztönnek sokszínű megnyilvánulásával találkozunk. Vegyük ezeket sorra az elmondottak alapján:

A 37/1805. pörben az anya 14 hónapos kislányát elvitte a kurafijához, aki a gyermekét nem vállalta, ekkor a nagyanya, vagyis „[...] az *Óreg asszony a gyermeket [az] Utzán a kapu előtt a sárba le tette [...]*”. A 376/1781. pörben a nő így vallott: „[...] *haza felé [...]* el szültem ä Gyermekemet [...]

Hová tetted [...]

Csak ott hagytam ä Gyöpön [...]”. A 339/1828. pörben a leány elmesélte, hogy fájni kezdett a hasa és útközben „[...] *álva ellment tőlem mintegy 4. hólnapi Terhem [...]* Nem volt az élő — én ott hagytam azon módon az úton [...] nem tudom mi lett belőlle [...]

A vizsgált pörökben a csecsemőgyilkosságot elkövető nők egész sorozatát találták ki a félrevezetésnek. Messziről indították az események föltárását és hosszadalmas kérdezősködés után jutottak el a beismerésig.

Előbb nyilatkoznak, hogy ők terhesek sem voltak, csupán „*a természet volt bennük fennakadva*”. Ezt követi az a vallomás, hogy a „*víz zuhant el tőle*” és vér is jött ki. Majd azzal folytatódik, hogy a „*szülemény*” csak pár ujjnyi volt és halva lett. Azután bevallják, hogy rendes nagyságú volt, de holtan született. A bűntény beismerése előtt úgy nyilatkoznak, hogy a csecsemő megszületése után „*csak keveset nyivákolt*” és rögtön meghalt. Végül bevallják, hogy az ép, egészséges gyermeket megölték.

Ezeknek az „*orozva szüléseknek*” és gyilkosságoknak a nők részéről több tipikus magyarázata ismert. Az első szinte megegyezik a paráznaság vétkének indoklásával, hogy ti. „[...] *az Isten elvette eszemet [...]* *nemis tudom mit cselekedtem*” (pl. a 402/1842. pörben). Másodszor arra hivatkoznak, hogy senki sem volt a szülésnél, aki segített, még ha ezt igényelte volna is. Harmadszor pedig azt vallották, hogy a gyermekük haláláért a szüléssel járó fájdalmak a felelősek, amelyek elterelték a figyelmüket. Bágyadtak voltak, elerőtlenedtek, sőt elájultak.

Természetesen, az mindig gyanús, ha egy nő egyedül szül; ha a fájások kezdetekor nem szól senkinek, hanem elbújik és hagyja gyermekét elvérezni, meghalni, ha ő maga nem is nyúl hozzá életvesztő szándékkal. Orvosilag egyébként indokolható ez a magatartásforma. Jól ismert jelenség, hogy a szüléssel járó nagy megerhelés főleg a rejtett pszichikai gyengeséget és betegséget kihozza. Az anya hosszabb-rövidebb ideig a beszámíthatóság dolgában olyan korlátozottá válik, amikor a tanult, tehát emberi viselkedési normák gátoltak és az ősi ösztönök megnyilvánulása előtt szabaddá válik az út. Ilyen időszakban valóban elfogadható, hogy az anya a bűncselekmény tudata nélkül megöli gyermekét. Arra azonban föl kell hívnunk a figyelmet, hogy a jelenség ritka, a szült anyák között legfőljebb ezrelékes, tízezrelékes arányban jelentkezik, és korántsem olyan mértékben, mint az a vizsgált pörökben mutatkozott. Föl kell tehát tételeznünk, hogy a leírt jelenség a vizsgált korban ismert és széles körben elterjedt volt. Nem egy csecsemőgyilkos anya magát mentve, tudatosan hivatkozhatott rá.

Az anyák harmadik csoportja arra hivatkozott, hogy munka közben, egyik helyről a másikra haladtában, úgy bonyolította le a szülését, mint a testi szükséglet elvégzését, a magzattal nem törődve, ott hagyva a tethelyen, vagy sebtében elkaparva, elrejtve; és az eredetileg megkezdett tevékenységét, ill. a tervezett munkáját folytatta tovább. Pl. a 403/1842. pörben a megszült leány úrbéri robotba ment dolgozni.

Az állatvilágból, különösen a folyton vonuló csordák és hordák esetében jól ismert jelenség, ősi ösztön, hogy a szült anya az ivadékával rövid pihenő után rákényszerül arra, hogy életük védelmében tovább vándoroljanak. Az előemberről, ill. a vadászó gyűjtögető hordatársadalom idején ez a viselkedésmód még elképzelhető. A szülési trauma kiváltotta magatartás alkalmasnak látszik arra, hogy ez az ösztönös jelenség emberről is a fölszínre törjön, és az anya magatartásában jelentkezik. Ennél a viselkedésmódnál azonban markánsabb jelenségnek érezzük azt a szintén ösztönös megnyilvánulást, hogy az anya erőt vesz, „*nem hagyja el magát*”. Ehhez lehetőséget nyújt az addigi életmódja: nehéz munkája, természetközelsége, fizikai erőnléte,

³³ Hermann I. 1984. 157

ezért ösztönösen cselekszik tovább arra a belső készletésre, mint a székelyen, titokban tartás, félelem; és ez a magatartása, ti., hogy a szülést, a gyermekellátást a megkezdett napi tevékenységének csupán egy közbülső, esetleg éppen zavaró tényezőjének tekinti, az újszülött pusztulásához vezethet.

A 403/1842. pörben jellemző társadalmi képet találunk arra vonatkozóan, hogy a terhes gyanús személyek száma milyen jelentékeny volt. Amikor egy olyan kis lélekszámú faluban, mint Szegvár, egy gyermekgyilkos leányt kerestek, több terhesre lettek, akik törvénytelen módon, házasságon kívül éltek és figyelmeztetni kellett anyai kötelességükre, a gyermek fölnevelésére, és erről a lányanyák szüleinek is szóltak.

A 366/1724. pörben csecsemőgyilkosság igazolódik: „[. . .] az kinek nem igaz agy béli Gyermek született, ez aztai megh ölte.” A 404/1756. pörben abból a mondatrészből, hogy „[. . .] tudtam bizony azt, hogy meg hal, meri a ruhából Soha ki nem moshattam [.]” az újszülött elrejtése, halálra szánása fejeződik ki. Azzal, hogy a gyermeket pólýába dugták és a bábának onnan sohasem volt szabad kivenni, tisztába rakni, a szülei a csecsemő halálát tudatosan idézték elő.

A következő halálesetekhez elmerülésnek, megfulladásnak van köze. Az elrejtés egyik vagy végső helye víz, vagy híg massa, pl. emberi ürülék volt. A módszer elterjedtségére jellemző, hogy Vigh Károly a XVII. századi, marosvásárhelyi pörök között kutatva, az egyiket így ismerteti: a megszült kislányt az anya előbb „[. . .] az moslékos cseberben vetette s ott állott egy ideig, s azután [.] ő maga vitte az kamoraszékre, gazi is ő maga vetett reá”.³⁴

A 124/1758. pörben a terhes lány idő előtt szült, „[. . .] de mivel fagyos volt a föld el nem temethetem — vallotta —, hanem á Tiszába vetettem [.]” a magzatot. A 371/1769. pörben az anya először azt vallotta, hogy „En egy Desácskába bele Szültem melybe már az elötu víz volt [.] azon vizben fulladott.” Szeretője ugyan azt javasolta, hogy „[. . .] egy tüt Szúrjak aa' feje lágvába, úgy meg ölhetem [.]” Végül is, mint olvasni fogjuk, az anya más módszert választott. Tüvel az agy halálos sértése még a XX. században is ismert gyilkossági eljárás volt. Tényként leírhatjuk, hogy a leggyakoribb gyilkosság a tehetetlen csecsemők elpusztítása volt (és maradt), amelyet általában *latrociniumként*, azaz különös kegyetlenséggel hajtottak végre. Szabó Jenő írja, hogy 1939-ben Sopronban Lukovits Anna székelyében úgy ölte meg gyermekét, hogy előbb katlanba megfőzte, azután a kútba dobta.³⁵

A 378/1781. pörben az anya szintén azt vallotta, hogy „A' Konyhába Szültem a Dézsába [.]”, amelybe vizet töltött. A 379/1782. pörben a kislány a Szegeden megszült gyermekét „Kukoricza város felé Toba vetettem [.]” — vallotta — a' Gyermek pedig mikor azon Tóba vetetem, eleven volt, nyihogott is mint á matska.” A felelősséget magára vállalja és a vallomásában tettét ösztönös cselekedetnek ítéli meg: „[. . .] magamtól tselekettem, mert Gyermek voltam, nem tudtam mit tselekszek.”

A 395/1827. pörben a vádlót „[. . .] titkon meggyerekeztén Szülötyének elsőbb a nyakát kitekerni 's azután azt az árnyék székbe vetni [.] nem iszonyodott”. Jellemző az emberi undokságokkal teli gödörbe rejtés. E hely megválasztása az egyik ősi módja az emberi társadalomban a nem kívánt, tehát „undok” gyermek vagy személy meggyalázásának és elbújtatásának. (A második világháborúban a felbőszült és felszabadult táborlakók öröket fullasztottak a latrinába.) Kállay István írta, hogy Lehmann Kata szüleményét az árnyékszékbe dobta. (Szerencsére innen még élve kivették).³⁶

A 393/1825. pörben, mint láttuk, a gyermeket az apja az iskolai árnyékszékbe vetette. A 400/1829. pörben a lány kitekerte gyermeke nyakát, majd a nagy szülési fájdalomra hivatkozva, azt sem tudta, hogy mit csinál „[. . .] 's a ' Gyermek hova len, tsak akkor láttam hogy Árnyék székbe vetetem”. A 396/1827, ill. a 397/1827. pörből megtudjuk, hogy a vásárhelyi „[. . .] uly utzánn a' to part alatt lévő kuiban egy kis gyermek van [.] a' nyakába két darab téglta volt köive”.

Néprajzi megfigyelésünk szerint a vásárhelyi tanyai lakosság körében a közelmúltig előforduló jelen-ség volt, hogy a család a nyitott ástott kútba nem csupán véletlenül ejtett különböző holmikat, hanem gyakran szándékosan vetettek bele többé nem használt, a család által eltaszított tárgyakat. Hyenek voltak pl.

³⁴ Vigh K. 1980. 90.

³⁵ Szabó J. 1988. 97.

³⁶ Kállay I. 1985. 217.

a törött üvegek, amelyek mindenütt máshol balesetet okozhattak a tanyatelken mezııláb járóknak, de az állatoknak is.

Jellemzı közegészségügyi kép volt a XIX. század első harmadában a kútba vetett gyermek. Mint a pör beszámol róla, a hullára akkor akadtak, amikor lemerték, elszállították róla a vizet és elfogyasztották. Ilyen, higiénés körülmények között nem volt véletlen, hogy néhány év múlva, 1830-ban, majd 1831-ben a pusztító kolera-pandémia nemcsak elérte a Dél-Alföldet, de a lakosságot alaposan meg is tizedelte. Ma már jól ismert, hogy a kolera leginkább a fertızött vizekkel terjed.

Az alábbi pörészletekben a megölt újszülöttet a földbe rejtették. Az esetek kisebb részében végeztek mélyebb elhantolást, zömében azonban éppen csak elkaparták, eldugták őket. Mint azt látja, fogjuk, többnyire tisztátalan helyekre rejtették és ennek folklorisztikus jelentısége volt.

A 371/1769. pörben az anya azt vallotta, hogy a gyermeket „[.] *el temettem S. V. a' Diszno Otamba, a Válu alá [.]*” A 49/1764. pörben az anya így vallott: „[.] *egy verem forma kis gödröc a Varos alatt bel' vetettem, s földet kapartam reá [.]*” A 370/1758. pörben a leány terhes lett a szeretıjétıl. Megszült a gyermeküket „[.] *azon Legénnyel á Kút mellett el tettük [.]*” A 379/1782. pörben a nõ két magzatát kiütöte magából, majd „[.] *konyha késsel csinálván nekik Gödröcsket el ástam [.] a harmadikat] hasonló módon csinálván Gödröcskét késsel ástam, és el temettem.*” A 381/1801. pörben a cigánylány a temetı „[.] *árkába a Terhet le tette [.]*”, majd így vallott: „[.] *Meg ölttem ott az árokban hevero darab hegyes Fátskával, vagy Forgáts darabbal. [.] A torkába szúrtam. [.] Azzal a Fátskával ástam a gödröt, a melyre meg ölttem.*”

A 380/1799. pörben az újszülött gyermek fejét összetörték, ezután a férj elbeszélte, hogy „[.] *gödröt ástam a Pintzében, és [.] árendátor Társammal [.] tettük a gyermeket el.*” A 389/1819. pörben a leány a gyermekét megszülte és „[.] *Jazon nap este az udvaron el ástam*” — vallotta. A 390/1819. pörben a leány vallotta: „[.] *jalatomossa elmentem a' búza vetések közé, 's ottan megis szültem a' kisdedet. [.] a' köldökét ki szakasztottam. [.] elfolyván vére, tsak hamar meghalt. [.] azon megjedvén, tsak ottan a' búza földbe egy gödröcbe bé ástam.*” A 396/1827. pörben a leány halott magzatát „[.] *a' tanyán levő kertnek árkában [.]*” ásta el. Végül, a 403/1842. pörben az anya arról vallott, hogy „[.] *a' Szénás kertbe a' hol tsak egyedül magam voltam — hogy azután a' gyermek meg született [.] fel vettem egy ruháskába bé takartam [.]*”, majd „[.] *elvittem Öreg Fazekas Mátvás Kukoriczájába és ott elástam [.] Fazekas Mátvás Kukoriczájába tsak az napi születésü férji gyermekeiske elásva 's már meghalva találtatván.*”

A következı két pörben a föld és a víz, e két őselem egyaránt szerepet játszott a megölt csecsemık elrejtésében. A 368/1754. pörben a nõ azt vallotta, hogy „*Szülnyi pedigis Komárominé az Legénnyel á pincébe vittek [.] á Gyermeke Férjü volt, és Komárominé [.] Vízben tette az Gyermekeket, és úgy nézte [májd] egy Iskátulába tévén az Legénnyel el temette.*”

A Dél-Alföldön mai napig élı népszokás, hogy a fölnevelni nem kívánt kismacskákat, kutyakölyköket elıbb egy vödör vízbe belefúllasztyák, majd elföldelik. Ennek a szokásnak az az ésszerű magyarázata, hogy a víz 1—2 perc alatt a tüdejükre fut és gyorsan megfúlladnak, míg a földben negyedóráig is szenvedhetnek. Az eredmény persze ugyanaz, mintha elevenen elásnák őket, de ekkor nem látható a kinszenvedésük. A vízbefúllasztáskor végig lehet nézni a vonaglást. Még az érzékeny lelkü ember is — a rossz érzéstól verítkezve, de — oda-odanéz. Az agresszív ösztönök által keltett kíváncsi, a gyötrellemmel járó pusztulás szadisztikus, erotikus élvezete ilyenkor kielégül. A 371/1769. pörben, mint korábban láttuk, az anya szintén dézsába szülte gyermekét. Köldökét nem kötötte be. Három napig az ágyában „[.] *a' párna alá tettem, hogy Senki ne lássa [.] az agyamba a' Dvrekaly alá tettem a' végre, hogy ott meg fúlladgyon [.] az ora és Szája körül kék volt, a Szíve eránt is kékség tapasztaltott [.]*” A szülés utáni megfojtás igazolódott, majd „[.] *ruhába bé takartam és úgy temettem el*” — vallotta.

Az 55/1829. pörben a fiatal lányanya néhány hónapos gyermekét a következıképpen pusztította és dugta el: „*Az aratlan kiss dedet derekánál tarva, annak fejét avízbe ledugta — sokáig tartó, kinnal 's azért embertelenül bele fúllasztotta 's megölte — annak utánna [pedig] aviz: szélin levő Izapba, azt nem annyira ellakarítani, mint a' víz mosásának, 's némely állatok[na]k martalékjára kitenni, nem iszonyodot. [.]*” Cselekedetének minden részlete tipikusan ősi ösztön-megnyilvánulás volt.

A szülést követően egyes állatoknál az anya a szervezetében lejátszódó erős idegi, hormonális változások hatására vagy lázas időszakban megesheti a kölykeit. Ezt az ember az állatokkal végezteti el. Az emberiségre jellemző, általánosan elterjedt szokás, hogy az elpusztított újszülötteket, az elhalt embereket állatokkal etetik meg. Megsemmisítésük végső helye az állatok gyomra, ahonnan undortkeltő módon jutnak a talajra. Az ilyen „*elakartásnak*” egész sora élt, sőt jelenleg is gyakorlat Tibetben. *Benedek István* Henry Savage Landor könyvére hivatkozva ezt írta: „[. . .] a tömeg hétszer körüljárja a tetemet, és némi távolságra visszahúzódik, hogy a hollók és kutyák darabokra téphessék [. . .] a lámák [ezután] közvetlenül a test mellé ülnek, és késükkkel a még megmaradt húst darabokra vágják. Az első falást a főláma fogyasztja el, utána az imádságot mormoló többi láma eszik belőle, majd a rokonoknak és barátoknak dobják az immár majdnem teljesen lekopaszott csontvázat, akik mohón jelfalják az utolsó darabka levakart húst is.”³⁷

Nagy Károly írta: „A múlt században még előfordult, hogy a halottat disznókkal etették meg [. . .]”³⁸ A következő két „eljárás” ma is gyakorolják. Tibetben a halottat kiviszik a faluból a boncolási helyre. Itt „[. . .] a tetemboncoló nekifog, nagyon szakszerűen levagdalja a húst a csontokról, és odaadja a keselyűknek [. . .] A csontokat — ide érve a koponyát is[. . .] — egy arra rendeltetett kőedényben péppé zúzzák, campával összekeverik és azt is a keselyűknek adják [. . .] az égbe temetetlenek egyszerűen nem marad nyoma.”³⁹ Végül ezt találjuk könyvében: miután a hullára „[. . .] egy nagy követ kötöttek, beleengedik a vízbe. Őt nem a keselyűk eszik meg, hanem a halak; elvileg semmi különbség [. . .]”⁴⁰ Nagy Károly itt megjegyezte, hogy a földbe a legritkábban temetkeznek. A földtől rituálisan félnek, még az ateisták is kerülik. (A föld különleges szerepét később részletesen látni fogjuk.)

Róheim Géza írta: „Az urjankháj tatárok kenderolajat öntenek a halottra, hogy a kutyák hamarabb megegyék és minél hamarabb falják fel a kutyák a holttestet, annál jobban örül a rokonság.”⁴¹ Szabó Jenő írta a középkori Sopronban tárgyalt egyik perről: „1679-ben ítékeztek Hetyei Magdolna felett is. Ez a huszonhét éves cseléd lány brutális módon végzett törvénytelenül született gyermekével. Kívitte a bánfalvi erdőbe, ott kenyérvágó késsel elmetszette a torkát és a holttestet az állatok és ényészet prédájául hagyta.”⁴²

Az általunk vizsgált feudalizmus kori pörök közül az alábbi kettőnél is az újszülöttet állatok falták föl: a 388/1818. pörben a 15 éves kislány a mostoha bátyjától terhes lett és „[. . .] a Tanya Ház pitvarában gyermekemet meg szülvén azt azonnal kezembe vettem a Ház végéhez ki vittem [. . .] le tettem, es ottan hagytam [. . .]” A bírák előtt kétszer mesélte el, hogy miként történt, de mindig másként. Egy lényeges közös vonás volt a történeteiben, hogy a gyermek eltűnésében a kutya szerepe mindig világos volt. Amikor a lány később kiment a tanyából megnézni a ház végénél letett gyermekét, tapasztalatáról így vallott: „[. . .] egyebet nem találtam ott a Tanyabéli kutyáknál mellyek valamin nyalakodtak.” Az egyik vallatója meg is jegyezte: „[. . .] azt az ártatlant, okatlan állatot prédájává önként adta.” A 401/1829. pörben a leány decemberben, a hidegben egy disznóólban szült, „[. . .] a tőlle született gyermeket a Patkányok különös prádályára [így!] az Ol színbe a gaz közzé tette”. Mint az orvosi látletéből kiderült, az előbb megfojtott újszülött köldökét nem kötötte el, karját, arcát, nyakát a patkányok csontig lerágták.

A következő bűnpörökben a csecsemők elrejtési módjában két motívumot, a földet és az állatok táplálékául hagyást egyaránt fölletük. A 369/1757. pörben az anya a földre abortált. Így vallott a továbbiakról: „[. . .] a földbe valami vakondok dúrásba kezemmel el temettem [. . .]”, de mire ezt a szomszédaasszonya megtudta, „[. . .] már akkor a varjak, tyúkok elis hordották a kis gyermeket.” A 374/1780. pörben „[. . .] egyik gyermekét Borkáné másodmagával temettél [. . .] de a kutyák ki asták es ugyan a kuttyák és varjak ették meg.” A 384/1804. pörben a magzatgyilkos anya beszélt, hogy „[. . .] Mihelest el szültem, én el dültem [. . .]

³⁷ Benedek I. 1987. 89—90.

³⁸ Nagy K. 1987. 194.

³⁹ Nagy K. 1987. 196.

⁴⁰ Nagy K. 1987. 197.

⁴¹ Róheim G. 1925. 190.

⁴² Szabó J. 1988. 91.

Ezután [...] Keller János udvarán lévő gödör lukban temettem, és takartam bé [...] a gyermeket; majd a lány anyja így folytatta a történetet, hogy „[...] azon lukban a Gazda Kutyája meg fiazván [...] úgy tettem azon Kutyá fiának a helyére az ártatlant, s = bé takartam és így a Kutyánál egyéb ki nem húzta onnéd.” (A csecsemőgyilkosság után az anya tettéről így beszélt a lány: „[...] a házba derekamnál fogva bé húzott [...]”, és csak ezután látta el. Számukra fontosabb volt előbb a gyermek elvesztése.)

A 386/1816. pörben a lány elszült gyermekét „[...] az haj fonójával előbb meg fojtván, az Pápista temető mellett lévő gödörben el rejtette [...]” Erre a helyre „Dudva volt hányva”. A leány a dudvás gödörbe vetett csecsemőhulláról azt vallotta, hogy „[...] az Verem körül lévő szeméttel bé takargattam.” Újabb vádra elmondotta, hogy „[...] a’ Tök Zatskóját pedig én nem magam szakasztottam el, hanem amint meg szültem, a’ Kutyák körül vették, és nyalták, meg lehet hogy akkor a’ Kutyák harapták el”.

A pörökben szereplő állatok nem egyedülálló „kiséri” az élet- és halál mezsgyéjén tevékenykedő embernek. Egyes népeknél a helyi földrajzi körülmények között kialakult, jellemző állatfajok gyakran szerepelnek, de kétségtelen, hogy valamennyi kultúrában feltűnik a kutya, mint a legjellemzőbb állat. Mielőtt a csecsemőgyilkosság jelenségkörét tovább tárgyalnánk, vizsgáljuk meg néhány példán keresztül a halálba induló, vagy a túlvilágos járó ember és a kutya szoros kapcsolatát!

A legközismertebb a görög-római mitológiából a Kerberosz. V. Zamarovskyt idézzük: „Kerberosz (lat.: Cerberus) — alvilági kutya [...] három fejet visel, nyaka körül kígyók tekeregnek, farka sárkányfejben végződik; iszonyatos külseje jól illett a Hádész alvilági birodalmában beöltött feladatköréhez. A bejáratot, de még inkább a kijáratot őrizte: a halottakat készségesen bebocsátotta, vissza azonban nem engedteit senkit. Ébersége, óvatossága közmondásos lett [...]”⁴³

Főzy Vilma több indián népcsoport túlvilági hitét tanulmányozta. Többek között ezt írta: „Az azték pokolba kerülnek mindazok, akiket sem a Nap, sem Tlaloc nem választott ki, gyakorlatilag, akik természetes halállal halnak meg. A 9. rétegű alvilágon való áthaladás 4 évig tart, és a szenvedések után a lélek ekkor végleg elenyészik. Az első szinten egy folyón kell átkelni, egy kutya segítségével, amelyet a halott mellé temetnek útítársul.”⁴⁴

A maja elképzelésről pedig ezt írta: „A túlvilági úton itt fontos a kutyakísérő: valóságos állatot, vagy ábrázolását temetik a halott mellé, mint ezt az ásatási leletek is bizonyítják.”⁴⁵ A huichol halott lelke [...] A jobb oldali ösvényen [...] különböző állatokkal találkozik (egy fekete kutyával, amelyik nem engedi átkelni egy folyón, varjúval, oposszummal, férgekkel.) [...] Újtát nehezíti, hogy magával kell cipelnie mindazokat a nemi szerveket, amelyekkel élete során kapcsolata volt.”⁴⁶

A mai mexikóiak hiedelmében, a halál után A büntetést érdemlők viszont egy olyan helyre érkeznek, amely tulajdonképpen a hódítás előtti világra emlékeztet. A szenvedéseket nehéz terep (folyón való átkelés — egy kutya kíséretében —, sivatagok, hegyek, hideg szél, éhség és szomjúság), és állatok (valós vagy mitikus lények) okozzák.”⁴⁷

Istvánovits Márton a Grúzia északkeleti hegyvidékén élő hevszur nép mondaköréből írta le, hogy „A lelkekért — a halál beálltakor — elhunyt rokonaik jönnek el [...]” Ők a „lélekvezetők”. „Ezek a lélekvezetők vezetik át tehát az élők világából (szamzo »nap|fény|ország«) születhibe a lelkeket [...]” nagycsaládjuk körébe. „[...] félelmes hősséggel lángoló szuroktavon hajszálhíd vezet át [...] A kis bűnösök átjutnak e hidon, s nagy kiterjedésű mezőre érnek, melynek közepén hatalmas várbástya áll [...] Ennek bejáratát két kutya, s egy óriás testű öregember őrzi.”⁴⁸

Végül Temesváry Rezső jegyezte le ezt a kalotaszegi hiedelmet: „Ha egy kutya a terhes nő kapuja előtt kapar és gödröt ás, a nő holt gyermeket fog szülni [...]”⁴⁹

⁴³ V. Zamarovsky. 1970. 259.

⁴⁴ Főzy V. 1987. 308.

⁴⁵ Főzy V. 1987. 308.

⁴⁶ Főzy V. 1987. 314.

⁴⁷ Főzy V. 1987. 312.

⁴⁸ Istvánovits M. 1987. 54.

⁴⁹ Temesváry R. 1899. 38.

A 387/1817. pörben a leány este, a tanya ablaka alatt, az udvaron szült és gyermeke nyakára taposott, eltörte a nyakcsigolyáját és össze is szurkálta. Előbb a hullát a kertben elásta, de attól tartott, hogy „[.] onnét az *Kutyák ki fogják kaparni [.]*”, ezért fölvette, „[.] ruhában takargatván az *Szénás Kert árkában mellyebb gődörben ástam [.]*” — vallotta. Végül a 402/1842. pörben a leány a szin alatt szült, majd úgy beszélt tettéről, hogy az otlólévő „[.] 's két fára jelállított kád alá tettem, az alatt a' kád alatt volt egy ket kapa sarga föld, az[í]t elébe tasztítottam a' kis dednek: hogy a' kutya valahogy kinevegye.” A falánk kutya elhárítása, mint a föltés kiváltotta motívum már későn jelentkezett és hazugnak bizonyult, mert bevallotta, hogy előbb az újszülöttnak „[.] ujammal feje lágját benyomtam.”

Hermann Imre írja, hogy a „kített”, elrejtett gyerek motívumára ott találunk, „[.] ahol az anya boljongó, othontalan, sőt üldözött.”⁵⁰ A bemutatott bűnpörökben erre is találunk jó példát. A 373/1775. pörben a koldusasszonyt nem fogadják be és a puszta ég alatt „[.] holtan Születem meg Gyermekeket fényes nap dél előtt [.] sokáig az ingem aljában volt a Gyermeke [.]”

Az alább felsorolt pörökben említett gyermekvesztéseket közös címmel így foglalhatjuk össze:

„POKOLRA SZÁNÁS”

Ortutay Gyula írta: „Mihelyt az anya ráébred áldott állapotára — olvashatjuk népszokásaink között —, boldog állapotát azonnal jelenti a segítő Anyának, Szülő-boldogasszonynak. Így hát a születő gyermek fölött már öröködik az égi hatalom: pogány hagyomány és keresztény hit összefonódott szép szimbóluma.”⁵¹

Ortutaynak sem e mondataiból, sem az ezeket követő magyarázatából nem derul ki világosan, hogy a keresztény hit elemével milyen pogány mítosz forrt itt egybe? A paraszti pantheizmus másik istensége, a Föld-Anya társult a kultuszhoz és gyakran, épp a legtanulatlanabb paraszti rétegek esetében, erőteljesebben jelentkezett, mint a keresztény hatás.

Rövid magyarázattal tartozunk arra vonatkozólag, hogy a nép hiedelmében a föld három régióból áll. Amin járunk, az a talaj. A hevenyészve ide elkapart, megölt gyermek csupán természettudományos szemléletünk szerint van a földben. Nem véletlen, hogy az elrejtés egyik módja volt az „elkaparás”, vagy „földet löttem rá” stb., ahogy a pörökben vallották.

A mélyebb régió a barázda alja, ahová a magot elvetik, a fát elültetik; a sír, amelybe végtisztességgel a halottakat eltemetik, a talaj alatt van, s ez a Föld-Anya, amely magába fogadja a hozzá végleg megtérőt, de termékenyítő étellel áldja meg a szunnyadót, pl. a belévetett magot.

Bálint Sándor írta: „Öregektől hallottuk, hogy nem szabad a termőföldben női gazt, gyomokat szidni, hiszen igazában ezek a Föld éhes gyermekei. Amit az ember vet bele, az csak mostoha.”⁵² Máshol ezeket írta: „A Föld, népünk ajkán Föd, kedveskedve anyaföd archaikus szemlélete különösen a Födanya kultuszában jut kifejezésre [.] Ha valamelyik gyerek [.] a földet veri bottal, azt kiáltja neki a másik: ne verd jó anyád hasát, nagyon fáj az annak!”⁵³

Noszlopi László így fogalmazott: „Az ember történelem előtti gondolkodása (szimbolikus vagy animisztikus gondolkodás) szerint a »föld« és »anya« szavak jelentése azonos. Az észak-amerikai indiánok, ha valaki leül a földre, azt mondják: leült anyja ölebe. A rómaiak mondájában Brutus, az utolsó Tarquinius mostohafia, amidőn hazatért Delphiből, a kapott jóslás értelmében megcsókolta a földet, mint mindnyájunk éd. sanyját.”⁵⁴

Ugyanakkor nem ellentmondás, hanem az éltető Föld-Anya ereje az, hogy egyes hiedelmek szerint, hatása a földfelszínre, azaz a talajra is van. Temesváry Rezső írta, hogy „A gyermeket sok helyütt születése után vérrel bekenik, különösen a kezét és a lábát s a lepény távozásáig a földre teszik az aszjal alá.”⁵⁵

⁵⁰ Hermann I. 1984. 161.

⁵¹ Ortutay Gy. 1948. 8.

⁵² Bálint S. 1980. 3: 454.

⁵³ Bálint S. 1980. 3: 453.

⁵⁴ Noszlopi L. 1989. 93.

⁵⁵ Temesváry R. 1899. 112.

Beck Zoltán a Vásárhelyi pusztai parasztok halotti szokásai között említi, hogy „Régen szokás volt [. . .], hogy a haldoklónak a földön vetnek halottas ágat [. . .] a hiedelem szerint így könnyebben visszatér az anyaföldre.”⁵⁶

A Föld-Anya ereje tehát a talajon keresztül is átsugárzik, de ehhez kölcsönös, kereső kapcsolatra van szükség. A Föld-Anya és az éppen megszületett, vagy a most távozó jelentkezése; a kölcsönhatás fontos.

Ugyancsak Temesváry Rezső írta le ezt a szokást: „[. . .] ha a gyermek talpához, mikor járni kezd, olyan kést fennek, a melylyel valakit megöleek, minthogy így minden rossz a gyermekből a kése száll át; a kést azután néhányszor a földre kell szúrni, hogy így a földnek adják át ezt a rosszat.”⁵⁷

Ha a halottat a Föld-Anyának akarjuk átadni, ehhez meg kell teremteni a kapcsolatot. Szarvas Zsuzsa az ortodox zsidó temetkezési szokásokról többek között ezt írta: „Maga a fakoporsó ősi zsidó szokás maradványa, eredetileg csak szállításra használták. Ennek bizonyítéka a Szabolcsban még ma is meglévő szokás, hogy a koporsó alsó táblája kihúzható, s így a sírba eresztéskor a halott közvetlenül egyesülhet a földdel. Ugyenezt szolgálja a koporsó beszögeletlenül hagyása is.”⁵⁸

Aki ugyanis halálában a Föld-Anyával keresi a kapcsolatot, az a továbbélésre, feltámadásra keresi a lehetőséget. Főzy Vilma ezt írta az aztékokról: „Föld és halál egymással összefüggő dolgok: egyrészt a halottak lakóhelye, Mictlan [avilág] a föld alatt van [. . .] a föld a halál és az újjászületés hordozója.”⁵⁹

Az általunk vizsgált feudalizmus kori bűnpörök csecsemőgyilkos asszonyai, lányai épp ezt az újjászületést, a bűnök kitudódását kerülték azzal, hogy megölt gyermekeiket nem a Föld-Anyának adták át. Vagyis a gyermekvesztők azért nem készítettek rendes sírt, mert „A sír maga a második anyaméh, ahová az ember holta után visszakerül [. . .]” — írta Róheim Géza.⁶⁰

László Gyula ezzel rokongondolatokat említi, amelyek a honfoglaló magyarok mítoszában töllelhetők. Minden ember háromszor (néhány asszony négyszer) születik. Először, amikor a világra jön. Másodszor, amikor felnőtte avatják és családot alapíthat — a gyermekből felnőtt születik —, harmadszor akkor, amikor szülés után a tisztátalan anya egy újabb avatással a családja, ill. a közösség számára született újjá. Végül akkor, amikor meghal, átmegy, „beleszületik” a túlvilágba.⁶¹

Vagyis a lélek elindul a testből egy másik világba (talán a „negyedik dimenzióba”). P. Ariès írta: „Középkori művészetünkben a lelket nemtelen, általában nem nélküli kisgyermek szimbolizálta [. . .] : hal dokló is gyermeket bocsát ki a száján — jelképe annak, hogy a lélek útnak indul.”⁶²

Gyermekvesztőnek nemcsak azt az anyát kell értenünk, aki újszülöttjét megölte, hanem azt a férjet, szeretőt stb. is, aki például a kadávert átvette és „elrejtette”. Mert ezeknek már lett volna arra módja, hogy rendes, mély sírt ássanak — a büntett így kevésbé derült volna ki —, ők azonban mégsem tették. Így nemcsak a szülésben kimerült nő, aki mélyebb gödör ásására alkalmatlan volt, hanem a cinkosai is vádoltak, lelkiismereti szempontból is!

Ezek után vizsgáljuk meg a Föld „anyaságát”, anyaszerepét! A föld kultusza széles körben elterjedt jelenség, és még a kultúrnépeknél is a mai napig élő hagyomány. Ez a hiedelem a földművelő, zömében matrilineáris (anyajogú) kultúrákban virágzott, ahol a föld a termékenységgel, az anyasággal és az életadással függött össze. A földre vetve, a száraz, élettelennek látszó mag kicsírázik és a Gabonaanya eltartja a parasztokat.

Róheim Géza írta: „A földművelés eszerint az anya megtermékenyítése, az ős-incestus szimbolikus megisméltése [. . .] Jellemző, hogy a gyűjtő gazdasági fokon élő népeknél a fa, a földművelőknél a föld, az állattenyésztőknél a tehén, szóval mindig a tulajdon legfontosabb eleme az anya szimbóluma.”⁶³

⁵⁶ Beck Z. 1975. 520.

⁵⁷ Temesváry R. 1899. 116.

⁵⁸ Szarvas Zs. 1987. 333—334.

⁵⁹ Főzy V. 1987. 309.

⁶⁰ Róheim G. 1925. 255.

⁶¹ László Gy. 1977. 200—201.

⁶² P. Ariès. 1987. 39.

⁶³ Róheim G. 1984. 346—347.

J. G. Frazer írta, hogy „[...] a világ más részein élő kezdetlegesebb népek tudatosan alkalmazzák a szexuális közösülést, mint eszközt a föld termékenységének növelésére, és néhány rítus, amely még mindig megtalálható Európában vagy legalábbis nemrégiben még ismert volt, ésszerűen csak egy hasonló gyakorlattal csökevényes maradványaként magyarázható meg.”⁶⁴

„Az ültetés előtti négy napon a közép-amerikai pipilek megtartóztatják magukat a feleségüktől »azért, hogy az ültetés előtti éjjelen szenvedélyüket a legteljesebb mértékben tudják kielégíteni; sőt — mint mondják — bizonyos személyeket egyenesen megbíznak azzal, hogy a szexuális aktust pontosan abban a pillanatban végezzék el, amikor az első magokat a földbe vetik.« Feleségük igénybevételét ebben az időben a papok a férjekre vallásos kötelességként róják ki, ennek elmulasztása esetén nem szabad elültetniük a magot” — írja J. G. Frazer.⁶⁵

„Németországban a gabonát szélteben Gabonaanya néven személyesítik meg. Tavasszal, amikor a gabona hullámszik a szélben, a parasztek azt mondják: »Ott jön a Gabonaanya«, vagy: »A Gabonaanya szalad végig a földön«[...].» — írta J. G. Frazer.⁶⁶

A Malmizs körzetében élő votjákok (udmurtok) a Földasszonyt tisztelik, akit Muhilcsinnek neveznek.⁶⁷ Egyes népeknél különböző okokból megtartóztatják magukat attól, hogy a földre lépjenek, vagy a földet megérintsék. A törzsi társadalmakban például a pubertásba lépő lányokat kunyhókban különítették el. A menstruáló, tehát tisztátalan nő nem szennyezhet be a földet. A japán mikádót a XVI. században, vagy a mexikói zapotek főpapot, Tahiti és Sziám uralkodóit a vállukon vitték, avagy szőnyegen járt, hogy a bennük lévő szent delejt megvédjék, amely a földre lépve kiszivároghatott volna belőlük.⁶⁸

H. Uhlig Bali szigetéről vett példát említ: „Az újszülött három hónapig nem érintheti a földet: ezalatt az anyja vagy idősebb testvérei állandóan hordozzák [...] Az a nap, amikor a gyermek először érinti a földet, élete első nagy ünnepe.”⁶⁹ Azt is leírta, hogy a „Nők csak aratás idején léphetnek a rizsföldre [...] De itt is szigorúan veszik a menstruációs tabut.”⁷⁰

H. Maspero az ókori Kínáról írta, hogy a Földnek istenkultusza volt. Tavasszal, amikor a parasztek megkapták a jelet a földművelésre, addig nem végeztek el az áldozatokat, míg nem esett, „[...] mivel »a földisten nem iszik régi vizet«, ezért megvárták az első esőt, és akkor áldoztak a falvakban neki”.⁷¹

L. Sz. Vasziljev beszámol arról, hogy Kínában a matrilineáris neolitikumban Földanya-kultusz volt, amely a termékenység mellett még a halottkultusszal is összefüggött. A Sang-Jin-kortól viszont Földisten, azaz hímnemű lett és fallikus szimbóluma a kínai grafikákban tükröződik.⁷²

A sámánasszonyok — írta L. Sz. Vasziljev — „[...] a hatalmas Földanya papnőit testesítették meg, és szerepük különösen észrevehetővé vált akkor, amikor esőre volt szükség, s termékenyvé kellett tenni a földet. Ilyenkor vonultak ki a meztelenre vetkőzött sámánasszonyok a szántóföldekre.

Ez a mágikus szertartás széleskörűen elterjedt a világon, mind az ókorban, mind a viszonylag közeli múltban.”⁷³

Sárkány Mihály Fekete-Afrika matrilineáris, gumós növényekből, gyümölcsökből élő törzseinek szokásait vizsgálva, a nőket, mint termelő munkát végzőket figyelte meg. Az egyébként elég általánosnak vehető föld és a nők termékenységének kultusza, itteni „szélsőséges megjelenési formája az évente rendezett asanti

⁶⁴ J. G. Frazer. 1965. 77.

⁶⁵ J. G. Frazer. 1965. 77.

⁶⁶ J. G. Frazer. 1965. 239.

⁶⁷ J. G. Frazer. 1965. 85.

⁶⁸ J. G. Frazer. 1965. 337.

⁶⁹ H. Uhlig. 1985. 142.

⁷⁰ H. Uhlig. 1985. 158.

⁷¹ H. Maspero. 1978. 194.

⁷² L. Sz. Vasziljev. 1977. 51.

⁷³ L. Sz. Vasziljev. 1977. 55–56.

jamünnepeken fordult elő: ott és akkor egy fiatal nőt elevenen eltemettek, hogy bőséges legyen a jamtermés”.⁷⁴ A földművelés kezdő fokán a termékenységi célzatú élve eltemetés másutt (pl. Indiában az írtások gazdálkodóknál) is egészen a közelmúltig ismert volt.

Ipolyi Arnold földkultusszal összefüggő kutatásából idevonatkozó példákat említünk:

„[...] a föld azon jöltévő anyja, melynek méhéből minden ered, melyen minden tenyészik, nő, gyümölcsöz, s melybe ismét minden visszatér, az elégetett, a beléje temetett holttetem por s hamuvá lesz [...]”⁷⁵

Ezt a mondást, hogy „[...] a föld tetemetet úgy fogadja halva, harmadnapon úgy ki ne vesse” — Ipolyi így magyarázta: „[...] E harmadnapi földből kivetést én saját pogány hünézetnek veszem [...] itt a föld általi átkos kivetés értetik, s azonos a pogány hünézettel: hogy a föld nem tűri magában a gonoszát [...] nem érdemes, hogy a föld hordja [...]”⁷⁶ A magyar nyelv kiválóan érzékeltet: a bűnöst életében a föld elnyeli, halálában pedig kiveti.

„[...] az újon szülőtnek mindjárt születésekor legelől is a földre kellett letétnie, honnét atyja felemelte [...]” — írta Ipolyi Arnold.⁷⁷ Vagyis, előbb a földnek mutatták be, s ha „ő” már tudomást vett róla, akkor történt a családba való befogadása.

Német hősrégére hivatkozva azt írta, hogy „[...] a legyőzött haldokló hős kéri ellenfelét, tenne szájába földet, hogy nyugodtan halhasson meg [...]”⁷⁸

A föld bajban, kórban is segít. Kecskeméti néphite hivatkozva írja, hogy „[...] a kinek a torka fáj, térdepeljen le a földre, és egymásután háromszor mondja: »édes anyám föld neked mondom torkom fáj«, és annyiszor csókolja meg a földet. Miben tehát nyilván bírjuk még a földről mint édes anyáról pogány képzetet, ki különös bajokban megsegít [...]”⁷⁹ Bálint Sándor így írta: „Ha valakinek fáj a torka, ezt kell mondani: Földanyám, torkom fáj! Neköd panaszkodom, gyógyidd mög!”⁸⁰

„Collao lakói így imádkoznak a földhöz: »Minden dolgok anyja! Én is hadd lehessen gyermeked!« A peruiak betegség esetén azt hitték, hogy a Föld-Anya haragszik, és az ő oltalmáért könyörögtek a szülő nők” — írta Róheim Géza.⁸¹ Ugyancsak ő fogalmazott így: „[...] lengyel néphit szerint van égből lehulló és földből jövő harmat, varázserővel csak az előbbi bír.”⁸²

Korábbi munkánkban már foglalkoztunk azokkal a „panteista hatásokkal”, amelyek a feudalizmusban kibontakoztak a magyar dél-alföldi, főleg református parasztok, az egyszerű nép, a „természet gyermekei” között. 1766-ban, majd 1794-ben egy-egy vásárhelyi asszony végrendeletében így kezdte a hagyatkozását: „[...] legelsőben lelkemet Teremtő Istenemnek; Testemet pedig ő Annyának a Földnek ajánlván [...]” ill. „[...] Testemet pedig az én Anyámnak a földnek ajánlom [...]”⁸³ A természetközelen élő parasztok egy része „[...] a lélekteremtő Istent is a Föld szülőltjének tartja.”⁸⁴ A Föld (mint isten) számukra minden élet teremtője és forrása. Innen születik növény, állat; az ember is „porból” van és a Föld-Anyához tér meg. Az örök természeti körforgás során további élet fakadhat belőle, ill. tovább él a gyermekeiben. Kezdő fokan az egész természet: testvér, rokon, ősb. kerete, ill. része az emberi társadalomnak, és viszont. A föld tehát jóságos erő, amelyet nem szabad emberi bűnökkel megsérteni vagy beszennyezni. Megbántása esetén ugyanis elveszítik jóindulatát és termékenységgel nem áldja meg a munkájukat. Ez az éhhalállal lenne egyenlő, és a parasztok talán a terméketlenségtől félnek a legjobban.

⁷⁴ Sárkány M. 1986. 37.

⁷⁵ Ipolyi A. 1923. 288.

⁷⁶ Ipolyi A. 1923. 290.

⁷⁷ Ipolyi A. 1923. 291.

⁷⁸ Ipolyi A. 1923. 291.

⁷⁹ Ipolyi A. 1923. 291.

⁸⁰ Bálint S. 1980. 3: 453.

⁸¹ Róheim G. 1984. 345—346.

⁸² Róheim G. 1925. 53.

⁸³ Szent, T. 1985. 335—336.

⁸⁴ Szent, T. 1985. 336.

A keresztény parasztek között, a XVIII. sz. második felére, felekezeti hovatartozandóság nélkül, a testet a földnek ajánló formula országosan elterjedt toposzá vált, és gyakran feledésbe ment a mitikus időkig visszanyúló, eredeti jelentése, máshol, mint pl. Hódmezővásárhelyen, a parasztek között még a XX. sz. első felében is élt; tudatosan használták és ismerték a „Föld-Anya”, „Föld, mint Isten” fogalmakat.

A gyermekpusztítás, a gyermektől való erőszakos elszakadás az ember kultúrtörténetében, a kereszténység hatására, a középkor folyamán tovább színeződött. Kialakult a büntudat, a szégyenérzet, a titkolózás és a felelősségre vonás miatti rettegés, amely a gyenge idegzetű egyének között ellentétes indulatként agressziót válthatott ki, ill. a meglévőt növelhette. Az agresszió a gyermekpusztítás változatosan szadista eseteit eredményezte.

Jellemző, hogy a bemutatott gyermekvesztési bűnpörök jelentős részében a megölt csecsemőt akkor sem ásták mélyre, ha ehhez a föltételek megletek volna. Igyekeztek a „Földközelséget” kerülni. A gyermekhullát lyukakba, vakondtúrásokba, gödrökbe dugták vagy vetették. Azért nem ásták mélyre, hogy ne adják vissza a földnek; olykor sietségből, hátha más eltakarítja stb. Így a Föld nem tudta méhében visszafogadni, és a történekről nem vett tudomást. Az a félelem tehát, hogy a befogadott, megölt gyermek a föld segítségével mitikus bosszút állhat, vagy a büntől meghalt gyermeket a föld kivetí magából mindenki szemeláttára, nem kísértett tovább.

A feudalizmusban a *főbenjáró vétség* miatt kivégzett gonosztevőket a vár, a börtön vagy a temető árkában jeltelenül kaparták el. Ezzel a társadalomból, az emlékezetből is végleg kitorölték őket. Ugyanígy végezte nagyon sok „nevesincs” újszülött, akiket a társadalmon és a természetén kívül, a figyelő Isten gondviselő szeme elől rejtettek el.

Nem lett volna kötelező a megölt csecsemőt emberhez méltatlan helyre dugni: ganéba, disznóvályú alá, a kutya vackolta lyukba stb. Ennek az elrejtési módnak azonban külön jelentőséget ad a meggyalázás, hogy a föld se fogadja be őket. Vagyis, ezeket a csecsemőket, a keresztény hitvallás szerint, *pokolra szánták*.

Példát hozunk arra is, amikor a magzatvesztő anya a testéből kiűzött gyermeket nem szánta pokolra. „[. . .] *semmi szándékom nem volt a lélek el vesztésében [. . .]*” — vallotta a 391/1820. pörben. Tudatosan tett különbséget a „test” és a „lélek” elvesztése között, és ezt ki is nyilatkozta. Ebben az esetben csupán a gyermek természetes megszületését és fölnevelését igyekezett a magzat elhajtásával elkerülni, de vallásos érzülete szerint az újabb vétet, a lélek pokolra szánását kerülni akarta.

A megyetörvényszéki anyagunkban, 1760. nov. 29-i bejegyzéssel (IV. A. 21. fond: b. 115. kötet 49—50.) talált halálos ítéletet így jellemezték: „[. . .] *illetvény másodszor, annyival inkább többször is követett házasság törő, -s- hite szegett Személyeknek halálos büntetést, az az a Testi halált szabott [. . .]*” Itt is egyértelmű az utalás arra, hogy csak a „*földi életét*” vehetik el, de a „*lelke Isten ítélőszéke*” elé kerül.

Nagy Károly arról a Tibetben kialakult szokásról írt, amikor az elhalt „[. . .] *terhes nőből kivágják a gyermeket és külön temetik el, nehogy démon váljék belőle [. . .]*”⁸⁵ Vagyis, a Földnek visszaadott magzattal a lelkét is szándékosan ajánlották föl egy jószágos, erős hatalomnak, amely megvédte a rossz szellemektől, démonoktól. Keresztény panteizmus és a reinkarnációs lámaista hit a vallások előtti, pogánykori hiedelemben találkoznak. Erről erősít meg bennünket *László Gyula* is, aki a honfoglaló magyarok hitvilágát rekonstruálva, többek között ezt írta: „*A halott testből vándorútra indult lélek pedig többszörösen formát vált, míg végre a hetedik halál után újjászületik ismét a családban.*”⁸⁶

Népmeséink egyike is vall erről az ősi néphitünkről. *László Gyula* egy *Berze Nagy János* által elemzett mesét foglal össze. Egyik részlete: „*A királyné két gyermeket szül [. . .] Ármánykodás folytán a két gyermeket elássák, belőlük két arany körtefa nő [. . .]*”⁸⁷ Hét metamorfózis után a történet reinkarnációval fejeződik be: ismét két aranyhajú gyermek születik.

⁸⁵ Nagy K. 1987. 136.

⁸⁶ László Gy. 1944. 488.

⁸⁷ László Gy. 1944. 487.

Tudjuk, hogy a két gyermek, azaz ikrek születése szerencsétlenséget jelentett a legtöbb népnél és egyikét elpusztították. Itt az ármánykodás e szokást jelölhette. A holtakat ügyetlenül visszaadták a Föld-Anyának, aki termékenységgel újra életet adott nekik két fa alakjában, majd a Föld-Isten életerejé végül ismét hús-vér gyermeket szült. Vagyis ismét visszatérhetnek és vallhatnak az ellenük elkövetett bűnről. Nos, ezt nem akarták a feudalizmus korabeli magzatvesztő anyák sem; ettől is félték, ezért biztos megsemmisítő helyet kerestek.

A Földnek a talaj, majd a Föld-Anya alatt a harmadik, szintén mitikus régiója a pokol. Legjobban szemlélhető ez Dante elképzelésében. Az Isteni színjáték 34. ének jegyzetében rajtot láthatunk: „*A Föld keresztmetszete Dante elképzelése szerint*” címmel.⁸⁸ Ezen középen a szárazföldről körülvevé egy, a Föld középpontja felé irányuló és szűkülő, keskeny tölcser a pokol. Az ördögök tehát a Föld tüzes közepében laknak.

Kurt Seligman könyvéből néhány idevonatkozó fontos adatot tudunk meg az ördögökről: „*A bölcsesség könyve, az alexandriai judaizmus terméke, megismétli, hogy a halált a Sátán hozta a világba, és »azok, akik kitaranak az ördög oldalán, halálra lehenek.*”⁸⁹ Alább ezt írja: „[...] az ördögök a föld belsejének lakói, földi ügyekben tapasztaltabbak, mint a jó angyalok [...]”⁹⁰

J. Bjerre a Kalaháriban élő hegyi damákról írva megjegyzi, hogy „*Gamab nevű istenük befolyást gyakorol mindennapi életükre [...] ő irányítja az élet meg a halál kérdéseit.*” Ez az isten meglehetősen közel áll a pokol rosszindulatú lényeihez, mert — fogalmazta J. Bjerre — „*Gamab azért ragadja magához az embereket a halottak birodalmába, mert az ottaniak kedvenc eledele az emberhús. Ez az oka annak, hogy a régi sírokban csak csontvázak találhatók, a korábban elhaltak ették meg húsukat.*”⁹¹

A pokol a megsemmisülésnek az a mitikus helye, ahonnan nincs visszatérés, föltámadás, ahol a bűnök az azt magukon hordozó áldozatokkal ember és Isten elől eltűnnek. A pokol az elrejtés legbiztosabb helye. Ez a hely tárul föl az éhes állatok torkában és gyomrában. Amikor az újszülöttet a jóságok takarították el, az emberek kettős és biztonságos elrejtést választottak. A bűnt nem ismerhették meg a társak, és nem vehették róla tudomást a Föld. Nem maradt utána jóformán semmi, amit bűnjelként kiáshattak és azonosíthattak volna. Néhány bűnesetet vizsgáljunk meg a fentiek szempontjából!

Kállay István XVIII—XIX. századi úriszéki pöröket vizsgálva írta, hogy Horváth Kata gyermekét a földre dobta, majd a szobába a kender közé rejtve, 3 napig ott tartotta. A gazda fiától teherbe esett szolgáló a gyermekét megfojtotta és a gancba ásta el. Sebők Ilona a megszületett gyermekének nem kötötte el a köldökzsinórját, de a száját teletömte tyúkganéval. Az 1800-as évek elején egy leány a gyermekét „[...] a dunyha alá tette és kegyetlenül megfojtotta.”⁹² Szabó Jenő 1777-ből Kappel Mária soproni nő tetét így jellemezte: „*A gyermeket születés után rögtön megölte, a nála lévő zsebkéssel kétszer a torkába szúrta [...] a gyermek holttestét, amelyet ágyában rejtett el, el akarta úsni [...]*”⁹³

Az általunk vizsgált 397/1827. pörben a szülés után kérdezte a nő a szeretőjétől, hogy hová tette a gyermekét? Az a kútba dobta. Így vallott róla: „[...] így szözlott, fejére kulcsolva a kezét: *ted el dugd el, jobb lesz a' fejed allyának [...]*”; mintha ugyanis a földnek adja. A misztikus mondanivaló közlését az asszony mágikus, jövődömondó testhelyzetben, fejére kulcsolt kézzel végezte, jelezve szavainak elvont tartalmát. A 371/1769. pörben az anya így vallott: „[...] a' *Désábul a' melyben Szültem vala, csak hamar ki tettem, tiszta ruhába takargattam, és az ágyamra a' párna alá tettem, hogy Senki ne lássa.*” Vagyis, a földbe ne kerüljön. Az asszony fekhelye titkos és intim, ahová más nem nyúlhat, főleg a gyermekágyi fekvés hat hete alatt. Így az ide rejtett bűnnek csak ő marad tudója. A nő szeretője pedig így fogalmazott: „[...] *tedd el, hogy a' föld se tudgya meg [...]*” Ebben az esetben már konkrét megszemélyesítésről van szó!

⁸⁸ A. Dante. 1987. 284.

⁸⁹ K. Seligmann. 1987. 143.

⁹⁰ K. Seligmann. 1987. 148.

⁹¹ J. Bjerre. 1964. 51.

⁹² Kállay I. 1985. 214. és 217.

⁹³ Szabó J. 1988. 93.

A 23/1838. pörben az anya szándékosan megszakította a már féldős terhességét és belehalt. „*A' Magzat mely ruhába takargatva ugyantsak az Anya által, ágya Szalmájában a' körül lévők által fedeztetett fel [..]*”, mint nem az e világi és nem az „*üdvösséges életre*” szült, hanem pokolra szánt gyermek került elrejtésre. A 375/1780. pörben az asszony születésénél segítkező sorstárs előbb így beszélt: „*[..] ha hat lésszenis én ugy ell takarétom, hogy soha senki meg nem fogja tudni.*” Később pontosan megfogalmazta, hogy „kire” gondolt: „*[..] eő azt ell takaríttya, hogy a föld sem tudgya megh.*”

Már eddig is több példa bizonyította azt, hogy a gyermekvesztések során a legjobban az ikrek voltak veszélyben. *Markos Gyöngyi* írta Makóról: „*Óvakodtak az asszonyok a két gyerektől, azért, mert egy gyermeket is nehéz volt fölnevelni, nehogy ketőt.*”⁹⁴ A 385/1808. pörben az anya így vallott: „*[..] É fél után [..] ki mentem az udvarba lévő Istáló mellé, és ottan szültem el mind a két Magzatomat.*” Ezután megtudjuk, hogy nem ásta el az ikreket, egyelőre a jószágok sem ették meg, hanem „*[..] a szegény ártatlan és eleven szüleményeit kegyetlenül a szomszédok udvarába által vetette, és az által is, nem különben az éjjeli hideg üdöben oda kint mezületlenül hagyva azokat megis öllte.*” Ha tehát a földnek nem merete adni őket, vajon kinek szánta magzatait? Állatok martalékának, vagy megfagyásra, emberhez nem méltó halálra, azaz pokolra.

Más fejezetünkben szóltunk az embert megszemélyesítő bábúról. Itt azt az általános népi szokást említjük vele kapcsolatban, ahogy a 385/1808. pörben az asszony megszabadult nemkívánatos gyermekeitől, azaz átdobta őket a szomszédba. *Róheim Géza* írta a tavaszi ünnepekörhöz kötött kisé, ill. különböző bábuktól való megszabadulásról: Nógrád és Hont megyében virágvasárnapon „*Egy szalmából és rongyokból készült bábút nagy örömjongással kivisznek a falu határáig és ott átdobják a szomszéd falu területére. Az ujjongás mindannak a bajnak szól, amelyetől a kisé kihajításával megszabadulnak.*”⁹⁵ Akár a pokolra szánt gyerek, a kisé egyik megjelenési formája, jelentése is a „*halál képmása*”.

Amikor az ikreket szült asszony megszabadult súlyos lelki terhet jelentő gyermekeitől; amikor a kiszababút átdobták a szomszéd határba és ezáltal felszabadultak, olyan volt, mint a születéskor az elszakadás érzése, vagyis a belőle kiszakadtak volt csak megrázkódtatás, az anya számára viszont a teher letételét, megkönnyebbülést jelentett. *Róheim* írta: „*A születési trauma azonban nemcsak a veszedelem, hanem a leküzdött, elmúlt veszedelem és félelmet megszüntető hatása szorosan kapcsolatos ennek a megkönnyebbülésnek érzetével.*”⁹⁶

László Gyula írta, hogy a jakutoknál és a magyaroknál, amikor a fiúgyermeket keresztelni viszik, „*[..] az újszülött kezébe földet s mezei munkára való szerszámot adnak*”⁹⁷ Vagyis, ezt az utódot életre szánják, a Föld-Anyával megáldják. A pokolra ítélt újszülött szájába viszont ganét tömnek, pervátába, kútba, tóba, szomszédba stb. vetik.

A 394/1825. pörben, amikor az anya az elszült gyermek köldökzsinórját rosszul kötötte el, és elvérezve meghalt, ezután a tanyapitvarban „*[..] minden emberi, annál inkább Szülei érzékenység nélkül garabolyba téve, egy Szegre fel-akasztotta.*” Ez a föld és ég közötti semleges területen való lebegés, a kitisztítás tipikus példája. Befogadó hely: föld, állat nincs, csak búvóhely, az elrejtés ténye. Ez zajlik le azoknál az eseteknél is, amikor az elszült gyermeket jól bepólyázzák, hogy senki ne lássa, azután a rothadással nem törődve, napokig az ágyban, a párna alatt rejtegetik, vagy a kuckóban, ládában stb. tartják. Ha jól elássák, esetleg az emberi számonkérés elől is megmenekülhetnek volna. Az emberi törvénynél azonban nagyobb szerepet kapott a mitikus felelősségre vonástól való félelmük. *Katona Imre* kéziratunk széljegyzeteként megjegyezte, hogy „*Schram Ferenc sok 19. századi adatot talált rá, hogy a leányanyák a Galga-mentén párnákat raktak csecsemőikre; a halotti anyakönyvi bejegyzések tele vannak fulladásos halállal.*”

⁹⁴ Markos Gy. 1986. 36.

⁹⁵ Róheim G. 1925. 240.

⁹⁶ Róheim G. 1925. 243.

⁹⁷ László Gy. 1944. 253.

A 382/1803. pörben az anya az elszült gyermekének nyakát zsebkéssel elvágta. A vallatásnál megkérdezték tőle, hogy a gyermekölésre „[. . .] *Ki ösztönzött tehát tégedet [?. . .]*” Az anya így felelt: „*Engemet az ördögöknel egyéb arra nem ösztönzött [?. . .]*” Itt már a mítosz helyett a keresztény vallásos kép jelentkezett. Az ördögök a pokol fajzatai.

A 370/1758. pörben Tatár Kata lányfejjel szült, de csecsemőjét senki sem látta. Amikor nappal vajúdott és a házból jajgatás hallatszott ki, bedugták az ablakokat. A szomszédoknak gyanús volt az eset, és később a pörben az egyik tanúskodó megkérdezte, hogy „[. . .] *mi lelte Katát? arra felelt az Anya: Eördög Lelke baja, az hideg lelte ki [?. . .]*” Az anya az ismert szólással öntudatlanul utalt az elkövetésre kerülő cselekményre, hogy a lánya lelke már az ördögé, a megszületendő gyermeket sem életre szüli, hanem az ördögnek, vagyis pokolra szánja.

A 380/1799. pörben az asszony egy „*Ló hátra való 'sákot talált és abba [?. . .] dugta elszült fattyát, [?. . .] mely 'sákot is 'a Tanú fel emelvén, így szollott: jaj pokolra való gyerek van ebbe?*” A 15/1738. pörben az egyik asszony az örökösödésnél hűgát ki akarja semmizni a vagyomból, mert testvérét fattyúnak, vagyis törvénytelen gyerekek tartja. Átokszöveget szór rá: „*Te Kurva Kurvaútl született, az Anyád is el kárhozott, te is el kárhozolt, mert Fattyú vagy, egy Fattyú se megyen menyországban, Tolvaj vagy. s kurva vagy, az ördögöké s, Plutné vagy.*” E sorokat elemezve, az általánosan elterjedt hiedelem az volt, hogy a kurva bűnös, nem jut a mennyországba, hanem elkárhozik. Sőt, a kurva maga is ördöggé válik: „*Plutné*”⁹⁸, az egyik főördög felesége lesz. A kurva nem más, mint tolvaj, aki ellopja magzatától az igaz megdicsőüléshez vezető életet, és ezért a magzatvesztő, rossz asszonytól született „*fattyú*” is pokolra jut. Az ilyen gyerek tehát eleve pokolra van szánva!

Az elbujás, gyermekvesztés, mint a megkapaszkodás ellentétosztöne, az elszakadás traumájából keletkezett ösztönös cselekedet, így végződött a pokol vallásos fantáziaképével. Vizsgáljuk meg befejezésül ezt a legendakört.

A 9 hónapnál korábban elhajtott magzat és a mesterséges beavatkozás nélkül megszült, majd ezután elpusztított csecsemő között alig volt különbség. Azt tudjuk, hogy némely vidékeken a magzat életkora befolyásolta ugyan a bűn mértékét, így egyes területeken a gyermek az asszony méhében már új életnek számított a megtermékenyüléstől, máshol csak a születés pillanatától, mégis, nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy mind az éretlen embrió, mint a megszült csecsemő elpusztítása pokolra szánásnak számított.

Elsők között *Temesváry Rezső* írta le, hogy „*Csak egynémely vidéken, különösen az Alföldön, lélik el leginkább in theoria a magzatelhajtást, mert azt tartják, hogy a ki a magzatát elhajítja, annak ezt a pokolban tálalják föl, hogy megegye.*”⁹⁹

Tárkány Szűcs Ernő így foglalta össze a kérdéskört: „*A magzatelhajtást — rendszerint a fogantatás pillanatától — bűnnek, gyilkosságnak tekintették. Gémes Balázs kuitatásaiból azt is tudjuk, hogy nem mindenütt érvényesült ilyen merev szabály, mert amíg a magzatnak — felfogásuk szerint — »nem volt lelke«, védelemben sem részesült [?. . .]*” A magzatelhajtó „[. . .] *asszonyokat ugyanis nemcsak a közvélemény ítélte el, az állam büntette meg, hanem rettegniük kellett földöntúli hátrányoktól is, pl. hogy a pokolba kerülnek, az ördög áldozatává válnak stb. De még a hatvanas években is a legelterjedtebb visszatartó erő volt az a hiedelem — az osztrák határszéltől Moldováig —, hogy az asszonynak az elveit vagy elhajított magzatát a túlvilágon meg kellett ennie. És etől nagyon komolyan félték is.*”¹⁰⁰

Gémes Balázs középkori ábrázolásokat mutatott be a „[. . .] *ha valaki elveteti vagy elhajítja a magzatát — a túlvilágon meg kell ennie*” témakörből. Ilyen pl. a bihari Középes (Románia) templomának XVIII. sz.-i freskója, vagy a hunyadi Guraszáda (Románia) templomában lévő ábrázolás, avagy egy 1530 körül készített diósgyőri kályhacsempe figurája. Valamennyi a pokolba jutott nőt ábrázolta, amint az ördögök föltálaták neki elpusztított gyermekeit. Az asszonyok pedig ették őket.¹⁰¹

⁹⁸ Schram F. 1982. 3: 64.

⁹⁹ Temesváry R. 1899. 23.

¹⁰⁰ Tárkány Sz. E. 1981. 124.

¹⁰¹ Gémes B. 1987. 3: 65—67.

Mint láttuk tehát, a bűn megtorlásához két tényező fontos. Az egyik, hogy a Föld-Anya tudomására jusson, másik pedig, hogy a tettes az ördögök birodalmába kerüljön. Főzy Vilma írja, hogy a mai mexikói halottak közül „Valóban »pokolra valónak« tulajdonképpen csak a gyilkosokat, házasságtörőket és az ördöggel cimborálókat tartják.”¹⁰²

A szülés, Föld-Anya szerepe, és a halál közötti összefüggésekre Kiss Lajos talált hódmezővásárhelyi példát: „Azt tartják, hogy a teherben levő asszony, ha meghal, azért megszüli a gyermeket a koporsóban, különben nem venné be az anyát a föld.”¹⁰³ A Föld azért is válik mindig magához vonzó „Anyafölddé”, mert „A mását elássák a kertben, azért vágyik vissza az ember szülőhelyére, szülő házába: »Nem hiába ott ásta el apja a mását, oda vágyik vissza meghalni is«”¹⁰⁴

Ha a Föld-Anya tudomására jut, hogy az asszony elemesztette gyermekét, nem veszi be; a nő halála után nem térhet nyugovóra az anyaföldre. Ezt a fogalomkört Bálint Sándor így foglalta össze: „Aki elhajja magzatát, régi szöregi asszonyok szerint a fejét meg nem eheti és ezt a kötőjében hordja. Kálmánnak mesélték, hogy egy asszony szaladgált éjszakának idején. Már tizenegy gyerekét mögötte, azaz elhajtotta. A tizenegy fej ou volt a kötőjében. A föld nem vette be [az anyát], mindig csak szaladgált.” Kálmány szerint is az ilyen asszonyokat „haláluk után nem veszi be a föld.”¹⁰⁵

Az ilyen asszony és elpusztított gyermeke számára marad tehát az egyetlen lehetőség, a pokol, ahol az ördögökkel cimborálhat. K. Seligmann idézzük: „A bölcsesség könyve, az alexandriai judaizmus terméke, megismélti, hogy a halált a Sátán hozta a világba, és »azok, akik kitananak az ördög oldalán, halálra lelnek«.”¹⁰⁶

Kik is valójában az ördögök? „[...] az ördögök a föld belsejének lakói, földi ügyekben tapasztaltabbak, mint a jó angyalok [...]” — jegyezte meg K. Seligman.¹⁰⁷ Egyébként könyvének 72. képén (168 p.) „Boszorkányok gyermeket ajándékoznak az ördögnek” (Fr. M. Guaccius: Compendium Maleficarum, Milano, 1608.) Pierre de Lancre (?–1608.) „A gonosz angyalok és démonok álhatatlanságá”-ról szóló könyvében részletes leírást adott a boszorkányszombat tevékenységéről, amelyet nagy rézkarcon is bemutat: „A boszorkányszombat” Zianko után Pierre de Lancre: „Tableau de l'inconstance des mauvais anges”, Párizs, 1612. A kép jobb oldalán lent „[...] különböző társadalmi helyzetű asszonyok ülnek az ördögök oldalán, akikkel megosztják borzalmas étüküket — egy megfőzött csecsemőt. [...]”¹⁰⁸ Míg jobbra fent: „[...] Egy térdeplő boszorkány és egy lepkeszárnyú démon gyermeket ajándékoz az ördögnek.”¹⁰⁹ Bár a boszorkányság vádja alól a legtöbb magzatvesztő és csecsemőgyilkos asszony mentesült, ill. ez a vád a feudalizmus kori szexuális bűnpöreinkben már nem szerepelt, nem is felejtődött el teljesen, hiszen a boszorkánypörökben gyermekvesztés is föl-föltűnik! Pöreink gyermekvesztői tettüket a világ előtt a boszorkányság vagy gyilkosság vádja nélkül, a túlvilág előtt pedig a Föld-Anya tudta nélkül akarták végrehajtani, hogy ők maguk minden felelősségre vonástól mentesüljenek, ugyanakkor halálra szánt gyermeküket a legjobb rejtkehelyre, a pokolra juttassák.

TIBOR SZENTI

hospital-Headteacher
Municipal Erzsébet Hospital
H—6801 Hódmezővásárhely
Imre J. u. 2. Pf. 11.

¹⁰² Főzy V. 1987. 312.

¹⁰³ Kiss L. 1958. 153.

¹⁰⁴ Kiss L. 1958. 153.

¹⁰⁵ Bálint S. 1980. 3: 28.

¹⁰⁶ K. Seligmann. 1987. 143.

¹⁰⁷ K. Seligmann. 1987. 148.

¹⁰⁸ K. Seligmann. 1987. 170—171.

¹⁰⁹ K. Seligmann. 1987. 172.

A BŰNPÖRÖK DOKUMENTÁLÁSA

A tanulmányunkban tárgyalt feudális bűnpöröket a Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltárában a IV. A. 21. fondszámú sedria: Csongrád vármegye törvényszékének iratai, és a IV. A. 53. fondba tartozó Károlyiak sedes dominalisa, azaz úriszékének iratai őrizték meg. (Az azonosítási számok végén a sedria anyagát jelöltük, a többi értelemszerűen az úriszék anyagából való.)

Találtunk pöröket a dobozott anyagban és a bekötött fóliánsokban. Az előbbieknél jelzés a „D”, az évszám a pör tárgyalási időszakának dátuma, ezen belül a „D” után következő szám(ok) a pör(ök) sorszáma(it) jelzi(k). A bekötött másolatok esetében a kis „a” vagy „b” betű és az utána következő szám a kötetre, a kettőspont utáni számok pedig a lapszámokra vonatkoznak.

A pöröket törtszámokkal jelöltük. Az első szám az általunk adott sorszámot, a második pedig az évszámot jelenti, amikor a pört tárgyalták. (Egy pört a jelenségek száma szerint többször is idéztünk.)

A BŰNPÖRÖK FORRÁSA

4/1749. a. 3.: 625—633.	105/1735. a. 1.: 387—395.
5/1759. a. 3.: 1123—1125.	107/1745. a. 2.: 349—350.
12/1794. D. 19. 7bris.	109/1748. D. 19. „D” jelű iratai. 9br. 26a. (Sedria.)
12/1795. D. 1. Szept.	115/1755. a. 3.: 348—349.
14/1838. a. 13.: 362.	116/1755. a. 3.: 350—351.
15/1738. a. 2.: 57—63.	118/1756. a. 3.: 621—622.
21/1827. a. 12.: 243.	119/1756. a. 3.: 614—615.
23/1838. a. 13.: 403—404.	120/1756. a. 3.: 691—692.
(D. 8., 9., 10. pörök. 1838. dec.)	124/1758. a. 3.: 1072—1074.
31/1775. a. 5.: 793—795.	131/1762. a. 4.: 186—189.
34/1790. b. 3.: 310—313. (Sedria.)	134/1765. a. 4.: 586—587.
37/1805. D. 17., 18. 1805. febr. 18.	136/1765. a. 4.: 723—724.
38/1811. D. 70. febr. 7.	138/1766. a. 4.: 732—733.
49/1764. a. 4.: 535—537.	139/1766. a. 4.: 731.
55/1829. a. 12.: 481—482.	140/1766. b. 115.: 463—464. (Sedria.)
58/1738. a. 2.: 50—54.	147/1769. a. 4.: 1103—1104.
59/1742. a. 2.: 176—181.	150/1771. a. 5.: 285.
60/1757. a. 3.: 738.	156/1774. b. 116.: 747. (Sedria.)
63/1759. D. márc. 16. (Sedria.)	157/1775. a. 5.: 728—733.
64/1763. a. 4.: 324—328.	159/1776. a. 5.: 1011—1012.
66/1770. a. 5.: 183—184.	161/1778. b. 1.: 641—643. (Sedria.)
67/1775. a. 5.: 816—817.	165/1783. a. 6.: 1105.
68/1782. a. 6.: 999.	174/1806. D. 12. szept. 22.
70/1805. D. 9. nov. 11.	179/1836. a. 13.: 223.
71/1828. a. 12.: 440.	182/1766. a. 4.: 878—897.
72/1837. a. 13.: 303.	183/1766. b. 115.: 522. (Sedria.)
74/1836. a. 13.: 223.	184/1777. a. 5.: 1084—1087.
75/1746. a. 2.: 408.	185/1777. b. 1.: 291—293. (Sedria.)
76/1748. D. 18. máj. 6. (Sedria.)	190/1738. a. 2.: 63—66.
89/1761. b. 115.: 156—158. (Sedria.)	197/1745. a. 2.: 351—354.
90/1768. a. 4.: 423—426.	198/1752. D. júl. 25. (Sedria.)
93/1766. a. 4.: 770.	200/1755. a. 3.: 272—274.
94/1766. a. 4.: 834—868.	202/1755. a. 3.: 328—386.
97/1769. a. 5.: 73—74.	204/1756. a. 3.: 611—612.

- 205/1756. a. 3.: 693–694.
 213/1769. b. 115.: 49–50. (Sedria.)
 221/1762. a. 4.: 175–181.
 223/1763. a. 4.: 230–240.
 224/1763. a. 4.: 316–317.
 225/1763. a. 4.: 305–312.
 228/1766. b. 115.: 488–495. (Sedria.)
 230/1766. a. 4.: 815–816.
 234/1769. a. 4.: 1101–1102.
 235/1769. a. 5.: 11–13.
 236/1769. b. 116.: 180. (Sedria.)
 240/1774. a. 5.: 657–658.
 243/1776. a. 5.: 1009.
 245/1777. b. 1.: 396–404. (Sedria.)
 249/1778. a. 6.: 143.
 251/1781. a. 6.: 725–728.
 252/1781. b. 2.: 259–265. (Sedria.)
 253/1781. b. 2.: 339–344. (Sedria.)
 254/1783. a. 6.: 1074–1076.
 255/1783. a. 6.: 1109–1110.
 256/1748. a. 6.: 1292–1293.
 257/1784. b. 3.: 251. (Sedria.)
 259/1797. D. 9. 7bris.
 261/1798. D. 24. és 25. jan.
 263/1800. d. 14., 15. és 16. jan. 13.
 265/1802. D. 19. ápr.
 266/1804. D. 37. jan. 23.
 267/1804. D. 7. máj. 14.
 268/1804. D. 47. szept.
 269/1807. D. 26. és 27. jan. 26.
 271/1807. D. 21. szept. 14.
 280/1822. a. 11.: 426.
 282/1824. a. 11.: 850.
 290/1830. a. 12.: 623.
 295/1738. D. márc. 1.
 296/1742. a. 2.: 132–138.
 297/1775. a. 5.: 829–831.
 299/1798. D. 2. jan. 10.
 302/1825. D. 123., 124. és 125. 1825. ápr.
 303/1826. D. 82. és 83. 1826. máj.
 316/1757. D. 82. és 83. 1826. máj.
 316/1757. a. 3.: 862–863.
 318/1768. a. 4.: 1046–1047.
 324/1762. a. 4.: 267–270.
 325/1762. a. 4.: 240–246.
 327/1762. a. 4.: 590–593.
 334/1780. a. 6.: 423–425.
 348/1764. a. 4.: 537–541.
 366/1724. a. 1.: 31–34.
 368/1754. a. 3.: 147–155.
 369/1757. a. 3.: 749–755.
 370/1758. a. 3.: 917–924.
 371/1769. a. 5.: 2–10.
 373/1775. a. 5.: 905–909.
 374/1780. a. 6.: 427–433.
 375/1780. a. 6.: 486–490.
 376/1781. a. 6.: 714.
 377/1781. b. 2.: 346–347. (Sedria.)
 378/1781. a. 6.: 807–810.
 379/1782. b. 2.: 621–627.
 380/1799. D. 18. 1799. márc. 23.
 381/1801. D. 1. 1801. ápr. 7.
 382/1803. D. 1. 1803. szept.
 383/1804. D. 2., 3. 1804. máj. 14.
 384/1804. D. 1. 1804. szept. 17. és 1805. máj. 13.
 385/1808. D. 8. és 9. 1808. ápr. 4.
 386/1816. a. 10.: 342–344., és 506., valamint 664.
 387/1817. D. 3.: 1817. 9., 24. és 5.
 388/1818. a. 10.: 809.
 389/1819. a. 11.: 33–34.
 390/1819. a. 11.: 34.
 391/1820. a. 11.: 105–106.
 393/1825. a. 12.: 1042.
 395/1827. a. 12.: 244.
 396/1827. a. 12.: 278.
 397/1827. a. 12.: 278.
 399/1828. a. 12.: 312–339.
 400/1829. a. 12.: 502.
 401/1829. a. 12.: 555.
 402/1842. a. 14.: 357–358.
 403/1842. a. 14.: 248–259.
 404/1756. a. 3.: 415–444; 492–545; 810–833.
 405/1819. D. 65. és 66. 1819. nov.
 406/1838. a. 13.: 372.
 407/1764. b. 115.: 317–319. (Sedria.)
 408/1752. a. 2.: 802–805.

IRODALOM

Agüero Irma

1986. A bozótnégerék. 42–48. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás

Altbächer Vilmos

1986. A szociális agresszió. 77–79. In: *Agresszió az élővilágban*. Budapest. Szerk.: Csányi Vilmos

Antoni Judit

1986. Ausztrália és Óceánia. 14—35. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás

Ariès, Philippe

1987. *Gyermek, család, halál*. Budapest

Ádám Péter

1986. Az udvari szerelem és társadalmi háttere. 146—152. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás

Bálint Sándor

1980. A szögedi nemzet. (Harmadik rész.) *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79—2*. Szeged. Szerk.: Trogmayer Ottó

Beck Zoltán

1975. Az élet nagy eseményei. I. Születés és keresztelés. 499—504. In: *Parasztiélet a Vásárhelyi-pusztán*. Békéscsaba

Benedek István

1987. *Tibeti orvoslás és varázslás*. Budapest. II. kiad.

Biblia

— *Mózes 1. 29.*

Birket-Smith, Kaj

1969. *A kultúra ösvényei*. Budapest (Ford.: Bodrogi Tibor)

Bjerre, Jens

1964. *Kalahári. Kőkori emberek az atomkorban*. Budapest. Világjárók 35.

1973. *Vad Új-Guinea*. Budapest

Bodrogi Tibor

1965. Bevezetés. 5—11. In: Sir James George Frazer: *Az aranyág*. Budapest

Boglár Lajos

1986. A dél-amerikai indián törzsek. 49—56. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás

Borús Rózsa

1981. *Topolya népszokásai*. Újvidék. Szerk.: Bori Imre.

Buda Béla

1986. Bevezetés. 7—13., és Szexualitás ma Magyarországon. 259—266. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás

Castiglione László

1986. Aphrodité és Erós birodalma. 104—127. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás

Childe, V. Gordon

1959. *A civilizáció bölcsője*. Budapest

Csongor Barnabás

1986. Szerelmi élet a régi Kínában. 66—75. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás

Dante, Alighieri

1987. *Isteni színjáték*. Budapest (Ford.: Babits Mihály)

Damm, Hans

1961. *Kanaka*. Budapest

Filep Antal

1971. Szokásleírások a 18. és a 19. századból. 115—134. In: *Népi kultúra — Népi társadalom V—VI*. Budapest

Főzy Vilma

1987. Halottkultusz Mexikóban. 304—320. In: *Mauzóleum*. A halállal való foglalkozás. Bölcsész Index Centrál Könyvek. Budapest, ELTE. Szerk.: Adamik Lajos, Jelenczki István, Sükösd Miklós és Kelényi Béla

Frazer, Sir James George

1965. *Az aranyág*. Budapest (Ford.: Bodrogi Tibor és Bónis György)

Fuchs, Eduard

1926. *Az újkor erkölcstörténete 1—3*. Budapest. II. kiad. 3. kötet: Polgári kor. 3. fejezet: Népszokások, 145—154

Gerol, Harry

1965. *Inkák tündöklése és bukása*. Budapest

Gémes Balázs

1987. *A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX—XX. században*. Budapest. MTA. Néprajzi Kutató Csoport: Documentatio Ethnographica 12. sz. I. k.

Hajdú Lajos

1986. *Büntetés és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest

- Hermann Imre
1984. *Az ember ősi ösztönei*. Budapest
- Ipolyi Arnold
1929. *Magyar mythologia*. Budapest. III. kiad. 1—2.
- Istvánovits Márton
1987. A hevszur „Halottak Könyve”. 52—63. In: *Mauzózeum*. A halállal való foglalkozás. Bölcsész Index Centrál Könyvek. Budapest, ELTE. Szerk.: Adamik Lajos, Jelenczki István, Sükösd Miklós és Kelényi Béla
- Jung Károly
1987. Folkloradatok egy középkori pillérfő értelmezéséhez. 75—90. In: *A szerelem kertjében*. Budapest. Szerk.: Hoppál Mihály és Szepes Erika
- Kaljánamalla
1986. *Ananga-Ranga*. Budapest. Kilencedik szthala: 124—135.
- Katona Ferenc
1974. *Emberre válás*. Budapest
- Kállay István
1985. *Úrészéki bíráskodás a XVIII—XIX. században*. Budapest
- Kiss Imre
1986. Szerelmi élet az araboknál. 83—88. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás
- Kiss Lajos
1958. *Vásárhelyi hétköznapok*. Budapest
- Klaniczay Gábor
1986. Középkori vaskosságok. 153—163., és Aszkézis, szabad szerelem, meztelenség. 163—172. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás
- Kósa László
1979. Erkölcsei kihágások és büntetések Gyulán a XIX. század első felében. In: *Békési Élet* 1. sz.: 118—125
- László Gyula
1944. *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest. II. kiad.
1977. Varázslat egy középkori falusi templomunkban. 186—210. In: László Gyula: *Régészeti tanulmányok*. Budapest
- Leakey, Richard E.—Lewin, Roger
1986. *Fajunk eredete*. Budapest
- Magyarország története I/2*.
1984. Budapest. Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal
Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1526-ig.
1983. Budapest. II. kiad. I. köt. Főszerk.: Benda Kálmán
- Magyar-Kossa Gyula
1929. *Magyar orvosi emlékek 1—4*. Budapest
- Malinowski, Bronislaw
1972. *Baloma*. Budapest
- Markos Gyöngyi
1986. *A születés hagyományai Makón*. Debrecen
- Maspero, Henri
1978. *Az ókori Kína*. Budapest
- Mead, Margaret
1970. *Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban*. Budapest. Szerk.: Bodrogi Tibor
- Mikulik József
1885. *Magyar kisvárosi élet 1526—1715*. Rozsnyó
- Nagy Károly
1987. *Tibeti reinkarnációk*. Budapest
- Noszlopi László
1989. *Sorselemzés és kísérleti ösztöndiagnosztika*. Budapest
- Ortutay Gyula
1948. *Parasztságunk élete*. Budapest. II. kiad.
- Papp Gábor
1986. A reneszánsz kor. 172—189. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás

- Raj Tamás
1986. Szerelem és házasság az ókori Izraelben. 89—104. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás
- Ritoók Zsigmond—Szilágyi János György
1968. Hétköznapok—ünnepnapok. 330—365. In: Ritoók Zsigmond—Sarkady János—Szilágyi János György: *A görög kultúra aranykora*. Budapest
- Róheim Géza
1925. *Magyar néphit és népszokások*. Budapest
1984. *A bűvös tükrök*. Budapest. Vál. és szerk.: Verebélyi Kincső
- Sárkány Mihály
1986. Fekete-Afrika. 35—42. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest. Szerk.: Oláh Tamás
- Schram Ferenc
1982. *Magyarországi boszorkányperek 1529—1768*. Budapest. 3. köt.
- Seligmann, Kurt
1987. *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban*. Budapest
- Stingl, Miroslav
1979. *Keresztül-kasul Mikronézián*. Budapest
- Szabó Jenő
1988. *Öt évszázad fekete krónikája*. Soproni pitaval
- Szarvas Zsuzsa
1987. Ortodox zsidó temetkezési és gyászszokások. 333—336. In: *Mauzóleum*. A halállal való foglalkozás. Bölcsész Index Centrál Könyvek. Budapest, ELTE. Szerk.: Adamik Lajos, Jelenczki István, Sükösd Mihály és Kelényi Béla
- Szenti Tibor
1985. *Parasztvallomások*. Budapest
- Tárkány Szücs Ernő
1981. *Magyar jogi népszokások*. Budapest
- Temesváry Rezső
1899. *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon*. Budapest
- Trócsányi Zoltán
1924. *Kéi pogány-magyar varázslónő emlékezete*.
2: 5—9. In: *Magyar régiségek és furcsaságok*. Budapest
- Uhlig, Helmut
1985. *Bali, az élő istenek szigete*. Budapest
- Vasziljev, L. Sz.
1977. *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Budapest
- Víg Károly
1980. *Asszonyok és férfiak tükré*. Budapest
- Zamarovsky, Vojtech
1970. *Istenek és hősök a görög-római mondavilágban*. Budapest
- Washburn, S. L.—Lancaster, C. S.
1972. A vadászat fejlődése. 263—288. In: *Munka és emberré válás*. Budapest

SUMMARY

The materials of this article were collected in the 1980s at the Archives of Szentes and of Hódmezővásárhely, both affiliated to the Csongrád County Archives. They are documents of 408 trials related with sexuality from the south region of the Great Hungarian Plane and from the period between 1723—1843. More specifically, they are partly from the Csongrád county and also from the estates of the Károlyi family. However, since the witnesses of the trials came from a larger area, the documents give information also from cities like Szeged, Szabadka (now Subotica—Vojvodina), Zombor (now Sombor—Vojvodina), Kecskemét, Félegyháza, Makó and some other places.

The shelfmarks of the original manuscripts are as follows: *Fond IV.A.1006. protocollum giudiciale* (Vásárhely), *Fond IV.A.53. sedes dominalis Károlyiensis* (Szentes) and *Fond IV.A.21. sedria* (ie. *sedes judicaria*) (Szentes).

Although these documents may attract the attention of scholars, no one has elaborated them yet, probably owing to their sexual character, no matter that their value could be compared to those documents of the whitsch-trials published by A. Komaromy, F. Schram and É. Pócs.

Any kind of monographical elaboration may only be carried out by using different methods of a number of sciences. The author had to apply the methodology of history, demography, law, sociology, folklore, and in the aspect of medicine the accomplishments of diagnostics, folk-medicine and ethnology as well. These different approaches altogether provided a clue for a comprehensive presentation of the culture-historical characteristics, features of the way of life of Hungarian peasants in this period.

Instead of setting up a strictly chronological order the documents are classified into a couple of categories. Each of them has a general and a comparative introduction. The categories are as follows:

1. Presentation of genitalia for sexual or magical purposes, seduction, vagina as a drinking vessel, bonnet as sexual symbol, female-rapists, procuring, offering relatives for sexual activities.
2. Women as sexually initiative partners.
3. Decoration, defloration, humiliation.
4. Nakedness.
5. Baby-snatching, exposed children, feticide and criminal abortion.

(The first part of the collection, dealing with aggression, was published in *Communicationes de Hist. Artis. Med.* vol 117—120. 1987. pp. 87—102.)

The profusion of aspects indicated, that the presentation of the documents is different to that of the current practice. We must consider human culture homogenous in time and space, which is only coloured by the different peoples, social classes and ages on their own way. Especially true it is in the field of sexual instinct manifestations. The elaboration therefore was different to the usual undoing analytical method.

AZ ANYÁKKAL ÉS A KISGYERMEKEKKEL KAPCSOLATOS RONTÁSOK ÉS GYÓGYÍTÁSOK

MAGYARORSZÁGI BOSZORKÁNY-PERIRATOK TÜKRÉBEN A XVI—XVIII. SZÁZADBAN*

GEDAINÉ KÖLNEI LÍVIA

Magyarországon a XVI—XVII—XVIII. század időszakában a látványos boszorkányperek gyakran kavarták fel a kedélyeket, tanúiként az időről időre fellobbanó boszorkányellenes közhangulatnak. A boszorkányok, bűvös-bájosok elleni hajsza okainak keresése sokrétű kutatást igényel; feltétlenül nagy szerepet játszottak e jelenség kialakulásában társadalmi- gazdasági okok, vallásos hittételek tisztázatlansága a nép körében és nem utolsó sorban a betegségekkel szembeni tehetetlenség, kiszolgáltatottság érzése. A boszorkányok és más, ördöggel cimborálók létezése kézenfekvő és érthető magyarázatot adott számos mindennapi, racionálisan nem megmagyarázható problémára, természeti jelenségre, betegségekre.

A magyarországi boszorkányperek 1970-ben kiadott iratanyagának három kötetéből azokat a periratokat vizsgáltam, amelyekben utalások szerepeltek az anyasággal vagy csecsemőkkel, kisgyermekkel kapcsolatos rontásokra, boszorkányeredetűnek tartott gyógyításokra. Meglehetősen gyakoriak ezek az utalások, ami azt mutatja, hogy a boszorkánygyanús személyek figyelme kiterjedt a gyermekek születésére, az anyák és a csecsemők egészségére. Témaválasztásomat az idokolta, hogy a gyermekágyas anyáknak és kisgyermeküknek a rontásokkal szemben különlegesen nagy kiszolgáltatottságot tulajdonított a néphit. Az ilyen esetek leírásai orvostörténeti szempontból is figyelemre méltóak és a népi hitvilágnak is érdekes dokumentumai. Célom az volt, hogy összefoglaljam, áttekinthetővé tegyem a boszorkány-periratokban szereplő, az anyákkal és kisgyermekkel kapcsolatos rontások-gyógyítások leggyakoribb típusait. Ezeknek az eseteknek a rendszerezésére, a legjellemzőbb esetleírások kiválogatására vállalkoztam; érdekes lenne az előforduló betegségtüneteknek orvosi szempontú elemzése, feldolgozása is.

1. GYERMEKÜKET VÁRÓ ANYÁK MEGRONTÁSA

A terhes nő különösen kiszolgáltatott helyzetben volt mindig a különféle betegségekkel szemben, hiszen saját fájdalmai mellett gyermekét is hordania kellett. A boszorkány-periratokban sok olyan „misztikus tünetek”-kel járó betegségről esik szó, amelyek nagyrészt szervi elváltozásokra vezethetők vissza a mai ismeretek szerint. Nem ritka azonban, hogy a gyermekágyasok bajainak pszichikai okaira következtethetünk.

A szentbenedeki (Kalocsa környéki) boszorkánygyanús Sobrákné 1771-es perében többször is szóba került terhes nő megrontása, „megnyomása”. A tanúk vallomásából a megrontás lélektani mozgatórugóira: az irigységre, bosszúra és lelkiismeret-furdalásra is fény derül:

„Sobrákné vaját kért volna tőle, de nem adott, s történt az után hogy Gyermeke ágyban lévén, éczaka hozzá ment, és kérdezte tőle, ugyan mit keres kgd itt, de az egyet sem szollott vissza, és ennek ugy tettett hogy ponyvával húzta volna bé, és az alatt öszve törté, annyira hogy 25 hetekig lábra sem állhatott.”¹

* Felhasznált irodalom: Magyarországi boszorkányperek 1526—1768. I—III. köt. Közreadja Schram Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. A római szám a felhasznált irodalom kötettségét, az arab szám az oldalszámot jelöli.

¹ III. 225.

A megrontás leírása néha egészen horrorisztikus, nagy testi-leki szenvedésekről tanúskodik, amely anyára és megszületendő gyerekekre egyaránt hatott:

„Casus előtt két esztendővel terhes lévén az fatens, es egykor etszaka üdön valamelj gonosz személyek hámon az házban menvén, es az gyermekt az hasából ki vettik az oldalán es edjik aszt mondotta, hogy vegyük ki a feje veleit, az másik pedig hogy töltsük megh szapult hamuval, az harmadik pedig inkáb tegyük vissza az Hasában had hordozza...” (Csorna, 1742)²

2. A SZÜLETENDŐ GYERMEK NEMÉNEK BEFOLYÁSOLÁSA

Élénken foglalkoztatta a gyermeket váró házaspárok fantáziáját a gyermek nemének kérdése. Bizonyára sokfajta érdeklődés és vonzódás kötődött mind a fiú-, mind a lánygyermek érkezéséhez, ezért próbálkoztak a születendő gyerek nemének befolyásolásával. Ez nemegyszer mágikus praktikákkal járt, amint azt a következő említésből sejtethetjük. Domonkos Gergely kecskeméti lakos vallotta az 1690-es években Czigány János boszorkánysággal gyanúsított nényjéről:

„... hogy meg házastottam mondotta nekem Czigany János Nényye te ha azt akarod hogy fiu magzatod lenne most teheinék én róla de ezel én nem gondolván el mentem előle.”³

3. SZOPTATÓ ANYÁK „BOSZORKÁNYEREDETŰ” BAJAI

Nagyon gyakran szerepel a boszorkánygyanús személyeket ért vádak között a szoptató anyák tejének „megrontása”, a tej elapasztása. Súlyos gond volt ez, hiszen a csecsemőknek szinte kizárólagos tápláléka volt az anyatej, annak hiányában legtöbbször éhenhaltak. A tehetetlenség okozta keserűség tükröződik vissza a boszorkányokra szórt vádakban.

Egy éjszaka Botos Erzsébetet, aki gyermekágyban feküdt, meggyötörték a boszorkányok, „és azon rajta meg esett actus után az fatenstul minden teje mingyárt el veszett (az előtt pengi elég volt) és a szép egészes gyermeke éhel holt meg hogj tejet nem szophatott a fatenstül...” (Miskolc, 1716)⁴

Gyulán egy 1757-es perirat tanúsága szerint így fenyegetett meg a boszorkánygyanús személy egy gyermekágyast:

„... most ugyan ez a tseszed meg gyógyul mellyet most a Gyermeked nem szophat mert sárگا tej lévén benne olyan keserű mint az epe, de mikor más gyermeket szülsz a másik úgy el romlik, hogy soha nem szoptatol velle, amint bé is tellyesedett, mert már tizenöt hete miolta sem éjjel sem nappal semmi nyúgodása nintsen...”⁵

Írásos nyoma maradt annak, hogy tejelapadást imádságos ráolvasással gyógyítottak. Ez az említés Isten és Sátán gyógyító erejének együttes segítségülhívását, pogány és keresztény képzetek összefonódását példázza:

„... mivel panaszkodott a fatens előtte, hogy a teje el veszett volna, kire felelte Laszlo Mihályne, tudnek en olyan imadcságot, a mellyel meg jüne a tejed, monda a fatens tanitcson meg kegyelmed engemetis, kire mondotta Laszlo Mihályne, nem tanitalak, mert nem lehet a meg kicsiny ördögség nélkül.” (Nagyszalonta, 1717)⁶

A ráolvasáson kívül orvosság-étellel is gyógyították a tejelapadást, amelynek elkészítése szintén nem nélkülözte a mágikus mozzanatokat:

„... ez olyan Pogácsa hogy az első le esett hóval süttöt s azt allította hogj tej hozó Pogácsa volna, tölle meg jöne az tejem [...] adta ez előtt három Esztendővel midön gyermek agyas voltam.” (Hódmezővásárhely, 1756)⁷

² II. 175.

³ I. 459.

⁴ I. 201.

⁵ III. 168.

⁶ I. 86.

⁷ I. 323.

4. GYERMEKÁGYAS ASSZONYOK MÁSFÉLE MEGRONTÁSAI

A gyermekágyas asszonyok a néphit szerint különösen vonzzák a rontó, ördöggel cimboráló lényeket. Alkalmanként a férfiak feladatuknak érezték, hogy feleségüket a rontó szándéktól megoltalmazzák, mint ahogy azt Takáts István alsóbükki lakos is megkísérelte 1730 körül:

Három asszonyt látott meg éjjel a szobában, gyołccsal bckötött fejjel. *„Jutvan esziben a Fatensnek, hogy a Gyermeke Ágyas Asszonyokat szokták az ollyasok kerülni, föll költ ágyábúl, és ment a Feleségheit föll költeni [...] onnand ment az Asztal felé; kezeit a hona alja csapván akarta látni, mitt akar azon három Asszony, mondotta nekék, ilyen amollyan ros Aszszonyok, nem illik eczakan itt járni...”* A rontó asszonyok azonban csak úgy tettek, mintha távoznának, mert még azon az éjjelen visszatértek a férjhez meggyötörni és *„ugy el gázoltak a derekát, hogy egy oráigh megh sem fordíthatta magát s maid egy hétigh szenvedett fájdalmakat miatta”*.⁸

A gyermekágyas asszonyok „megrontásainak” sokszor egészen nyilvánvalóan egyszerű oka van:

„... midön gyermek ágyban fekiüt volna, Bana Mihálné (a boszorkánygyanús asszony) vitt neki egy szilke nyüves káposztát, s attul sokáig sinlett...” (Bályog, Bihar megye, 1712)⁹

Másféle, lelki okokra enged következtetni, amikor különböző kísértésekről számolnak be a tanúk, például arról, hogy a boszorkány kiragadta őket az ágyból táncoltatni a temető mellé vagy a boszorkány *„ló képtiben bé nyeretvén az ablakon annyira megh vesztette, és rontotta, hogy mint egy megh tibolodott erdőn mezzön szanaszít fuikosott mezütelen migh megh nem kötözték [...] melybül majd tíz hetek alatt alig tudott ki épülni, az gverekeis meg holt a miatt, mert ell hitete a fatensel hogy az csak pemet és nem az ő gyermeke, ne gondollyon véle...”* (Sorki-Tótfalu, Vas megye, 1767)¹⁰

Gyakori volt a gyermekágyas *„feje öszverontása”*, lába megromlása, hidegglelése. Írásos nyoma maradt, hogy az erős fejfájást kézzel, kézrátétellel is gyógyították (Kápolya, Zala megye, 1754).¹¹ Előfordult, hogy a szüléshez meg nem hívott bába sértett rosszindulatának tulajdonították a gyermekágyas halálát, mint pl. Simontornyán, egy 1714-es perirat tanúsága szerint.¹²

A bajok okozásához rontó tárgyakat is használhattak a rosszindulatú személyek: *„... egy rongyban némely Búbajos eszközöket Csomóban öszve köive valaki bé vetett az ajtó felet lévő Lyukon, melyet a Tanúnak az Ura mingyárt meg is égetet, és mivel annak előtte már Zainé panaszkodott, hogy Balla Ersók néki kukoriczát adot, a Tanú pedig nem ador: Csupán egyedül minden gyanúságok reaja volt. Ez után mint egy egy héuel gyermek ágyban le fekiüdöt a Tanú, [...] azon egy ágyában egész egy hétig Zainé csigázta, és kinzotta ötett [...] és midön egykor a Napája fel költötte volna az Férjét hogy gyujtana Gyertyát, mert majd meg fojtyák a feleségét, fel ugrot az Tanúnak az Ura, és már a Pitvarban a Gyertyátis meg gyújtotta, midön az ajtón bé akarta volna hozni, akkor nagy Csattanással a Tanút Pojffon ütötték, az kiis majd egy hétig nem ehett a fogára.”* (Átány, 1754)¹³

A gyermekágyasnak néha olyan rontás-élménye lehetett, mintha minden körülötte ellene esküdött volna össze: *„... a Tanú gyerek agyban esvén, mihelyst el szülte, azonnal a Padlásan rettenetes nagy Zörgés támadott, annyira, hogy belső tapaszty az Padlásnak derekasint hullott; ez után az Ágyában [...] talám egy szál szalma sem vólt, amely nem rázodott volna, a minémü erővel rászták a Tanúval az ágyat, és egész gyerek ágyában mindétig illetén dolgokkal csigázták, és egy egész holnapig semmit sem alhatott a Tanú. Ezen Cselekedetet pedig az körülötte lévő Asszonyokis minyáján látták, és tapasztalták.”*¹⁴ A gyanú ebben az esetben is a fenti példában már szereplő Zainéra vetődött, mivel a szüléshez másik bábát hívtak, nem őt (Átány, 1754).

⁸ II. 55.

⁹ I. 54.

¹⁰ II. 536.

¹¹ II. 678.

¹² II. 456.

¹³ I. 422.

¹⁴ I. 424.

A néphit szerint a szülést is megnehezíthette a haragos rontása: A vádlott „... fenyegesse szerént, holton nagy köserves fájdalommal szültö ell gyermekét [...] az kívül állók közül egy Aszszon mondván a fatensnek hogy talán valaki haragosod, azért nem szülhec...” (Kiskomárom, 1714)¹⁵

Legtöbb esetben megrontás következményének tekintették a koraszülést. Az egyik kiskváradai tanú beszámolója sok családi szomorúságot árul el:

„Nehai ferje Balogh János mondotta, bár csak az Isten eszt az egy fiacskánkat életné azon szokra Horvát Mihályné modotta, de bizony Kegyelmed aszt né várja hogy üdöre kereszteltessen többbe, amint is ezen Fatensnek azon fiacskája is megh holt és annak utánnais meg nem szült üdöre égyet is, hanem hat hat holnapra, noha szült vagy njolc kilencz gyermeket.” (Kisvárdá, Szabolcs vm., 1751)¹⁶

5. ABORTUSZ

A boszorkánysággal gyanúsított személyek ismertek olyan szereket, amelyek segítségével az asszonyok nem kívánt terhességüktől megszabadulhattak, s ez a tudományuk valószínűleg jelentős jövedelemforrás volt a számukra.

Különösen kiszolgáltatott helyzetben voltak abortusz szempontjából azok a lányok, akik szolgálónak szegődtek és teljes személyiségükben munkaadójuktól függtek, gyermeküket maguk nem nevelhették.

„Másásné Sellér Asszonya Kata névű az Fatensnek beszéllete, hogy Másásné olyan roszt italt adou néki, melynél soha rosszabbat nem ivott; sőt ugymond, még nálla laknék, gyermeke tölle többé nem léssen, ha pedig lézenis meg nem hozza, aminthogy 3 vagy 4 Gyermekeit Másásné házánál leis tette a mint maga mondotta.” (Hódmezővásárhely, 1754)¹⁷

Voltak, akik szembeszegültek gazdáik kényszerével:

„... hasas leány szolgálójának olyan italt adot Szabó Pálné, az kitül az gyermeket le tegie, de az leány nem itta meg...” (Miskolc, 1648)¹⁸

„... Másásné azt mondotta: de már héjába, ha meg érzetted, már most késő, de ennek előtte tehettem volna rólla, hogy a gyermek semmi sem lett volna, de azt a fatens az előtt sem akarta s akkor sem, nóha említett Kertész Mihály a Fatent azért mégis balta tokosza.” (Hódmezővásárhely, 1754)¹⁹

A spontán vetélések ugyanúgy gyanakvásra adtak okot, mint a koraszületések: hátha boszorkányság okozta a történeteket.

„Isten ugy segilyen Másásné [a boszorkány] vérit viselem, és attul ragadott reám ezen vér folyás, pedig öt vagy hat holnapigh tartott Gál Katán, és a gyermekeis azon vér folyásban el ment tölle, mely Gyermekek, feketés, potrohos, ránczos bőré, s mintegy fél arasznyi Férfji Gyermekek vólt, a mint azt a Fatens szemeivel látta.” (Hódmezővásárhely, 1754)²⁰

6. A MEDDŐSÉG ORVOSLÁSA ÉS A CSALÁDTERVEZÉS

A terhességmegszakításnál munkáló érzelmekkel ellentétes vágyak hatnak meddőség esetén. Ami ott elvetendő teher, itt vágyva vágyott ajándék, amelyért a periratok tanúsága szerint is sok mindent hajlandók voltak megtenni a gyermeket akarók. Az elkeseredettség szól a néhány erre vonatkozó tanúvallomásból pl.:

„Te égetni való vén Boszorkány te etél meg engem azért nincsen Gyermeke...” (Kisvárdá, 1728)²¹

A népi gyógyászat meddőséget okozó szereket is számontartott.

¹⁵ II. 605.

¹⁶ II. 399.

¹⁷ I. 302.

¹⁸ I. 133.

¹⁹ I. 302.

²⁰ I. 304–305.

²¹ II. 321.

Raj András és felesége . . . az maktalanság iránt egymás között czivodtanak s egyik az másikát okozta s mondottais egykor ezen szókat Raj Andrásné maga Urának, hogy a midőn akkoriban a Fölföldön hazájában járt volna, onnand megh térvén hozta magával az ollyas orvosságot a melly miatt Raj Andrásné gyermeket nem foghat . . .” (Hódmezővásárhely, 1739)²²

Szerelmi varázslóeszközök és meddőséget gyógyító szerek emlékét őrzi Mádi Istvánnak és feleségének a periratból kibontakozó története:

„Ez előtt circiter 25 Esztendővel midőn meg hazasodot volna fatens [Mádi István], első estve [. . .] Masasné vette meg az Agyakat, és a fejek ala két szaraz Ló fejét tett, mas nap föl kölvén a fetens felesége, az előtt való Széves Szeretetűt tellyesegél el vonta, ugy annyira, hogy az felesége a fatensnek, Kútbanis akarta magát eölni Eött Esztendeje Gyermekek sem volt, annak utana penigh egy Török Aszony [. . .] edgy darab gyökeret advan a Fatens feleségének, hogy azt meg enné, és mindgyárt azon etszaka Teherben foghna essni, melly bizonyys lett.” (Hódmezővásárhely, 1730)²³

A bűvöléssel-varázslással okozott meddőséghez valószínűleg gyakran használtak varázserejűvé tett eszközöket. A bűvös tárgy kiválasztása (mint sok más esetben is) tartalmi párhuzamon vagy ellentétben alapult: például a szülő nő ingalja a boszorkány kezében meddőséget okozó varázseszközzé válhatott, amint azt a következő eset bizonyítja: . . . a mely ing alyban a Fatens első Gyermekét a világra hozta, azon ing alyát Maddiné el lopta, és az után ugy mondotta a Fatensnek, akkor lesz néked fiad mikor én akarom, a mint hogy sokáig nem is völt.” (Hódmezővásárhely, 1741)²⁴

Szemben a nem akart meddőséggel, a foganás elleni tudatos védekezésben segítségként játszottak szerepet a különféle boszorkánypraktikák. Ezek egyikére példa az a gyerek másával történő varázslás, amit a Szalárdból (Bihar vm.), 1722-ből ránk maradt irat említ:

„. . . ha azt akarna hoga gyermeke ne legyen, amikor gyermek agyban fog fekunni gyermek mását egy uj csuporban tegye fedü ala és tegye a földben, ha harom napigh ot lesz három Esztendeigh nem lesz gyermeke ha négy napigh négy Esztendeigh.”²⁵

7. A CSECSEMŐK ÉS A KISGYERMEKEK MEGRONTÁSA

A gyermekágyból felkelő asszony kiszolgáltatottsága a Gonosznak csökkent, de ébersége és aggodalma nem hagyható alább, mert felcseperedő gyermeke könnyen a boszorkányok rosszakaratának áldozatává válhatott. A boszorkány-periratok többsége tartalmaz csecsemő- vagy kisgyermek-megrontási utalásokat, ez pedig a gyermekek veszélyeztetettségének magas fokát mutatja. Valóban nagyon sok baj leselkedhetett egy kisgyerekre, különösen betegségek, amelyek legtöbbször a szülők nem találtak egyéb magyarázatot a rontáson kívül.

A boszorkánygyanús kihallgatottak közül azok, akik magukat boszorkánynak tartották, általában vallomásukban is megerősítették a nekik tulajdonított gyermekmegrontásokat. Oláh Mária, Kozma Istvánné hódmezővásárhelyi lakos például érezhetően büszke volt az ördöggel kötött szövetségére és ebből fakadó képességeire:

„. . . reá ingerelvén engemet Katonáné hogj azon Gyermeket meg roncsuk, a mintis a Kis Gyermek a tűz mellett álván a Konyhában [. . .] mi keten ruhankból le vetkezvén, Kutyává változtunk, és a Gyermeket a tűzben bé taszítottuk; kinek sírására az udvarból bé szaladott az Anyya s ki kapta a tűzből, mi pediglen mint Kutyák ki szaladtunk a Pitvarból.” (Hódmezővásárhely, 1758)²⁶

A csecsemőket talán leggyakrabban a szájbezárulás fenyegette, amikor nem voltak képesek szopni és ez többüknek halálát okozta.

²² I. 252.

²³ I. 229.

²⁴ I. 298.

²⁵ I. 98.

²⁶ I. 343.

Az Átányban, Eger közelében bábáskodó Zainé egy csupor káposztát kért egy gyermekágyas fiatalasszonytól, aki későbbre halasztotta, magára vonva ezzel Zainé haragját. Ez a harag adott okot később a fiatalasszonynak, hogy Zainét gyanúsítsa gyermeke megrottásával, ugyanis „*fürösztés után le fektette Zainé a Leánkát, és mint egy fél fertály múlva fel sikóltott álmából az Leánka, és az ajkacska anyyira le vólt köive, hogy az után soha nem vehette az Anyya Csecsit a szájában.*” (Átány, 1754)²⁷

A csecsemőkori szájzár gyakoriságát mutatja, hogy egy másik átányi tanúnak két gyermekével is megtörtént. Mindkét esetben Zainé gyógyította meg őket keze érintésével: „*... fogta az gyermekecskét az álla kapczáját meg vonta háromszor a kezivel, és azon szempillantásban szopot. Így már csaknem holt gyermekből elevenet támasztot.*” (Átány, 1754)²⁸

A szájzár gyakran együtt járt más testi bajjal, pl.: „*... az Gyermeknek Kezét ki fordították, az Szajat pedig be kocsoztak.*” (Hódmezővásárhely, 1730) — ebben az esetben a bába gyógynövényes fürdője segített rajta.²⁹

Kétségszerű helyzetbe juttatta a szülőket a kisgyermek vizelet- és székletürítésének leállása. Az Átányban megtörtént ilyen esetet ismét csak Zainé, a bába rontásának tulajdonították, ezért hozzá vitték gyógyítani is a kislányt. Zainé gyógymódja a kézrátétel és a gyógynövény együttes alkalmazásának példája: „*... fogja Zainé a Leánkát, és az ölin keresztül húszta a kezit mondván: Eregetek vigyétek haza, és kössétek be zöld Petreszelyemmel semmi baja sem leszzen. Úgy cselekedvén a Tanú, valamint Zainé parancsolta, virrattig semmi baja nem volt a Leánkának; Inkáb el hitete magával a Tanú hogy a Zainé keze vólt orvossga, hogy sem a Zöld Petreszelyemmel való be kötése.*” (Átány, 1754)³⁰

A következő esetben nehéz elválasztani a rontó szándék és a szülői felelőtlenség következményeit:

Bálint Ágnes, Barát Istvánné, amikor gyermekágyban feküdt, a férje melegített fürdővizet a csecsemőnek. „*Az öreg Tódorné egy darab fekete kenyérhéjját az ústbe mártott és megette, melyre mondotta a Tanu: Miért cselekedte azt! Kegyelmed, hiszem nem jó dolog az, az öreg Tódorné csak ötölt, hatolt. Midón a Tanu egészséges gyermekét azon fürdő vízben tette szine elváltozott és megfeketedett, s két hétre a gyermek meg hólt.*” (Csongrád vm., 1759)³¹

A csecsemők talán legborzalmasabb elváltozása fejük, testük megdagadása, bőrük kifekélyesedése. A boszorkányra gyanakváshoz annyi is elegendő volt ilyen kétségbeesett helyzetben, ha a nevezett asszony a látogatáskor karjába vette és ringatta a gyermeket:

„*... harmadnappal az után a fatens egészséges gyermekének az feje irtosztatóképpen el dagadozott, sőt egjéb testeis anyyira vólt, hogj hatsak vajas lapuban nem takargatták, ruhában sem lehetett fektetnj, mert mindenünnek le ment az teste büri valaholott hozza érenek, melly nyavalyájában tovább sinlódvén fél esztendőnél, ugjanabban megis holt, melly iránt egész gyanusága Német Dorkora volt s vajjonis a fatensnek...*” (Miskolc, 1716)³²

1757-ben Békés faluban a boszorkány sőt kért az anyától, de nem kapott. Viszonzásul megrottotta a gyermeket, akinek a bajai valóságos gyűjteményét képezik a rontások betegségtüneteinek: „*teste meg dagadozott, ki fakadozott*”; „*tsontyai válba és karjaiba mint a dió ugy zörgötek*”; „*a kezeit tellyességgel nem birta*”; „*a lábai öszve vóltak sugorodva*”.³³

A kisgyermek testének éjszakai megmerevedését is jellegzetesen rontásos tünetként tartották számon. Nánási Andrásné másfél éves gyermekével is ez történt Kőrösladányban, 1756-ban. A gyanú arra a boszorkány hírében álló asszonyra terelődött, aki az elmúlt napokban tojást kért a gyermek anyjától, de ő nem adott neki. Ezért vitték hozzá, hogy segítsen rajta, természetesen immár a kért tojásokkal együtt. A javasasszony „*meghengergette*” a gyermeket az ágyán, ettől kezdve minden baja megszűnt.³⁴ Érdekes példája ez a gyógyító erejűnek vélt megmozgatásnak, a rontó erők távoztatásának.

²⁷ I. 423.

²⁸ I. 424.

²⁹ I. 231.

³⁰ I. 423.

³¹ I. 346.

³² I. 212.

³³ III. 166.

³⁴ III. 157.

A boszorkányperiratokban talán leggyakrabban említett rontás a végtagoknak, különösen a lábnak az elnyomorodása valamilyen formában.

„... el dagadott rútul az kisgyermeknek edgyik lába [...] az rontástul fogva pedig ez mái napigis sánta nyomorult biczentő a fél lábára.” (Miskolc, 1716)³⁵

„... bé ment hozzájuk Katoné és az gyermeket fel vette ezt kérdeztvén nagyé már az Gyerme, mely üdőtül fogva az Gyerme nyomorék.” (Heves vm., 1726.)³⁶

Szabó Ilona „bölczöbéli gyermekét úgy el rontotta [Letenyei Péterné] hogy mai napigis nyomorult, se nem jarhat se nem szolhat noha immár három esztendő [...] mivel az czipeit egészen ki fordítottak az helyebül.” (Páli, Sopron vm., 1744.)³⁷

A végtag-elnyomorodás egyik speciális formája a kéz- és lábzsugor:

„... az Fatens Fiacskajanak Keze és Lába öszve sugorodott, annak utana a Fatens maga oda hitta [a boszorkányt] hogy lasa meg az fiacska, a mintis oda ment és azt mondotta, magatok vatok az oka, mert a mit kérnek tüetek nem adtok...” Később mégis megfürösztötte a csecsemőt, ami gyógyítóan hatott rá. (Hódmezővásárhely, 1730)³⁸

Néhány esetben a rontást a boszorkány nyájas viselkedése, a gyermek karba vevése kísérte. A személyes érintés tehát nemcsak a gyógyításban, hanem a megrontásban is fontos szerepet töltött be. „Bölcsőben lévő gyermekét föll vötte, szeme musrajat le simogatván mondá: Be szép gyermek ez, azon étszaka a gyermek mintha Tűzben vetették volna kinlódót, minden csontyai egy portzikaigh ki szette, meghis hólt a gyermek bele.” (Nyék, Pozsony vm., 1711.)³⁹

Ez a „csontkivétel” a másik jellegzetes elnyomorodás típus, aminek jobb esetben sántaság, bénaság, rosszabb esetben halál volt a következménye. Hódmezővásárhelyen 1758-ban így vallott a boszorkány a bíróság előtt:

„... Nyári Napon a Sarkából vettük ki a Csontot, Macska képiiben oda mentünk a Gyermekek a lába ki vólt a Bölczöböl, melyetis meg karmolván a gyermek el sivalkodott, mi pediglen el futottunk, az óltától fogva mindég sánta a gyermek.”⁴⁰

A megérintéshez hasonló szerepet töltött be a néphitben a boszorkány ruhájának érintése is. Somodi Erzsébet egy reggelen vette észre, hogy előző nap keresztelt kisgyermekének „az lábacskaí öszve vannak fonva”. Zainéra, a bábára gyanakodott, aki előző reggel a gyereket fürösztötte és „az fürdőbül hogy ki vette, nem az szokott fürösztő ruhában takarta, hanem fel fogta a Szuknyáját, és a Pendeliben takarta, holott a fürösztő ruhávalis kínálták.”⁴¹ (Átány, 1754)

A rontások gyakran az ördögi eredetű gyógyításokhoz szükséges eszközök megszerzését szolgálták:

„Egy Gyermeket vittem a Vendégségben, Fendrikné Társammal, a kinek a Csontyát ki szedűik, és a Gyerme meg hólt, aztat valami Zsirral meg főztük, azon Zsirt annakutánna a Feő Generális [Tompainé nevű boszorkány] osztogatta” megkenéses gyógyításokhoz. (Hódmezővásárhely, 1758)⁴²

³⁵ I. 201.

³⁶ I. 393.

³⁷ II. 217.

³⁸ I. 231.

³⁹ I. 493.

⁴⁰ I. 342.

⁴¹ I. 425.

⁴² I. 342.

8. A GYERMEKEK ORVOSLÁSA

Oláh Máriának, az egyik legmagabiztosabb hódmezővásárhelyi boszorkánynak a szavaiból kitűnik, mit tartott a néphit a boszorkányok gyógyítási képességeiről:

„Az Ördög után [= által] vagyon minden némü tudomány a Boszorkánynak, ronthatis, gyógyíthatis, de az Ördög parancsolatya szerént, úgy hogy a kinek meg engedi a rontást; meg nem engedi a gyógyítást: mivel minden cselekedetben jelen vagyon az Ördög. Az ördög által adatnak az Embereket Marhákat meg rontandó szerszámok.” (Hódmezővásárhely, 1758)⁴³

Fontos szempontja volt a gyógyításnak, hogy lehetőleg ugyanaz végezze, aki a rontást elkövette. Hiába vitték az emberek gyermekeiket vagy hozzátartozóikat távoli települések gyógyító személyeihez, többnyire mind azt tanácsolták a kárvallottaknak, próbálkozzanak a rontóknál: „Ha csak az meg nem gyógyítja a ki meg kötötte soha sem léssen élő.” (Átány, 1754)⁴⁴

Mivel a bővös-bajos személyek természetfölötti képességekkel rendelkeztek, nagy jelentősége volt gyógyító praxisukban kezük érintésének. Juhász Éva vajákos asszony például úgy gyógyított meg egy orrvérzős, elgyengült csecsemőt, hogy hasán háromszor végighúzta a kezét. (Marcali, 1750)⁴⁵

A hasonló, természetfeletti eredetre visszavezethető gyógy módok közül többet is egyesít Hős Anna kecskeméti asszony gyógyító módszere: a kézrátételt, szájbafújást és a ráköpést. A gyógy mód azonban ebben az esetben nem használt: „... a Kis Gyermeket maga ölébe vette, szájában fuji, és pököti, az után fejereis pököti, és kezeit reá tette, el sívalkodott a Gyermek, az ultu ugj meg romlott hogj mint egj szakasztó Kosúr akkora az Feje, az egész Feje tetején egj darab csont sincsen sőt mikor a Nap reá süt olly világos mint a láng a feje és a szemei is be vannak esve.” (Kecskemét, 1747)⁴⁶

Hasonló sikertelenségre, a súlyos betegség miatti tehetetlenségre utal egy hódmezővásárhelyi tanú vallomása, akinek négy hónapos kislánya vált teljesen nyomorékká és egész teste kiütéssé. Szabó Istvánné, a „Fekete Asszony”-nak nevezett boszorkány azért fogott bele gyógyításába, mert tudta, hogy mindenki az ő rontására gyanakszik:

A csecsemő „Elő véven kezdették az Annyával kezeket rajta húzni vonni, azonban mondja az Annya a Tanúnak: Akarnáe Kijend ha meg halna ez a Leány? arra a Tanú ezt mondotta: O! hogy ne akarnám lattya Kijend micsoda Lázár, micsoda Isten nyomorekja, bár eddigis inkább meg holt volna mintsem így nyomorogjon, akkor a Fekete Asszony a Tanúnak csecсібől fejt egy kanálban vagy két csep tejet s a szájában töltötte, mondván, vigye Haza kijend főzzön fekete pepérczéből fürdőt néki, meg könnyeszik utána...” A kislány megkönnyebbedett és még aznap meg is halt. (Hódmezővásárhely, 1756)⁴⁷

Kéz- és lábsugorra gyógynövényekből készült fürdőt is alkalmaztak, ez derült ki Másásné útmutatásából: „... az Gyermeknek fejét meg tapogatta s mondván énnem segíthettek rajta semmit hanem kelly föl hajnal előtt az Uraddal és [...] szedgy Kolokany füvett, Iglitze tövisket és Diofanak a Tövét, s fürözd meg vele dél előtt kilenczer, étele talan meg jön, de nem gyógyol...” (Hódmezővásárhely, 1730)⁴⁸

A gyógynövényekből készült fürdő sok más esetben is gyógy módul szolgált.

Hasonló gondolati eredetű, mégis az egyik legkülönösebb gyógyítási módszer volt a kisgyerek „megfőzése”: Hajmás Judit „... akkor született kis Fia roszzsul kezdett lenni, melyre nézve Hős Annát a Gyermek Annya el hívatta [...] Hős Anna fogta a Gyermeket, egj nagy Fazekban tette, tavulag a Tüztől a Fazokat helyhezette, Kalannal a Fazokat keverte, a Gyermek Annyát kiküldötte, és azt parancsolta nekie, ez Házot háromszor kerüjje meg, és minden megkerülésével mennyen a Püvar Ajujára, és kérdezze mit főz, mely három kérdésekre Hős Anna mindenkor ugj felelt Aggot, Aggot, Aggot, annakutána ki vette az Fazékbul a kis Csöcsömöt mingjárt jobban kezdett lenni a Gyermek.” (Kecskemét, 1747)⁴⁹

⁴³ I. 343.

⁴⁴ I. 423.

⁴⁵ I. 562.

⁴⁶ I. 477.

⁴⁷ I. 327.

⁴⁸ I. 231.

⁴⁹ I. 477.

A terápiát itt a rontó szellemeket befolyásoló, elterelő szertartás egészítette ki: az anya kérdései és a vajákos asszony válaszai.⁵⁰

Voltak szerencsétlenebb kimenetelű „megfőzések” is:

„... más Aszszonyoktól azt hallottam hogy ha az ollyatin vátott és nyomorúlt Gyermeket uj fazékban bele tévén megfőzettek hév kövön, meg gyógyúl.” Az, akinek a tanú mindezt tanácsolta, ki is próbálta, és gyermeke behalt az égési sebeibe. (Csicsó, Somogy vm., 1759)⁵¹

9. A „VÁLTOTT GYERMEK”

A „váltott gyermek”-nek a fenti példában is előforduló fogalmához sok babonás, a Gonosszal kapcsolatos képzet kötődött. Váltott vagy cserélt gyerekek neveztek azokat a gyerekeket, akiket a hiedelem szerint a rossz szellemek az anyák igazi újszülöttjeivel kicseréltek. Váltott gyermekként többnyire nem a szemtanúk állítása alapján tartottak számon valakit, hanem abban az esetben, ha egy csecsemő egészsége hirtelen megromlott, lesoványodott, fejlődésében visszamaradottá vált. A „váltott gyermek” jelentése helyenként azonosult is az idétlen, fejletlen, csenevész gyermek fogalmával. (Előfordult, hogy a gonosz lelkek megtevesztése céljából maguk a szülők folyamodtak a csecsemők kicseréléséhez majd visszacseréléséhez, de ennek a „váltott gyermek”-nek a szereplése nem jellemző a boszorkányperiratokra.)

Vas vármegyében, Szalonakban 1648-ban így vallott társa ellen az egyik boszorkány:

„... gyermeket lopot böcsőből, és maás cserélt gyermeket tet bellé hellette, mert az mely hazban be mennek noha ayton mennek be, de oly almot bocsatnak az ott ualo emberekre, hogy nem érzik.”⁵²

A hirtelen megromlott testi épségű csecsemő a családtagok hite szerint csakis a boszorkányszellem cseréjének következménye lehetett:

„... gyertyát gyujtván akkor nézik az gyermeket, hat ollyan gyermek fekszik az tekenőben, kinek az vállaj edgiben vadnak vonva, [...] s az szájában az kés elit sem dughattak volna bé, rut száraz vanyatt gyermek volt, a rivást is büfögve tette [...]” az eredeti gyermek pedig „szép kövér egésséges ép testü ábrázatu férfi gyermek volt.” (Miskolc, 1716)⁵³

A váltott gyermekek bizonyos értelemben megbélyegzettek, a gonosz szellemek praktikáinak „eredményei” voltak, ezért a szülők többnyire szabadulni szerettek volna tőlük. A boszorkány ilyen esetre is tudott tanácsot adni:

„... hajnalban fűcsék be az kemenczét tegyük egy lapátra az gyermeket, és dugjuk be az kemenczébe, meg látod hogy a te gyermeked ki röpi a kemenyén és más gyermeked jó helyébe.” (Kecskemét, 1690-es évek)⁵⁴

10. CSECSEMŐK ELRABLÁSA

A „váltott gyermekek” az elrabolt csecsemők egy sajátos csoportját képezték. A csecsemőrablás a boszorkányok kedvelt tevékenysége volt, megakadályozása nagy éberséget követelt a szülőktől.

Előfordult, hogy egy elhurcolt gyermeket később visszavitték az otthonába, amint az Miskolcon 1716-ban egy másfél éves kislánnyal megtörtént.⁵⁵ Több elvitelkísérletről is tudósítanak a tanúvallomások, pl. egy 1678-es kőszegi periratban szerepel Hénicz Tamás esete, akinek belvárosi házából Tibolt Gergely (!) boszorkány és társai akarták elragadni csecsemő gyermekét, sikertelenül.⁵⁶ Szintén kőszegi az az 1690-es per,

⁵⁰ „Agg” vagy „agos gyermek”-nek az angolokoros, fejletlen, öreges kinézésű újszülötteket nevezték. Rokon fogalom a „váltott gyermek”-kel, akiről a 9. fejezetben lesz szó.

⁵¹ I. 566—567.

⁵² II. 711.

⁵³ I. 192.

⁵⁴ I. 462.

⁵⁵ I. 174.

⁵⁶ II. 526.

amelynek anyagából hírt kapunk Szakály Gáspár háromhetes gyermekének elrabláskíséretéről, majd rögtön utána súlyos betegségbe eséséről és haláláról.⁵⁷

A csecsemőrablások legszörnyűbb lehetséges következménye a boszorkányszombat éji feláldozás és megevés volt. Barta Erzsébet 1734-ben mesélte el a bíróság előtt egy boszorkányszombat éji élményét, aminek része volt a csecsemőlakoma:

„... az házban nagy vetett asztalok voltak, egyik közülök volt az ki mondotta: sör Pecsénye kellene, melyre csak hamar által futván az uczán a tulsó sorra egy férjfi [. . .] s hozot egy szép szopós kövér gyermeket, és csak hamar öszve vagdaltván, vasfazékban meg főzték, és közönségesen meg ették, a Csontyait penigh öszve szedvén, Széna Murvával elegyítvén öszve rakták mondván: nó már vigyétek oda, azhol volt.” (Tarján, Csongrád vm., 1734)⁵⁸

A csecsemők elrablása ellen lehetett védekezni, segíthetett például a kimondott szó ereje, az ellene mondás:

„Nem viszed kutya az én gyermekemet.” (Körösladány, 1756)⁵⁹

„Nem viszed bizony kutya eszt, mert az én gyermekem.” (Balkány, Szabolcs vm., 1717)⁶⁰

„Hólnap reggel jőj kutya sőt adok nyalni.” (Kisvárd, 1756)⁶¹

11. VÉDEKEZÉS A GYERMEKEK MEGRONTÁSA ELLEN

Az egyik legfontosabb védekezés mindenfajta rontó szándékkal szemben a keresztelés volt, mint a Krisztus védnöksége alá helyezést kifejező, eleven hatású jel. A keresztelés nem minden esetben övta meg a gyermeket a rá leselkedő veszedelmektől, de többször is utalnak bajelhárító, rontástól védő szerepére, amikor hangsúlyozzák a tanúk, hogy kereszteletlen gyermek könnyebben válhatott ördögi praktikák áldozatává, mint a megkeresztelt:

A boszorkány szájában kicsempészte a templomból a szentostyát és „*azt a Szent Ostyát Viasz Gyertyával öszve eresztettek, és keresztöletlen gyermeket [. . .] ezen Sz. ostyának főztyével meg fojtott*”. (Egyházasfalva, 1745)⁶²

A megrontó szertartás fenti leírásából kiderül, hogy az ördög szolgálatában álló boszorkányok éltek a keresztyény, különösen a katolikus szertartások és szentségek felhasználásával úgy, hogy azok hatását (gyógyítás, üdvösségszerzés) a visszájára fordították. Hasonló párhuzam nyilvánul meg a rontást előidéző átokmondás és az ellenkező eredményt óhajtó áldásmondás között.

A periratok egy részéből a magukat a Gonosz szolgáinak vallók heves keresztyényellenessége derül ki.

„*A Felhőket és essőketis meg tudjuk tartoztatni az Ördögnek az ő hatalmával, a midőn ezen dolgot el követtyük, az Ördög vélünk vagyon [. . .] a felhőt fenyegetvén, ilyen átkot mondunk: Szakadjatok el Felhők, ne légyen esső Keresztyén emberre, ne teremjen az Határban sem Buza sem fű, hogy semmije ne légyen a Keresztyeknek*.” (Hódmezővásárhely, 1758)⁶³

A boszorkány—keresztyény, Ördög—Krisztus ellentét miatt értelemeszerű volt, hogy megrontásos betegségeket szentségekkel is próbáltak háritani. Megmerevedett végtagú, megnémult leánynak a szomszéd szentségeket (valószínűleg szentelményeket) hozott és a lány nyakába akasztotta. „*Az szencségeket ott hadta, és egy kevéssék a Leánka Nyakában voltak, s azonnal a szava meg jött, és tisztán beszéllet*.” (Átány, 1754)⁶⁴

⁵⁷ II. 528.

⁵⁸ I. 247.

⁵⁹ III. 154.

⁶⁰ II. 306.

⁶¹ II. 410.

⁶² II. 250.

⁶³ I. 343.

⁶⁴ I. 418.

Egy másik tanú arról számolt be, hogy „*az Ur Jesust hívta segítségül s ugj nem vihette véghez szándékát*” a boszorkány. (Maros-Torda vm., 1740)⁶⁵

A rontó hatás távoltartásának a szándékát tükrözte az a védekező módszer, ha „*az asszony ingvállát és ing allyát ki fordítja*” — így „*a gonoszok nem arthatnak neki*”. (Csongrád vm., 1759)⁶⁶

Varázseszközökkel is védekeztek a rontások ellen. Már a csecsemőt biztosítani akarták az életében bekövetkező bajok ellen, ezért pólyájába varázserejű eszközöket rejtettek. A (boszorkánysággal később megvádolt) bába, Lakatos Zsuzsanna egy fej vöröshagymát kétfelé vágott, belső gerezdjét kivette és égő szemet tett bele. Ezt az egészet a gyermek lábához tette, amikor vitték keresztelni. Az édesanya azonban útközben észrevette és kidobta. A gyerek harmadnapra meghalt — nem derül ki világosan, hogy a szülők ezt a varázseszköz betételének vagy éppen kidobásának tulajdonították. (Zalaegerszeg, 1740)⁶⁷

A rontó személy kényszerítése is lehetősége volt a kárvallottnak, hogy rossz helyzetét vele jobbra fordíttassa. A fizikai ráhatáson kívül (van erre is jó néhány példa a periratokban, különösen a felbőszült apák részéről) varázserejű praktikák is hatásosnak bizonyultak a boszorkányok ellen:

A megbetegedett tanú „*édes Annya vérszen edgy csisma szárát, és a fatens gánéját abban tévén, az kéményben kötötték fel, varván atul hogj haki rontotta volna meg a Leánya lábát nem nyughatnék addig mig rea nem jöne...*”. (Miskolc, 1716)⁶⁸ A kényszer hatására a háznál megjelenő boszorkányt már rá lehetett többnyire bírni, hogy helyrehozza az általa elkövetett rosszat.

A fenti példa a valamilyen analógián alapuló, kényszerítő erejűnek tartott szimbolikus cselekedetek körébe tartozik. A kárvallottak a tárgyak hasonlóságának, felidéző szerepének, a pszichikai ráhatásnak és a vallásos hitnek az erejét egyaránt felhasználták ilyen esetekben, hogy a rontó szándékok ellen védekezzenek, azokon úrrá legyenek.

Az ördög által embereknek adott rontó erő egyfajta dualisztikus világgéppé egyszerűsítette az emberek világlátását, akiket életük során egyaránt értek jó és rossz külső hatások. Ennek a Jó és Rossz, Jézus és Sátán szembenállására alapozott világgépnek a kiegyensúlyozására, ill. a Jó diadalra juttatására törekedett a néphit: egyfelől megpróbálta érthetővé tenni, objektiválni vagy személyhez kötni az őt ért bajokat (ennek tulajdonítható sok betegség, baj), másfelől megteremtette a maga védekező cselekedeteit és hitvilágát. Ez utóbbinak fontos elemei voltak az Istentől eredő jó cselekedetek erejével felruházott személyek (maga Jézus, Mária, a segítő szentek) és tárgyak (ereklyék, csodatévő képek, szentelmények). A Jó és Rossz közötti egyensúlyra törekvést tükrözik a boszorkány-periratokból kibontakozó élettörténetek és — bár a mai ember számára nagyon sok visszatetsző elemet hordoznak — az adott kor szellemi színvonalán maguk a boszorkányperek is.

LIVIA KÖLNEI, M. A.

Semmelweis Medical Historical Museum
H—1013 Budapest, Apród u. 1—3.

SUMMARY

The witch-trials of the 17th and 18th century expressed special aspects of the religious perceptions and atmosphere of the society all over in Europe, (so in Hungary as well). Documents of this colourful social notion, i.e. the records and reports of the trials, are published here together with an investigation of the processes. The author chose those cases which were related to the conjectured bewitching and magical curing of mothers and young babies. This paper provides new approaches for both ethnography and medical history.

⁶⁵ III. 198.

⁶⁶ I. 346.

⁶⁷ II. 604.

⁶⁸ I. 202.

The defenceless position of pregnant women against diseases always gave way for allegations, that when they became actually ill, it was someone who had cast a spell on them. There are different sorts of examples from cases that describe simpler symptoms to more extreme ones, which sometimes label almost appalled and even horrified mental and body pains of the patients.

There are processes in which *delactation* is attributed to bewitching. This reflects the deep fear of the mother, since lack of milk easily ended with the death of the baby in those days. Another widely accepted fact was that the *puerpera* could attract the attention of diabolical, satanic creatures and people. The excruciating pains and the haunting of these women also appear often in the documents. Their contrasting, reverse desires and determined passions laid behind the induced abortions and the curing of infertility. Sometimes, in the latter, magical love stimulants were used.

Probably, it was owing to the presumed defenceless of babies against evil forces that the inquiries of seduction occupy a strikingly big part in the documents. Sometimes parents could not produce any reliable explanation of the unpredictable illness of their child. In cases of falling into fire, *trismus* (lockjaw), limb deformation, or complete *somatopsychic* reduction they were led to suppose that it had been caused by transcendental powers. Almost each document mentions such instances.

Similar to the causes, the cure was usually done by the assumed utilization of the same magic powers. Curing touch, spiting, blowing into the mouth, anointing, a bath in medical herbs, and also techniques for deceiving and distracting the malevolent powers were among the most frequently applied practices of folk-medicine. Three main components can be separated: (a) application of materials that have transcendental power (like medical herbs), (b) application of things that were made blessed or sacral (like consecrated herbs, sacraments, or eucharists), and (c) symbolical actions (like putting on reversed cloths).

The documents of these trials typify a dual world, which is founded on the opposite influences of *Good* and *Bad* into human life; and where man's role stands in the fight against the spoiling, impairing factors. People tried to personalize and exteriorize these powers, therefore making their troubles and mischiefs comprehensible. Meanwhile they created their own defence techniques and popular beliefs.

DR. GENERSICH ANTAL ÉLETPÁLYÁJA
ELHANGZOTT A SZÜLETÉSÉNEK
150. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT EMLÉKÜLÉSEN
BUDAPESTEN, 1992. III. 27-ÉN

HONTI JÓZSEF

Tisztelt Elnök Úr, tisztelt Emléklülés!

Felvidéken a Szepességben született, a pesti egyetemre járt, Kolozsvárott és Budapesten volt egyetemi tanár, akinek születése 150. évfordulóján most emléklülésre összejöttünk.

Szepesszombati Genersich Antal 1842. február 4-én a Pozsony megyei Nagyszombatban született. Apja, Genersich János keresett ügyvéd, Deák Ferenc jó barátja volt, akit a haza bölcse az élő corpus iurisnak nevezett. Anyja Kilcher Katalin. Szüleit korán elvesztette. A kis árvát szülővárosából a család ősi fészkebe, Késmárkra vitték, ahol nagyanyjának, Genersich János bécsi teológiai professzor özvegyének gondjaira bízta. Az idős úriasszony a Genersich gyermekeket — öten voltak testvérek — az akkori kor szigorú elvei szerint nevelte. Gimnáziumi tanulmányait is Késmárkon végezte. A család szűkös anyagi körülmények között élt, Genersichnek már kisdíák korában tanítással kellett a magas fenntartási költségeket megkeresni. 16 éves korában a nagyanyja is árván hagyta, ettől kezdve még többet nélkülözött. Minden anyagi támasz nélkül iratkozott be a pesti egyetem orvosi karára. Pesten is folytatta házitanitói működését, miközben az egyetemi tanulmányaiban kiváló eredményeket ért el. Már az érettségi vizsga utáni szünetet az anatómia tanulására fordította. Lenhossék József, a bonctan tanára a törekvő ifjút már II. éves korában maga mellé vette demonstrátornak. Elnyerte Csasz Márton, a bonctan néhai tanára által alapított ösztöndíjat. 1864-ben bonctani pályamunkáját jutalmazta meg a kar, azonkívül szemészetből is pályadíjat nyert. Lenhossék József intézetében gyakornokká nevezte ki és még orvosi oklevelének megszerzése előtt, 1865 júliusában Arányi Lajos tanársegédje lett a kórbonctani tanszéken. 1865. október 3-án avatták orvosdoktorrá, egy éven belül megszerezte a sebészdoktori, majd a szülész- és szemészmesteri oklevelet. Ettől kezdve pályája gyorsan emelkedett. Bár Arányi Lajossal atyai baráti viszonyban állt, 1867-ben mégis megvált az egyetem kórbonctani intézetétől és a szegénygyermek kórház választotta meg boncoló főorvosnak, 1868-ban pedig a pesti városi kórház főorvosa lett. Így a rendőri és törvényszéki boncolások beszámításával az akkori idők viszonyaihoz képest nagy boncolási anyagra tett szert. Az orvostanhallgatók részére nagyon látogatott kurzusokat tartott. Emellett, hogy kis családját eltarthassa — mert időközben (1867. febr. 16-án) kedves barátjának, későbbi kolozsvári tanártársának, Máchik Bélának nővérével, Kornéliával házasságot kötött — orvosi gyakorlatot is folytatott.

A pesti orvosi kar felismerte Genersich kiváló képességeit, 1868-ban utazási ösztöndíjjal külföldi tanulmányútra küldte. A Németországban töltött két év alatt először Bécsben Rokitanzky kórbonctani és a magyar származású Stricker Salamon kísérleti kórtani intézetében dolgozott, majd Würzburgban Recklinghausen, Lipcsében Ludwig, Wagner és Huppert, Berlinben Virchow mellett végzett tanulmányokat. Egyszersmind Kölliker, Bamberger, Traube, Tröbltsch, Jaeger és Hebra előadásait látogatta. Ez az út nemcsak a tanulás, hanem az elmélyedt kutatás ideje is. Recklinghausennél dolgozta ki a sokszoros idegdaganatokkal, valamint a cornea nedvkeringsével foglalkozó közleményeit. Stricker és Ludwig hatására pedig az inak és a fasciák nyirokkeringsét kutatta, olyan tárgykörökkel foglalkozott, ami messze megelőzte korát.

Szakadatlan munkájában magas lázzal járó súlyos betegség zavarta meg.

Közben Pesten kórszövetani tanszéket szerveztek, hogy ezzel az öregedő Arányi nyugalomba vonulása esetén megfelelő utódról gondoskodjanak. A távol levő Genersich betegségéről kósza és felelőtlen hírek terjedtek el, egyesek még halála hírért is költöttek. A feltételezett rövid időre nem tartották kívánatosnak vele

betölteni Arányi megürülő pesti kórbonctani tanszékét, hanem arra Bécsből Rokitansky mellett már több mint egy évtizede első tanársegédként működött Scheuthauer Gusztávot hívták meg.

1870-ben jött haza Genersich külföldi tanulmányújáról, jelentkezett a minisztériumban és Kolozsvárra az orvossebészeti tanintézethez nevezték ki a kórbonctan és a törvényszéki orvostan tanárának. Majd amikor 1872-ben a kolozsvári egyetemet felállították, a kórbonctan egyetemi tanára lett.

Genersich 25 éven át Kolozsváron maradt és csak 1895-ben, Scheuthauer halála után foglalta el a budapesti katedrát, ahol 1913 októberéig működött.

Kolozsváron a „tanszék” igen szegényes volt és egyáltalán nem volt méltó a tehetséges, széles körű külföldi tapasztalatokkal rendelkező Genersichhez. Az intézet, mondhatni, csak egy szűkös boncolókamrából, egy dobozban 25 db elavult műszerből és 12 könyvből állt. Genersich azonban nagy ügybuzgalommal és tárgyyszeretettel oktatta a hallgatókat, akiknek 1872-ig igazságügyi orvosi kiképzését is ellátta. Genersich később sem szünt meg igazságügyi orvostani kérdésekkel foglalkozni. Belky professzor váratlanul bekövetkezett halála után két éven keresztül mint helyettes vezette ismét a kolozsvári, ekkor már önálló épülettel rendelkező törvényszéki orvostani intézetet és sajtó alá rendezte Belkynek kéziratban visszamaradt tankönyvét, sőt pólólag megírta annak terjedelmes, a hullajelenségekről szóló utolsó fejezetét.

A Kolozsváron eltöltött negyedszázad az alkotó évek ideje. Munkássága a kórbonctannak csaknem egész területére kiterjedt. Kolozsvári és a későbbi dolgozatainak száma a nyolcvanát túlhaladja. 1890-ben a X. Nemzetközi Belorvosi Nagygyűlésen hozzászólt Koch és Bollinger referátumaihoz és korát messze megelőzve kifejtette, hogy az emberi gümőkór és a szarvasmarhák gyöngykórja két egymástól merőben különböző megbetegedés. Mint tudjuk: mindkettő tbc, de két különböző törzs okozza. A felszólalást nem követte a várható európai visszhang. Koch hallgatásba burkolódzott és amikor 1898-ban Smith Theobald bostoni kutató a bovin-tbc törzset izolálta, akkor ennek hatására végre az 1901. évi londoni nagygyűlésen Koch, majd Schütz pozitív irányban nyilatkoztak, anélkül azonban, hogy megemlítenék Genersich nevét. Entz Béla később (1942) megjegyezte, hogy nekünk magyar pathológusoknak kötelességünk, hogy Genersich elsőbbségét a gümőkór és szarvasmarhák gyöngykórja kóroktanának különbségéről nyomatékosan hangsúlyozzuk és a világgal is elismertessük.

Kolozsváron Genersich Antal négyezer prodékánna, az 1876/77-es tanévben dékánna, az 1877/78-as tanévben rektorra választották.

A kolozsvári évek más szempontból is jelentősek voltak. Részt vett az egyetem, később a város csatornázásának irányításában, Kolozsvár tiszteletbeli főorvosának nevezték ki. 1891-ben nemesi rangra emelték. A közéletből is kivette részét. Hazai és külföldi társaságok tagja. 1892-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1902-ben rendes tagjának választotta.

Scheuthauer Gusztáv halála után a Kórszövettani Intézetet megszüntették és helyette az egyenjogú, II. sz. Kórbonctani Intézet felállítását javasolták. 1895-ben Kolozsvárról Genersich Antal az I. sz. és Pertik Ottó pedig a II. sz. Kórbonctani Tanszék vezetését vette át.

Átmeneti állapotok után az Anatómiai Intézet új épületének felépítése után a két kórbonctani intézet a régi anatómiai épületben talált otthont.

Genersich még budapesti kinevezésének évében elvállalta az István kórház kórboncnok-főorvosi állását. Ezáltal az intézet bonctani anyaga jelentősen megnövekedett és a hallgatók számára heti 3 boncolási gyakorlatra nyílt lehetőség. A kórszövettani gyakorlatok 1896-ban kezdődtek meg. Magas szintű előadásait tanítványai sokáig követendő példaként említették. Különösen gyakorlati előadásai váltottak ki sikert, mert bemutatásait finom humorral fűszerezte.

Genersich Antal professzor budapesti tanári évei alatt tagja volt az Igazságügyi Orvosi Tanácsnak, a Közegészségügyi Tanácsnak és a Közkórházi Orvostársaságnak, amelynek később elnöki tisztségét is betöltötte. A budapesti egyetem orvosi kara 1900-ban dékánna, az 1910/11-es tanévben pedig az egyetem rektorává választotta. Idős kora ellenére is fáradhatatlanul dolgozott és csak betegsége miatt vonult nyugdíjba, 1913-ban. Ezután is folytatta szakirodalmi munkásságát, részt vett a szakmai társaságok ülésein és szinte haláláig egyik tevékeny irányítója maradt a magyar orvostudománynak.

Életrajzírói megjegyzik, hogy ha a törvényszék részére véleményt kellett adnia, a vizsgálati anyagot újra és újra megvizsgálta, sokszor napokon át tépelődött, amíg megfejtette a bűncselekmény problémáját. Lelki-

ismeretességének velejárója volt szívós kitartása és hangyaszorgalma. Törvényszéki orvosi véleményt sokszor kértek tőle, a legfőbb hatalmi szervek mindig tőle kértek véleményt, mert benne bíztak Magyarországon leginkább. (Johan Béla mondta 1982-ben, amikor beszélgettem vele a század eleji patológiáról.) Logikailag tökéletesen alátámasztott, nagyon alaposan indokolt vélemények voltak.

Genersich Antal professzor 1918. június 4-én hunyt el. Ravatalánál Buday Kálmán búcsúztatta. Kolozsvárott temették el. Így kérte, még így rendelkezett életében. Kolozsvárt nagyon szerette. Budapesti tanársága idején a szabadságot sokszor Kolozsváron a Fellegvár melletti nyaralójában töltötte, itt pihent és dolgozott nagyértékű munkáin és szötte tovább tudományos dolgozatainak terveit.

Genersich személyiségét tekintve, mindenkiel szemben barátságos volt, emellett tartózkodó és zárkózott és barátságával csak azokat ajándékozta meg, akiknek őszinteségéről és megbízhatóságáról meggyőződött. Mint minden szerény ember, nagyon érzékeny volt és mások tapintatlansága, durvasága sokszor elkésérette: mikor Budapestre került, ismételtelen kifakadt a nagyvárosi közönség fegyelmezetlensége, durvasága miatt.

Látszólag nyers modora nagy gyengédséget takart, betegeit nagy odaadással vizsgálta. Hihetetlen türelemmel hallgatta meg betegeit; fellépésének határozottságával és biztonságával azonnal megnyerte pácienseinek feltétlen bizalmát.

Gyermekei közül 3 lépett orvosi pályára: idősebb fia, Vilmos (1872—1916) általános orvos, leánya, Adél (1878—?) szemorvos lett. Második fia, ifj. Genersich Antal (1876—1944) 1905-ben Hódmezővásárhelyre került sebész főorvosnak és nagy szerepet játszott a városi kórház kibővítésében, majd Hódmezővásárhely közegészségügye megújításában és a gümőkór ellen folytatott küzdelemben. Évtizedeken át a kórház igazgatója volt.

Visszatérve Genersich Antal emlékéhez — a tanítványok hálája, a tudomány szeretete és a tudomány igaz művelője iránti tisztelő kegyelet indította a Magyar Pathológusok Társaságát arra, hogy az 1942. esztendőit Genersich Antal-centenáriummá nyilvánította. Ennek kapcsán 1942. szept. 26-án a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Kórbonctani Intézetének tantermében emlékünnepet tartottak. Gyergyai Árpád kolozsvári orvoscari dékán üdvözlő beszéde után Entz Béla, a Magyar Pathológusok Társasága elnöke tartott részletes megemlékezést Genersich Antalról. A tanterem falán Genersich domborművet leplezték le és a temetőben megkoszorúzták a sírját. A dombormű leplezésekor Haranghy László, a temetőben pedig Balogh Ernő mondott beszédet. Előadásom összeállításánál felhasználtam az itt elhangzott beszédeket, valamint azóta megjelent emlékező tanulmányokat, visszaemlékezéseket, Johan Béla, Regöly Mérei Gyula, Kapronczay Károly, Tamáska Loránd munkáit.

HONTI JÓZSEF, M. D.

Balassa János Hospital
Department Pathology
H—1088 Budapest, Vas u. 17.

ANTAL GENERSICH, A GREAT HUNGARIAN PATHOLOGIST

BÉLA SZENDE

Antal Genersich, born in 1842, was one of the best and most beloved students of Lajos Arányi, founder of the Institute of Pathology (1844) at the University of Pest, Hungary. He joined this Institute as a student and continued to work there until 1868, when he became the head of the Pathology Department of the Municipal Hospital in Pest. Several hand-written autopsy records of Genersich are still in the possession of the Ist Institute of Pathology and Experimental Cancer Research, Budapest. The most interesting of these is the description and depiction of a dicephalus Janus (fig. 1.). Later on, Genersich published a paper on this topic.¹

The talented young pathologist was awarded a state fellowship in 1868 and he spent altogether two years at Recklinghausen in Würzburg, at Rokitsansky and Stricker in Vienna, at Ludwig and Wagner in Leipzig and at Virchow in Berlin. Recklinghausen let him do the autopsy of the second case of neurofibromatosis and Genersich found out, that the brother of the patient suffered also from the same disease. Thus, he was first to show the hereditary nature of this condition.² In Leipzig he performed experimental work on the lymphatic vessels of the striated muscles, using electric stimulation of dog skeletal muscles.³

Unfortunately, he became seriously ill during his trip abroad and his „good friends” even proclaimed his death. When he returned to Hungary in 1870, he found the chair of the in the meantime retired Arányi — which was due to him — filled by a former assistant of Rokitsansky, Gustav Scheuthauer. The only possibility for him was to accept the chairmanship at the newly created Institute of Pathology of the University of Kolozsvár, Transylvania. The next 25 years represent the most fruitful period of his scientific life. He created an institute of European standard considering both the facilities and the scientific output.

He published a series of articles on various pathological topics as amyloidosis,⁴ leukemias,⁵ peritonitis,⁶ pancreas anomaly,⁷ liver abscess,⁸ the formation of bile and kidney stones⁹ and the significance of Paccini's bodies,¹⁰ etc. Genersich was first to describe in Hungary cases of actinomycosis¹¹ and trichinellosis,¹² the later also proven by animal inoculation. His most important discovery in pathology was the detection of the

¹ Genersich, A.: Kétarcú torzszülött. *Orv. Term. értesítő*. 1881

² Genersich, A.: Multiple neurome. *Virchows Arch. path. Anat.* 49 B, 15 (1870)

³ Genersich, A.: Die Aufnahme der Lymphe durch die Schemnen und Fascien der Skelettmuskeln. *Berichte der Sächs. Akademie der Wissenschaften*, 1870

⁴ Genersich, A.: Adatok az amyloidos elfajulás kórtanához. *Orv. Hetil.* 24, 1081 (1881)

⁵ Genersich, A.: Fehérvérűség egy esete. *Orv. Hetil.* 11, 33 (1868)

⁶ Genersich, A.: Bauchfellentzündung beim Neugeborenen in Folge von Perforation des Ileums. *Virchows Arch. path. Anat.* 126B, 485 (1891)

⁷ Genersich, A.: Eine seltene Anomalie des Pankreas. *Verh. des X. intern. med. Congress Berlin Bd 2. Abt.* 3, 140, 1891

⁸ Genersich, A.: Leberabscess. *Pester med. chir. Presse*, 910 (1892)

⁹ Genersich, A.: Die Härte der krankhaften Concremente. *Virchows Arch. path. Anat.* 126, 485 (1891)

¹⁰ Genersich, A.: Beitrag zur Anatomie und path. Anatomie der aus sympathischen Bauchgeflechte befindlichen paccinischen Körperchen. *Med. Jahrbücher*, Wien, 1876

¹¹ Genersich, A.: Actinomycosis. *Orv. Hetil.* 28, 925 (1885)

¹² Genersich, A.: Ein Fall von geheilter Trichinosis. *Pester med. chir. Presse*, 1891

difference between the human and bovine tuberculous infection. On the base of morphological studies Genersich claimed that the human and bovine tuberculosis bacteria must be different. This discovery was announced by him at the 10th International Congress of Physicians (Berlin, 1890).¹³ Robert Koch was against

this theory, but in 1905, at a Congress in London, Koch himself acknowledged the difference between the human and bovine tuberculosis bacteria, without mentioning the name of Genersich.

Genersich was the first who described the alcoholic cardiomyopathy in beer-drinkers.¹⁴ This finding—although not acknowledged by the medical community until now—can be considered as a proof of his congenial inventive spirit.

Genersich was a devoted teacher of medical students and young doctors. During his long university career he was Rector of the University of Kolozsvár and later, after he was appointed the chair of the 1st Institute of Pathology at the University of Budapest, also became Rector for a period of this University. He was involved in the issues of freedom in teaching and the order of exams, expressing always a reservation against extreme views. Regarding his speciality, he outlined the rules of autopsy and the description of autopsy records. As pathologist he followed the principles laid down by Virchow, rather than by Rokitsansky. Genersich, who was forced by financial reasons to practice medicine in Kolozsvár was the first pathologist in Hungary, who possessed a real clinicopathological skill. Each Saturday he summoned the clinicians of the autopsy cases of the week and demonstrated them the organs and also the frozen sections of the alterations by a section-projector. The clinicopathological problems were discussed at these occasions.

Genersich established the Institute of Pathology in Kolozsvár and he re-organized the 1st Institute of Pathology in a new building at the University of Budapest. The libraries of both institutes were practically founded by him. His portrait is still decorating the library of the 1st Institute of Pathology and Experimental Cancer Research in Budapest (fig. 2).

An important part of his professional work was to teach forensic medicine for many years and to be active in the Council of Forensic Medicine in Hungary.

As an acknowledgement of his scientific and teaching activity, Genersich was given Hungarian nobility by the King and he became member of the Hungarian Academy of Sciences.

*A balra;
 A balra az a D. S. G. V. C. G. G. G.
 a balra az a V. hepatica.
 az a balra az a V. hepatica.
 az a balra az a V. hepatica.
 az a balra az a V. hepatica.
 az a balra az a V. hepatica.*

Self-hand drawing of Genersich in an autopsy record of 1866 at the I. Institute of Pathology and Experimental Cancer Research, Budapest. The drawing illustrates a case of dicephalus Janus

¹³ Genersich, A.: Über das Verhältniss der Perlsucht zur Tuberkulose. *Verhandl. des X. intern. med. Congress*, Berlin, Band II. Abt. 3, 220, 1891

¹⁴ Genersich, A.: Heart and arterial changes induced by regular intake of alcoholic drinks (in Hungarian) — Azokról a változásokról, amelyeket a szíven és az ütőereken a szeszes italok szokásos élvezete előidéz. *Magyar orvosok és természetv. vándorgyűlése*, 1899

This life and work depicts the usual fate of a scientist in a small country, separated from other parts of Europe by the barriers of language, economy and politics. This talented man equalled his contemporary fellow-pathologists in the developed countries in Europe, but because of the special circumstances, his

The portrait of Generisch decorating the library of the
Ist Institute of Pathology and Experimental Cancer Research, Budapest

scientific achievements could not become well-known in the world's scientific community. Nevertheless, his teaching and diagnostic activity was of great benefit for his own nation.

This paper is aimed to give more publicity also to the scientific achievements of the man who did pioneering work on tuberculosis, neurofibromatosis and alcoholic cardiomyopathy.

BÉLA SZENDE, M.D.

Ist Institute of Pathology and Experimental Cancer Research
Semmelweis Medical University
H—1085 Budapest, Üllői út 26. Hungary

ÖSSZEFOGLALÁS

Generisch Antal 28 éves korától 70 éves koráig volt patológus professzor és intézetvezető, 1895-ig Kolozsvárott, utána Budapesten. Mindkét egyetemen új intézeti épületet rendezett be, szerelt fel korszerűen és látott el könyvtárral. Patológiai és oktató munkáját Virchow szellemében látta el, megteremtve a ma is ható patológiai iskola alapját Magyarországon. Életének egy szakaszában részt vett a tényleges betegellátó munkában is, mely körülmény elősegítette abban, hogy oktató és gyakorló patológiai munkájában a klinikopatológiai szemlélet érvényesüljön.

Tudományos ténykedésének legfontosabb eredményei:

- Feltárta a neurofibromatosis hereditaer familiaris voltát.
- Kímutatta a human és bovin tuberculosis bacillus különbözőségét, pathomorphologiai vizsgálatok alapján.
- Elsőként mutatott rá az alkoholos cardiomyopathia jelentőségére.

Maradandó értékű az a tevékenysége is, melyet igazságügyi orvosi szakértőként fejtett ki.

A MAGYAR ORVOSTÖRTÉNELMI TÁRSASÁG 1991. ÉVI PROGRAMJA

Január 31.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvostudománytörténeti Szakosztályának ülése

Bánosi György: Orvoslás, mágia és jog a késő római időkben

Március 21.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvostudománytörténeti Szakosztályának ülése

Perner Ferenc: A szervátültetés története és aktuális problémái

Nagy Mária: Megemlékezés Fábíán Gyula professzorról

Back Frigyes: Ambroise Paré-emlékelőadás

Április 18.

A MOT ügyvezető elnökségi ülése

Napirend: A MOT tevékenysége és ügyvitele

A bel- és külkapcsolatok kérdése

Az anyagi helyzet és a kilátások

Április 19.

A MOT tudományos ülése (A Debreceni Akadémiai Bizottság székházában)

Szállási Árpád: Debrecen helye a XVIII. század magyar orvostörténelmében

Gerencsér Ferenc: A Lück—Caldwell-műtét 100 éves története

Ringelhann Béla: Pestisjárvány Debrecenben a XVIII. században

Április 25.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvostudománytörténeti Szakosztályának ülése

Kádár Zoltán: Liber de taxone a római Casanatense-könyvtár orvosi korvinájában

Hidvégi Jenő: Mozart betegsége és halála

Május 10.

A MOT és a Magyar Gyógyszerészeti Társaság közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának kibővített vezetőségi ülése

Napirend: Beszámoló a prágai IGGP-kongresszusról
A tisztújító közgyűlés előkészítése
Egyéb ügyek

Május 10.

A MOT emlékülése Paracelsus halálának 450. évfordulója alkalmából

Schultheisz Emil: Paracelsus a renaissance medicina tükrében
Birtalan Győző: Paracelsus orvostörténelmi jelentőségéről
Zalai Károly: Paracelsus és a gyógyszerészet
Szabadváry Ferenc: Paracelsus szerepe a kémia fejlődésében

Május 16.

A MOT és a Brit Orvostörténelmi Társaság együttes tudományos ülése

Kirkup, John: Surgical Instruments: Form, Fashion and Ornament
Gibbs, Denis: Hospital Architecture and Statuary in London
Hillam, Christine: The Cosmetic Face of Dentistry in the 19. century
Cule, John: Anatomy's Place in the Portraying of Passion
Ballér Piroška: Beauty as healing power: Medical concept of Plutarch
Forrai Judit: Beauty of Dentistry

Június 6.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvostudománytörténeti Szakosztályának ülése

Völker, Arina: Ungarn im Bericht des haleschen Militärwundarzte Johann Dietz (1665–1738)
Kaiser, Wolfram: Der Arzt Franz Ernst Brückmann (1697– 1753) und seine nordungarische Reise von 1724

Augusztus 8.

A MOT ügyvezető elnökségi ülése

Program: Az őszi közgyűlésre teendő javaslatokról
A MOT anyagi helyzetéről
A könyvtár és a múzeum szakirodalmi ellátottságáról

Szeptember 13.

A MOT és a Magyar Gyógyszerészeti Társaság közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának ülése

Szigetváry Ferenc: A kőszegi hasonszenvi kórház
Stirling János: Gyógyszerészekről és orvosokról elnevezett növények
Rácz Mihály: A gyógyszerészet területén használt szimbólumok

Szeptember 26.

A MOT közgyűlése

Program: Beszámoló a Társaság működéséről
A Társaság anyagi helyzete
Egyéb kérdések és javaslatok megbeszélése

Október 31.

A MOT ünnepi ülése a könyvtár fennállásának 40. évfordulója alkalmából

Schultheisz Emil: Megnyitó
Kapronczay Károly: Az Orvostörténeti Könyvtár története
Kapronczay Katalin: A Budapesti Királyi Orvosegyesület Könyvtárának története
Dörnyey Sándor: Adalékok az orvostörténetírás történetéhez
Magyar László: Cardanus és a maszek cenzor esete
Kádár Zoltán: C. Clusius — Exoticorum libri decem.

November 14.

A MOT Általános Tudománytörténeti, Orvostudománytörténeti és Mentéstörténeti Szakosztályának együttes ülése

Bíró Imre: Goethe a természettudós
Felkai Tamás: Visszarendeződési tendenciák a homogén mentésszervezésben
Felkai Péter: Sürgősségi orvosi szolgálat szervezése

December 12.

A MOT ügyvezető elnökségi ülése

Napirend: A Communicationes szerkesztésének ügye
A jövő évi tisztújítás
Egyéb kérdések

A MAGYAR ORVOSTÖRTÉNELMI TÁRSASÁG 1992. ÉVI PROGRAMJA

Január 24.

A MOT tisztújító közgyűlése

- Napirend: 1. Főtitkári és pénztárosi beszámoló
2. A választás lebonyolítása

Február 27.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvostudománytörténeti Szakosztályainak együttes ülése

Kiss László: Decsy Sámuel és a Magyar Kurir orvostörténeti vonatkozásai
Hegedűs Katalin: Orvostársadalmi problémák Magyarországon a két világháború között

Február 27.

A MOT elnökségének rendkívüli ülése

Program: Akadémiai levelező tagságra jelölés

Március 19.

A MOT Orvosi Tudománytörténeti, Orvosi Társadalomtörténeti és Szociológiai Szakosztályának együttes ülése

Bíró Imre: Hirschler Ignác emlékezete
Kalichné Simon Márta: A Stefánia Szövetség védőnőképzése

Március 27.

A MOT és a Magyar Gyógyszerészeti Társaság közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának ülése

Gaálné Csery Andrea: Gyógyszertáralapítási törekvések társadalmi háttere Zala megyében, a XIX. sz. első felében.
Szigetváry Ferenc: Gondolatok a magyar gyógyszerésztörténetről.
Rádóczy Gyula: A Ráth család prominens gyógyszerész tagjai

Március 27.

A MOT és a Magyar Gyógyszerészeti Társaság közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának kibővített vezetőségi ülése

Program: Vezetőségválasztás

Április 23.

A MOT és a Magyar Sebész Társaság Janny Gyula születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülése

Karasszon Dénes: Egy kiváló magyar Billroth tanítvány

Back Frigyes: Billroth és Janny kapcsolata

Balogh János: Janny és Lumniczer

Kapronczay Károly: Janny és a Magyar Vöröskereszt

Belléri István: Janny Gyula sebészi tevékenysége mai szemmel

Május 9.

A MOT numizmatikai szakosztályának ülése

Györffy István köszöntése, 80. születésnapja alkalmából.

Oberhammer, Hans: A második orvosi iskola emlékérméi

Süle Tamás: Csontváry az éremművészek szemével

Május 15.

A MOT ünnepi tudományos ülése: a Wessprémi-díjak átadása.

Program: Megnyitó

A kitüntetettek tudományos életrajzának ismertetése

Emlékelőadások:

Vida Mária: A kép, mint az orvostörténelem forrása

Kapronczay Károly: Közép-Kelet-Európa orvosképzésének átfómálódása a XVIII—XIX. században

Díjátadás

Május 28.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvostudománytörténeti Szakosztályának együttes ülése

Kiszely György: Martin Frobenius Ledermüller „Kedély és szem gyönyörködtetés mikroszkóppal”. Egy német jogtanácsos kétkötetes ismeretterjesztő könyve a XVIII. századból.

Magyar László: Állatorvostörténeti disszertáció 1828-ból.

Június 26.

A MOT rendkívüli tudományos ülése. Bernard Le Calloc'h tiszteleti taggá választása

Le Calloc'h, Bernard: Kőrösi Csoma Sándor barátjának és pártfogójának, William Moorcroft angol állatorvosnak orvosi tevékenysége Ladakban és Kasmirban

Szeptember 24.

A MOT ünnepi tudományos ülése. Wessprémi-díj átadás

Program: Megnyitó

Emlékelőadás:

Szállási Árpád: A debreceni orvosi iskola kialakulása

Az emlékérem átadása

Október 29.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvosi Tudománytörténeti Szakosztályának együttes ülése

Mádai Lajos: Az utolsó nagy kolerajárvány (1872—1873) okozta halandóság az Osztrák—Magyar Monarchiában
Honti József: Beszámoló a 33. Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszusról (Granada—Sevilla, 1992. szept., 1—6.)

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT DR. HAYNAL IMRE (1892—1979)

Fény és árnyék változása, eredmények mellett csalódások és kudarcok, majd minden életpálya osztályrészei, de vannak életpályák, melyeket sorscsapászerűen kísérnek végig a megpróbáltatások, történelmi, egyéni, a jellemből, az állhatatosságból fakadó próbatételek. Gyakori, hogy a hosszúra szabott életút szinte vonzza magához a történelmi helyzetet, a hatalom arroganciája és a rosszakarók cselvetései szülte konfliktusokat. Ilyen életút volt Haynal Imréé, amely száz esztendővel ezelőtt kezdődött, s amelynek méltatására immár cenzúrázás nélkül vállalkozhatunk.

Elmondhatjuk, hogy a század több mint háromnegyed részét átívelő életében nemcsak a tudomány robbanásszerű fejlődését kísérte végig, de a történelem viszontagságait is elviselte, az első világháborút, az azt követő területi megnyomorítotttságot, a másodikat, amely más szinten tetézte a megnyomorítotttságot és különösen a szókimondó, elvhű emberek sorsát tette törékennyé.

Haynal Imre 1892. november 12-én Besztercén (Beszterce, Naszód vármegyében) született. Édesapja a megyei kórház igazgató főorvosa volt. A helyi evangélikus gimnáziumban érettségizett, majd a pesti orvoskarrá iratkozott be. Negyedéves korában gyakornok **Apáthy István** mellett. 1915-ben szerzett orvosi oklevelet. Behívják, a frontra kerül, részt vesz mind a galíciai, mind az észak-olaszországi harcokban, még Albániába is eljut. Az isonzói csatában megsebesült. A négyéves frontszolgálatot megsínyli idegrendszere, de megnyugszik, amikor **Buday Kálmán** kórbonctani intézetében orvosi tevékenységét megkezdheti. Apáthy a morfológia, Buday a kórtan, a bakteriológia irányába élénkíti érdeklődését. Ezután 14 boldog esztendő következik a Korányi Sándor vezette III. sz. Belgyógyászati Klinikán. Itt 1934-ig főorvossá történt kinevezéséig dolgozott. Gazdag tapasztalatokat jelentettek számára külföldi tanulmányútjai. 1922-ben **H. E. Ewald**, a neves fiziológus kórtani intézetében ösztöndíjas. Ewald fedezte fel a vérnyomás-szabályozó carotis-sinus reflexet. Négy év múlva Bécsben találjuk **F. Pick** professzor gyógyszerterapeutikai intézetében, ahol többek közt a keringésre ható gyógyszerekkel kísérleteztek. A húszas évek második felében két esztendőt töltött *Londonban* **Sir Thomas Lewis** kardiológiai intézetében. Ebben az intézetben tisztázták — a többi között — az urticaria és a histaminreactio hasonlóságát. Haynal Imre hamarosan a szív- és érbetegségek magántanárára lesz, majd 1934-től először a **László Kórház**, majd a **Rókus Kórház** főorvosa. Megkapja a rendkívüli tanári címet, 1940-ben a kolozsvári egyetem Belgyógyászati Klinikája professzora, igazgatója, majd dékánja. 1946 elején elszorult szívvel búcsúzik Kolozsvártól. Budapestre kerül és a II. sz. Belgyógyászati Klinika igazgatója lesz. Minden erejét és képességét felhasználja, hogy mind a gyógyítást, mind az orvosképzést magas színvonalon szolgálja. Különös gondot fordít az 1956-ban súlyosan megsérült klinikaépület helyreállításának és berendezésének irányítására.

Haynal Imre (1892—1979)

1956-ban még előadást tart a moszkvai szívgyógyászati kongresszuson, a következő évben a Kossuth-díj második fokozatával tüntetik ki, majd 1958-ban egy kari ülésen elhangzott szókimondó véleményéért kényszernyugdíjazták. Négy évvel később felhagy a magánrendeléssel, s az utolsó évekre marad a meg nem emészthető sérelmek fölötti rezignáció és a várakozás a szabadító halálra. 1979. február 9-én hal meg. Reggel Pálos professzor megkérdezte tőle: — Hogy van professor úr? „Jól” — mondta kurtán, azután a fal felé fordult, és mire a pulzusát tapintották, már nem élt.

Sokrétű tudományos tevékenységére a klinikus megközelítés és a klasszikus diagnosztika lehetőségeinek teljes kihasználása volt jellemző: angliai ösztöndíjként meglepődve vette észre, hogy az angol kollégák leszoktak a szívtempulat kopogatásáról, mivel a röntgen azt is kiszorította. Hamarosan híre ment, hogy ő képes erre, de nem hitték el. Mint mesélte, sokszor öt fontot nyert fogadásból a britéktől, amíg végül is híre ment, hogy valóban pontosan meg tudja határozni a szív nagyságát kopogatással. Mint maga elmondja önéletrajzában, klinikai éve alatt eleinte haematológiával kezdett foglalkozni, majd mind erőteljesebben fordult a keringési kórtan problémái felé. Vizsgálta a hajszálerek beidegzését, a máj- és a tüdőkeringés regulációját. Ma már külön hangsúlyozni kell azt, amit a kortársak jól tudnak, hogy Haynal professzor lett az EKG hazai elterjedésének, bevezetésének úttörője. „Kardiológiá”-ját fél évszázadon át használták. A világháború után érdeklődése a belső elválasztás felé fordult, ezen belül, később főleg a pajzsmirigy megbetegedéseivel, a hypothalamus-hypophysis kölcsönhatás zavaraiával foglalkozott. A diagnosztika és terápia lehetőségeit kutatta a hyperthyreosis syndroma és a vérképzés szabályozása területén. Sokat foglalkozott a polycythaemia vera kóroktanával, amikor annak háttere még tisztázatlan volt.

Mint annyi nagy orvos esetében tapasztalhattuk, érdeklődése messze túlhaladta az orvostudományt. Tudománysozomjansen kutatta a világot, a beteget és környezetét, létkörülményeit, az ország szellemi klímáját. Töprengő, intellektuálisan nyitott egyénisége különösen a filozófia vonzáskörében élt és az orvosi szakkönyvek mellett gyakran forgatta kedvenc filozófusai, írói műveit. Híres könyvtára polcain nem a dekorációt szolgálták az évszázados *Shakespeare*-kiadások, a híres bölcselők, nyelvészek kötetei és *Aquinói Szent Tamás* mellett megfértek a marxizmus klasszikusainak írásai, olyan szerzők művei, akiknek gondolkodásával képtelen volt egyetérteni. Mert meggyőződése volt, hogy beható ismeret nélkül semmiről nem lehet ítéletet alkotni. Az ismeretszerzést magas fokon gyakorolhatta, mert számos élő nyelv mellett kitűnően tudott latinul és búvárokodott ó- és újjörög szövegekben is.

Milyen sokszor esett jól rövid időre megvigasztalódni kedves könyvei mellett, az élet kegyetlen próbatételei közepette. Az első világháborúban való részvétel szenvedést hozott számára. Az első vonalban küzdött és olykor a tehetetlenség fojtogatta a hadseregben tapasztalt jelenségek láttán, amikor sok helyütt züllést, korrupciót, hozzá nem értést tapasztalt. Volt úgy, hogy eljutott az öngyilkosság szörnyűséges gondolatáig. Egy alkalommal — mint hadinaplójában írta — „egyik napról a másikra elfogytak orvosi előjárói”, magas pozícióba került. Egészségügyi revíziót foganatosított, s közel felével csökkentette az ávizsgált egységek létszámát, mert a katonákat lestrapáltaknak, harcra alkalmatlannak tartotta és ezt írásba adta. Hadbíróság elé állították, majd büntetésből az orosz frontról az olasz frontra vezényelték. Azért kerülte el a halálos ítéletet, mert minden diagnózist jegyzőkönyvvel igazolta. Haynal nem volt pacifista, csak becsületes orvos. Később sem tért le az emberség, az igazságkeresés, a tisztesség útjáról. Kritikus momentumra volt életének, amikor a kolozsvári beklínika kapujában egyedül szállt szembe a félrevezetett fiatalság százaival, akik zsidó hallgatóit akarták kiűzni. Az életét nem féltő, halálra szánt professzor kemény fellépése előtt a diákok meghátráltak. Ugyancsak megakadályozza, vagy legalábbis megtagadja — Miskolczy professzorral együtt — a klinika kitelepítését. Sürgeti a kormánytól a békeszerződés megkötését. Már jóval korábban, alig egy hónappal Magyarország német megszállása után, a Korányi Sándorról írt nekrológiájában hangsúlyozza, hogy Korányi Sándor emléke élni fog, és a megszüntetett klinika példa marad az együttműködő orvosok lelkes közössége által nyújtott teljesítményével.

Humanista krédóját kolozsvári székfoglalójában így vallja meg: „... nemzetiség szerint nem fogok megkülönböztetést tenni. Erdély minden fiát felkérem, akár magyar, akár román, akár szász, a testvéri együttműködésre, ami egyedül biztosíthatja a boldogulást s ennek a klinikának a felvirágozását...” Támogatja (és rejtegeti) az üldözötteket: s Márton Áron jön el, hogy a klinika kápolnájában figyelmeztesse az apácákat: hogy a rettenetes bűnök közé tartozhat a fecsegés is... Kolozsvárról szomorúan jött el, de bizakodva kezdte meg munkáját a II. Belklinikán. Előadásait nagy érdeklődéssel hallgatták, s ami különös, hogy éppen az improvizált fejtegetések tetszettek. Emellett szigorú volt, különösen a nagy tudatlanság láttán, amelynek a betegek vallhatják kárát. A felügyeleti pártszervek társaságát kerülte és sokszor volt konfliktusa velük. Különös, hogy amikor a vele szemben nem rokonszenvező párttitkár-portást a vezetőség el akarta bocsátani, mert egy politikai nagyság előtt bezárta a kaput, Haynal kelt a portás védelmére és megakadályozta elküldését. A rettenet éveiben, ha csak tudta, megakadályozta betegek deportálását, és még az ávoval is megpróbált szembeszállni.

Gyarolóságaival, hibáival, gyakori ingerlékenységével együtt érvényesült személyiségének sajátos varázsa, amely állandóan hatott. Ez a varázs fellépéséből, bravúros szakmai tudásából, a lényegre tapintó ítéleteiből, kemény kritikájából és az eseteket iránti együttérzésből fakadt. Ez az impulzív, robbanékony ember tanítani, gyógyítani akart, és mindenütt az igazságot kereste. Ez olykor konfliktusok forrása volt, de ő nem ismert kompromisszumokat, legalábbis nem megalázó megalkuvásokat. Személyiségében megvalósultak azok a mélyértelmű szavak, amelyeket Shakespeare mondat a *Hamletben* Poloniuusszal:

*„This above all: to thine own self be true,
And it must follow, as the night the day,
Thou canst not then be falsen to any man”*

Arany János szavaival:

*„Mindenek fölött
Légy hű önmagadhoz: úgy, mint napra éj
Következik, hogy ál máshoz se léssz.
Isten veled: áldásom benned ezt
Érlelje meg majd.”*

Fény és árnyék változik. Hány nagy orvos sorsa példázza ezt. Haynal Imre életét is, amelyet a hatalom árnyékba borított. A hatalom elmúlt, de az ő emléke él, munkásságában is él, mert önmaga mert lenni.

E klinikán Haynal Korányi szellemiségét őrizte, mi most a száz esztendeje született ifjabb mester emléke előtt tisztelgünk.

Farewell: „my blessing season this in thee!”

Fehér János dr.

EMLÉKTÁBLA-AVATÁS SOPRONBAN: 1991. DECEMBER 20.

A Magyar Orvostörténeti Társaság tagjai és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum munkatársai 1991. december 20-án emléktábla-avatáson vettek részt. Dr. Nagy Lászlónak, a Soproni Állami Szanatórium öt éve elhunyt igazgatójának portréját Sz. Egyed Emma szobrászművész mintázta meg. Dr. Nagy László (1909—1986) a Soproni Állami Szanatórium továbbfejlesztése, a balfi gyógyfürdő kiépítése, a Soproni Gyermekszanatórium felállítása terén végzett fáradhatatlan és áldozatos munkájával érdemelte ki, hogy a szanatórium falán emléktáblát helyezzenek el tiszteletére. Az avatóbeszédet a Magyar Orvostörténeti Társaság elnökéként dr. Antall József miniszterelnök mondta. A megemlékezésen részt vettek az elhunyt szanatóriumigazgató családtagjai és munkatársai. Az emléktábla leleplezése után szakmai üléssel folytatódott a megemlékezés. Dr. Szatmári György, a szanatórium jelenlegi igazgatója dr. Nagy László életútját ismertette, dr. Vida Mária, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum főigazgatója — az elhunyt segítőtársa a balfi fürdőszanatórium régi épületének helyreállításában és a fürdőkiállítás megrendezésében — „Fürdőkkultúra Magyarországon” címen tartott előadást. Végül dr. Jávor András államtitkár „Egészségügyünk jelene és jövője” című értékelésével zárult az ülés.

GENERSICH-EMLÉKÜLÉS

Dr. Genersich Antal professzor születése 150. évfordulóján emlékülést tartottak Budapesten, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Nagyvárad téri Elméleti Tömb Dísztermében 1992. március 27-én, pénteken délelőtt 11 órakor.

Genersich Antal kolozsvári, majd budapesti patológus professzor volt, a magyar orvostudomány, a kórbonctan és a törvényszéki orvostan meghatározó személyisége.

A rendezvény védnökei voltak: dr. Antall József miniszterelnök, a Magyar Orvostörténeti Társaság elnöke, dr. Surján László népjóléti miniszter és dr. Halász Béla professzor, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke.

Az egyetem rektora, dr. Réthelyi Miklós professzor bevezető gondolatai után dr. Honti József c. egyetemi docens, a Magyar Orvostörténelmi Társaság főtitkárhelyettese „Dr. Genersich Antal életpályája” címmel tartott előadást. Majd dr. Szende Béla egyetemi tanár dr. Genersich Antalról az orvosról, a kórboncnokról beszélt. A dr. Genersich Antal Alapítvány Kuratóriuma által megítélt jubileumi Genersich-díjak és -emlékplakettek átadása után Kolozsvárról dr. Szabó László főorvos a kolozsvári egyetem történetét foglalta össze. Az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvosi Szakosztályának tevékenységét Marosvásárhelyről dr. Puskás György egyetemi tanár ismertette.

Az emlékülésen nagy számban voltak jelen Erdélyből és Magyarországról Genersich Antal tisztelői, tanítványai, családtagjai, leszármazottjai és a fiatal generáció képviselői is.

**INTERNATIONAL WORKSHOP ON THE HISTORY OF WOMEN IN SCIENCE,
TECHNOLOGY AND MEDICINE
8—13 AUGUST 1992 SOPRON—VIENNA**

Az *International Workshop on the History of Women in Science, Technology and Medicine* 1992. augusztus 8—13. között tartotta Sopronban, illetve Bécsben 3. konferenciáját. Ez évben az elhangzott előadások azt vizsgálták, hogy az említett szakterületeken hogyan ment végbe a nők emancipációja, milyen hiányosságai vannak mindmáig ennek a folyamatnak, valamint hogy mennyiben járultak hozzá a nők az egyes szaktudományok fejlődéséhez. A tanácskozás védnöke Kosáry Domokos professzor volt. A konferencia szervezését a budapesti Országos Műszaki Múzeum vállalta magára, a szervezés oroszlánrészét dr. Vámos Éva — aki egyben a társaság alelnöki tisztét is betölti — vállalta el. Az elhangzott kéttucatnyi előadás ismertetésére itt nem vállalkozhatunk, az Országos Műszaki Múzeum hamarosan amúgy is kiadja az előadások teljes szövegét.

Intézetünk részéről két előadás hangzott el. Dr. Vida Mária „*Frauen un Philantropie im 16—19 Jhdtn.*” címmel tartotta meg értekezését; dr. Kapronczay Károly és Varga Benedek közös dolgozatát „*The activity of Zsuzsanna Kossuth as National Head Nurse*”; pedig utóbbi előadásában hallgathatták a résztvevők.

A többi előadás közül orvostörténeti vonatkozásokat lényegében három érintett. A sejtbiológia férficentrikus szóalkotását Dagmar Heyman (Berlin) vizsgálta szellemes előadásában. A tökéletes gyermek genetikai tervezésének feminista aspektusait foglalta össze Joan Rotschild (New York), Hrubos Ildikó (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem), pedig a nőknek az utóbbi négy évtizedben a magyarországi intellektuális pályákon való érvényesülési lehetőségeit tekintette át.

**III. MAGYAR ORVOSTUDOMÁNYI TALÁLKOZÓ,
BUDAPEST, 1992. AUGUSZTUS 16—18.**

A Magyarok Világszövetsége, a MOTESZ, az MTA Orvosi Tudományok Osztálya, a SOTE és a Magyar Orvosi Kamara közös szervezésében megrendezett nagyszerű orvostalálkozó keretében augusztus 18-án egész napos Orvostörténelmi Szekcióülés tartására nyílt lehetőség. A szekcióülésen az alábbi előadások hangzottak el:

Kurasszon D.: Az európaiaság és magyarság időszerű kérdéseinek orvostörténeti aspektusai; *Honti J.*: Magyar patológia a múlt század végén és a jelen századelőn; *Vida M.*: Fürdőkultúra a régi Magyarországon; *Schultheisz E.*: Megjegyzések a késő középkori orvostan fejlődéséhez három magyar vonatkozású kézirat kapcsán; *Kapronczay K.*: A Magyar Vöröskereszt és a hazai nővérképzés; *Pisztora F.*: Jeles magyar pszichiáterek kultúr- és orvostörténeti érdekességű szakirodalmi munkássága az utóbbi évszázadban; *Missura T.*: Magyar orvos-képzőművészek; *Jantsits G.*: Dr. Heitzmann Károly illusztrációi magyar orvosi könyvekben; *Brassai Z., Jung J.*: Az erdélyi magyar nyelvű orvosképzés múltja és jelene a számok tükrében; *Bérczes J.*: Az Erdélyi Múzeum Egyesület orvostudományi szakosztályának története; *Back F.*: Makara Lajos és az erdélyi sebésziskola; *Péter M., Péter Z.*: Adatok az 1919—1990 között Romániában megjelent magyar nyelvű orvosi, egészségügyi, gyógyszerészeti és határterületi önálló kiadványokról; *Návori K.*: Kapcsolatok az amerikai és a hazai orvosközösség között; *Balla F.*: Orvosok a mai Vajdaságban a török hódoltság alatt; *Ringelmann B.*: Thalassaemia: örökletes haematológiai megbetegedés, a török hódítók (1526—1688) öröksége Magyarországon; *Neményiné Tahin E.*: A Zsigmond-kori Magyarország orvosai; *Kemenes P.*: A XVI. századvég magyar orvosainak helye Európában; *Felkai T.*: Interrescue = régi gondolat új lehetőséggel; *Boga B.*: A történelem mint patogén faktor; *Csoma Zsigmondné*: Válogatás a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum éremgyűjteményéből; *Kahlichné Simon M.*: A védőnőképzés korszakai Magyarországon.

Az előadások közül jelentőségüknél fogva külön kiemlést érdemelnek az erdélyi orvostörténészek beszámolóit, amelyekből sok, mind ez ideig számunkra hozzáférhetetlen orvostörténeti adat birtokába jutottunk. Ugyancsak nagy jelentőségűnek tartjuk a külföldön élő magyar orvostörténészekkel létrejött személyes kapcsolatokat, amelyek ápolása bizonyára kölcsönösen gyümölcsöző lesz és hatékonyan fogja elősegíteni a magyar orvostörténelem eddigieknél még erőteljesebb integrációját a nemzetközi orvostörténelmi tudományos és szervező munkába.

A gazdag tudományos programot a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum által rendezett „Magyar művészek orvos-érmei” című numizmatikai kiállítás, valamint több fényes fogadás kísérte.

Az orvostörténeti szekcióülés megrendezéséhez *prof. dr. Halász Béla* akadémikus, a találkozó szervezőbizottságának elnöke nyújtott hatékony segítséget, ezért kedves kötelességünknek teszünk eleget, amikor szíves támogatásáért ez úton is kifejezzük köszönetünket.

Karasszon Dénes

VIII. NEMZETKÖZI IMMUNOLÓGIAI KONGRESSZUS, BUDAPEST, 1992. AUGUSZTUS 23—28.

Mintegy 6000 résztvevő, köztük Nobel-díjas tudósok jelenlétében rendezte meg Budapesten VIII. Nemzetközi Kongresszusát az Immunológiai Társaságok Nemzetközi Uniója (IUIS). A HUNGEXPO területén tartott nagyszabású tudományos rendezvény 5. napján került sor „Az immunológia története” című szekcióülésre, amelyen összesen 14 előadás hangzott el. Közöttük a tumor-immunológiai kutatások történetéről, az immunológia szellemtörténeti fejlődéséről, epistemológiai aspektusairól, az immuntolerancia, az immunválasz adaptív természete, a heterofil antitestek és sok más, az immunitástan időszerű kérdéseit felölelő jelenségek és folyamatok ismeretének történeti fejlődéséről hangzottak el beszámolók. Egy előadást magyar kutató, a „mikrotitrátort” kidolgozó, a mikroanalízisbe bevezető és meghonosító *Takátsy Gyula* (1914—1980) emlékének szenteltek. A magyar immunológia történetét *Csaba B. és Karasszon D.* megjelenés alatt álló angol nyelvű könyve alapján készült poszter tárta a nyilvánosság elé.

A nagyszabású rendezvény keretében rendezett szakmatörténeti szekcióülés részt demonstrálja az orvostörténelem iránt világszerte megnyilvánuló érdeklődést és megbecsülést, másrészt hazai viszonylatban példamutató. Csak remélni tudjuk, hogy hazai szakorvosi kongresszusainkon, szimpóziუმainkon, konferenciáinkon és más rendezvényeinken is bevezetik az adott tudományok történetét feltáró és bemutató szekcióülést.

Az immunológia hazai eredményeit bemutató történeti összeállítás elkészítéséhez dr. Merétey Katalin, a Magyar Immunológiai Társaság főtitkára nyújtott hatékony segítséget.

BESZÁMOLÓ A XXXIII. NEMZETKÖZI ORVOSTÖRTÉNETI KONGRESSZUSRÓL GRANADA — SEVILLA, 1992. SZEPTEMBER 1—6.

Az andalúziai Granada városában tartották a nemzetközi társaság 2 évenként sorra kerülő, ezúttal harmincadik kongresszusát. Az esemény központja ugyan a granadai Hotel Saray-ban volt, de a rendezésből a sevillai orvostörténészek is kivették részüket. (Sevilla városa ez évben a Kolumbusz-évforduló és az Expo következtében egyébként is az érdeklődés középpontjába került, így e város is szerepelt a meghívókon.)

A kongresszus fő témái a következők voltak: A spanyol-arab és a spanyol-zsidó orvostudomány elterjedése Észak-Afrikában és a keleti mediterrán országokban. A közegészségügy és a városi környezet közti összefüggések. Az európai és az amerikai orvostudomány kapcsolata.

A hotel három termében, három szekcióban hangzottak el az előadások, néhány posztert is kiállítottak. Szinkrontolmány-csolásra csak az első nap került sor: a megnyitó utáni referátumokat fordították. A kongresszus nyelve a spanyol, a francia és az angol volt. A kétszáz résztvevő közt mint az öt kontinens képviseltette magát, Kelet-Európából azonban csak kevesen lehettek jelen.

Hazánkból Back Frigyes dr., a Tétényi úti Szent Imre Kórház orvosa, 3 előadással is szerepelt, ezek a következők: „Ramón y Cajal Magyarországon”, „Magyar és amerikai orvosi kapcsolatok a két világháború között” és társszerzőkkel (Marcsik A.—Farkas G.): „10—12. századi koponyalesiók”. Pécsről, az orvosgyógyomány Magatartástudományi Intézetéből Benke József dr. adott volna elő, az arab-izlám orvoslás tárgyköréből, ha kisebb balesete következtében nem kell korábban hazautaznia. Magam „Mit adott a magyar orvostudomány a világ tudománya morfológiai ágának?” címmel tartottam előadást.

A legközelebbi kongresszusok színhelye Glasgow (1994) és a görögországi Kósz szigete (1996) lesz. A granadai kongresszus fontosabb eseményeit számos fényképen és 4 audiokazettán is rögzítettem: ezek további információval szolgálhatnak az érdeklődőknek.

Honti József

AZ EAMHMS
(EUROPEAN ASSOCIATION OF MUSEUM OF THE HISTORY OF MEDICAL SCIENCES)
6. KONGRESSZUSA: LEIDEN, 1992. SZEPTEMBER 2—5.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum főigazgatója, dr. Vida Mária és munkatársa, dr. Jobst Ágnes 1992. szeptember 1—5. között részt vettek az Orvostörténeti Múzeumok Európai Szervezetének Leidenben megrendezett konferenciáján. A szervezet Lyonban alakult, s kétévente tartja üléseit, melyeknek célja a kapcsolattartáson túlmenően egy-egy témakör megvitatása. Kéttagú küldöttségünk dr. Vida Mária „Patikamúzeumok Magyarországon” című előadásával, és ugyanezen témakörben forgatott angol nyelvű tv-filmmel készült a konferenciára. Felolvastuk és átadtuk egyben dr. Antall József miniszterelnöknek, a szervezet tiszteletbeli tagjának üdvözlő beszédét. A konferencián Christa Habrich professzorasszony, az ingolstadti Deutsches Medizinhistorisches Museum igazgatónője elnökölt. A rendezvény keretében lehetőség nyílt több orvostörténeti, műszer- és preparátumgyűjtemény megtekintésére, ami egy kicsit talán más irányt adott történeti meghatározottságú szemléletünknek gyűjteményeink továbbfejlesztése tekintetében.

NEKROLÓGOK

RUDOLF SCHMITZ (1917—1992)

Rudolf Schmitzben a német gyógyszerésztörténet fáradhatatlan kutatóját, nagyhatású oktatóját, a magyar orvostörténet pedig segítőkész barátját veszítette el.

Schmitz professzor a marburgi Philipps egyetemen végezte gyógyszerészeti tanulmányait — itt is doktorált gyógyszerészeti kémiából, 1952-ben. Érdeklődése hamarosan a történettudomány felé terelte: 1955-től egykori alma materében tanította a gyógyszerésztörténetet, melyből 1957-ben szerzett doktori címet, lett a szak magántanára, majd 1965-től a tanszék rendkívüli professzora. Az ugyanebben az évben alapított marburgi Gyógyszerésztörténeti Intézet élére, a hesseni kultuszminiszter már mint elismert kutatót nevezte ki. Munkássága elismerésképpen kapta meg 1967-ben a tanszékvezető professzori címet is. Vezetése alatt 63 gyógyszerésztörténeti disszertáció és számtalan cikk, értékes tudományos könyv és tanulmánygyűjtemény született intézetében, tanítványai közül pedig többen ma már szintén tanszékvezetők, illetve neves szakírók. Schmitz professzor munkáinak, kitüntetéseinak és a gyógyszerésztörténeti társaságokban, alapítványokban viselt funkcióinak pusztá felsorolása is meghaladná e nekrológ kereteit. (Műveinek nem teljes jegyzékét a Peter Dilg által szerkesztett, 1983-as *Perspektiven der Pharmaziegeschichte* című, Schmitz professzor 65. születésnapjára kiadott "Festschrift" tartalmazza.) Büszkén jegyezhetjük meg, hogy e kiváló kutató hazánkban is publikált: a Gyógyszerészet 1980/24-es számában, s a budapesti Gyógyszerésztörténeti Kongresszus alkalmával előadását is hallhattuk körünkben.

Fáradhatatlan aktivitása, közvetlensége, szeretetre méltó egyénisége és hatalmas tudása nem csupán csodálókat, hanem számos barátot is szerzett számára: barátai, tisztelői és immár gyászolói közt a Magyar Orvostörténelmi Társaság több vezetője és tagja is megtalálható.

LAMBRECHT MIKLÓS (Bp. 1921. okt. 10.—Bp. 1992. aug. 3.)

A neves paleontológiai szakíró *Lambrecht Kálmán* fiaként született Budapesten. Középkorúait egyházi (budapesti bencés, pécsi cisztercita) gimnáziumban végezte, ennek ellenére ateista-materialista elveket vallott. — Péccsett avatták orvosdoktorrá 1947-ben. A következő évben megnősült, felesége *Dr. Kristóf Gizella*, aki 1991-ben bekövetkezett haláláig ugyancsak tagja volt a Társaságunknak.

Az ifjú orvos — apja nyomdokain haladva — erős biológiai, ezen belül főként sejtbológiai érdeklődésű volt. Ez irányú hajlamait a kórbonctan-kórszövettan területén vélte legjobban érvényesíthetőnek, s ezért a Rókus és az István, majd 1953-tól a Péterffy Sándor utcai Kórház proszekturáján vállalt beosztást és szerzett kórboncnok szakorvosi képesítést (1956). Itt kapcsolódott be az 1956-os szabadságharcba, amelyben való aktív részvételéért 6 év börtönbüntetéssel sújtották. Szabadulása után a Korányi Frigyes és Sándor Kórház proszekturáján kapott segédorvosi beosztást; innen ment nyugdíjba 1982-ben. Kórboncnoki munkásságát az általa készített 7800 boncjegyzőkönyv őrzi. — 1973-ban belépett a Magyar Orvostörténelmi Társaságba, amelynek keretei között politikai diszkriminációtól mentesen végezhetett tudományos munkát. Biológiai érdeklődését biológia-történeti irányba terelve főként a darwinizmus kialakulásával és hatásával foglalkozott. Alacsony nyugdíjának kiegészítése céljából a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumtól szaktanácsadói állást is kapott, s így nyugodtan végezhetette biológia-történeti kutatásait, sőt *Goethe* természettudományi munkássága iránti szenvedélyes érdeklődését is kielégíthette. 1974-ben vezetőségi tag, 1980-tól az elnökség tagja, az Ált. Tudománytört. Szakosztály alelnöke, az Orvosi Szaknyelvtört. Bizottság elnöke lett és beválasztották az Orvostörténeti Közlemények Szerkesztőbizottságába. Tagja volt a Nemzetközi Orvostörténeti Társaságnak, továbbá a Magyar Biológiai Társaságnak és

a MTESZ Tudomány- és Technikatörténeti Bizottságának. 1982-ben Weszprémi-emlékéremmel tüntették ki. Számos tudománytörténeti előadásán túlmenően közleményei jelentek meg az Orvostörténeti Közlemények, a Halle-Wittenbergi Luther Márton Egyetem Egyetemtörténeti Közleményei és az Orvosi Hetilap c. szakfolyóiratokban, valamint a Buvár, a Természet Világa és más ismeretterjesztő kiadványokban és tudós-életrajz gyűjteményekben. Utóbb Társaságunktól, sőt az orvostörténelemtől is elfordult; tisztségeiről lemondott és biológia-történeti tevékenységét a Biológiai Társaság, valamint a MTESZ Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága keretei között folytatta, majd minden idejét a Miskolci Szabadegyetemen tartott előadásainak, a Tört. Igazságtétel Bizottságban végzett, valamint — harcos ellenzékiként — önkormányzati képviselői tevékenységének szentelte. — Mint hosszú éveken át erős dohányos, az utóbbi években sokat szenvedett érszűkületől és lábszárfekélytől. 71 éves korában agyvérzés vetett véget életének. Az „56-os forradalmár orvos” elhunytáról a napi sajtó is megemlékezett.

SZÉKELY SÁNDOR (1913—1991)

Székely Sándor, Társaságunk egyik alapító tagja, 1991. december 21-én, szívbetegségben hunyt el. Székely Sándor 1913. november 13-án született Kecskeméten, jómódú polgárcsaládban. Középiskoláit Budapesten, egyetemi tanulmányait Szegeden végezte: 1938-ban avatták doktorrá. Előbb a budapesti Szeretetkórház fül-orr-gége osztályán működött alorvosként, majd munkaszolgálatot teljesítve, a Veszprém Megyei Közkórház nőgyógyászatán dolgozott. 1946-ban a XVI. kerületi előljáróság helyettes tisztiorvosává nevezték ki. 1948—49-ben a Szikra Könyvkiadó politikai lektorátusának vezetője, 1952—53-ban pedig a Természet és Társasalom című lap főszerkesztője. 1957-ben a X. kerületi Tanács rendelőjében dolgozik mint fül-orr-gégész, majd a Vöröskereszt munkatársa lesz. 1958-ban nevezték ki az Orvostudományi Dokumentációs Központ (később: Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár) igazgatóhelyettesévé, majd 1960-tól igazgatójává: nyugdíjba vonulásáig megmaradt e poszton. 1966-ban kandidátusi fokozatot szerzett.

Székely Sándor aktív társadalmi életet élt: 1941-től az SZDP, 1944-től 1956-ig az MKP (MDP), 1959-től az MSZMP tagja volt. Elnöke és titkára volt a Magyar Könyvtárosok Egyesületének, tagja a TIT-nek, a Vöröskeresztnak, a MOT-nak. Szerkesztette az Élet és Tudományt, az Orvosi Hetilap Horus-rovatát, az Orvosi Könyvtárost és a Családi Lapot, mely egy időben az ország legnagyobb példányszámban vásárolt hetilapja volt.

Oktatott és írt. Tudomány- és orvostörténeti tárgyú munkái közül a legfontosabbak: *Herman Ottó* (1955), *Élet, ember, világ* (1961), *Az ember és a túlvilág* (1962), *Az orvostudomány története* (1960), *Az orvostudomány terminológiája* (1963), *A Horthy-rendszer egészségügyének ideológiai irányzatai* (kand.dissz., 1966), *Így kezdődött... a felszabadulást követő évek egészségpolitikája* (1970). Szerkesztette *A SOTE klinikáinak és intézményeinek története és a Magyar orvosi könyvtárügy és információ harmadik évtizede* című kiadványokat. Megjelent ismeretterjesztő és tudományos cikkeinek száma több mint negyven. Életművét, elkötelezettségét a fennálló rend számos magas kitüntetéssel jutalmazta. Székely Sándor, az őt élete során ért súlyos csapások ellenére mindvégig segítőkész, lelkes és termékeny ember maradt: egykori munkatársai, ismerősei szeretettel emlékeznek rá.

Dr. Georges Arnulf: *L'histoire tragique et merveilleuse de l'anesthésie*. Paris, Lavauzelle, 1989, 231 p. ill.

Dr. Georges Arnulf a francia hivatalos aneszteziológia megszervezésének egyik úttörő egyénisége színes, olvasmányos áttekintést ad az aneszteziológia történetéről. Céljának nem a tudományág orvosi leírását tartotta, hanem az élményszerű beszámólót arról a heroikus munkáról, amely lehetővé tette a fájdalom leküzdését a sebészeti beavatkozások során.

Könyve bevezetésében kitekintést ad az aneszteziológia felfedezése előtti korok próbálkozásairól (pl.: fagyasztás, alkohol, gyorsaság stb.), majd a nagy előfutárokat veszi sorra, kezdve azokkal, akik az aneszteziológia bázisát teremtették meg az érzéstelenítő anyagok felfedezésével. (Joseph Priestley fedezte fel a kéjgázt, Michael Faraday az étergőzt, H. H. Hickman állatokon folytatott kísérleteket stb.) Részletesebben tárgyalja Horace Wells munkásságát, aki a fogászatban próbálta alkalmazni a kéjgázt, majd W. G. Morton első sikeres beavatkozását 1846. október 16-án. Morton a kémikus Jackson hatására éterrel altatott egy 20 éves fiatalembert nyaktumorműtét közben, s ez az az esemény, amelytől az aneszteziológia megszületését számíthatjuk. A felfedezés jogáért Wells, Morton és Jackson között tragikus harc dúlt, de ez nem hátráltatta a korszakalkotó módszer elterjedését világszerte. 1847-ben az angol Simpson először alkalmazta a kloroformot narkózis céljára szülés közben, de ezt a módszert végül is J. Snow szentesítette, amikor Viktória királynő 4. szülését vezette le fájdalommentesen.

Ekkor az aneszteziológia még nem számított hivatalosan az orvostudomány ágának, csak a II. világháború után szerveződtek meg az aneszteziológiai intézetek, és kötötték diplomához az ez irányú tevékenységet. De még sokat kellett fejlődni az aneszteziológiának, amíg erre a pontra jutott. 1908-ban Ombredanne szerkesztett éteradagoló készüléket, Steward Halsted pedig 1884-ben realizálta először a helyi érzéstelenítést. A következő nagy előrelépést az idegtörzsi érzéstelenítés jelentette (intravénás, epidurális), majd a módszerek tökéletesítése volt a cél: a mesterséges lélegeztetés megoldása, a vérnyomás, a testhőmérséklet, a belső környezet és a testnedvvel kapcsolatos egyensúlyi állapot fenntartása. Arnulf kitekintést ad a különböző országokban (USA, Anglia, Franciaország) lejártszódó fejlődési folyamatokra egészen napjainkig.

A történeti áttekintés mellett az aneszteziológia típusairól és részágazatairól is képet ad — a premedikációtól egészen a reanimációs szolgálatok megszervezéséig. Tárgyalja az aneszteziológiai beavatkozások során előforduló komplikációk mibenlétét, és az azok elleni küzdelem módozatait is; a reanimáció fontosságát a balesetek megakadályozásában (pl.: vértanszfúzió, a homeostasis ellenőrzése, defibrillatio stb.). Vizsgálja a sebészet és az aneszteziológia viszonyát, az aneszteziológia felelősségét és helyét az orvostudományban, és felveti a tudományág továbbfejlődésének lehetőségét (pl.: elektromos aneszteziológia).

Összességében a mindenre kiterjedő figyelem, az olvasmányosság, a közérthetőség jellemzi Arnulf művét, és gyakorló orvosi tevékenységéből adódóan fokozott érzékenység az orvostika, az emberi humánium iránt. A fájdalomérzet megszüntetése kötelessége az orvosnak mind szakmailag, mind erkölcsileg.

Horányi Ildikó

Atkinson, R. S. — Boulton, T. B. (ed.): *The History of Anaesthesia. International Congress and Symposium. Series 134* London — New York, 1989. The Royal Society of Medicine Services Ltd. 649 p. ill.

A rotterdami egyetemen tartották a modern anesztézia történetét vizsgáló első nemzetközi kongresszust. Ennek anyagát *Anaesthesia: Essays on Its History* címmel 1985-ben adta ki a Springer-Verlag. A konferenciát követően került megalkapításra az észak-amerikai *Anaesthesia History Association* és európai megfelelője a *History of Anaesthesia Society*, amelyek rendezésében zajlott a második nemzetközi aneszteziológiai kongresszus 1987 júliusában Londonban.

A konferencia elsősorban az angolszász országok anesztéziai felfedezéseit és főleg az eljárások elterjedésének sebességét és módjait vizsgálta. Az európai fejlődés megjelenítése sokkal kisebb hangsúlyt kapott. A konferencia szervezői a kérdéskör

minél átfogóbb, sokszínűbb ismertetését szerették volna megvalósítani, többeknek adva meg ezzel a lehetőséget a felszólalásra. A dolgozatok terjedelme így többnyire néhány oldalasra szűkült.

A hét részbe sorolt előadások bevezetéseként a műteti altatás ókori és középkori európai és muzulmán gyakorlatának ismertetése állott. Ezt követték a múlt századra visszavezethető modern eljárások történetét vizsgáló dolgozatok. Az előadások tematikailag lényegében felölelik az aneszteziológia egészét. Az illanógáz módszerek (nitrogénoxid, chloroform, aether, etilchlorid, cyclopropan stb.) kidolgozásától a helyi (cocaine, morhium stb.), majd pedig az idegtörzsi érzéstelenítés módszerének kialakításáig. Hasonlóképpen vizsgálják a felszerelés tökéletesedését és összefoglalják a kiemelkedő szerepet játszott útkeresők, úttörők avagy fejlesztők tevékenységét. Földrajzilag Hongkongtól Máltától Kanadán az Egyesült Államokon és Ausztrálián át Angliáig, Skandináviáig és Hollandiáig nyílik a látószög. Szűkebb régiókat a ljubjani Darinka *Sobannak* a szlovéniai altatás XIX. századi viszonyait vizsgáló rövid dolgozata, valamint M. Kus, M. Sych, W. Jurczk és Z. Rondino lengyelországi ismertetései képviselik.

A kötetet a konferencia résztvevőinek névsora, egy tárgy- és névindex egészíti ki. A bibliográfia részterületek szerint az egyes előadásokat követően került feltüntetésre.

Varga Benedek

Auernheimer, R. — Baron, F. (Hrsg.): *Das Faustbuch von 1587. Provokation und Wirkung.* (Bad Kreuznacher Symposien Bd. 2.) München, Profil Verl., 1991, 90 p.

A kötet öt, a szimpóziumon elhangzott irodalomtörténeti tanulmányt tesz közzé. Témája az ún. Ős-Faust-monda, amely rég letűnt korszakot tükröz. Faust sorsa azonban nem idegen későbbi korok emberétől sem, amit bizonyít számtalan művészi ábrázolása, melyek közül leghíresebb a Goethe-féle feldolgozás.

Az 1587-ben megjelent Faust-könyvnek nem ismerjük a szerzőjét. A kiadó Johann Spies, iskoláit Oberurselben, a lutheri tanok fellegvárában vezette, önálló könyv kiadásra lehetősége először 1587-ben, Heidelbergben nyílt. A Spies által közreadott művek kivétel nélkül a hitvitázó irodalom termékei, melyekben a szerzők a katolikusok, kálvinisták és Melancthon követői ellen foglaltak állást. Spies nyomdásztevékenységét Frankfurt am Mainban folytatta, ahol szintén Luther ügyének szentelte magát.

Joggal merül fel tehát a kérdés, vajon mi lehetett az oka, hogy a Faust-könyv éppen őnála került kinyomtatásra, holott kiadói programjában a szórakoztató irodalom nem kapott helyet. Magyaráztul az a tény szolgál, hogy a történetet az olvasóknak szóló figyelmeztetésekkel, félreérthetetlen felvilágosításokkal látták el. Faust sorsával didaktikus módon illusztrálták, hogyan nem szabad élni. A könyvet átszövő didaktikus koncepció leginkább a történet elején s végén érvényesül, míg a fejezetek többsége Faust kalandjait fordulatosan, szórakoztatóan meséli el, morális tanulságok hozzáfűzése nélkül. Ennek köszönhető, hogy a Faust-könyv bestseller lett, rövid időn belül elfogyott, és hamarosan sor került a Spies és a konkurens nyomdászok által történt utánnomásokra. A nagyfokú és állandó érdeklődés, melyet Spies a Faust-könyv közzétételével ébresztett, egyedülálló a kultúrtörténetben, és ez indokolja, hogy a téma újra meg újra az irodalomtörténetesek kutatásainak előterébe kerül.

A kötetben szereplő tanulmányok eltérő aspektusból közelítenek a témához: vizsgálják az ördöggel kötött paktum motívumának és az ördög figurájának változását a különböző feldolgozásokban, foglalkoznak a történet irodalmi forrásaival, egyháztörténeti összefüggéseivel. A könyvecskét a szövegkiadások jegyzéke és jól használható irodalomjegyzék zárja.

Jobst Ágnes

Auernheimer, R. — Baron, F. (Hrsg.): *Johannes Trithemius. Humanismus und Magie im vorreformatorischen Deutschland.* (Bad Kreuznacher Symposien I.) Profil Verlag, München, 1991, 80 p.

E könyv a Johannes Trithemius (1462—1516) életét és munkásságát elemző, 1991-es Bad-Kreuznach-i konferencia anyagát közli. Trithemius, a valaha nem csupán híres, de egyenest hírhedt sponheimi apát, mindmáig kellően nem méltatott alakja a német humanizmus és reformáció hajnalának. Trithemius nem annyira írott művei, mint inkább lenyűgöző személyisége, hatalmas műveltsége, könyvtára és kulturális szervezőtehetsége folytán válhatott kora központi személyiségévé. Konrad Celtis és Johannes Reuchlin éppen úgy tanítványai közé tartozott, mint Cornelius Agrippa, s egyre bizonyosabb, hogy Németországban a XVI. század több szellemi irányzata is az ő „Akadémiájáról” eredeztethető.

A kötet K. Arnold Trithemius életét és munkásságát bemutató tanulmányával indul, ezt követi F. L. Borchardtnek Trithemius hatását és utóéletét elemző munkája, majd W.-D. Müller-Jahncke előadása, mely Agrippa és mestere kapcsolatát igyekszik tisztázni. (A „De occulta philosophia” létrejöttében Trithemius döntő szerepet játszott!) A talán

legérdekesebb tanulmány F. Baroné, aki — mint neves Faust-kutató — arról ír, milyen szerepet játszhatott a sponheimi apát a Faust-legenda kialakulásában. A kötetet az előadásokat követő tanulságos vita jegyzőkönyve zárja.

A kitűnő első kötet láttán izgalommal várjuk a most induló Bad-Kreuznach-i sorozat további kiadványait is.

Magyar László

Fischer-Homberger, Esther: *Medizin vor Gericht. Gerichtsmedizin von der Renaissance bis zur Aufklärung*. Verlag Hans Haber, Bern, Stuttgart, Wien, 1983, 487 p. ill.

A szerző a törvényszéki orvostudomány, a társadalmi ítélkezésben felhasznált orvosi gyakorlat történetét, alakulását követi végig a reneszánsztól a felvilágosodás koráig. Röviden összefoglalja a téma előtörténetét Hammurapi törvényeitől 1523-ig, majd két nagy tartalmi egységre bontva tárgyalja könyve tulajdonképpeni témáját. Az első a vizsgált intézmény tagjainak: a sebészeknek, a szülésznőknek, a gyógyszerészeknek és a jogászoknak a részvételét, szerepét vizsgálja. A második fejezet azoknak a bírósági orvosi előírásoknak a történeti alakulását tekinti át első lépésként, amelyek meghatározták az ítélkezésben résztvevők felelősségét, szavahihetőségét (életkor, nem, a psziché egészségi állapota). Ezután a szexualitással és gyermeknemzéssel kapcsolatos problémák történeti áttekintését adja bírósági orvosi szempontból (a házasság és a család célja; terméketlenség és impotencia; szüzesség; a terhességi diagnózis; a hasonlóság; abortusz, gyermekgyilkosság), majd az erőszakos halál témakörét járja végig (sebek, megfulladások, mérgezések). Ezeknek az eseteknek a felderítése, megítélhetővé tétele olyan feladatokat jelentett az orvostudomány számára, amelyek magát az orvosi gyakorlatot is fejlesztették és növelték társadalmi befolyását: a lehető legnagyobb hatást gyakorolhatta az egyéni emberi sorsokra és a társadalmi életre, a tág értelemben vett politika eszközeként.

A kötetben számos korabeli esetleírás idézete, valamint néhány szöveg közötti kép kapott helyet, a munka végén bőseges irodalomjegyzék található.

G. Kölnei Livia

Hayoun, Maurice—Ruben: *Maimonide*. Que sais-je? 2378. Paris, Presses Universitaires de France, 1987, 127 p.

Maimonidész (Moses ben Maimon) (1135—1204) zsidó tudós Moré Nebukhim című főművének (magy. kiad.: A tévelygők útmutatója. Pápa, 1879—1880) francia nyelvű újrakiadása (Le Guide des Égarés) kapcsán jelent meg a strassburgi Hayoun professzor elemző tanulmánya e kiadott műről.

Maimonidész — aki zsidó teológus, filozófus és orvos volt — műveiben új alapokra próbálja helyezni a judaizmust. Művei közül (pl. Misné Tóra 1190) legnagyobb bölcsészeti munkája A tévelygők útmutatója (1190), melyben a zsidóságot próbálja összegyeztetni a bölcsészettel, Arisztotelész tanaival. Hayoun ennek a műnek részletes elemzésével foglalkozik, miután bevezetőjében bemutatja és kritika alá vonta a Maimonidész-kommentárokat, -elemzőket. A könyv első fejezetében megismerhetjük az Egyiptomban élő zsidó bölcseleő életútját, irodalmi munkásságát. A második fejezet az említett mű részletesebb elemzését foglalja magába, miközben Maimonidész gondolatait ismerhetjük meg Istenről, köztük a messianizmusról, a gondviselésről, az isteni akaratról és tudásról vallott nézeteit. A harmadik fejezet a világegyetem örökkévalóságának vagy esetlegességének kérdésével foglalkozik, a negyedik pedig az Emberrel. Maimonidész a Bibliára és a Tórára építve jut el az egyetemes lélek gondolatáig. A tudós gondolatvilága sok ponton érintkezik a kabbalával, mégsem válik misztikussá. A tévelygők útmutatója több ponton háttal fordít a kabbalának, s Arisztotelész Metafizikájának irányába tér el (pl. a kabbala Szefirái helyett a fizika elemeit állítja előtérbe stb.).

Hayoun elemzésének legfontosabb mondanivalója az, hogy felhívja a figyelmet Maimonidész racionalista voltára szemben azokkal, akik annak misztikus oldalát hangsúlyozzák. Maimonidész a Talmud demisztifikálásának előfutára, aki a mítosz és a pantheizmus ellen harcol a judaizmus eszmevilágán belül; számára a judaizmus filozófiává, kontemplatív életté válik.

A könyv ötödik fejezete a Maimonidész-követők és az őt ellenzők táborát mutatja be időrendi sorrendben. A tanulmány végén bibliográfiát találunk a Maimonidész-kiadásokról és tanulmányokról.

Horányi Ildikó

Hillert, Andreas: *Antike Ärztedarstellungen*. (Marburger Schriften zur Medizingeschichte; Band 25. Herausgeber Arming Geus und Irmgard Müller) Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1990, 250 p. ill.

Andreas Hillert 1986-ban írt disszertációja az antik görög-római kultúrkör orvosábrázolásait tekinti át és elemzi művészeti, orvostörténeti és társadalomtörténeti szempontból. A szerző az 1980-as évek első felében párhuzamosan szerezte meg az orvosi és az archeológusi diplomát Mainzban, így érdeklődése értelemszerűen e két diszciplína határterületei, érintkezési pontjai felé fordult.

A megvizsgált ábrázolások köre magába foglalja azoknak az embereknek a képmásait, akik polgári foglalkozásként gyógyítottak — őket orvosi eszközeikkel vagy más módon karakterizálva jelenítették meg, típusformájukkal is dokumentálva hivatásukat. További vizsgált ábrázolások azoknak a gyógyító isteneknek és hősöknek a képmásai, akik természetfeletti módon gyógyítottak meg betegeket, valamint azok a mitológiai jelenetek, amelyek héroszok harcokban szerzett sebeinek gyógyítását mutatják be. Ez utóbbiak csak annyiban képezik a disszertáció témáját, amennyiben a valós orvosi gyakorlatot dokumentálják.

A szerző bevezetésként összefoglal néhány alapgondolatot a görög és római kor orvosainak társadalmi helyzetéről, orvostörténeti jelentőségéről, majd az egyes művek konkrét elemzésére tér át műfaji csoportosítást követve. A disszertációt az elemzett ábrázolások egy részének fekete-fehér fotói egészítik ki.

G. Kölnei Livia

Hibbard, Bryan M.: *The Obstetric Forceps. A Short History and Descriptive Catalogue of the Forceps in the Museum of the Royal College of Obstetricians and Gynaecologists*. A „The Royal College of Obstetricians and Gynaecologists” kiadványa. London, 1990. 69 p.

A füzet a londoni „Museum of the Royal College of Obstetricians and Gynaecologists” szülészeti fogógyűjteményének katalógusa.

A fogók osztályozását történetileg kialakult típusaik határozzák meg: legkorábbiak a Chamberlen család által használt és az azokat megelőző eszközök, utánuk következnek a XVIII. század folyamán Nagy-Britanniában elterjedt fogók, a XIX. századi brit hosszú fogók, majd a XVIII. sz. végi-XIX. sz. eleji európai rövid fogók csoportja. Végül a XIX. sz. második felének és a XX. sz. elejének eszközfejlődése következik.

Valamennyi, az egyes korszakokat tárgyaló fejezet rövid összefoglalását adja a periódusra jellemző eszközváltozásoknak, az ebben jelentősebb szerepet játszó szakembereknek.

A katalógust az egyes eszköztípusok jellemző adatait tartalmazó táblázatok és a gyűjteményben szereplő műszerek tervezőinek-kivitelezőinek névmutatója teszi teljessé.

G. Kölnei Livia

Lindemann, Ulrich: *Die Geschichte der Krankheitsbezeichnung „Typhus” und der Wandel der Typhuslehre im 19. Jahrhundert in Deutschland*. Freie Universität Berlin, Berlin, 1986, (Diss.), 139 p.

Doktori értekezésében a szerző a tifuszfogalom kialakulásának történetét, a tifuszról szóló tanok változását és fejlődését kíséri nyomon a XIX. század folyamán.

A napjainkban oly pontosan definiált és pontosan körülhatárolt betegségfogalmak, elnevezések valamint a betegségek kórképei a korábbi évszázadokban nem voltak ennyire egyértelműek, gyakran teljes más jelentéssel bírtak. Hasonlóképpen volt ez a szerző által vizsgált fogalommal, amellyel egy tünetegyüttest definiáltak.

Ezen disszertáció alapját orvosi munkák, tanulmányok, körleírások képezik. Ezek elemzésével, az állításokat idézetekkel alátámasztva halad végig a szerző a XIX. század e témakörrel foglalkozó orvosi szakirodalmán.

Mielőtt hozzálátna a tudományos munkák tanulmányozásához, rövid leírását adja a hastífusznak, a kiütéses tifusznak, valamint a visszatérő láznak, amelynek kórképe nagyon hasonlít az előbb említett két betegséghez, és amelyet a XIX. század folyamán a tifuszos megbetegedés egyik alfajának tekintettek. Szót ejt a század nagyobb tifuszjárványairól, a járványok okairól, a betegség mibenlétéről.

A szakirodalom tanulmányozását a századfordulótól kezdi a szerző. *Georg, L. H. K. Wedermeyer* munkájából idéz elsőként. Wedermeyert már foglalkoztatta a probléma, amely abból adódott, hogy bizonyos tünetcsoportokat más-más fogalommal jelöltek az orvosi szakirodalomban, szakkönyvekben és tanulmányokban. Ez volt a helyzet a XIX. században járványokat okozó és oly sok áldozatot követelő betegséggel is, amelyet ma tifusznak nevezünk. A kutatók, hogy valamelyest enyhítsék a fogalom és az általa jelölt betegség körül zűrzavart, tanulmányaikban fölsorolták az előforduló, az ismert és a használt szinonimákat.

Amit megállapít a disszertáció szerzője a századforduló orvosainak — *J. V. Hildebrand, Georg L. H. K. Wedermeyer, Joan C. F. Harles* e témával foglalkozó munkáit elemezve —, az, hogy a századfordulóra a tífusz fogalom sokfélesége volt a jellemző.

1815-ig terjedő időszak keretén belül tárgyalja a szerző azokat a nézeteket, amelyek a tífusz és a pestis, a tífusz és a petecskór azonosságát bizonyítják. A téma vizsgálásának második szakasza 1815-től 1840-ig terjed. *Ernst Bartel, Joseph Voggt, Carl Pfeufer, Gottfried Eisenmann, Johann Lukas Schönlein* kutatásainak eredményei alapján követhetjük a fogalom kialakulásának történetét. Képet kapunk arról, hogy a „tífuszos betegségfolyamat” összefoglaló név milyen, egymáshoz csak hasonló de nem azonos betegségeket gyűjtött egy csoportba. Megtudhatjuk az elemzett munkákból, milyen jelentőséggel bírt a kórbonctan fejlődése a tífusz mind jobb és mind pontosabb meghatározásában és más betegségektől való elkülönítésében.

A század közepére a kiütéses tífusz és a hastífusz leírása egyre pontosabb, körülhatárolódik kórképe, egyre világosabb a betegség fogalma. A hastífusz ebben az időben a kórkép és a tünetek alapján már jól meg tudták különböztetni más, hasonló jellegű betegségektől. A tífuszfogalom tisztázásában ennek az időszaknak ez volt a legnagyobb eredménye.

A század vége felé már egyre több olyan tanulmány született, amelyek azt bizonyították, hogy a tífusz két fajtáját már nagyon jól elkülönítették egymástól a kutatók. Igaz, ez a nézet még nem volt általánosan elterjedt. *Ignatius Sauer* és *Joseph Lindwurm* tanulmányaikban azt a nézetet vallották, hogy a hastífusz a kiütéses tífusznak egyik változata.

Rudolf Virchow és *Heinrich Heidenhain* kutatásaikkal igazolták, hogy — bár klinikailag sok a hasonlóság — a tífusz két ismert és sokak által leírt fajtája önálló betegség.

Jakob Schütz, Carl Wegelin a betegség etiológiájának tanulmányozása eredményeként ugyancsak arra a következtetésre jutottak, hogy a hastífusz és a kiütéses tífusz két egymástól független betegség.

Az igazi haladást a „tífuszfogalom” meghatározásában és tisztázásában a két kórokozó felfedezése hozta. Ekkor nyert egyértelműen bizonyítást, hogy a hastífusz és a kiütéses tífusz két különálló, egymástól független betegség.

Lényegében századunk elejére alakult ki az a máig érvényben lévő és általánosan elfogadott betegségfogalom, amely a betegségtüneteknek ezt a csoportját hastífusz és kiütéses tífusz néven tartja nyilván.

Könyve végén a szerző felsorolja azokat a megnevezéseket, szinonimákat, amelyekkel a téma kutatása során találkozott, és amelyek könyvében előfordulnak. A szinonimajegyzéket követi a könyv irodalomjegyzéke, amely igen gazdag.

Ebben a disszertációban orvostörténeteszek, nyelvészek hasznos adatokat találnak az elmúlt század orvostudományának és orvosi nyelvének fejlődésére. A gondosan feldolgozott tanulmányok alapján figyelemmel kísérhetik az orvostudomány egyik problémájának megoldását.

Elsősorban orvostörténeteszek figyelmébe ajánlom ezt a könyvet, de hasznosan forgathatják nyelvészek és orvostanhallgatók is.

Slárku Erzsébet

C. S. Maffioli L. C. Palm (Eds.) *Italian Scientists in the Low Countries in the XVIIth and XVIIIth centuries*, Amsterdam—Atlanta, GA 1989, 338 p. ill.

1988 májusában Utrechtben Galilei főműve a *Discorsi e dimonstrazioni matematiche intorno a due nuove scienze* megjelenésének 350. évfordulóján tartott kongresszus 16 előadásának szövegét adják közre a szerkesztők. Az előadások némelyike Galilei tudományos jelentőségét vette vizsgálat alá, így Galilei könyvének egykori holland fogadtatásáról értekezett van *Berkel* professzor (Groningen), a Galilei életmű értékelésének változásairól H. F. *Cohen* professzor (Twente); *G. Vanpaemel* (Brüsszel) pedig Galilei longitudinális helymeghatározással kapcsolatos nézeteit elemezte.

A zöm persze a holland—italiai tudományos kölcsönhatásokat részletező eredményeit tette közzé. Világosan áttekinthető összevetést készített egy meglehetősen komplex témáról, a holland és itáliai egyetemek XVI—XVII. századi helyzetéről és ezen belül különös tekintettel az orvospézipérről Hilde *de Ridder*—*Symoens* professzornő (Lovendegem). Az itáliai hidraulikai kutatások eredményeink XVIII. századi németalföldi jelentkezését elemezte C. S. *Maffioli* professzor (Trento). Antoni van Leeuwenhoek mikroszkópikus vizsgálataiban itáliai szerzők impulzusait, főként pedig Marcello Malpighi nézeteinek hatását vizsgálta a delfti tudós levelezésének és tudományos naplójának feldolgozásával L. C. *Palm* (Utrecht). Számos, kiemelkedő jelentőségű XVIII. századi bolognai tudós (így M. Malpighi, C. Fracassati, Anton Felice Marsili, D. Guglielmini, A. M. Valsalva és Giambattista Morgagni) hollandiai másodpublikációit vizsgálta körültekintő részletességgel M. *Cavazza* (Bologna). A bolognai Luigi Ferdinando Marsigli angliai és hollandiai tudományos kapcsolatát elemezte *McConnell* (London). A híres milánói asztronómus Barnaba Oriani 1786-os németalföldi tanulmányútját G. *Tagliaferri* és P. *Tucci* professzorok (Milánó) előadása taglalta. A tudomány és a vallás kapcsolatának XVIII. századi németalföldi és itáliai összevetéséből jutott arra a következtetésre H. A. M. *Sledners* professzor (Utrecht), hogy Galilei idejében a kálvinista köztársaság kedvezőbb feltételeket teremtett a tudományos vizsgálatok szabadsága számára, mint az itáliai államok. A XVIII. századi leydeni anatómus Eduard Sandifort itáliai tudományos kapcsolatáról értekezett

A. M. *Luzendijk-Elshout* professor (*Oestgeest*). Két XVIII. századi leydeni fizikus, W. J. 's (sic) Gravesande és P. van *Musschenbroek*, a newtoni rendszert alátámasztó kísérleteinek itáliai hatásáról írt C. de *Pater* (Utrecht).

A kötetet Piero Ferraboschi, az amszterdami olasz követ előszava és a szerkesztő Maffioli és Palm bevezetője nyitja. A kötet végén található a részletes személy- és helynévmutató, valamint a közreműködők címjegyzékkel kiegészített névsora.

Varga Benedek

McLaren, Angus: *A History of Contraception from Antiquity to the Present Day*. Basil Blackwell, Oxford—Cambridge (Mass.), 1990, 275 p.

A szexualitással, a fogamzásgátlással és az abortusszal összefüggő kérdések irodalma az utóbbi időkben föltűnő sebességgel gyarapszik. Ennek két főoka lehet: részint a korábbi tabuk megszűnte, részint pedig e kérdések, helyesebben a rájuk adott válaszok fontossága. A fogamzásgátlás története korábban kezdődött, mint maga a történelem: az, hogy McLaren a maga krónikáját a klasszikus Hellászban indítja, nem a fogamzásgátlás, hanem a rá vonatkozó adatok korábbi hiányával magyarázható. A szerző tömören, pontos jegyzetekkel alátámasztva mutatja be könyve hét, kronológikus sorrendű, fejezetében a fogamzásgátló szerek, eljárások története mellett az abortívumok históriáját is: ám, mivel tárgya ezt megköveteli, bőven ír a fogamzás- és szaporodás-elméletek fejlődéséről továbbá a születésszabályozás, a család, a demográfia, a női emancipáció és a fogamzásgátlással kapcsolatos törvénykezés történetének fontosabb kérdéseiről is. A könyv nagy erénye, hogy a fogamzásgátlás történetét nem mechanikus fejlődésként fogja föl, hanem egyes korszakait a maguk szempontjai szerint igyekszik megítélni, s a jelenségeket az őket létrehozó sajátos rendszeren belül próbálja értelmezni. A hatalmas jegyzetapparátus ellenére McLaren könyve végig olvasható és érdekes marad: a szerzőtől csak irigylhetjük azt az eleganciát, amellyel a magas tudomány és az élvezetes ismeretterjesztés között összhangot képes teremteni. Remek az is, ahogyan e könyv nem csupán egybegyűjti, hanem ötletesen értelmezi is a rendelkezésre álló adatokat, mégpedig nem valamiféle előzetes koncepció igazolásaképpen, hanem abból a célból, hogy az olvasó jobban megérthesse a maga korának társadalmi folyamatait és érték- vagy éppen előítéleteit is. A kanadai származású szerző kitűnő kötete mindazoknak figyelmébe ajánlható, akik ma hazánkban a családtervezés, abortusz, fogamzásgátlás kérdéseivel foglalkoznak, s különösen azoknak, akik e kérdésekre hajlamosak túl sebesen bölcs választ adni.

Magyar László

Monti, Maria Teresa: *Congettura ed esperienza nella fisiologia Haller. La riforma dell'anatomia animata e il sistema della generazione*. Firenze, Olschki, 1990, 275 p. ill.

Albrecht von Haller (1708—1777) svájci orvos, botanikus a fizioológia területén alkotta a legkiemelkedőbbet. Szemlélete alaptétele, hogy az élettan és az anatómia nem választható el egymástól, csak egymással összefüggésben tanulmányozható. Ingerlékenység-elméletével a modern fizioológia megteremtője lett.

A halleri életmű összeállításában és bemutatásában a firenzei Istituto e Museo di Storia della Scienza-nak és személy szerint Maria Teresa Montinak is nagy érdemei vannak.

Ebben az összeállításban Haller szemléleti változást előidéző anatómiai és élettani nézeteit ismerteti a szerző. Az irritabilitás-szenzibilitás elmélet lényegéről, az élettan és anatómia kapcsolatáról, Haller embriológiai és nemzéssel kapcsolatos vizsgálatairól és elméletéről tájékoztat a kiadvány. Több szempont szerint összeállított bibliográfia csatlakozik a kötethez: — Haller embriológiai műveinek kronológikus bibliográfiája — a feldolgozás során használt irodalom jegyzéke szerzői betűrendben. Végezetül pedig egy névmutatót találunk.

Kapronczay Katalin

Leslie T. Morton, and Robert J. Moore. *A Bibliography of Medical and Biomedical Biography* Scholar Press, London 1989, 208 p.

A segédkönyv a *Bibliography of the History of Medicine* a *Current Work in the History of Medicine* és az *Index Medicus* sorozatához hasonló elképzeléseket követve az orvostudomány és az orvosi biológia tudósainak életművét feldolgozó szakirodalmat foglalja össze. Jelen könyv L. Thorton: *Selected Bibliography of Medical Biography*, (London 1970) folytatása gyanánt készült el. Bár a szerzők sajnos az angol nyelvű szakirodalom összefoglalására szorítkoztak, mégis viszonylag széles körből hoznak adatokat: az ókortól napjainkig tevékenykedett 1600 személyre vonatkozóan nevezik meg

a legfontosabb feldolgozásokat. Az egy-egy tudósról összeállított címszóban közlik születésének és halálának idejét, nemzetiségét és szűkebb szakterületét, majd áttekint a róla írott tanulmányok, cikkek, monográfiák könyvészeti adatainak pontos ismertetésére. A biografikus jegyzék után rövid, áttekintő bibliográfiát is közölnek, nemcsak az orvostudomány történetét általában véve tárgyaló, hanem annak egyes ágait részletesebben vizsgáló munkákról. Hasonló rendet követ a könyv végén található index is, amely rész tudományokra lebontva és időrendbe sorolva foglalja össze a műben ismertetett orvosok, biológusok névsorát.

Varga Benedek

Schipperges, Heinrich: *Die Kranken im Mittelalter*. Verlag C. H. Beck, München, 1990, 250 p. ill.

Heinrich Schippergesnek, a heidelbergi Orvostörténeti Intézet igazgatójának műve a középkori gyógyászat helyzetét tekinti át a középkori arab és európai keresztény kultúra területén.

A könyv bevezető tartalmi egységeiben a betegség értékelését, megítélését kutatja a középkori világkép tükrében. Vizsgálja a beteg ember és a gyógyászat társadalmi helyzetét az arab világban és a keresztény társadalmi rendben. „A betegség, mint egy határhelyzet élménye” c. fejezetben kitér a betegségeknek az arab misztikában és Szent Hildegard vízióiban játszott szerepére, majd az élethez, a szenvedéshez és a halálhoz való társadalmi hozzáállást vizsgálja.

A könyv második nagy egységében Schipperges áttekinti a középkor ismertebb betegségeit „tetőtől talpig”, a nagy járványokat és a lelki betegségeket (pl. az exorcizmus és a pszichoterápia kapcsolatát, a melankóliát stb.), azok gyógyító gyakorlatával együtt.

A harmadik tartalmi egység az orvosi tevékenység társadalmi intézményeit, eszközeit, résztvevőit tekinti át, végül a negyedik fejezet újra filozófikusabb síkon foglalja össze a betegségek és szenvedések értelmét a középkori világkép tükrében, az emberek hitének, életvitelének és gyógyító-gyógyuló törekvéseinek összefüggését.

A kötetet szövegközi fekete-fehér képek illusztrálják, és irodalomjegyzék, név- és tárgymutató egészíti ki.

G. Kölnei Livia

Schöpf, Hans: *Zauberkräuter*. Akademische Druck u. Verlagsanstalt, Graz, 1986., 175 p. 47 ill.

E kötetben a növények bemutatása nem orvosi szempontok alapján, hanem a mágiában, mitológiában, szimbolikában különféle varázslatokban betöltött szerepük szerint történik. Több növény neve őrzi görög vagy római mitológiai hősök emlékét. Egyesek amulettként, talizmánként szolgáltak a betegségek, démonok vagy a szemmelverés ellen. A szerelmi varázslatokban, a rontásoknál felhasznált számtalan eszköz mellett böven találhatunk növényeket is. Az időjósásokban ugyancsak felhasználták a növényeket, többek között a virágzás idejéből a növény nagyságából vontak le a következőteket a várható időjárásra vonatkozóan.

A növények gyógyító tulajdonsága a hozzáértő szem számára külső jelekben is kifejeződik. Paracelsus szerint Isten ún. szignatúrákkal látta el a füveket és virágokat. Erről a szignatúrátanról olvashatunk egy rövid összefoglalást a könyv elején.

Magától értetődő, hogy e nagy témát nem lehet egy könyvben kimeríteni. Ennek ellenére a témakör minden fontos és jelentős növényét igyekszik érinteni a szerző. A könyvben alfabetikus sorrendben tárgyalt növényekről rövid, tömör ismertetéseket olvashatunk. A könyv akár kézikönyvként is használható lenne, ha a növények latin név szerinti mutatója is elkészült volna. E hiányosságát leszámítva, szépen illusztrált (színes képek Dioszkuridész munkájából valók), jól használható könyv mind a kutatók, mind a téma iránti érdeklődő olvasók számára.

Koltay Erika

Temkin, Owsei: *Hippocrates in a World of Pagans and Christians*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1991, 315 p.

Temkin, aki 1902-ben Oroszországban született, majd Sigerist tanítványaként Lipcsében doktorált, végül a harmincas évek elején Amerikába emigrálva az ottani orvostörténetírás egyik megeremítőjévé vált, kétségkívül korunk legjelentősebb élő orvostörténésze. E rész tanulmányokból építkező könyvében azt kutatja, miként volt lehetséges, hogy Hippokratész tekintélye nem csupán az ókorban, de az új gyógyító- és egészségképet alkotó kereszténység idején is töretlen maradt. Temkin szerint e jelenség részint a hippokratikus orvoslás alapvetően gyakorlati jellegével, részint pedig sajátos természetképpen alapuló „ideológiai” alkalmazkodó-képességével magyarázható: ennek köszönhető az a kompromisszum, melyet az ideológiai a tudománnyal az orvoslás, illetve Hippokratész esetében kötött, s melynek eredményeképpen az

orvostudományak a legvallásosabb századokban is, „túrt”-nek sikerült maradnia. Temkin, bizonyításai során, nemcsak az egyes keresztény korszakok és Hippokratész viszonyát mutatja be, hanem magát a hippokratizmust is biztos vonásokkal jellemzi: nem elsősorban az orvostudomány atyjának személyére, hanem arra az idealizált képre kíváncsian, melyet róla a későbbi korok orvosai és gondolkodói alkottak: ez az ideális kép ugyanis legalább olyan fontosnak bizonyult az orvoslás története szempontjából, mint a Corpus maga.

Magyar László

Yolton, J. W.—Porter, R.—Rogers, P.—Stafford, B. M. (eds.): *The Blackwell Companion to the Enlightenment*. Blackwell, Oxford 1992, 581 p. ill.

A felvilágosodás szellemtörténeti korszaka máig meghatározónak bizonyult: ma is élő elméletek, fogalmak, tudományos és szépirodalmi munkák sora született a történelem talán legellentmondásosabb századában, a tizennyolcadikban. Ezt a kort és ezeket az új fogalmakat igyekszik hozzáférhetővé tenni e kötet, mely a lexikon, a szótár, a kézikönyv és a kortörténeti monográfia célirányos egyvelege. A közel száz cikkirónak sikerült átgondolt, jól szerkesztett, tömör, s ami a legfőbb, egységes művet létrehozni. A szócikkek nagyjából két csoportra oszthatók: a kor legfontosabb személyeit rövid, nem annyira részletesen biografikus, mint a felvilágosodásban játszott szerepük szempontjából értékelő szócikkek mutatják be — ezeket nem szignálta szerző, míg a legfontosabb fogalmakat részletesebb, s bibliográfiával is ellátott, valóságos kis tanulmányok világítják meg: ezek után meglelhetjük a szakértő szerző nevét is. A *Companion* a tudománytörténetől, a művészet- és politikátörténeten át az okkultizmusig, technikáig, nyomdászatig a korabeli élet és gondolkodás számtalan területét öleli föl, tárgy szempontjából elsősorban a szellemtörténetre, időben pedig az 1729—1790 közti periódusra helyezve a hangsúlyt. E remek munka egyetlen hibájával az róható föl, hogy — az angolszász kiadványok szokása szerint — elsősorban Anglia, Franciaország és a német nyelvterület felvilágosodás-történetét taglalja, a keletebbre és délebbre eső tartományok, nem beszélve Közép- és Kelet-Európáról, némileg indokoltan, de azért számunkra bántó módon, alig-alig szerepelnek benne. Hogy a kor néhány fontos magyar szereplője és eseménye mégis megtalálható a könyv hasábjain, az nyilván nemcsak a szerkesztőknek, hanem a nemzetközi stáb egyetlen kelet-európai tagjának, *Szlatky Máriának* is köszönhető.

A Blackwell-Companion szándéka szerint nemcsak kutatókhoz, hanem érdeklődő „laikusokhoz” és diákokhoz is szól, így nyelve és fogalomtára jól érthető. Ami pedig az orvostörténet iránt érdeklődőket illeti, ők is remek „társra” lennek ebben a több szempontból is igen praktikus, kiindulási pontként kutatáshoz is használható enciklopédiában.

Magyar László

Ronald E. Zupko: *Revolution in Measurement. Western European Weights and Measures Since the Age of Science*. The American Philosophical Society (Philadelphia, 1990), 548 p., ill.

A tény, hogy a történeti segédtudományok egyik nélkülözhetetlen ágaként a történeti *metrológia* mennyire alapvető támpontokat nyújt a múlt iránt érdeklődőknek, nem szükséges különösebben bizonyítanunk. A magyar mértékegységekről rendelkezésre is áll több használható kézikönyv, jelen munka viszont az európai, jelesül a különböző nyugat-európai mértékegységek, illetve mértékegységrendszerek történetét tekinti át. Bár a szerző elemzése elsősorban az angol, a francia és az amerikai viszonyokra összpontosított, azonban a mű jó egyharmadát kitévő függelékben, gyakorlatilag az egész történeti Európa metrológia adatait összefoglaló kitűnő táblázatokat találhatunk. A szerző áttekinti az egységesítés előtti különféle pénzrendszereket, űr-, súly-, hossz- és távolságmérték-rendszereket. Amellett, hogy részletesen ismerteti a radikális francia újításhoz vezető utat, illetve a méterrendszer bevezetését, kitért az európai egységesítés brit fogadtatására, valamint részletesen taglalja, hogy a XIX. század folyamán az Egyesült Államokban hogyan váltotta fel az európai metrológia a britet.

A szerző elsősorban másodlagos irodalmat dolgozott fel; figyelmét az egyes mértékegységek jogi meghatározásának és bevezetésének vizsgálatára fordította, ezért az, hogy egy-egy tartományban mikor, milyen metrumok voltak ténylegesen használatban, látóköréből érthető módon kikerült. Mindez semmit sem von le a mű értékéből, amely éppen a jogilag szabályozott metrológia széles köréből hozott adatainak összehasonlításában áll. A jegyzetekben felsorolt szakirodalom adatai megfelelő információt nyújtanak a további érdeklődésre.

Varga Benedek

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published quarterly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and the various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to Dr. phil. Mária Vida, Editor, Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, H—1023 Budapest, Török u. 12. Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20—25 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author, or benumbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper work. Journal articles should also include name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must benumbered, marked lightly on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in foreign language are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1—2 sheets should be sent.

A galley proof, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. Forty reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscriptions, orders, and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, H—1023 Budapest, Török u. 12. Hungary.

SZERZŐINKHEZ

Az Orvostörténeti Közlemények (*Communicationes de historia Artis Medicinae*) negyedévenként jelenik meg. Célja az orvostörténettel, gyógyszerésztörténettel s a rokon tudományokkal kapcsolatos tanulmányok közlése.

Kéziratok a következő címre küldhetők: dr. Vida Mária főszerkesztő, Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török u. 12.

Kizárólag még meg nem jelent szövegek, dokumentumok és cikkek közlésére vállalkozunk.

A kézirat legfőljebb 25 lapnyi lehet. Kérjük Önöket, hogy kéziratukat, kettes sorközzel, széles margóval, az A4-es formátumú lapnak csupán egyik oldalára gépelve juttassák el szerkesztőségünkhöz, két megegyező szövegű példányban. A szerkesztőség fenntartja a nyelvi-stilisztikai javítás jogát.

Hivatkozások: Az idézett irodalom vagy a szerzők ábécérendjében a cikk végén álljon, vagy az idézetek szövegbeli sorrendjének megfelelően számozva, a cikktől elkülönítve lábjegyzetként szerepeljen. Az egyes jegyzeteknek tartalmazniuk kell a szerző családnévét és keresztnévének kezdőbetűjét, valamint az idézett mű teljes címét. Folyóiratcikk-idézet esetén a jegyzet tartalmazza a folyóirat nevét, évszámát, számát s a pontos lapmegjelölést. Könyvek esetében pedig a kiadási helyet, a kiadót, a kiadás évét és a pontos oldalszámot kérjük megjelölni.

Az ábrákat hátoldalukon kérjük megszámozni, ugyanitt ajánlatos halványan föltüntetni a szerző nevét, illetve a cikk címét is. Az illusztráció adatait és aláírását külön lapon kérjük megadni.

Idegen nyelven írott cikkeket is közlünk. Ez esetben a szerkesztőség rövid, magyar nyelvű összefoglalót kér. Ha a cikk eredeti nyelve magyar, az összefoglaló legyen angol, német, francia vagy orosz nyelvű.

A hasáblevonatból minden szerzőnek küldünk példányt, kérjük ezt minél előbb, javítva visszaküldeni.

Valamennyi szerzőnek honoráriumként negyven darab különlenyomatot és két kötetet biztosítunk.

Leveleket, ismertetésre küldött könyveket és a szerkesztőségnek címzett egyéb küldeményeket a következő címen fogadunk: Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török utca 12.

Szedte: Szent István Társulat
Nyomás és kötés: Pécsi Szikra Nyomda

